

СЕБАСТИАН ФОЛКС ПТИЧА ПЕСЕН

Превод от английски: Елена Кодинова, 2014

chitanka.info

*Когато си тръгвам от тук, нека кажа на
раздяла, че видяното е ненадминато.*

Рабиндранат Тагор,
„Гитанджали“

ЧАСТ ПЪРВА

ФРАНЦИЯ, 1910

Булевард „Канж“ беше широк и тих и минаваше по източната граница на град Амиен. Каруците, които идваха от Лил и Ара на север, се насочваха право към работилниците за щавене на кожи и фабриките в квартал Сен Лю и нямаха нужда от този изровен и покрит с листа път. От едната му страна, гледаща към града, имаше пищни квадратни градини, парцелирани прецизно спрямо къщите, към които принадлежаха. От влажната трева се издигаха кестени, люляци и върби, отгледани, за да осигуряват сянка и спокойствие на собствениците. Градините изглеждаха буйни и обрасли, а гъстите им морави и избуялите живи плетове може би криеха малки полянки, спокойни вирове и кътчета, непосещавани дори и от обитателите им, където под надвисналите клони растяха диви треви и цветя.

Зад дворовете река Сом се разделяше на малки канали, които бяха живописните забележителности на Сен Лю; от другата страна на булеварда те бяха превърнати в редица водни градини, малки островчета с влажна растителност, откъснати от многобройните ръкави на реката. Дълги плоскодънни лодки с гребла возеха жителите на градчето по водните пътища в неделните следобеди. По цялото протежение на реката и нейните разклонения бяха насядали приведени рибари; тези край катедралата бяха с шапки и сака, а покрай водните градини — по ризи, и мятаха въдиците си с надеждата да уловят пъстърви или шарани.

Къщата на семейство Азер имаше солидна строга фасада, скрита зад желязна ограда. За пътуващите надолу към реката не можеше да има съмнение, че това е имот на важен човек. Покритият с плочи покрив се спускаше под странни ъгли над неправилната форма на постройката. Под един от тях малко прозорче гледаше към булеварда. Вторият етаж почти отвсякъде бе опасан от каменна тераса, над чиито балюстради червен бръшлян си пробиваше път към покрива. Пътната врата беше внушителна, с метален обков върху талпите.

Вътре къщата беше и по-малка, и по-голяма, отколкото изглеждаше. В нея нямаше плашещо тържествени салони, нито позлатени бални зали с висящи полилеи, но въпреки това беше изненадващо просторна; с коридори, които внезапно завиваха и се спускаха към градината; с малки салони с писалища и тапицирани столове, в които се влизаше неочаквано от неznайни места. Дори от моравата бе трудно да се разбере как точно бяха разположени помещенията в правоъгълната каменна сграда. Навсякъде подовете издаваха отчетливи звуци под краката на обитателите ѝ, така че затвореното пространство непрекъснато отекваше под скрити от очите стъпки.

Металният куфар на Стивън Рейсфорд беше изпратен предварително и го чакаше до леглото. Мъжът разопакова дрехите си и окачи втория си костюм в гигантския резбован гардероб. Трябваше да се повдигне на пръсти, за да погледне към булеварда, където край тротоара чакаше фйтон. Конят разтърсваше сбруята си и протягаше глава, за да отхапе от клоните на лимоновото дърво. Стивън провери колко меко е леглото, след това легна и положи глава върху покритата възглавница. Стаята беше семпла, но старателно обзаведена. На масата имаше ваза с диви цветя, а от двете страни на вратата висяха отпечатъци с градски пейзажи от Онфльор. Беше пролетна вечер и окъснялото слънце грееше зад катедралата, а песента на косовете се чуваше от всички страни. Стивън се поизми набързо и се опита да оправи черната си щръкнала коса в малкото огледало. Сложи пет-шест цигари в табакерата, която прибра във вътрешния джоб на сакото си. Извади от останалите джобове нещата, които вече не му трябваха: билети за влака, син бележник с кожена подвързия и нож с добре наточено острие.

Докато слизаше долу за вечеря, се стресна от скърцането на двете стълбища, които го отведоха първо до площадката на втория етаж и семейната спалня, а след това на първия етаж. Носеше жилетка под сакото и му беше топло. Постоя за миг дезориентиран и несигурен през коя от четирите стъклени врати в коридора трябва да мине. Открехна едната и се озова в задимена кухня, наред която прислужница нареждаше чинии върху поднос, поставен на голямата маса.

— Насам, мосю. Вечерята е сервирана — каза тя и се шмугна покрай него към вратата.

Семейството вече се беше настанило в трапезарията. Мадам Азер се изправи.

— А, мосю, мястото ви е тук.

Азер смотолеве някакво представяне, от което Стивън чу само думите „моята съпруга“. Той взе ръката ѝ и се поклони сдържано. Две деца се взираха в него от другата страна на масата.

— Лизет — каза мадам Азер и направи жест към едно момиче на около шестнайсет години с тъмна коса, привързана с панделка, което се усмихна превзето и подаде ръка — и Грегояр. — Грегояр беше момче на около десет, чиято малка глава едва се виждаше над масата и което клатеше неистово напред-назад краката си отдолу.

Прислужницата се появи до рамото на Стивън със супник в ръце. Той си отсипа с черпака в чинията и долови аромата на някаква непозната билка. Под концентричните кръгове от буйни зелени подправки супата беше от пасирани картофи. Азер вече бе изял своята и потракваше настойчиво с ножа. Стивън вдигна изпитателен поглед над лъжицата си, докато преглъщаше течността.

— На колко сте години? — попита момчето.

— Грегояр!

— Няма нищо — каза Стивън на мадам Азер. — На двайсет.

— Пиете ли вино? — попита Азер и надвеси бутилка над чашата на Стивън.

— Благодаря.

Азер наля няколко пръста на Стивън и на съпругата си, преди да върне бутилката при себе си.

— Какво знаете за текстилната индустрия? — попита Азер. Той бе само на четиридесет, но изглеждаше поне с десет години по-възрастен. Имаше тяло, което нямаше нито да наедрее, нито да увисне с възрастта. Погледът му беше неспокоен и строг.

— Не много — отвърна Стивън. — В бизнеса съм от почти четири години, но се занимавам най-вече с финансовата част. Работодателят ми иска да науча повече за производствения процес.

Прислужницата отнесе чиниите за супа и Азер заговори за местната индустрия и трудностите му с работната ръка. Притежаваше фабрика в града и още една на няколко мили извън него.

— Синдикатите ми оставят много малко възможности за маневри. Оплакат се, че губят работата си, защото механизираме производството, но ако не успеем да настигнем конкурентите си от Испания и Англия, няма никаква надежда за нас.

Прислужницата донесе плато с нарязано месо в бистър сос, което постави пред мадам Азер. Лизет започна да разказва някаква история от училище. Тръскаше глава и се кикотеше, докато говореше. Ставаше въпрос за шега, която нейна съученичка си беше направила с друга, но в начина, по който я разказваше, се криеше и подтекст. Искаше да демонстрира, че разбира колко инфантилна е случката и да внуши на Стивън и родителите си, че тя самата е прекалено голяма за такива неща. Но не беше и съвсем сигурна какви са точно сега нейните вкусове и интереси. Момичето заекна леко, преди да завърши разказа си и да се скара на брат си, че се смее. Стивън я гледаше, докато говори, и тъмните му очи обхождаха изпитателно лицето ѝ. Азер не обърна никакво внимание на дъщеря си, докато си взимаше салатата и подаваше купата на жена си. Той избърса с парче хляб ръба на чинията си, където беше покапал сос.

Мадам Азер не бе успяла да привлече погледа на Стивън и той като че ли избягваше да се обърне към нея, сякаш чакаше тя официално да го заговори, но с периферното си зрение долавяше извивките на светлокестенявата ѝ коса, вдигната нагоре над лицето. Тя носеше бяла дантелена блуза с брошка с тъмночервен камък на шията.

Когато приключиха с вечерята, на вратата се позвъни и в коридора се чу сърдечен мъжки глас. Азер се усмихна за първи път.

— Добрият стар Берар. Цепи секундата както винаги!

— Мосю и мадам Берар — обяви прислужницата, след като отвори вратата.

— Добър вечер, Азер. Радвам се да ви видя, мадам. — Берар, набит побелял мъж, преминал петдесетте, наведе устни към ръката на мадам Азер. Съпругата му, която бе с почти същото едро телосложение като него и с гъста прибрана на кок коса, се здрависа и целуна децата по бузите.

— Извинявайте, не чух името ви, когато Рене ни запозна — каза Берар на Стивън. Докато Стивън му го повтаряше буква по буква, децата бяха освободени от масата и семейство Берар се настани на техните места. Азер изглеждаше развеселен от пристигането им.

— Бренди, Берар? А за вас, мадам, билков чай, предполагам? Изабел, позвъни да донесат и кафе, моля те. А сега...

— Преди да продължиш... — каза Берар и вдигна месестата си ръка — имам лоши новини. Бояджиите са обявили стачка от утре. Синдикалните лидери са се срещнали с представители на работодателите в пет този следобед и това е решението им.

Азер изсумтя.

— Мислех, че срещата ще е утре.

— Изтеглиха я за днес. Не обичам да ти нося лоши новини, драги ми Рене, но нямаше да се зарадваш, ако ги беше научил утре от управителя си. Пък и предполагам, че те няма да засегнат непосредствено твоята фабрика. — По всичко личеше, че на Берар му беше приятно да донесе неприятните вести. На лицето му беше изписано тихо задоволство от важността, която те му придаваха. Мадам Берар гледаше с обожание съпруга си.

Азер продължи да ругае работната ръка и да пита как очакват от него да продължи да ръководи фабриката. Стивън и жените нямаха желание да изказват мнение, а след като предаде новините, Берар изглеждаше като човек, който няма какво да добави по темата.

— Е — каза той, след като Азер говори достатъчно дълго, — стачка на бояджиите. Това е положението.

Думите му бяха приети от всички, включително и от Азер, като знак, че темата е изчерпана.

— Как пътувахте? — попита Берар.

— С влак — отвърна Стивън, който реши, че въпросът се отнася до него. — Беше дълъг път.

— А-а-а, влаковете — възкликна Берар. — Каква система само! Ние сме важна гара. Влакове за Париж, за Лил, за Булон... Кажете, в Англия имате ли влакове?

— Да.

— Че откога?

— Ами да видим... От около седемдесет години.

— Но ми се струва, че в Англия имате проблеми.

— Не съм сигурен. Не съм чувал за проблеми.

Берар се усмихна доволно, докато отпиваше от брендите.

— Ето това е. Сега и в Англия вече имат влакове.

Посоката на разговора зависеше от Берар; той пое бремето да бъде негов диригент, да включва различни гласове и накрая да обобщава техния принос.

— И в Англия ядете месо за закуска всеки ден — каза той.

— Мисля, че повечето хора правят точно така — отвърна Стивън.

— Представете си, скъпа мадам Азер, печено месо за закуска всеки ден! — Берар подкани домакинята да се включи.

Тя отказа, но промърмори нещо за прозореца, който трябвало да се отвори.

— Може би някой ден и ние трябва да опитаме това, а, Рене?

— О, съмнявам се, съмнявам се — каза Азер. — Освен ако не ни сполети лондонска мъгла.

— И дъжд — засмя се Берар. — Доколкото знам, в Лондон от шест дни пет са дъждовни. — Той отново се обърна към Стивън.

— Четох във вестника, че миналата година в Лондон е валило малко по-малко отколкото в Париж...

— Пет от шест дни — усмихна се широко Берар. — Можете ли да си представите?

— Папа не може да понася дъжда — обърна се мадам Берар към Стивън.

— Как прекарахте този прекрасен пролетен ден, скъпа мадам? — попита Берар, отново призовавайки домакинята да даде своя принос към разговора. Този път постигна успех и мадам Азер, подтикната от любезност или ентусиазъм, се обърна право към него.

— Тази сутрин бях по задачи в града. Прозорецът на една къща до катедралата беше отворен и някой свиреше на пиано. — Гласът на мадам Азер беше хладен и тих. Тя описа подробно какво бе чула. — Беше великолепно — обобщи тя, — макар и съвсем кратко. Исках да спра, да почукам на вратата и да попитам човека, който свиреше, каква е тази музика.

Мосю и мадам Берар изглеждаха стреснати. Очевидно не бяха очаквали това. Азер заговори успокоително, като човек, свикнал с подобни странности.

— И каква беше музиката, скъпа?

— Не знам. Никога преди не я бях чувала. Приличаше на... Бетовен или Шопен.

— Съмнявам се, че е била на Бетовен, ако не сте я разпознали, мадам — каза галантно Берар. — Сигурно е била някаква народна песен. Хващам се на бас на каквото кажете.

— Не звучеше така — отвърна мадам Азер.

— Не мога да понасям народните песни, които чувам толкова често напоследък — продължи Берар. — Като бях млад, беше различно. Но тогава всичко беше различно, разбира се. — Той се засмя кисело и самодоволно. — Дай ми на мен истинска мелодия, написана от някой от великите композитори. Песен на Шуберт или ноктюрно от Шопен, нещо, от което да ми настръхне косата! Функцията на музиката е да освобождава душата от чувствата, които обикновено заключваме в сърцето си. Великите композитори от миналото умееха това, но днешните музиканти се задоволяват с няколко тона на нотния лист, който могат да продадат на всеки уличен ъгъл. Гениите не намират толкова лесно признание, скъпа мадам Азер!

Стивън видя как мадам Азер бавно извърна глава и погледът ѝ срещна този на Берар. Видя как очите ѝ се разшириха, когато се спряха на усмихнатото му лице, по което от душния въздух на трапезарията бяха избили капчици пот. Как, по дяволите, почуди се той, бе възможно тя да е майка на момчето и момичето, които бяха допреди малко с тях на масата?

— Смятам, че трябва да отворя прозореца — каза тя студено и стана. Копринената ѝ пола изшумоля.

— И ти си ценител на музиката, нали, Азер? — попита Берар. — Хубаво е да се слуша музика в семейство с деца. С мадам Берар винаги сме насърчавали децата си да пеят.

Мислите на Стивън препускаха, докато Берар говореше. Имаше нещо великолепно в начина, по който мадам Азер блокира атаката на този абсурден човек. Той беше просто един грубиян от малък град, но със сигурност бе свикнал да става на неговото.

— Прекарал съм приятни вечери в концертната зала — каза скромно Азер, — макар че бих се въздържал да се определя като ценител на музиката. Просто...

— Глупости. Музиката е демократично изкуство. Не ти трябва пари, за да я купиш, или образование, за да я разбереш. Стига ти само чифт от тези. — Берар се хвана за големите розови уши и ги разклати. — Уши. Бог ти ги е дарил по рождение. Не бива да си толкова

срамежлив, Азер. Фалшивата скромност води само до триумф на низшия вкус. — Берар се облегна на стола си и погледна към вече отворения прозорец. Течението сякаш разваляше удоволствието му от афоризма, който имаше претенциите, че е измислил. — Извинявай, Рене — продължи той. — Прекъснах те.

Азер се занимаваше с черната си лула от шипково дърво, тъпчеше я с тютюн и проверяваше как дърпа, като всмукваше шумно. Когато остана доволен, драсна клечка кибрит и след миг плешивата му глава се обви със синкава димна спирала. В тишината, настъпила преди той да отговори на приятеля си, всички чуха птичките в градината отвън.

— Патриотичните песни — каза Азер. — Имам специално предпочитание към тях. Звукът от оркестъра и от хиляди гласове, пеещи Марсилезата, докато армията тръгва на битка с прусаците. Какъв ден!

— Прости ми — отвърна Берар, — това е пример за използване на музиката по предназначение — да изпълни с боен дух сърцата на войниците. Когато изкуството се използва за практични цели, то губи своята същностна чистота. Прав ли съм, мадам Азер?

— Бих казала, че да, мосю. А какво мисли мосю Рейсфорд?

Стивън се стресна, погледна към мадам Азер и за първи път очите им се срещнаха.

— Нямам мнение по въпроса, мадам — каза той, докато си възвръщаше спокойствието. — Но смятам, че ако някоя песен може да докосне сърцето, тя трябва да бъде ценена.

Берар внезапно протегна ръка.

— Малко бренди, ако обичаш, Азер. Благодаря. А сега ще направя нещо, с което рискувам да се направя на глупак и да разваля мнението ти за мен.

Мадам Берар се засмя невярващо.

— Ще пея. Да, няма смисъл да се опитвате да ме разубедите. Ще изпея песен, която беше популярна като бях момче и ви уверявам, че това беше преди доста години.

Бързината, с която Берар се впусна в изпълнението, след като направи своята декларация, изненада слушателите. В един миг водеха официален разговор на маса, а в следващия се превърнаха в публика,

хваната в капан. Берар се наведе напред на стола си, подпря се с лакти на масата и запя с треперлив баритон.

Взря се в мадам Азер, която седеше срещу него. Тя не успя да издържи погледа му и сведе очи към чинията си. Но неудобството ѝ не отклони Берар от начинанието му. Азер си играеше с лулата си, а Стивън разглеждаше стената над главата на Берар. Мадам Берар наблюдаваше с горда усмивка как съпругът ѝ даряваше с песен домакинята. Мадам Азер се изчерви и започна да се върти на стола си под немигация вторачен поглед на певеца.

Двойната му брадичка се заклати, когато извърна глава, за да подчертае най-трогателната част от песента. Беше сантиментална балада за различните периоди в човешкия живот. В припева се казваше: „Но тогава бях млад и стрехите бяха зелени, а сега реколтата е прибрана и малката лодка отплава.“

В края на всеки куплет Берар драматично замълчаваше, а Стивън си позволяваше да го стрелне с поглед, за да види дали е свършил. За миг в горещата трапезария настъпваше пълна тишина, но после се чуваше дълбока въздишка и следващият куплет.

— „Когато младите мъже се върнаха от война, царевицата беше избуяла и нашите любими жени ни чакаха...“

Берар изви леко глава, докато пееше, гласът му ставаше все по-силен, а кървясалите му очи не се откъсваха от мадам Азер, сякаш лицето му можеше да се върти само по оста на втренчения му поглед. С усилие на волята тя запази самообладание и се стегна от нахалното му внимание.

— „... и малката лодка отплава-а-а.“ Край — каза Берар и внезапно спря да пее. — Казах ви, че ще се направя на глупак!

Другите запротестираха, че не е вярно, че песента е била великолепна.

— Папа има прекрасен глас — каза мадам Берар, почервеняла от гордост. Лицето на мадам Азер също беше порозовяло, макар поради други емоции. Азер се държеше пресилено дружелюбно, а Стивън усещаше как под яката му се търкулва капка пот. Само Берар не изпитваше абсолютно никакво неудобство.

— А сега, Азер, какво ще кажеш да поиграем малко карти? Какво да бъде?

— Извинявай, Рене — обади се мадам Азер, — но имам леко главоболие. Мисля да си легна. Може би мосю Рейсфорд би желал да ме замести.

Стивън се изправи, когато мадам Азер стана от стола си. Семейство Берар започнаха да протестират и трескаво да я умоляват да остане, но мадам Азер само махна с ръка, усмихна се и ги увери, че всичко е наред. Берар сведе лице към ръката ѝ, а мадам Берар я целуна по все още порозовялата буза. Когато тя пое към вратата, Стивън забеляза, че по голата ѝ ръка се виждаха няколко лунички. Беше висока и изведнъж му се стори царствена в кървавочервената си пола, която се влачеше по пода.

— Да отидем във всекидневната — каза Азер. — Мосю, разчитам на вас да се присъедините към играта ни.

— Да, разбира се — каза Стивън и се насили да се усмихне примирено.

— Горката мадам Азер — каза мадам Берар, докато се настаняваха край игралната маса. — Надявам се да не е настинала.

Азер се засмя.

— Не, не е, от нерви е. Не си го слагайте на сърцето.

— Тя е толкова деликатно същество — промърмори Берар. — Ти раздаваш, Азер.

— Въпреки това главоболието може да означава начало на треска — коментира мадам Берар.

— Мадам — каза Азер, — уверявам ви, че Изабел няма треска. Тя е със слаби нерви. Страда от главоболие и от други дребни болести. Това нищо не означава. Повярвайте ми, познавам я много добре и съм се научил да живея с малките ѝ странности. — Той хвърли съзаклятнически поглед към Берар, който се закикоти. — Вие имате щастието да сте с по-силна физика.

— Винаги ли е страдала от главоболие? — продължи да настоява мадам Берар.

Устните на Азер се разтегнаха в лека усмивка.

— Това е малката цена, която човек плаща за някои неща. Ваш ред е, мосю.

— Какво? — Стивън сведе поглед към картите си. — Съжалявам. Бях се разсеял. — Беше се взрял в усмивката на Азер и се чудеше какво ли означава.

Берар заговори на Азер за стачката, докато двамата уверено хвърляха картите си на масата.

Стивън се опита да се съсредоточи върху играта и да завърже някакъв разговор с мадам Берар. Тя изглеждаше безразлична към вниманието му, лицето ѝ обаче грейваше всеки път, когато съпругът ѝ се обърнеше към нея.

— На стачниците им трябва някой, който да ги разобличи — каза Азер. — Не съм съгласен бизнесът ми да е в застои заради нахалните претенции на няколко мързеливци. Някой от собствениците трябва да събере сили да им се опълчи и да ги уволни до един.

— Боя се, че ще има насилие. Тълпите ще се разбунтуват — отвърна Берар.

— Не и ако са гладни.

— Не съм сигурен, че е разумно градски първенец като теб, Рене, да се замесва в подобна разправа.

Берар взе колодата, за да я размеси; дебелите му пръсти се движеха ловко по шумолящите карти. Раздаде, запали пура и се облегна на стола, като придърпа жилетката над корема си.

Прислужницата влезе и попита дали някой има нужда от нещо. Стивън потисна една прозявка. Бе пътувал два дни и се чувстваше неустойимо привлечен от скромната си стая с колосани чаршафи и гледка към булеварда.

— Не, благодаря — каза Азер. — Моля те, като тръгнеш да си лягаш, мини през стаята на мадам Азер и ѝ кажи, че по-късно ще отида да видя дали е добре.

За миг на Стивън му се стори, че двамата мъже отново се спогледаха съзаклятнически, но когато обърна очи към Берар, видя, че той бе съсредоточен върху ветрилото от карти в ръката си.

Гостите най-накрая станаха да си ходят и Стивън се сбогува с тях. Изправи се до прозореца на всекидневната, наблюдавайки ги в светлината на портала. Берар си сложи цилиндъра, сякаш беше някакъв барон на път към операта; мадам Берар с грейнало лице се уви в наметката си и хвана съпруга си под ръка. Азер се наведе напред и ѝ прошепна нещо настойчиво.

Заваля кротък дъжд, коловозите по пътя се разкаляха и капките забарабаниха по листата на дърветата. Отначало прозорецът на всекидневната само се замъгли, а после по стъклото се запусаха

вадички. Зад него все още се виждаше бледото лице на Стивън, докато наблюдаваше тръгващите си гости — висок на ръст, с ръце в джобовете, със спокойни и проникателни очи. Тъгълът, под който бе наклонено тялото му, говореше за младежка невъзмутимост, култивирана от волята и необходимостта. Към лицето му повечето хора се отнасяха предпазливо, защото не знаеха дали зад неговата двойственост в крайна сметка се криеше страст или примирение.

Стивън се качи в стаята си и се заслуша в нощните звуци. Отворен капак на прозорец се завъртя бавно на пантите си и се блъсна в стената на къщата отзад. Някъде далеч, където градинарското изкуство отстъпваше пред дивата природа, бухаше бухал. От време на време се чуваше и неравномерно свистене в тесните водопроводни тръби.

Стивън седна зад писалището до прозореца и отвори тетрадка с дебели сини линии. Беше наполовина изписана с мастило, думите тръгваха от червеното поле вляво. Имаше дати и прекъсвания на текста; понякога разстоянията между датите бяха няколко дни или дори седмици.

Водеше си дневник от пет години, след като това му беше предложено от един учител. Часовете по старогръцки и латински му бяха дали нежелани, но стабилни познания за езиците, които сега използваше като основа за своя шифър. Когато темата бе чувствителна, той променяше пола на героите си и описваше действията им и собствените си реакции с фрази, които не биха означавали нищо за случайния читател.

Засмя се тихо на себе си, докато пишеше. Беше развил тази склонност към тайнственост, за да преодолее естествената си откритост и пламенния си темперамент. На десет или единайсет години непрестореният му ентузиазъм и силно развитото му чувство за добро и зло го бяха превърнали в истинска напаст за учителите му, но постепенно се бе научил да диша дълбоко и да остава спокоен, да не се доверява на реакциите си, да изчаква и да бъде нащрек.

Разкопча си маншетите, подпря глава на дланите си и се вгледа в голата стена пред себе си. Чу се звук, който този път не беше от капака на прозореца или от водата в тръбите, а много по-пронизителен и почовешки. Повтори се и Стивън прекоси стаята и се заслуша. Отвори вратата и излезе внимателно в коридора, защото си спомни какъв шум

бяха вдигали стъпките му по-рано през деня. Беше почти сигурен, че чува женски глас, идващ от долния етаж.

Свали си обувките, плъзна ги тихо през прага на стаята си и се запромъква надолу по стълбите. В къщата цареше пълен мрак; Азер сигурно бе угасил всички светлини, преди да си легне. Стивън усети дървените дъски през чорапите си и очертанията на перилата под търсещата си длан. Не се страхуваше.

На стълбищната площадка на втория етаж се поколеба. Размерът на къщата и броят на възможните посоки, от които можеше да идва гласът, го обезсърчиха. От площадката тръгваха три коридора, един към ниско стъпало, водещо към предната част на сградата и два настрани по цялата дължина на дома, които след това се разклоняваха отново. Цялото семейство и прислугата, както и баните, пералните и складовете бяха на този етаж. Можеше случайно да се озове както в спалнята на готвачката, така и в салон с китайски орнаменти и тапицирани с коприна мебели в стил Луи XVI.

Слушаше напрегнато, затаил дъх. Чу се нов звук, този път понисък, почти като ридание, не задължително на жена, прекъснато от рязък удар. Стивън се почуди дали да продължи. Беше излязъл импулсивно от стаята си, уверен, че нещо не е наред; сега обаче му се струваше, че прекрачва границите на личното пространство на някой от членовете на домакинството. Но не се колеба дълго, защото осъзна, че този звук не е нормален.

Зави по коридора вдясно и продължи извънредно предпазливо, протегнал едната си ръка напред, за да защити очите си от нараняване. С другата опипваше стената до себе си. Стигна до някакво разклонение, погледна вляво и видя тънка ивица светлина, идваща изпод затворена врата. Прецени колко може да се приближи до нея. Искаше да остане достатъчно близо до завоя на коридора, за да успее да се скрие навреме и да не бъде видян, ако някой излезе от стаята.

Направи пет-шест крачки, повече не се осмели. Спря и се заслуша, като отново затаи дъх, за да не пропусне нещо. Усети как сърцето му натежа в гърдите, а шията му запулсира. Дочу женски глас, хладен и тих, но в същото време разстроен и отчаян. Жената умоляваше и макар да бе снижила тона си и не всички думи да се чуваха, на моменти те звучаха отчетливо заради силата на емоцията. Стивън успя да различи „Рене“, а после „моля те“ и „децата“. Макар и

само по тези признаци разпозна, че гласът е на мадам Азер, но скоро ударът, който бе чул и по-рано, я накара да замлъкне. До ушите му достигна стон, който внезапно прескочи в по-горен регистър и очевидно беше израз на болка.

Стивън тръгна по коридора, ръцете му вече не бяха вдигнати предпазливо напред, а стиснати в юмруци до гърдите му. Но стъпка или две, преди да стигне до вратата, той успя да овладее объркващия го гняв. За първи път чу и мъжки глас. Той повтаряше една и съща дума със задавен неубедителен тон, който накрая също премина в стон. След това отекнаха стъпки.

Стивън се обърна и се затича към ъгъла на коридора, разбирайки, че е преминал границата, която сам си бе поставил. Когато зави, чу въпросителния глас на Азер.

— Има ли някой там?

Опита се да си спомни дали имаше някакви препятствия пред себе си, докато тичаше към стълбищната площадка, без да има време да провери дали пътят му е чист. В подножието на стълбите, водещи към третия етаж, видя, че от стаята му идва светлина. Взе стъпалата по две наведнъж и се хвърли към ключа на настолната лампа, която се разлюля и вдигна шум.

Застана неподвижен наред стаята си и се послуша. Чувахе стъпки, които идваха към дъното на стълбището. Ако Азер го видеше, щеше да се зачуди защо стои напълно облечен в тъмната стая. Отиде до леглото и се мушна под завивките.

След десет минути му се стори, че вече е безопасно да се съблече. Затвори вратата и капака на малкия прозорец и седна по пижама зад писалището. Препрочете това, което беше написал по-рано — описание на пътуването му от Лондон, влака във Франция и пристигането на булевард „Канж“. Имаше кратки добре зашифровани коментари за Берар и съпругата му, както и впечатления от Азер и двете деца. Видя с известна изненада, че за това, което най-много го бе поразило, не бе написал и дума.

На сутринта Стивън стана с по-ясно съзнание, отпочинал и изпълнен с интерес към новата си среда. Опита се да забрави за среднощната случка и се впусна в пълно проучване на бизнеса на Азер.

Двамата напуснаха богатия булевард и се гмурнаха в квартал Сен Лю, който се стори на Стивън като средновековна гравюра — къщи с фронтони край павирани улици над каналите. Просторите бяха закачени направо за кривите стени и улуците; малки деца в дрипи играеха на криеница по мостовете и тропача с пръчки по металните перила край брега. Жени носеха кофи с питейна вода от чешмите в подобрите райони на града за многобройната си челяд, част от която ги чакаше в единствената семейна стая; преселници най-вече от селата на Пикардия, дошли в града да търсят работа, живееха в колиби в задните дворове на препълнените къщи. Навсякъде се чуваше звукът на мизерията — децата се гонеха по улиците, а майките им крещяха заплахи и наставления или съобщаваха с цяло гърло важни новини на съседките си. Това бе шумът на съвместното съжителство, когато нито едно домакинство не е съвсем отделено от другото; пред пълните с хора пекарни и магазини мъже с ръчни колички или конски каруци обявяваха по десетина пъти на висок глас стоката си.

Азер се движеше ловко през тълпата. Хвана Стивън за ръката, докато пресичаха един дървен мост, избяга от кресливите ругатни на някакъв млад грубиян, поведе госта си по метално стълбище, издигащо се покрай стената на една сграда, и накрая двамата стигнаха до кабинет на първия етаж с изглед към фабриката.

— Седнете. Имам среща с Мери, който е най-висшият ми служител и също, като наказание за всичките ми грехове, шеф на синдиката.

Азер посочи към един облечен в кожа стол в далечния край на бюро, отрупано с книжа. Слезе по вътрешното стълбище във фабриката и остави Стивън да гледа през стъклените стени на кабинета гледката долу. Работниците бяха предимно жени, които седяха на предачните машини в далечния край на помещението, но имаше и мъже, и момчета с плоски кожени шапки, които работеха наравно с тях или возеха вълна и топове плат в колички с дървени колела. От старите станове се чуваше ритмичен тропот, който почти заглушаваше виковете на управителя — червендалест мъж с мустаци, който крачеше

напред-назад, облечен в престилка, стигаща почти до глезените му. В по-близкия край на фабриката имаше редици с работници, седнали зад шевни машини „Сингер“. Коленете им се вдигаха и спускаха, докато натискаха педалите, а ръцете им се движеха в напълно противоположни една на друга посоки, сновейки бързо ту насам, ту натам, сякаш се опитваха да въртят огромен воден кран. Стивън беше прекарал много часове в подобни помещения в Англия и процесът му се струваше старомоден, точно както улиците на Сен Лю му изглеждаха като извадени от друг век от историята на индустриалните градове на Ланкашър. Азер се върна с Мери — дребен, но набит мъж с гъста черна коса с бретон, падащ над челото му. Мери имаше вид на честен човек, когото обстоятелствата бяха направили подозрителен и инатлив като магаре. Здрависа се със Стивън, макар сдържаният му поглед да подсказваше, че тази учтивост не означава нищо. Когато Азер му предложи да седне, Мери се поколеба за миг, преди да реши, че ако приеме поканата, това няма да е равнозначно на капитулация. Тръсна се решително на стола, а пръстите му зашариха по краката му, сякаш махаха невидими памучни влакна от плата.

— Както знаеш, Мери, мосю Рейсфорд ни е дошъл на гости от Англия. Той е млад човек, който иска да научи повече за нашия бизнес.

Мери кимна. Стивън му се усмихна. Забавляваше се, когато се опитваха да го представят като некомпетентен и безотговорен заради възрастта му. По-старите мъже винаги се отнасяха към него с досада.

— Обаче — продължи Азер, — както също много добре знаеш, съотечествениците на мосю Рейсфорд от Манчестър успяват да произвеждат платовете, които ние правим, за две трети от нашата цена. Тъй като компанията, в която той работи, е един от най-важните ни клиенти в Англия, е редно да се опитаме да го впечатлим. Разбрах от работодателя му, който е много прозорлив човек, че би искал между двете страни да има по-добро сътрудничество. Той спомена, че може да купи акции от фирмата. — Пръстите на Мери започнаха да се движат още по-бързо. — Още един Косера — каза той пренебрежително.

Азер се усмихна.

— Драги ми Мери, не бива да си подозрителен. — Обърна се към Стивън. — Има предвид един от най-великите производители, Йожен

Косера, който преди много години внесе английски работници и технологии...

— Които струваха работата на много местни хора.

Азер продължи да говори на Стивън.

— Правителството иска от нас да рационализираме труда и да се опитаме да съберем повече операции под един покрив. Това е напълно разумно искане, но неизбежно означава по-широко използване на машини и съответно загуба на работни места.

— Това, от което индустрията се нуждае — обади се Мери, — както обясняват правителствата още от времето на баща ми, е повече инвестиции и по-малко тесногърдие и малодушие от страна на собствениците.

Лицето на Азер изведнъж се изопна, но дали от гняв или просто от отвращение, беше невъзможно да се разбере. Седна, сложи си очилата и придърпа към себе си лист хартия от купчината книжа на масата.

— Времената са трудни. Нямаме пари за инвестиции и затова сме принудени да правим икономии. Това са конкретните ми предложения. Работниците на заплата ще получат намаление от един процент. На надничарите няма да им се пипат парите, но ще трябва да вдигнат производителността с пет процента. Работата им вече няма да се измерва на метър, а на парче. Който не може да борави с новите машини — а това са половината от наетите — ще бъдат обявени за неквалифицирана работна ръка и заплащането им ще бъде намалено.

Той си свали очилата и бутна листа към Мери. Стивън беше учуден от грубостта на Азер. Дори не се бе престорил, че работниците ще спечелят нещо от промените или че той ще ги компенсира по друг начин за нещата, от които ги кара да се откажат. Или може би преговорите тепърва предстояха.

Мери посрещна подробностите с впечатляващо спокойствие.

— Горедолу това очаквах — каза той. — Очевидно искате от нас да се примирим с по-малко, отколкото получават бояджиите, мосю. Едва ли има нужда да ви напомням в какво положение са те.

Азер започна да си пълни лулата.

— Кой стои зад тези глупости? — попита той.

— Зад това стоят опитите на собствениците да използват робски труд на все по-ниска цена — отвърна Мери.

- Знаеш какво имам предвид — каза Азер.
- Споменава се името на Люсиен Льобрун.
- Малкият Люсиен! Не вярвах, че му стиска.

В стъкления кабинет беше светло, слънчевите лъчи се плъзгаха по книгата на масата под прозореца и огряваха лицата на двамата опоненти. Стивън следеше напрегнатия им разговор, но се чувстваше отчужден от него, струваше му се, че двамата си говореха с клишета. Мислите му, естествено, се пренесоха от източника на богатството на Азер към собствеността му, къщата на булеварда, градината, пълничките деца, Грегоар и отегчения му поглед, Лизет и съблазнителната ѝ усмивка, и най-вече към мадам Азер, към която изпитваше смесица от противоречиви чувства.

— ... естествена последица от производство с толкова много отделни процеси — каза Азер.

— Е, и аз бих искал боядисването да става тук — отвърна Мери, — но както знаете...

Нямаше как да е сигурен на колко години беше тя, но имаше нещо в уязвимостта на кожата ѝ, когато я видя да настръхва от течението, влязло през отворения прозорец от градината. И най-вече имаше нещо в нетърпението, което забеляза у нея, когато извърна глава, за да скрие погледа си.

— ... няма ли да се съгласите, мосю Рейсфорд?

— Разбира се.

— Не и ако трябва да инвестираме в по-големи помещения — отвърна Мери.

Аз съм полудял, помисли си Стивън и потисна желанието си да се разсмее; трябва да съм ненормален, за да седя в този горещ стъклен офис, да гледам лицето на този мъж, говорещ за работата на стотици хора, да му се усмихвам с разбиране, а в същото време да си мисля за неща, които не мога да призная дори пред себе си...

— Няма да обсъждам това повече в присъствието на този младеж — каза Мери. — Извинете, мосю. — Той се изправи и кимна официално на Стивън. — Нищо лично.

— Разбира се — отвърна Стивън и също стана. — Нищо лично.

Кодовата дума, с която Стивън наричаше мадам Азер в дневника си, беше „пулс“. Струваше му се достатъчно неразбираема и в същото време загатваща за подозренията му, че я движи ритъм, различен от този в кръвта на съпруга ѝ. Освен това тя препращаше и към един необикновен аспект на физическото ѝ присъствие. Никой не би могъл да изглежда по-естествено в нейните рокли и в целия ѝ тоалет от самата мадам Азер. Тя прекарваше много време в къпане и преобличане; когато се разминаваха по коридорите, около нея се носеше лек аромат на розов сапун или парфюм. Дрехите ѝ бяха помодерни от тези на другите жени в града, но в същото време разкриваха много по-малко. Държеше се скромно; сядаше на столовете с плътно прибрани крака и под диплите на полата ѝ коленете ѝ сигурно се докосваха. Когато ставаше, не се подпираше с ръце, а съвсем леко и грациозно се издигаше нагоре. Бледите ѝ китки сякаш не докосваха приборите, когато се хранеше на семейната маса, а устата ѝ не оставяше никакви следи по чашата с вино. Веднъж Стивън забеляза как долната ѝ устна за кратко се залепи за стъклото, но въпреки това повърхността остана чиста и блестяща. Тя го улови, че се вира в чашата ѝ.

Но въпреки официалното ѝ отношение към него и педантично изисканите ѝ маниери, Стивън усещаше у нея някаква стихия, заради която я беше нарекъл „пулс“. Беше невъзможно да се каже чрез кое сетиво беше добил това впечатление, но някак си — може би само по русите косъмчета на бледата ѝ гола ръка или по кръвта, която бе видял да нахлува под луничките на скулите ѝ — той бе почувствал у нея поинтензивен физически живот от онзи, който тя живееше в спокойния и сковаващ дом на съпруга си с неговите овални дръжки от лъскав порцелан на вратите и прилежно наредения паркет по подовете.

Седмица по-късно Азер предложи на Мери да заведе Стивън да обядва с работниците в тяхната трапезария в задната част на фабриката. Там имаше две-три дълги маси, на които им позволяваха да ядат храната, която си бяха донесли или пък си бяха купили от готвачката с бяло боне и липсващи зъби. На третия ден насред общия разговор Стивън внезапно се изправи и каза:

— Извинете ме — и излезе от помещението.

Един възрастен мъж на име Жак Боне го последва навън и го намери облегат на стената на фабриката. Сложи приятелска ръка на рамото му и го попита дали е добре.

Лицето на младежа беше бледо и по слепоочията му се стичаха вадички пот.

— Да, нищо ми няма — отвърна той.

— Какво става? Да не ви прилоша?

— Сигурно е от горещината. Ще се оправя. — Извади носната си кърпа и избърса лицето си.

— Защо не влезете да си довършите обяда? — попита Боне. — Старицата май е сготвила добре заека.

— Не! — Стивън трепереше. — Няма да вляза. Съжалявам. — Измъкна се от бащинската ръка на Боне и тръгна с бързи стъпки към града. — Кажете на Азер, че ще се върна по-късно — извика той през рамо.

На следващия ден на вечеря Азер го попита дали се е оправил.

— Да, благодаря — отвърна Стивън. — Нищо ми нямаше. Просто ми призля за момент.

— Призля ви? Май имате проблем с кръвообращението.

— Не знам. Има нещо във въздуха, може би е от химикалите, които използват бояджиите, не съм сигурен. Става ми трудно да дишам.

— Тогава може би трябва да отидете на лекар. Лесно ще ви уредя час.

— Не, благодаря. Не е нищо сериозно.

Азер изглеждаше развеселен.

— Не ми се иска да си мисля, че е било някакъв припадък. Мога лесно да...

— За бога, Рене — каза мадам Азер. — Той ти каза, че няма за какво да се тревожиш. Защо не го оставиш на мира?

Вилицата на Азер тракна силно в чинията. За миг по лицето му пробяга паника като на малко момче, неочаквано смъмрено в училище, което не може да разбере с какво съперникът му е заслужил похвала. След това се усмихна саркастично, сякаш за да покаже, че нещата са му ясни и решението му да прекрати спора е временна отстъпка, която благоволява да направи за по-младите. Обърна се към съпругата си с дразнещо безгрижие.

— Да не би пак да си чула онази песен, докато си се скитала из града, скъпа?

Тя сведе очи към чинията си.

— Не съм се скитала, Рене. Имах работа.

— Разбира се, скъпа. Съпругата ми е загадъчно същество, мосю — обърна се той към Стивън. — Също като поточето от песента е, никой не знае защо тече и накъде отива.

Стивън стисна зъби, за да потисне желанието си да защити мадам Азер.

— Не вярвам, че мосю Рейсфорд знае тази песен — обади се тя.

— Може би мосю Берар ще ми я изпее — изпусна се Стивън, без да се усети.

Мадам Азер не успя да се въздържи и прихна. Изкашля се и Стивън забеляза, че страните ѝ леко поруменияха, когато съпругът ѝ я изгледа.

Макар да се ядоса на себе си, че би могъл да обиди домакиня си, лицето на Стивън остана напълно безизразно. Реакциите на Азер не бяха нито спонтанни като на жена му, нито овладяни като на Стивън. За негово щастие Лизет започна да се кикоти и му даде възможност да ѝ се скара.

— Значи мосю Берар е добър певец? — попита Грегора, като вдигна очи от чинията си над салфетката, затъкната в яката му.

— Даже изключителен — каза предизвикателно Азер.

— Наистина — добави Стивън и срещна погледа му напълно спокойно. След това погледна право към мадам Азер. Тя се беше овладяла и също го погледна за миг. В очите ѝ все още горяха радостни пламъчета.

— Значи не си минавала пак покрай онази къща? — попита я той.

— Мисля, че минах покрай нея на връщане от аптеката, но прозорецът беше затворен и не чух никаква музика.

Семейство Берар отново дойдоха след вечеря и доведоха майката на мадам Берар — жена със сбръчкано лице и черен дантелен шал на главата, за която се твърдеше, че притежава изключителна религиозна чувствителност. По необясними причини Берар я наричаше леля Елиз и тя помоли и останалите да се обръщат така към нея. Стивън се чудеше дали фамилието име ѝ напомня болезнено за починалия ѝ съпруг, или с рода на жена му беше свързана някаква тайна, която Берар предпочиташе да остане скрита.

Стивън наблюдаваше ролята, която семейство Берар играеше в живота на семейство Азер. Когато вечерите станаха по-топли, петимата сядаха на плетените мебели на терасата и вдишваха аромата на орловите нокти и жасмина, които растяха около вратите и прозорците от задната страна на къщата. Берар, обут в груби черни боти и с жилетка под сакото, умело дирижираше малкия си оркестър, а най-добрите партии запазваше за себе си. Беше авторитет по въпросите за влиятелните семейства в града и можеше да говори с часове за ролята на Селие, Лорендо или Дьо Морвил в забогатяването на градчето и изграждането на неговото общество. По заобиколен начин намекваше, че родът му е свързан със семейство Дьо Морвил, но поради нехайството на някакъв пралядо бонапартист не бяха успели да получат благородническа титла. Но маниерът, с който критикуваше прегрешението на този свой предшественик, целеше да внуши пренебрежение към куртоазните привички на парижкото общество и особено към преследването на титли. Така пропускът на пралядото, който си беше останал вироглав провинциалист, се представяше като дълбоко добродетелен по един безсмъртен начин, като освен това му се приписваше повече финес, отколкото притежавали и най-изисканите парижани. Този някогашен представител на семейство Берар се обрисуваше като едновременно корав и изтънчен, а потомците му като неволни наследници на най-похвални качества и благородно потекло. Така се забавляваха. Така убиваха времето в кратките вечери, но тези разговори караха Стивън да изгаря от гняв. Не разбираше как мадам Азер понася всичко това.

Тя беше единствената, която не се отзоваваше, когато Берар ѝ даваше думата. Неохотно казваше по нещо, когато той я подканяше, но

с удоволствие говореше по теми, които сама си избираше. Така на Берар не му оставаше нищо друго, освен да я прекъсне. По някое време се извиняваше с лек поклон, но това ставаше няколко минути след като вече бе повел разговора в желаната от него посока. Мадам Азер свиваше леко рамене или се усмихваше на закъснялото му извинение, сякаш за да покаже, че това, което е възнамерявала да каже, не е било важно.

Присъствието на леля Елиз беше особено удобно за Берар, тъй като можеше да разчита на нея да повдигне градус на всяка дискусия с набожността си. Репутацията ѝ на търпелив и свят човек се основаваше на дългия ѝ вдовишки живот и огромната ѝ колекция от требници, разпятия и сувенири, натрупани от поклоненията, които държеше в спалнята си в дома на Берар. Беззъбата ѝ уста и дрезгавият ѝ глас я правеха олицетворение на страховитата религиозна истина, че истинската вяра се крие не в бледите лица на отшелниците, а в опустошения живот на онези, които са водили битка за оцеляване. Понякога смехът ѝ беше по-скоро жизнерадостен и циничен, отколкото благопристоен, но с честите споменавания на светци и мъченици от ранните дни на църквата и периода на формирането ѝ в Мала Азия тя успяваше да заблуди събеседниците си.

— Предлагам следващата неделя да прекараме следобеда във водните градини — каза Берар. — Дали няма да успея да ви убедя да се присъедините към нас?

Азер ентузиазирано се съгласи. Леля Елиз каза, че е прекалено стара да се вози на лодка и успя да намекне, че подобни забавления са неприлични в неделя.

— Предполагам, че добре се оправяш с лодките, Рене — обади се Берар.

— Имам усет към водата, така е — съгласи се Азер.

— Чуйте го само колко е скромен дяволът — засмя се Берар. — Ако нямаше достатъчно доказателства за обратното, сигурно нямаше да признае, че е добър и в бизнеса.

На Азер му харесваше ролята на скромния смешник, която Берар му беше отредил. Беше си измислил начин да въздиша скептично, когато се споменеше някой негов талант, след което, поемайки си дъх през зъби, отпиваше от чашата си. Не казваше нищо, така че репутацията му на остроумен човек оставаше непокътната, макар и не

за Стивън, който всеки път, когато Азер извърташе стеснително очи, си спомняше болезнените викове, които бе дочул от спалнята.

Понякога в безопасната атмосфера на всекидневната Стивън се взираше в групата и в жизнената, но мълчалива фигура на мадам Азер. Не се питаше дали е красива, защото физическото въздействие на нейното присъствие правеше въпроса ненужен. Може би по най-строга преценка не беше. Макар лицето ѝ да беше женствено, носът ѝ беше малко по-голям, отколкото съвременната мода препоръчваше; косата ѝ беше нещо средно между кестенява, златиста и червеникава — цвят, какъвто всяка жена би искала да има. Макар чертите ѝ да бяха изящни, очевидната сила на характера ѝ надделяваше над конвенционалната хубост. Но Стивън не правеше преценки; мотивираше го импулсът.

Един следобед се върна от работа и я намери в градината да подкастрия избуяли розови храсти, някои от които бяха станали по-високи от нея.

— Мосю — поздрави го тя учтиво, но в никакъв случай хладно.

Стивън нямаше план за действие, затова просто взе ножиците от ръката ѝ и каза:

— Позволете ми.

Тя се усмихна изненадано, като показва, че му прощава рязкото движение.

Той подряза няколко повехнали розови главички, преди да осъзнае, че няма никаква представа какво се опитва да направи.

— Дайте на мен — рече тя. Ръцете ѝ се плъзнаха по предницата на сакото му и ръката ѝ докосна неговата, докато взимаше обратно ножиците. — Прави се ето така. Всеки мъртъв цвят се реже под малък ъгъл. Вижте. — Кафявите венцелистчета на някога белите рози паднаха на земята. Стивън се приближи, за да вдъхне аромата на изпраните дрехи на мадам Азер. Полата ѝ беше с цвят на печена глина, блузата ѝ беше обточена с ширити, което напомняше за разточителния стил на обличане от една по-ранна, по-пищна епоха. Малкият жакет без ръкави, който носеше отгоре, беше отворен и разкриваше шията ѝ, порозовяла от лекото усилие в градината. Гледайки ефектното ѝ облекло, Стивън си представи други времена и други моди: баловете на победата след битките при Ваграм и Бородино или вечерите от периода на Втората империя. Още гладкото ѝ лице говореше за

интриги и чувствени наслади, каквито сегашният ѝ живот като че ли не предлагаше.

— Не съм виждал дъщеря ви от два дни — каза той, след като се изтръгна от унеса си. — Къде е?

— Лизет е при баба си близо до Руан за няколко дни.

— На колко години е Лизет?

— На шестнайсет.

— Как е възможно да имате дъщеря на тази възраст? — попита Стивън.

— Тя и Грегوار са ми доведени деца — отвърна мадам Азер. — Първата жена на съпруга ми е починала преди осем години, а ние се оженихме две години след това.

— Знаех си — каза той. — Знаех си, че не сте достатъчно възрастна, за да имате толкова голямо дете.

Мадам Азер отново се усмихна, този път малко по-свенливо.

Той се загледа в лицето ѝ, сведено над тръните и изсъхналите розови цветове, и си я представи как повехналият ѝ зъл съпруг я бие. Без да мисли, се протегна, хвана ръката ѝ и я обгърна с дланите си.

Тя се извърна рязко към него, кръвта се втурна към лицето ѝ, очите ѝ се изпълниха с тревога.

Стивън притисна ръката ѝ към самото си от твърд шевиот. Не каза нищо. Удоволствието да действа импулсивно го беше направило напълно спокоен. Взря се в очите ѝ, сякаш я предизвикваше да му отвърне по начин, който общественото ѝ положение не допускаше.

— Мосю, моля ви, пуснете ми ръката. — Тя се опита да обърне нещата на шега. Стивън забеляза, че не се дърпаше много, докато произнасяше думите си. Ножиците в другата ръка ѝ пречеха да се измъкне от хватката му, без да рискува да загуби самообладанието си.

— Миналата вечер чух звуци от стаята ви. Изабел...

— Мосю, вие...

— Стивън.

— Трябва да спрете веднага. Не бива да ме унижавате.

— Нямам никакво желание да ви унижавам. В никакъв случай. Просто исках да ви вдъхна увереност. — Изборът му на думи беше странен и Стивън го усети още докато ги произнасяше, но пусна ръката ѝ. Тя се взря в лицето му, вече доста по-овладяна отпреди.

— Трябва да уважавате положението ми — каза.

— Ще го уважавам — отвърна Стивън. Стори му се, че в думите ѝ има някакво двусмислие и че той се беше възползвал от него, като използва бъдеще време.

Мадам Азер гледаше след него, докато високият му силует се отдалечаваше по моравата към къщата. Обърна се пак към розите и поклати глава, сякаш се съпротивляваше на някакво вътрешно чувство.

След като избяга от трапезарията на работниците от фабриката, Стивън откри едно кафене от другата страна на катедралата, в което започна да се храни. Заведението се посещаваше от млади мъже, студенти и стажанти, повечето от които сядаха на една и съща маса всеки ден. Храната се приготвяше от жизнерадостен парижанин изгнаник, който някога бе държал бистро на площад „Одеон“. Тъй като познаваше вкусовете на студентите, сервираше само по едно блюдо, но в щедри количества, като хлябът и виното бяха включени в цената. Обикновено готвеше говеждо с яйчен крем или плодова тарта за десерт.

Стивън беше преполовил обяда си на масата до витрината, когато видя позната фигура да преминава наблизо. Беше с наведена глава и с кошница в ръка. Лицето ѝ беше скрито зад шал, но той я позна по походката и кариания пояс на талията. Той хвърли няколко монети на масата, бутна стола си назад и излезе на улицата. Видя я да свива зад ъгъла на площада по тясна странична уличка. Затича се, за да я настигне. Изравни се с нея точно когато звънеше на една двойна врата с излющена зелена боя. Мадам Азер се стъписа, когато той се озова до нея.

— Мосю... Аз... не ви очаквах. Трябва да предам нещо на един приятел.

— Видях ви да минавате покрай кафенето, в което обядвах. Реших да видя дали не мога да ви помогна с товара.

Тя погледна колебливо кошницата.

— Не. Не, благодаря.

Вратата се отвори от млад мъж с кестенява чуплива коса и тревожно изражение. Погледна я припряно и заговорнически.

— Влизайте — каза той, сложи ръка на рамото на мадам Азер и я въведе в двора.

— Той е мой приятел — произнесе тя несигурно, имайки предвид Стивън, който не си тръгваше.

— Влизайте, влизайте — каза мъжът и затвори вратата след тях. Поведе ги през един вътрешен двор, а после по няколко стъпала към малък апартамент. Помоли ги да почакаат в тясна всекидневна със затворени кепенци и купища книжа по всички маси и столове. Върна се, дръпна пердето и пусна малко светлина в мизерната стаичка.

Махна с ръка и се извини.

— Петима живеем в това малко жилище в момента. — Подаде ръка на Стивън. — Казвам се Люсиен Льобрун.

Здрависаха се и Люсиен се обърна към мадам Азер.

— Чухте ли новината? Съгласили са се да върнат на работа десетимата мъже, които уволниха миналата седмица. Не отстъпват за заплащането, но все пак е някакво начало.

Мадам Азер усети въпросителния поглед на Стивън, насочен към нея, и каза:

— Сигурно се чудите какво правя тук, мосю. Нося храна на мосю Льобрун от време на време и той я дава на семействата на бояджиите. Някои от тях имат по пет или шест деца, понякога дори повече, и им е трудно.

— Разбирам. И съпругът ви не знае.

— Не знае. Не е редно да общувам с работниците му, но бояджиите са отделна гилдия, както знаете.

— Не се извинявайте! — каза Люсиен. — Даряването на храна е просто акт на християнско милосърдие. А и несправедливостта към моите хора е невероятна. Миналата седмица на събранието на синдиката...

— Не започвайте пак — засмя се мадам Азер.

Люсиен се усмихна.

— Вдигам ръце от вас, мадам.

Стивън почувства остра тревога заради фамилиарността, с която Люсиен се обръщаше към мадам Азер. Не го вълнуваха особено нито целите на стачката, нито деликатното положение на мадам Азер. Искаше само да знае как бе успяла така да се сближи с напористия млад мъж.

— Мисля, че е време да се връщам във фабриката — каза той. — Съпругът ви ще дойде, за да ме запознае с довършителния процес.

— Вие работите с Азер? — Люсиен беше силно учуден.

— Работя за английска компания, която ме изпрати тук за малко.

— Говорите много добър френски за англичанин.

— Научих го в Париж.

— И какво ви каза той за стачката на бояджиите?

Стивън си спомни забележката на Азер за „малкия Люсиен“.

— Не много. Мисля, че ще се разтревожи повече, когато засегне и неговата фабрика.

Люсиен се изсмя необуздано.

— Скоро и това ще стане. Уверявам ви. Мадам, искате ли нещо за пиене.

— Много мило. Може би чаша вода.

Люсиен излезе, но Стивън не си тръгваше, не му се искаше да остави мадам Азер.

— Не бива да си мислите лоши неща за мен, мосю — каза тя.

— Разбира се, че не — отвърна Стивън, доволен, че я интересува какво мисли той за нея.

— Аз съм лоялна към съпруга си.

Стивън не отговори. Чу приближаващите стъпки на Люсиен. Протегна се, хвана ръката на мадам Азер и я целуна по бузата. И веднага си тръгна, преди да я види как пламва, като каза „довиждане“, все едно че целувката му е била просто жест на любезно сбогуване.

Изабел Азер с моминско име Фурмонтие произхождаше от семейство, живеещо край Руан. Беше най-малката от пет сестри и бе разочаровала баща си, защото не се оказа синът, който той искаше. Тъй като беше изтърсак, родителите не ѝ обръщаха никакво внимание. Докато се роди петата им дъщеря, вече бяха престанали да виждат очарование в шумовете и промените на детството. Две от по-големите ѝ сестри, Беатрис и Делфин, от малки се бяха съюзили срещу хладната тирания на баща им и наглите манипулации на мадам Фурмонтие. И двете бяха жизнени, остроумни момичета с много таланти, които родителите им нито забелязваха, нито насърчаваха. Развиха някаква споделена себичност, която ги предпазваше от риска да се отклонят твърде много от общата им подкрепа една към друга.

Най-голямата дъщеря, Матилд, беше избухлива и се сърдеше с дни. Имаше тъмна коса и хладен поглед, който понякога караше дори баща ѝ да се замисли, преди да я ядоса. Когато навърши осемнайсет, тя беше завладяна от страст към един архитект, който работеше близо до катедралата в Руан. Той беше дребен пъргав човек, бърз като невестулка. Беше женен от десет години и имаше две дъщери. Слуховете за нарастващата им близост достигнаха до ушите на мосю Фурмонтие и това предизвика шумна разправа. От стаята си в мансардата петгодишната Изабел чу за първи път как се разгарят страстите у възрастните хора. Баща ѝ първо говореше умолително, но сетне изпадна в пристъп на гняв, а прословутият нрав на сестра ѝ забуча като истинска природна стихия. Усети как къщата потрепери, когато Матилд затръшна вратата зад себе си.

Изабел беше изключително сладко дете. Не си задаваше въпроси за безразличието на родителите си. Най-близкият ѝ изповедник беше сестра ѝ Жан, която беше две години по-голяма. Жан беше най-находчива от всички момичета. Не ѝ се наложи да напусне първа семейството като Матилд, нито пък се включи в съюза между Беатрис и Делфин. Когато един ден на Изабел неочаквано и необяснимо ѝ потече кръв, Жан ѝ каза това, което майка им от леност или от свенливост беше пропуснала. Кръвта би трябвало да е срамна, каза Жан, но тя никога не била вярвала в това. Смятала я за ценна, защото напомняла за един по-велик жизнен ритъм, който ще ги изведе от ограниченията и скуката на детството. Изабел, все още шокирана от случилото се, прие на доверие възторга на Жан, макар ѝ с известно

безпокойство. Не можеше да се примири с факта, че това тайнствено нещо, което обещаваше нов живот и освобождение, трябва да се проявява по такъв болезнен начин.

Бащата на Изабел беше адвокат с политически амбиции, но нямаше нито способностите да ги осъществи, нито чар, който да подпомага създаването на връзки при липсата на талант. Беше отегчен от многобройното си женско домочадие и по време на хранене четеше статии за политически интриги в парижките вестници. Нямаше никаква представа какви сложни страсти се разгаряха в семейството му. Той мъреше момичетата, че имат лошо поведение и от време на време ги наказваше сурово, но иначе не изпитваше никакъв интерес към тяхното развитие. Заради пълното му безразличие мадам Фурмонтие беше започнала да се интересува малко прекомерно от модата и външния си вид. Предполагаше, че мъжът ѝ си има любовница в Руан и затова вече не проявява никакво внимание към нея. За да компенсира този евентуален негов грях, тя посвещаваше цялото си време на това да бъде привлекателна за мъжете.

Година след провала на аферата ѝ с женения архитект, Матилда беше омъжена за местен лекар, което накара родителите ѝ да си отдъхнат, а сестрите ѝ да ѝ завиждат. Предполагаше се, че след като и другите момичета напуснат дома, Изабел ще остане, за да се грижи за родителите си.

— Това ли ще стане с мен, Жан? — питаше тя сестра си. — Ще остана завинаги при тях и ще ги гледам как остаряват?

— Би им се искало да е така, но мисля, че нямат право да го очакват от теб. Трябва сама да градиш живота си. Ако никой не се ожени за мен, ще живея в Париж и ще отворя магазин.

— Нали щеше да ставаш мисионерка в джунглата?

— Само ако магазинът ми фалира и любовникът ми ме напусне.

Жан имаше повече чувство за хумор и способност да се дистанцира от другите сестри и разговорите с нея даваха на Изабел усещането, че историите, които четеше в книгите и вестниците, не бяха просто част от нечий чужд живот, както някога бе смятала, а са отворени до известна степен и за нея. Обичаше Жан и никой друг.

На осемнайсет Изабел вече беше самостоятелна, но нежна девойка, която нямаше никакъв отдушник нито за естествените си инстинкти, нито за кипящата си енергия, потискана от скуката и

апатията в дома на родителите ѝ. На сватбата на сестра си Беатрис тя се запозна с млад пехотински офицер на име Жан Дестурнел. Той ѝ говореше любезно и очевидно харесваше нещо у нея. Изабел, която беше свикнала да смята себе си за блед заместител на така мечтаното момче в семейството, беше объркана, че някой я смята за уникална и достойна за опознаване заради самата нея. А и Жан не беше какъв да е — бе внимателен и красив по всеобщо мнение. Пишеше ѝ писма и ѝ пращаше малки подаръци. След година ухажване, по-голямата част от което преминаваше в епистоларна форма, тъй като назначенията на Жан не му позволяваха да бъде често в Руан, бащата на Изабел се намеси в семейния живот, което рядко се случваше. Когато Жан дойде на гости на Изабел, той го повика и му каза, че е прекалено възрастен, с прекалено нисък чин, от прекалено незначително семейство и прекалено муден в ухажването си. Дестурнел, който беше общо взето срамежлив мъж, беше сварен неподготвен от силната съпротива на Фурмонтие и започна да се съмнява в собствените си мотиви. Беше омагьосан от характера на Изабел и от различната ѝ външност, която вече се отличаваше от тази на другите момичета на нейната възраст. След вечеря в столовата обичаше да се прибере в стаята си и да си мисли за тази витална млада жена. Оставяше въображението си да се вихри върху подробностите от нейния женствен живот у дома, върху примамливото домашно спокойствие и компанията на двете ѝ неомъжени сестри Делфин и Жан. Харесваше му да ги сравнява и оставаше доволен от неочакваната си преценка, че най-малката, напълно незабележима за останалите, беше най-красива и най-интересна. Но въпреки че Изабел Фурмонтие със своята бледа кожа, свежи дрехи и весел смях без съмнение представляваше прекрасен извор на облекчение от ежедневието в армията, той не беше сигурен, че дълбоко в сърцето си има ясно намерение да се ожени за нея. Може би ако Фурмонтие не се беше намесил, щеше естествено да се стигне до това, но внезапният пристъп на свенливост доведе и до разрушително съмнение.

При следващото си посещение след няколко месеца той изведе Изабел на разходка в градината и ѝ каза, че го изпрацат в чужбина и няма да е в състояние да продължи връзката си с нея. Заобиколи въпроса за женитбата с оправдания колко е беден и недостоен. Изабел не я беше грижа дали ще се ожени за нея или не, но когато ѝ каза, че

повече няма да се виждат, изпита истинска агония от загубата; беше като дете, чийто единствен източник на любов е изчезнал.

В продължение на три години тази загуба оцветяваше всеки един момент от деня ѝ. Когато накрая болката стана поносима, раната все пак остана, не зарастваше и най-малкото нещо можеше да я отвори отново. Безгрижната невинност на незабелязано дете изчезна, но с времето благият ѝ характер и уравнивесеността ѝ се върнаха. На двайсет и три години вече не беше бебето на къщата; изглеждаше по-възрастна за годините си и започна да изгражда собствен стил и маниери, които нямаха нищо общо с тези на родителите ѝ и на по-големите ѝ сестри. Майка ѝ беше малко уплашена колко категорична във вкусовете и сигурна в мненията си беше станала. Изабел чувстваше, че пораства и не срещаше никаква съпротива в това.

На някакво празненство баща ѝ беше чул за местно семейство на име Азер, което отишло да живее в Амиен, където съпругата починала и оставила две малки деца. Успя да уреди запознанство и очевидно хареса Рене Азер от пръв поглед. Изабел нямаше да бъде утеха за старините му, както се беше надявал; бе станала твърде своенравна, за да се грижи за къщата и макар да помагаше много на майка си, понякога заплашваше да изложи баща си. В стриктния и опитен Рене Азер той видя решението на много проблеми.

Бракът беше ловко наложен на Изабел и от двамата мъже. Баща ѝ натискаше струната на съчувствието ѝ към Азер, а той пък от своя страна я запозна с децата си, които бяха в много пленителна възраст. Азер ѝ обеща известна независимост в съпружеския им живот и Изабел, която копнееше да се спаси от дома на родителите си, се съгласи. Най-важен се оказа интересът ѝ към Лизет и Грегоар; искаше да им помогне и да удави собствените си разочарования в техните успехи. Освен това с Азер се споразумяха да имат и собствени деца. Така от малката Фурмонтие тя се превърна в мадам Азер, жена с достойнство, надхвърлящо възрастта ѝ, дама с подчертан вкус и мнение, но и с достатъчно естествена импулсивност и любвеобилност, които не бяха задоволени от нищо в досегашния ѝ живот. Азер отначало се гордееше, че се е оженил за толкова млада и привлекателна жена и обичаше да я показва пред приятелите си. Под грижите ѝ децата му се развиваха прекрасно. Лизет беше преведена с такт през смущаващите промени в тялото ѝ, а Грегоар бе насърчаван в

ентузиазма му и принуден да подобри маниерите си. Всички в града уважаваха мадам Азер. Беше нежна и предана съпруга, а мъжът ѝ не изискваше нищо повече от нея. Тя не го обичаше, но той се боеше да предизвика едно толкова ненужно чувство. Мадам Азер се сля с новото си име. Беше доволна от ролята, която бе приела, и смяташе, че стремежите ѝ са безопасно забравени завинаги. Парадоксално, но макар да не си даваше сметка за това, именно хладината на съпруга ѝ поддържаше желанията ѝ живи.

Той смяташе раждането на още деца за важно доказателство за обществения му статус и потвърждение, че бракът му е балансиран и че възрастта му и разликата във вкусовете нямат значение. Лягаше до жена си делово и я покоряваше като хищник; тя му отвърщаше с покорно безразличие, защото той не ѝ даваше никаква друга възможност. Правеше любов с нея всяка вечер, но още щом започнеште, по всичко личеше, че иска да свърши възможно най-бързо. След това никога не споменаваше какво са вършили заедно. Мадам Азер отначало беше уплашена и засрамена, но постепенно започна да изпитва потиснат гняв към отношението на съпруга си; не разбираше защо не говореха за този аспект от живота си, който очевидно значеше толкова много за него, нито защо стряскащата интимност на акта не отваряше врати в ума ѝ, не се свързваше с дълбоките чувства и желаниа, които бяха започнали да се надигат в нея още от детството.

Тя не забременяваше и всеки месец, когато отново и потечеше кръв, той ставаше все по-отчаян. Обвиняваше и себе си. Започна да си мисли, че нещо не е наред с него, макар вече да имаше две деца, които доказваха, че това е малко вероятно; дори в тишината на нощта у него се зараждаха подозрения, че е наказан, задето се е оженил за Изабел, макар че не можеше да каже защо се е случило и къде бе сбъркал. С течение на времето раздразнението му се отрази и на честотата, с която бе в състояние да спи с жена си. Освен това започна да разбира, че тя не изпитва никакви чувства към него, но изследването на този факт и намирането на лек за него му се струваше толкова отвратително, че дори не можеше да се застави да го приеме.

Междувременно мадам Азер все по-малко се интересуваше от съпруга си. Тя беше уплашена от Стивън. Боеше се от него от деня, в който пристигна на булевард „Канж“, от смуглото му лице и пронизващите му кафяви очи, от резките му импулсивни движения. Не

беше като другите мъже, които познаваше, нито като баща ѝ, нито като съпруга ѝ, нито дори като Жан Дестурнел, който макар млад и романтичен, накрая се беше оказал слаб.

Тъй като беше девет години по-млад от нея, тя се отнасяше към Стивън с известно снизхождение; виждаше в него младостта или поне един етап от нея, който тя бе оставила зад гърба си. Опита се да мисли за него като за третото си дете, като за брат на Лизет. Все пак, казваше си тя, той е само четири години по-голям от нея. До някаква степен успяваше да го гледа отвисоко в мислите си, макар да забеляза, че това само добавя майчинска нежност към тревогата ѝ.

В неделя сутринта Стивън стана рано и слезе долу да потърси нещо за ядене в кухнята. Мина по коридора на първия етаж и стъпките му оживяха в затвореното пространство. В къщата имаше стаи, в които още не беше пристъпвал, и такива, които не можеше повторно да намери, дори след като беше влизал в тях. През някаква малка всекидневна излезе в хладната градина и тръгна към края на моравата. Под кестеново дърво имаше пейка, на която седна, задъвка хляба, който беше взел от кухнята, и се загледа в къщата. Предната вечер бе направил с ножа си малка скулптурка от парче мека дървесина, която намери в градината. Извади я от джоба на сакото си и я разгледа в свежата влажна утрин. Беше фигура на жена с дълга пола и къс жакет; гъсти резки в дървото изобразяваха косата ѝ, а чертите ѝ бяха загатнати само с очертаване на очите и устата. Извади ножа и издялка няколко стърготини около подаващите се изпод полата стъпала, за да ги направи по-реалистични. Видя да се отварят капациите на една от спалните на втория етаж. Представи си гласове, звуци от течаща вода и от натиснати брави. Когато прецени, че цялото семейство вече е облечено и е слязло долу, се върна в къщата.

Децата не бяха особено развълнувани от предстоящата разходка из водните градини. Мадам Азер се наведе към Грегоар и му прошепна да спре да трака с лъжицата по масата. Беше облечена в кремава ленена рокля с широк син колан, декорирана с редица копчета, които нито се откопчаваха, нито държаха нещо заедно.

Лизет флиртуваше с очи със Стивън.

— Ще дойдете ли с нас до прочутите водни градини? — попита тя.

— Не знам дали съм поканен.

— Разбира се, че сте — каза мадам Азер.

— В такъв случай — с удоволствие.

— Е, така разходката няма да е чак толкова скучна — обади се Лизет.

— Много мило от страна на мосю Берар да ни покани — каза мадам Азер. — И двамата трябва да сте любезни с него. И не мисля, че тази рокля е подходяща за момиче на твоята възраст, Лизет. Прекалено е разголена.

— Толкова е топло — протестира Лизет.

— Не мога да влияя на времето. А сега тичай да си облечеш нещо друго.

— Тичай, тичай, тичай — повтори кисело Лизет, докато буташе стола си назад. Когато тръгна към вратата, ръката ѝ докосна рамото на Стивън. Въпросната рокля подчертаваше издутите ѝ гърди, с които тя очевидно се гордееше.

Петимата тръгнаха към единайсет часа заедно с Маргьорит, прислужницата, която помагаше на Стивън и мадам Азер да носят кошниците с храна, чадърите, постелките и допълнителните дрехи, които бе преценено, че ще са необходими. Пътят до водните градини беше кратък. Слязоха по една редица стъпала до пристана, където Берар вече ги чакаше със сламена шапка на главата. Мадам Берар се беше настанила на кърмата на лодката. По стара местна традиция тя беше с плоско дъно и отзад беше правоъгълна.

— Добро утро, мадам! Какъв прекрасен ден. — Берар беше във възможно най-експанзивното си настроение. Протегна се към мадам Азер, за да ѝ помогне да се качи на лодката. Тя хвана протегнатата му длан с една ръка, с другата повдигна полата си и пристъпи с лекота вътре. Грегоар, който вече изобщо не беше отегчен, се втурна развълнуван покрай останалите и скочи в лодката, което я разклати. Мадам Берар леко изпищя.

— О, папа!

Берар се засмя.

— Първо жените и децата.

Лизет се качи с негова помощ и седна до мадам Азер.

— Аз ще съм кормчия на този плавателен съд — произнесе импозантно Берар, — така че вие седнете с лице към Лизет, а вие, мосю — обърна се той към Стивън — до Грегоар, а мадам Берар да се премести там, срещу вас Азер... точно така... сега ще имаме идеален баланс.

Стивън се настани срещу мадам Азер, както му беше наредено, и намести краката си така, че да не докосва нейните.

Берар нададе вик като стар морски вълк и се промъкна до кърмата, след което оттласна лодката от брега с дълъг дървен прът.

Градините бяха оформени от ръкавите на река Сома, които се виеха около безброй малки островчета, чиито брегове бяха укрепени с дървени греди. Земята беше гъсто засадена със зеленчуци — или на малки парцели, върху които собствениците живееха в семпли къщурки, или на по-големи терени, чиито притежатели най-вероятно притежаваха домове в града. Хората, които нямаха нищо общо с обработването на тези участъци, ги смятаха за място с естествена красота и обект на местна гордост.

Берар водеше умело лодката ту наляво, ту надясно, като потапяше енергично пръта. Плъзгаха се под огромните дървета и от време на време се разминаваха с други неделни излетници, които ги поздравяваха или коментираха слънчевото време от собствените си лодки. Берар се потеше обилно от усилието и попиваше челото си с носна кърпа, но въпреки това успяваше да разказва и историята на водните градини, през които минаваха.

На Стивън му беше неудобно на дървената седалка с гръб към посоката на движение. Спокойната вода, която никакъв вятър не раздвижваше, сякаш правеше неестествената жега в този ден още потягостна. Лъснатите му кожени обувки бяха опрени под странен ъгъл на дървения под и трябваше да стоят така, ако не искаше да докосне белите пантофки на мадам Азер, прибрани една до друга малко странично, защото си бе кръстосала краката. Седалките бяха изключително ниски, само на педя над дъното на лодката, а това означаваше, че коленете ѝ бяха вдигнати и светлата ѝ пола се беше набрала и разкриваше изопнатите ѝ чорапи върху глезените. Те бяха от фина копринена материя, която според Стивън не беше произведена в някоя от фабриките на съпруга ѝ. Той забеляза колко изящни са глезените и долната част на прасците ѝ и се усети, че се чуди какви

точно жартиери опъваха така добре чорапите ѝ под диплите на ленената пола.

— ... от римските войници. Но ръкавите между островчетата земя са до известна степен естествено явление и са се образували няколко века преди бреговете им да бъдат укрепени с дървени греди по начина, който можете да видите сега. Така че това е пример как човекът и природата могат хармонично да си сътрудничат.

Разказът на Берар беше прекъсван от запъхтяно дишане, но той не позволяваше на никой друг да му отнеме думата, най-малкото на Азер, чиито вмешателства бяха игнорирани. Стивън се взря във водата, потоци ръка в нея и се усмихна на Грегоар, който се опитваше да привлече вниманието на госпожа Азер. Когато най-накрая успя, тя му се усмихна спокойно, преди да се обърне към Лизет с някакъв въпрос.

Широките канали на водните градини бяха обществени, а потесните с надписи „Частна собственост“ водеха към големи къщи, закрити от външния поглед с гъсти живи плетове и високи избуяли цветя. Когато Берар се умори, Азер пое управлението на лодката и я кара, докато молбите на Грегоар за обяд най-накрая бяха чути.

Берар беше получил разрешение от свой приятел да върже лодката край една сенчеста градина и цялата група да обядва под няколко ябълкови дървета. Азер направи цяло представление, докато спускаше във водата виното, привързано с въже за носа на лодката, за да се охлади. Мадам Азер и Лизет постлаха одеялата на тревата. Грегоар тичаше из градината, като от време на време се връщаше, за да докладва какво е открил, а Стивън се заговори с мадам Берар, макар тя да имаше очи само за съпруга си, който се беше настанил под дървото с чаша вино и парче пилешко, откъснато от костта, и клатеше глава.

Мъжете си свалиха саката. Стивън полегна и усети натиска на малката дървена фигурка в джоба си. Извади я и я запремята в ръцете си.

— Какво е това? — попита Лизет, която се беше настанила близо до него.

— Просто малка фигурка. Издялках я с това. — И той извади ножа от джоба си.

— Красива е.

— Подарявам ти я — каза Стивън, без да се замисля. Лизет грейна от удоволствие и се огледа, за да се увери, че и другите са

видели жеста му. Стивън потърси парче дърво, от което да издялка нещо и за Грегоар, който се беше нахвърлил върху обяда си.

Никой друг като че ли нямаше апетит. Мадам Азер извади сирена и пайове от кошниците, но после ги върна почти недокоснати. Берар хапна малко желиран език и изяде парчето пилешко; Лизет се справи с една ягодова тарта и няколко кексчета, приготвени от мадам Азер. Тя и брат ѝ пиха оранжада, докато другите отпиваха от вино от долината на Лоара. Потапянето в топлата вода никак не го бе охладило.

След обяда Берар се облегна на дървото и заспа; Азер запали лулата си, преди да се оттегли малко по-далеч в градината по същата причина. Стивън дялкаше с усилие парче твърдо дърво, което се опитваше да превърне в достоверна фигура на мъж и да я подари на Грегоар.

След края на обяда следобедът се стовари тежко и унило върху тях. Върнаха се в лодката и след като разрешиха на Стивън да поработи за кратко с пръта, Берар отново зае позиция. Температурата се беше вдигнала и жените си вееха енергично с ветрила. Мадам Берар носеше дебели официални дрехи и изглеждаше безутешна в предната част на лодката, като дървена статуя на носа на обречен кораб, поел към айсберг или екваториални бури.

На Стивън му беше топло, а главата му беше замаяна от виното. Беше отвратен от водните градини — запуснатата буйна растителност му напомняше за смъртта. Кафявите води бяха зловещи. От време на време ги прекосяваха плъхове, изскачащи от изровените, укрепени с дървени греди брегове. Над водната повърхност и под дърветата прелитаха едри мухи и се мушкаха в гниещите зелки, аспержи и артишок, оставени необрани и презрели. Това не беше място с естествена красота, а пример за разложението на живата материя, която не може да бъде спасена от загиване. Мадам Азер също не се чувстваше добре в жегата и скуката на този следобед и беше загубила част от самоувереността си. Кожата при деколтето на роклята ѝ беше почервеняла. Кичур потна тъмноруса коса беше залепнал за шията ѝ. Едното ѝ стъпало почиваше отпуснато и се докосваше до крака на Стивън, който той беше изпружил под нейната седалка. Берар водеше лодката бавно напред, но едно подрусване накара краката на двамата осезаемо да се притиснат. Стивън не помръдна своя, а на мадам Азер ѝ беше прекалено горещо или прекалено безразлично, за да си смени

позата. Двамата се спогледаха, но тя нито му се усмихна учтиво, нито започна разговор. Само извърна бавно глава и се направи, че се наслаждава на гледката.

Една риба изскочи на повърхността, но не направи никакво впечатление дори на Грегоар, който беше най-развълнуван в началото на разходката. Течението на реката беше забавено от строеж на нов канал, каза им Берар, затова лодките вече нямали рулове, прътът бил достатъчен да следват правия курс. Стивън си представи огромните езера и блата, възникнали естествено преди изграждането на каналите и засаждането на земята. Функцията на реката не беше променена особено; тя продължаваше да оводнява цикъла на изобилното разложение, гниенето на материята в прекопаната, влажна и лепкава почва.

Вече бяха в онази част от следобеда, когато би трябвало да започне да захладнява, но лекият бриз беше изчезнал, застоялият въздух се сгъстяваше и ги давеше. Грегоар започна да пръска Лизет с вода, я тя го зашлеви по бузата и го накара да се разплаче.

Азер пое управлението от Берар, който седна потен до жена си. И за първи път замълча.

Стивън се опита да отвлече мислите си от гниенето, предизвикано от реката. Натискът на крака на мадам Азер към неговия постепенно се увеличаваше, докато накрая коляното ѝ полегна върху неговото. Вълнението, което това докосване бе извикало преди в напрегнатите му сетива, сега започваше да изглежда все по-сложно — желанието му се струваше неотделимо от импулса към смъртта.

Всички те ще се върнат в земята, помисли си той. Езикът на Берар щеше да се разложи в рохкавата пръст, която се ронеше между пръстите на градинарите; дърдоренето му щеше заглъхне сред корените на артишока и зелето. Малкият Грегоар и Лизет щяха да се превърнат в кал по бреговете, където плъховете дълбаеха дупки и се размножаваха. А мадам Азер, Изабел... Най-нежните части от тялото ѝ, които въображението му безсрамно си представяше, дори те нямаше да надживеят или да се издигнат над някое самотно бездуховно парче земя.

Когато площадката на пристана се появи пред очите им, настроението им се подобри. Азер заяви, че разходката е била великолепна, а Берар отново възстанови контрола си над разговора.

През последните десетина-петнайсет минути той беше успял да преразкаже историята на следобеда, като приписваше впечатления за успешния излет на всички участници. Подканяше ги да се съгласят с него и ги прекъсваше, преди да успеят да развалят хармоничната му версия със собствените си мисли.

Мадам Азер сякаш се събуди от транс. Изправи гръб и забеляза с очевидна тревога положението на левия си крак. Грегоар пъкна стъклен буркан във водата с надеждата да хване риба.

Когато слязоха и благодариха на семейство Берар за любезността им, Стивън нарами кошниците, одеялата и чадърите и поведе групата обратно към булевард „Канж“. С радост предаде багажа на Маргьорит в коридора и се качи в стаята си. Свали си яката, която смяташе, че всички очакват да носи, и влезе в банята в края на коридора, някога предназначена за прислугата. Напълни ваната със студена вода и се потопи изцяло, включително и главата, като остави ледената течност да проникне до корените на косата му.

Върна се в стаята си, увит в хавлия, взе колода карти и ги пръсна по масата, сякаш се канеше да реди пасианс. Последователността, в която ги местеше, беше научил от един приятел на дядо си — суеверен старец, който си изкарваше прехраната с предсказания. Като дете Стивън беше очарован от него и системите му за гадаене и понякога, когато оставаше сам, отново се чувстваше изкушен от картите. Ако дама каро се окажеше в лявата купчина, а вале пика — в дясната, тогава мадам Азер... Разбърка картите и пак започва да ги реди в странни комбинации полунашега, полусериозно.

Извади една книга и я сложи на леглото, защото знаеше, че до вечерята има поне още час. Църковната камбана заби и от градината се чу отново песента на птиците. Заспа под звуците им и сънува един от онези сънища, които го преследваха цял живот. Опитваше се да помогне на попаднала в стаята птица да излети през прозореца. Крилете ѝ се удряха трескаво в стъклото. Изведнъж цялото помещение се изпълни със скорци, които се движеха по инстинкт в ято. Блъскаха криле в стъклата, пърхаха в косата му, а след това посегнаха с човки към лицето му.

На следващия ден Стивън получи телеграма от Лондон, че трябва да се върне веднага щом завърши работата си. Той отговори, че ще му трябва още един месец — все още имал доста да учи за практиките в Амиен, а Азер бил обещал да го запознае и с други производители. Освен това му трябвала допълнителна информация за финансите на Азер, преди да докладва за разумността на инвестицията.

Прати отговора си същата вечер, обзет от паника, че ще се наложи да се върне в Англия, преди да се справи с раздиращите го противоречиви страсти. По време на вечерята наблюдаваше под слабата светлина как мадам Азер сервира храна на семейството си и гостите, някакви братовчеди на Азер, и беше обзет от отчаяние, докато се взираше в чертите ѝ, в извивките на косата ѝ и уверените ѝ движения. Не можеше повече да си позволи да се залъгва пасивно.

На другия ден във фабриката разбра, че стачката на бояджиите може да обхване и другите текстилни работници и да предизвика пълно спиране на производството. По обед се проведе събрание на работниците, на което говори Мери. Той им каза, че трябва да подкрепят колегите си от индустрията, като им носят храна и дрехи, но няма да е в тяхна полза да стачкуват.

— Трябва да мислите за собствените си семейства и за собствения си живот — каза им Мери. — Вярвам, че дългосрочното бъдеще на този бранш е в събирането на едно място на всички процеси и в създаването на един орган, който да представлява всички работници. Но за момента нещата са такива, каквито са и трябва да се справим с тях. Не е време за напразни жестове, не и когато сме така заплашени от чуждестранната конкуренция.

Речта на Мери беше предпазлива по типичния за него начин. Той нямаше доверие на горещите глави начело на стачката, също както не вярваше и на собствениците. Преди да обобща забележките си, край вратата откъм улицата настана раздвижване. Тя се отвори рязко и няколко млади мъже се втурнаха вътре. Носеха знамена и крещяха лозунги. Мери помоли за спокойствие от подиума, докато петима или шестима полицаи — някои с раздърпани униформи, подсказващи, че вече са преминали през схватка — се опитаха да изгонят демонстрантите. Много от работничките край вратата отстъпиха, уплашени от ударите, които започнаха да се разменят.

Люсиен Льобрун, който беше сред първите, влетели вътре, се качи на подиума до колебливия Мери. Изглеждаше привлекателен с честните си сини очи и вълнистата си кестенява коса, които донякъде компенсираха подозрителността, с която мнозина от работниците гледаха на младостта му. Той помоли Мери, позовавайки се кротко на приятелството им, да се обърне към мнозинството и Мери накрая му отстъпи мястото си.

Люсиен описа състрадателно негодите, които понасяха семействата на стачниците, и условията на труд, които ги бяха принудили да предприемат това крайно действие. Говореше за мизерията и експлоатацията из цяла Пикардия — причина за масовата миграция на хора от долината на Сомма към градове като Амиен и Лил, подгонени от фалшивата надежда, че ще намерят работа.

— Умолявам ви да подкрепите стачниците — каза той. — Трябва да сме сплотени в това дело, иначе ще се провалим. Трябва да мислим за децата и съпругите си. Искам от вас поне да подпишете декларацията в подкрепа на своите колеги.

Извади лист хартия, на който вече имаше повече от сто подписа.

— Като става въпрос за съпругите — обади се дълбок глас от средата на помещението, — всички знаем какво се говори за теб, младежо!

Всички изреваха цинично в знак на съгласие. Стивън усети как нервите му се изопват, а пулсът му изпълни гръдния кош.

— Какво каза? — провикна се Люсиен.

— Няма да го повтарям пред служителите на реда, но мисля, че се сещаш какво имам предвид.

Люсиен скочи от подиума и се опита да намери човека, който го предизвикваше. Проби си трескаво път през мнозинството.

— И още нещо — извика същият мъж, — имаме шпионин от Англия, който се храни с нас и идва на събранията ни.

Няколко души одобрително потвърдиха. Мнозинството очевидно не беше забелязало присъствието на Стивън.

Той вече не ги слушаше.

— Какво говорят за Люсиен? — попита мъжът, седнал до него. — Какво имат предвид за съпругите?

— Говорят, че малкият Люсиен и жената на шефа са много добри приятели. — Мъжът гърлено се изсмя.

До този момент работниците на Азер се държаха прилично. Меро им беше прочел дълга лекция за нуждата от търпение и те се бяха вслушали в съветите му. Не за пръв път събранията им бяха прекъсвани от наемници на други фабрики, но успяваха да запазят спокойствие; бяха изтърпели дори тирадата на младежа, който изобщо не беше местен.

Но когато Люсиен изгуби контрол и започна да си проправя грубо път през множеството, споделеното възмущение надделя и те се заеха да го изхвърлят. Всички реагираха спонтанно, сякаш се опитваха да се отърват от чуждо тяло.

Стивън усети, че хората го натискат, някои от тях се бяха поддали на враждебността си към него, но повечето нямаха търпение да избутат Люсиен и останалите бояджии извън фабриката си.

Работникът, който намекна в коментара си за мадам Азер, беше обграден от блъскащи се тела, докато приятелите на Люсиен се втурнаха да го спасяват. Той беше висок, червендалест мъж, чиято работа беше да превозва топове плат с ръчна количка. По безизразното му лице се изписа тревога, когато видя, че схватката изглежда неизбежна. Люсиен крещеше и раздаваше бясно удари в опит да се провере през телата, но работниците на Азер се разбраха без думи и го обградиха като стена.

По периферията на сблъсъка полицаите започнаха да размахват заплашително палки и да се вклиняват в тълпата. Меро се качи на подиума и започна да вика на всички да се успокоят. В този миг размахващият бясно ръцете си Люсиен закачи лицето на една работничка, която се разпищя. Люсиен падна след бърз удар от съпруга на жената. Докато си поемаше дъх, проснат на пода, няколко добре прицелени ботуша утолиха страстите на работниците на Азер. Ритниците не бяха кой знае колко бурни, но когато го сграбчиха за краката и раменете, Люсиен нададе вик. Стивън се опита да изтласка някои от нападателите му, за да му даде време да се изправи и получи удар с отворена длан по носа от един от мъжете, които мразеха да ги прекъсват. Трима или четирима бояджии успяха да се доберат до Люсиен и се включиха в боя, за да го защитят. С премрежен поглед Стивън започна да нанася с все сила удари пред себе си. Беше напълно забравил за първоначалната си цел да възстанови спокойствието и вече мислеше само как да нарани мъжа, който го бе предизвикал. Усети, че

отстрани го блъсна високият червендалест работник, чийто коментар предизвика цялата безредица. Отвърна му с кроше в лицето. Мястото не стигаше да се завърти както трябва, но ударът беше достатъчно добре премерен, за да почувства смътно усещане за възмездие. По ръката му имаше кръв.

Обединените усилия на непоколебимите работнички и полицейските палки сложиха край на сбиването. Люсиен беше изведен навън — насинен и останал без дъх — но не и лошо ранен. Полицаяте ескортираха бояджиите и арестуваха напосоки двама от най-буйните на вид. Пострадалият от Стивън бършеше кървищата си уста с носна кърпа, но като че ли нямаше представа кой го беше ударил. Метро каза на работниците да се разпръснат.

Стивън излезе от фабриката през страничната врата и се зачуди колко бързо се бяха развили събитията и как се бе озовал на страната на Люсиен Льобрун, макар също като останалите да не искаше никога повече да види лицето му с пламенните очи.

Тръгна към катедралата и след това към града. Почувства се засрамен от начина, по който се беше държал. Преди години беше обещал на настойника си, че никога повече няма да губи контрол над чувствата си и винаги ще брои до десет и ще запазва хладнокръвие. Провали се позорно при това изпитание и споменът за стреснатото изражение на мъжа, оклеветил мадам Азер, когато стиснатият юмрук на Стивън уцели устата му, беше само малка компенсация за провала.

Ударът сигурно се беше оказал по-силен, отколкото си мислеше, докато го нанасяше, защото ръката му доста се поду следобеда. Върна се в дома на Азер и се качи да се измие. Подържа дланта си под течащата студена вода, а после я уви здраво с носна кърпа.

Чувстваше, че присъствието му на булевард „Канж“, а може би и животът му в далечна перспектива приближават криза, която не може да предотврати. Вероятно щеше да е най-добре да постъпи така, както искаше работодателят му. Да приключи с работата си до седмица, да се върне в Лондон със съзнанието, че не е свършил нищо, с което да посрами фирмата си или господин Вон, настойника, който толкова се бе постарал да му помогне. Но най-добре беше първо да му пише.

Взе унило лист хартия от писалището и започна.

Драги господин Вон,

Не за първи път закъснявам да ви пиша, но ще се постарая да наваксам пропуска, като ви разкажа подробно какво се случи.

Спря се. Искаше да намери прилични думи за въртопа от желание и смут, който бушуваше в него.

Мисля, че съм влюбен и ми се струва, че въпросната жена, макар да не си признава, отвърща на чувствата ми. Но как да съм сигурен, след като нищо не ми е казала? Дали това не е младежка суета? В известна степен ми се иска да е така. Но съм толкова убеден, че дори няма нужда да си задавам въпроси. Това убеждение ми носи радост.

Беше отишъл прекалено далеч и, разбира се, не можеше да изпрати това писмо. Написа още един абзац заради себе си, за да види какво би искал да каже.

Движат ме сили, на които не мога да устоя. Вярвам, че те са породени от своя собствена причина и се ръководят от свой собствен морал, макар че може и да не успея да ги проумея, докато съм жив.

Скъса листа на малки парченца и ги хвърли в коша.

Свали носната кърпа от ръката си и успя да скрие дланта зад гърба си, докато говореше с мосю и мадам Азер във всекидневната преди вечеря. Азер беше твърде разтревожен от събитията във фабриката, за да забелязва ръцете на гостите, а когато мадам Азер си позволи да хвърли поглед към Стивън, той беше насочен към лицето му.

— Разбрах, че е имало коментар за присъствието ви във фабриката — каза Азер.

— Да. Не бях сигурен дали изобщо трябваше да ходя на събранието. Може би е добре да стоя надалеч ден-два.

Лизет влезе през вратата към градината.

— Добра идея — отвърна Азер. — Нека се поуспокоят. Не вярвам, че ще има проблеми, но няма да е зле да се снишите, докато нещата се поуталожат. Мога да накарам някой от подчинените си да ви донесе книгата тук. Има много начини да бъдете полезен.

— Виж ти! — възкликна Лизет. — Какво е станало с ръката ви?

— Заклеших я на една машина, докато ми показваха как да работя с нея тази сутрин.

— Цялата е подута и зачервена.

Мадам Азер издаде тих вик, когато Лизет вдигна ранената ръка на Стивън, за да я разгледа. Стори му се, че видя искра на загриженост да припламва по лицето ѝ, преди да си възвърне обичайното безразличие.

— Вечерята е сервирана — каза прислужницата от вратата.

— Благодаря, Маргьорит — отвърна ѝ мадам Азер. — След вечеря би ли намерила превръзка за ръката на мосю Рейсфорд? — Сетне поведе всички към трапезарията.

На следващия ден Азер отиде на работа, а Стивън остана в къщата като болно дете, извинено от училище. Пристигна пратеник от фабриката и донесе някакви книжа, които Стивън заряза във всекидневната. Взе книга и се настани в ъгъла до вратата към градината. Чуваше обичайните утринни звуци в къщата и се чувстваше като човек, който подслушва живота на жените в нея. Маргьорит влезе с бърсалка за прах, която размаха с впечатляваща лекота над порцелановите орнаменти и полираните плотове на масите и вдигна във въздуха пращинки, които се завъртяха в малки спирали под силните сутрешни лъчи, преди да паднат някъде другаде по столовете и лакирания дървен под. Стъпките на Грегоар отекнаха надолу по стълбите и по коридора, докато напредването му не беше спряно от битката с ключалките и веригите на външната врата. Викът „Затвори вратата след себе си!“ остана без отговор и Стивън си представи квадратната градина, павираната пътека и солидната метална ограда откъм булеварда, които сигурно се виждаха през незатворената врата.

Чу се тракане, когато Маргьорит понесе табла с чашите и чиниите от закуската към кухнята и мекото тупване на ханша ѝ във вратата. Преди тя да се затвори обратно, долетя по-силно и целенасочено дрънчене на тенджери, които се миеха или поставяха на котлона пълни с бульон, който щеше да ври цял предобед.

Гласът на мадам Азер се чуваше някъде от трапезарията. Тя остана там до единайсет часа, говореше с Лизет или даваше инструкции на най-различни хора, които се допитваха до нея. Сред тях бяха мадам Боне, съпругата на възрастния мъж от фабриката, която идваше всеки ден и отменяше Маргьорит в работата, която на прислужницата ѝ се струваше твърде черна или трудоемка. Мадам Азер ѝ казваше кои стаи да почисти и дали се налагат специални приготовления за гостите. Тежките тътрещи се стъпки на старицата подсказаха, че е поела към задълженията си. Лизет седеше под слънчевите лъчи, които се спускаха в стаята през клонките на повета на прозореца, взираше се в сенките по полираната маса и слушаше мащехата си, докато тя ръководеше домакинството. Обичаше да споделя с нея рутинните сутрешни задачи; така се чувстваше значима и надеждна. Другото предимство беше, че Грегоар беше освободен от тях, а това я спасяваше от невъздържаното му поведение и детинските му забележки, които — дори когато бяха нелепи и банални — понякога разклащаха все още неукрепналата ѝ претенция, че е възрастна.

В спокойно развиващата се утринна пиеса се играеха и поддържащи роли. Имаше и втора прислужница, която за разлика от Маргьорит не живееше в къщата; също и готвачка, чиято спалня беше някъде на втория етаж, едно момче от месарницата, дошло да вземе поръчките, и друго от бакалията, което достави два тежки сандъка на задната врата.

Малко след пладне мадам Азер попита Стивън дали ще обядва с нея и Лизет. Грегоар все още бил на училище, каза тя. Стивън прие и прекара следващия час над книгата, които му бяха донесли от кабинета на Азер.

Мадам Азер се върна малко след един часа и му съобщи, че обядът е готов. В края на масата до прозореца бяха наредени три прибора. Стаята изглеждаше доста по-различна отколкото вечер, когато Стивън я беше виждал — без мрачните сенки и гостите с колосани яки в приглушената светлина. Лизет беше с отворената бяла

рокля, която мащехата ѝ беше забранила да носи по време на разходката из водните градини. Тъмнокестенявата ѝ коса беше вързана на тила със синя панделка и краката ѝ бяха голи. Стивън си помисли, че е хубаво момиче, когато вдигна поглед към него изпод гъстите си мигли; но регистрира красотата ѝ съвсем безстрастно, защото умът му беше другаде.

Мадам Азер беше с кремава пола, тъмночервен елек с шарки и бяла блуза с деколте.

— Можете да си свалите сакото, ако искате, мосю — каза тя. — С Лизет не смятаме обяда за официално събитие, нали?

Лизет се засмя.

— Благодаря — отвърна Стивън. Виждаше, че присъствието на Лизет вдъхва на мадам Азер увереност и чувство за сигурност.

Маргьорит донесе чиния с артишок.

— Дали да не пийнем малко вино? — попита мадам Азер. — Обикновено не го правим, нали, Лизет? Но може би днес ще пробваме. Маргьорит, донеси бутилка бяло вино. Но не от онова, което съпругът ми пази.

След артишока пристигна малка чиния с гъби, а след това — риба. Стивън наля вино на мадам Азер и по нейно настояване и на Лизет. Чудеше се как да поддържа разговора и затова попита за запознанството им с мосю и мадам Берар.

Лизет се закикоти, като чу имената им, а мадам Азер ѝ каза да спре, макар самата тя да се усмихваше.

— Боя се, че Лизет е доста нелюбезна с мосю Берар — каза тя.

— Не е честно — протестира Лизет. — Вашите родители винаги ли ви караха да сте любезен с всичките им глупави приятели?

— Не съм имал родители — каза Стивън. — Дори не ги познавам. Отгледан съм от баба си и дядо си, а след това бях в дом, докато оттам не ме взе един мъж, когото никога не бях виждал преди.

Лизет се изчерви и преглътна с мъка; по лицето на мадам Азер за миг се изписа загриженост.

— Извинете, мосю — каза тя. — Лизет не спира да задава въпроси.

— Няма за какво да се извинявате. — Той се усмихна на Лизет. — Наистина няма. Не се срамувам.

Маргьорит донесе говеждо филе върху чиния със сини шарки, която постави пред мадам Азер.

— Да донеса ли червено вино? — попита тя. — Има останало от снощи.

— Добре. — Мадам Азер сложи резен кърваво месо в трите чинии, а Стивън напълни пак чашите. Не спираше да мисли за притискането на крака на мадам Азер в неговия във водните градини. Кожата на голата ѝ ръка беше леко загоряла; мъжката ѝ жилетка и изрязаната блуза я правеха да изглежда дори още по-женствена от обикновено.

— Скоро се връщам в Англия — каза той. — Получих телеграма, че им трябва в Лондон. — Никой не отвърна. Атмосферата натежа. — Със съжаление ще си тръгна — допълни той.

— Винаги можете да ни идвате на гости — обади се мадам Азер.

— Да, може да се върна отново някой ден.

Маргьорит донесе чиния с картофи. Лизет се протегна и се усмихна.

— О, приспа ми се — каза тя доволно.

— От виното е. — Мадам Азер също се усмихна и настроението отново се разведри. Завършиха обяда с плодове, Маргьорит сервира кафето във всекидневната. Седнаха край масата за карти, където Стивън беше играл първата вечер в къщата.

— Ще се разходя в градината — каза Лизет. — После може да се прибера в стаята си да подремна.

— Добре — отвърна ѝ мадам Азер.

Лизет прекоси стаята с лека стъпка и изчезна.

Атмосферата веднага се промени и стана съвсем необичайна. Мадам Азер не можеше да погледне Стивън в очите. Тя беше свела поглед към масата и си играеше със сребърната лъжичка върху тънката порцеланова чинийка. Стивън усети как гърдите му се свиха. Стана му трудно да диша.

— Още кафе...

— Не.

Отново се възцари тишина.

— Погледнете ме.

Тя отказваше да вдигне глава. Изправи се и каза:

— Ще отида в стаята си да се захвана с шиенето, така че...

— Изабел. — Беше я хванал за ръката.

— Не. Моля ви, не.

Той я придърпа към себе си и я прегърна и с двете си ръце, за да не може да избяга. Очите ѝ бяха затворени и той я целуна по устата, която се отвори под неговата. Усети как езикът ѝ потрепна и дланите ѝ се притиснаха в гърба му, след това се отскубна от здравата му хватка и скъса бялата си блуза. Показа се тънка сатенена презрамка. Тялото на Стивън пламна от желание.

— Трябва. За бога, трябва — каза ядно той.

Мадам Азер плачеше, макар очите ѝ да оставаха затворени.

— Не, не мога, едва... едва ли ще е редно.

— Канеше се да кажеш, че едва ме познаваш.

— Не, само че не би било редно.

— Редно е. Знаеш, че е редно. По-редно не може да бъде. Изабел, разбирам те. Повярвай ми. Разбирам те. Обичам те.

Целуна я отново и устните ѝ отново му отвърнаха. Усети сладостта на слюнката ѝ, след това притисна лицето ѝ към рамото си.

Тя се изтръгна пак от него и изтича от стаята. Стивън отиде до прозореца, хвана се за перваза и се загледа навън. Силата, която бушуваше в него, не можеше да бъде спряна. Онази част от ума му, която беше запазила самообладание, приемаше това; щом нуждата не можеше да бъде отречена, тогава въпросът бе дали щеше да я утоли с нейното съгласие.

Мадам Азер крачеше из стаята си и плачеше. Страстта ѝ към него я задавяше, но и я плашеше. Щеше ѝ се да го приласкае и едновременно с това той да я похити, да я използва както иска. Заливаха я вълни от желание и възбуда, каквито не познаваше. Искаше Стивън да съживи онова, което бе погребала от години, да разруши фалшивата ѝ маска. Беше много млад. Тя се чувстваше несигурна. Искаше да го докосне.

Слезе долу толкова леко, че стъпките ѝ не вдигнаха никакъв шум. Намери го да се бори със себе си, опрян на прозореца.

— Ела в червената стая — каза.

Когато Стивън се обърна, вече беше изчезнала. Червената стая. Той изпадна в паника. Знаеше, че е една от онези, които беше виждал, но никога не можеше да намери повторно — като място, към което се стреми в съня си, но не може да го достигне и то винаги остава някъде

зад него. Затича нагоре по стълбите и я видя да изчезва зад един ъгъл. Тя тръгна по главния коридор към тесен проход, после отново се спусна надолу през малка арка. В дъното на коридора имаше заключена врата, която водеше към стаите на прислугата. Точно преди тях, на последната врата вляво, имаше порцеланова дръжка, която проскърца. Настигна я точно когато отваряше вратата към малка стая с метално легло с червена покривка.

— Изабел. — Той също плачеше. Хвана косата ѝ и видя как тя се разлива през пръстите му.

— Бедното ми момче — каза Изабел.

Той я целуна и този път езикът ѝ не избяга от неговия.

— Къде е Лизет? — попита Стивън.

— В градината. Не знам. О, боже, моля те, моля те. — Започваше да трепери. Очите ѝ бяха затворени. Когато ги отвори, едва дишаше. Той започна да разкъсва дрехите ѝ и тя му помагаше припряно и неловко. Жилетката ѝ се закачи в лакътя. Той разтвори блузата ѝ и зарови лицето си в копринения комбинезон между гърдите ѝ. Това, което докосваше и виждаше, го изпълваше с такава радост, че му се струваше, че му трябват години, за да му се наслади, но в същото време трескавото желание го караше да бърза.

Изабел почувства ръцете му върху тялото си, усети устните му по кожата си и си помисли колко ли срамно и непристойно изглежда поведението ѝ в очите му. Но колкото повече осъзнаваше разпада на фалшивата си скромност, толкова повече се възбуждаше. Прокара пръсти през косата му, по широките му рамене, по гладките му гърди под ризата.

— Хайде, моля те, моля те — чу се да казва, макар да беше толкова задъхана, че думите ѝ едва се разбираха. Прокара дръзко ръка отпред по панталоните му, както си представяше, че правят леките жени, и усети твърдостта вътре. Никой не я укори. Никой не беше отвратен. Можеше да прави каквото си поиска. Той затаи дъх и спря да я съблича и тя трябваше да му помогне да свали коприненото ѝ бельо и да открие пред него това, което внезапно разбра, че той отдавна копнееше да види. Тя стисна здраво очи, когато му се разкри, но не изпита никаква вина. Усети как той я бутна по гръб на леглото и изви тяло, сякаш то само, независимо от нейната воля, умоляваше за внимание. Най-накрая почувства докосването му, но се стресна, когато

осъзна, че не бе каквото очакваше; беше езикът му, неговият ловък, горещ, пърхащ език по нея и вътре в нея, който отключваше всички заключени врати на плътта ѝ. Шокиращото ново преживяване я накара да започне да стене и да потръпва ритмично. Беше се отдала изцяло на страстта си, усещаше как към гърдите ѝ се надига вълна, която не можеше да контролира и да понесе и която не спираше да нараства. Тя мяташе отчаяно глава наляво и надясно. Чу писъка си на отрицание, все едно идваше от някаква далечна стая, но тогава емоцията се скъса и се разля по цялото ѝ тяло, надолу по корема ѝ, по крайниците и този път тя каза тихо до лицето му „да“.

Когато отвори очи, видя Стивън да стои гол пред нея. Очите ѝ се впиха в щръкналата му плът. Все още не я беше любил; насладата предстоеше. Легна върху нея и започна да целува лицето ѝ, гърдите ѝ, да повдига нагоре зърната ѝ с устните си. След това я преобърна и започна да прокарва ръце по вътрешната страна на бедрата ѝ, над копринените ѝ чорапи, които тя в бързината не беше успяла да свали, в цепнатината, където краката ѝ се събираха. Целуваше я от тила, по изпъкналите розови задни части, надолу по бедрата, където за миг подпря бузата си. След това започна от глезените ѝ, по тънките кости, които беше видял на лодката във водните градини, и нагоре по вътрешната страна на прасците.

Изабел отново задиша тежко.

— Моля те, любов моя, моля те, веднага — каза тя.

Вече не можеше да понесе ласките му. С лявата си ръка сграбчи онази част от него, която искаше да усети в себе си и той шокиран от действието ѝ спря да я милва. Тя отвори краката си още малко, за да му покаже, че е добре дошъл, защото точно там искаше да бъде той в момента. Бедрата ѝ се опряха в чаршафа под нея и тя го поведе към себе си.

Чу го как въздъхна и видя как стисна със зъби смачкания чаршаф. Почти не се движеше в нея, сякаш се боеше какво може да се случи.

Изабел се наслади докрай на проникването, усещането се разля до корените на косата ѝ; изпълни я с желание и радост. Най-накрая съм себе си, помисли си тя; родена съм за това. През ума ѝ се стрелнаха фрагменти от детинските ѝ копнежи, от дневни пориви, потиснати от досадната рутина на родния ѝ дом; най-последно усети връзката между

силното си желание и собствената си същност — онази на малката Фурмонтие.

Чу го как извика и усети раздвижване в себе си, за миг той сякаш стана още по-голям и двамата почти се споиха. Шокът от интимността на това, което беше направил, като остави част от себе си в нея, я хвърли в нова конвулсия, също като първата, но по-кратка и по-силна и тя за миг изгуби контакт със света.

Когато се съвзе достатъчно, за да отвори очи, видя, че Стивън вече не е върху нея, а лежи по корем на леглото с неудобно извърнатата настрани глава, сякаш беше мъртъв. Никой от тях не каза нищо. И двамата лежаха неподвижно. Отвън се чуваше птича песен.

Внимателно, почти свенливо Изабел прокара пръсти по щръкналия му гръбнак, след това по тесните му хълбоци, по бедрата, обрасли с меки черни косми. Взе ударената му ръка и целуна насинените и подути кокалчета.

Той се преобърна и я погледна. Косата ѝ беше разрошена, различните ѝ оттенъци се спускаха по голите ѝ рамене и закръглените твърди гърди, които се повдигаха и спускаха от все още учестеното ѝ дишане. Лицето и шията ѝ бяха порозовели от притока на кръв по млечнобялата ѝ млада кожа с кафяви и златисти лунички. Той се взря за миг в очите ѝ, след това облегна глава на рамото ѝ, а тя започна да го гали по лицето и косата.

Дълго лежаха озадачени и несигурни, без да продумат. После Изабел се замисли над случилото се. Тя се беше предала, но не пасивно. Беше искала да му даде този подарък; всъщност искаше да отиде по-далеч. Тази мисъл за миг я изплаши. Според нея бяха в началото на някакво пропадане, чийто край не можеше да си представи.

— Какво направихме? — попита тя.

Стивън седна на леглото и я хвана за ръцете.

— Постъпихме правилно. — Взря се настойчиво в нея. — Скъпа моя Изабел, трябва да разбереш това.

Тя кимна, без да каже нищо. Той беше момче, много мило момче, а сега тя щеше да го има завинаги.

— Стивън — каза тя.

За първи път произнасяше името му. Прозвуча му красиво с чуждия ѝ акцент.

— Изабел. — Той ѝ се усмихна отново и лицето ѝ грейна в отговор. Притисна го към себе си, широко усмихната, макар че в ъгълчетата на очите ѝ бяха започнали да се събират сълзи. Толкова си красива — каза Стивън. — Няма да знам с какви очи да те гледам в къщата. Ще се издам. Когато те видя на вечеря, ще си мисля за това, което направихме и ще си те представям както си в момента. — Той погали раменете ѝ и постави опакото на дланта си върху бузата ѝ.

— Няма — отвърна Изабел. — И аз няма да го правя. Ще си силен, защото ме обичаш.

Стори ѝ се, че в открития поглед на Стивън няма страх. Когато ръцете му погалиха гърдите ѝ, тя започна да губи концентрация. Бяха говорили само минута, но това, което си казаха и това, което думите им значеха, я накараха да се почувства неспособна да мисли. В тялото ѝ се надигна много по-силно усещане, докато ръцете му се плъзгаха по меките ѝ и добре пазени интимни части. Дишането ѝ отново стана неравно; основите отново се срутиха и тя почувства как пропада напълно съзнателно надолу, без да вижда накъде.

Същата вечер Азер беше във ведро настроение. Меро беше почти склонен да приеме новите заплати на работниците и въпреки че още бояджии се бяха включили в стачката, шансът тя да зарази и други сфери на производството изглеждаше малък. Приятелят му Берар, който не се беше отбивал от седмица, беше обещал да наmine със съпругата и тъщата си за една игра на карти след вечеря. Азер нареди на Маргьорит да донесе две бутилки бургундско от избата. Поздрави Изабел за външния ѝ вид и попита Лизет какво е правила.

— Разхождах се в градината — отвърна тя. — Ходих чак до края ѝ, там, където става съвсем дива. Седнах под едно дърво и мисля, че съм заспала. И сънувах много странен сън.

— Какъв? — Азер започна да тъпче лулата си с тютюн.

Лизет се изкикоти.

— Няма да ти кажа.

Изглеждаше разочарована, когато той спря да настоява и се обърна към съпругата си.

— А ти как прекара деня? Пак ли наложителни дела из града?

— Не, върших обичайните неща — отвърна Изабел. — Трябваше да говоря с месарчето. Отново ми пратиха не онези пържоли, които исках. Мадам Боне се оплакваше колко много работа има. А следобед четох книга.

— Нещо образователно или от твоите романчета?

— Нещо глуповато, което намерих в една книжарница в града.

Азер се усмихна доволно и поклати глава пред ниските вкусове на съпругата си. Смяташе се, че той чете само великите философи, често дори в оригинал, макар че, изглежда, се отдаваше на тези усърдни занимания насаме. Когато сядаше под лампата след вечеря, ръката му неизменно посягаше към лулата.

Изабел вдигна очи от дивана, на който се беше настанила с принадлежностите си за шиене, когато чу стъпки на слизащ по стълбите човек. Стивън застана на вратата. Стисна набързо протегнатата ръка на Азер и се обърна към Изабел да я поздрави. Тя задиша малко неспокойно, когато видя строгостта, изписана на смуглото му неподвижно лице. Самоконтролът му изглеждаше безупречен.

По време на вечерята забеляза, че той изобщо не се обърна към нея, дори не я поглеждаше, ако можеше да го избегне. А когато го

правеше, очите му бяха напълно безизразни и тя виждаше в тях безразличие, дори враждебност.

Маргьорит сновеше между стаите с храната, а Азер, по-ведър от обикновено, говореше за плана си да предложи на Берар да отидат на риболов. Можели да вземат влака до Албер и оттам щяло да е приятно да наемат конче и двуколка и да отидат до някое от селата край Анкр.

Грегоар се оживи при тази идея.

— Ще имам ли собствена въдица? — попита той — Юго и Едуар имат. Искам и аз!

— Сигурна съм, че ще ти намерим, Грегоар — каза Изабел.

— Ходите ли на риболов, мосю? — поинтересува се Азер.

— Като дете ходех. Само с червеи и трохи хляб. Седях с часове край езерото в градината на голяма къща близо до мястото, където живеехме. Отивахме там с момчета от селото, седяхме и си разказвахме истории, докато чакахме. Говореше се, че в езерото има огромен шаран. Бащата на едно от момчетата го беше виждал, дори почти го хванал, или поне така твърдеше. Но със сигурност имаше големи риби, защото уловихме някои от тях. Бедата беше, че винаги ни гонеха, защото земята беше частна собственост.

Изабел слушаше удивена речта му, защото никога преди не беше говорил толкова дълго със съпруга ѝ. Освен краткото откровение пред нея и Лизет по време на обяда, това беше първото признание за нещо толкова лично като детството. Колкото повече говореше, толкова повече се увеличаваше от темата. Беше се взрял в Азер, на когото му се наложи да изчака Стивън да свърши, преди да сложи в устата си парченцето телешко, което беше набол на вилицата си.

— Когато тръгнах на училище — продължи Стивън, — вече не ми оставаше време за риболов. Пък и не съм сигурен, че още имах толкова търпение. Може би това е нещо, което се харесва на група момчета, които през повечето време така или иначе скучаят, но предпочитат да го правят заедно, за да могат да си споделят разни неща, които са открили за света.

— Е, добре дошъл сте с нас — каза Азер и сложи парчето телешко в устата си.

— Много мило, но мисля, че вече достатъчно се натрапих на семейните ви излети.

— Трябва да дойдете — настоя Лизет. — В Тиепвал имат от прочутите английски чайове.

— Няма нужда да решаваме сега — каза Изабел. — Искате ли още телешко, мосю?

Гордееше се с него. Говореше езика прекрасно, беше елегантен и учтив, а сега дори им беше разказал нещо за себе си. Искаше ѝ се да може да си припише заслугите му, да се хвали с него и да се къпе в одобрението, което би получил. Връхлетя я истинско чувство за загуба, когато осъзна колко далеч е от възможността да направи нещо подобно. Азер беше нейният избор, нейната гордост, мъжът, с чиито качества беше обречена да живее. Чудеше се колко дълго беше в състояние да понася този фалш. Може би това, което със Стивън се опитваха да правят — да отричат до такава степен истината — беше невъзможно. Макар преструвката да я плашеше, тя също така я възбуждаше и оживяваше, защото беше донякъде рискована.

Бяха излезли от червената стая в пет часа следобед и оттогава тя не беше говорила с него. Нямаше как да сподели какво ѝ минава през ума. Може би той вече съжаляваше за случилото се; или пък си беше взел своето и всичко вече беше приключило за него.

И насред делириума от наслада и страх тя трябваше да се погрижи и за някои практични неща. Да се облече така, че да скрие раздраната си блуза, когато излиза от стаята. Да прибере чаршафите и покривката на леглото и незабелязано да ги занесе в пералното помещение. Да провери многократно стаята за следи от изневярата.

Отиде в спалнята си и се съблече. Всички знаеха, че се къпе по два пъти на ден и често точно по това време, но блузата не можеше да се поправи и трябваше тайно да бъде изхвърлена. Бедрата ѝ бяха лепкави, защото спермата, която усети така дълбоко в себе си, покъсно се беше стекла. Беше изцапала коприненото ѝ бельо с цвят на слонова кост, което майка ѝ беше купила от улица „Риволи“ в Париж и беше част от зестрата ѝ. Когато се изкъпа във ваната, между краката ѝ още имаше следи от нея, а след това трябваше да почисти и емайла. Най-големият проблем продължаваха да бъдат чаршафите. Маргьорит беше много стриктна със спалното бельо и знаеше в коя стая кога трябва да се сменя, въпреки че обикновено мадам Боне вършеше тази работа. Може би трябваше да се довери на едната от двете. Реши следващия следобед да освободи Маргьорит от работа и да изпере и

изглади сама чаршафите, а след това да ги върне обратно, преди някой да е влязъл в червената стая. Ще изхвърли червената покривка и ще каже, че ѝ е омръзнала. Точно това импулсивно поведение дразнеше съпруга ѝ, но той смяташе, че то е нейна основна характеристика. Тя не изпитваше отвращение от петната и физическите следи от техния следобед, дори и от капките собствена кръв, които бе видяла. Беше се научила от сестра си Жан да не се срамува и в тези споделени следи виждаше само интимност, която докосваше сърцето ѝ.

Маргьорит отиде да отвори вратата за семейство Берар. Азер смяташе да прекарат остатъка от вечерта във всекидневната или в някоя от малките стаи на първия етаж, където понякога заръчваше на Маргьорит да сервира кафе, разхладителни напитки и сладкиши. Но Берар реши да прояви непохватна деликатност.

— Няма нужда да разваляме тази прекрасна семейна сцена, Азер. Нека си положи телесата на този стол. Ако малкият Грегоар би бил така любезен... А мадам Берар може да седне от лявата ми страна.

— Ще ви е по-удобно, ако...

— А и така няма да се чувстваме като хора, които са ви създали грижи. Леля Елиз се съгласи да ни придружи, ако просто се отбием по съседски, а не като гости, изискващи някакво специално отношение.

Берар се настани на стола, освободен от Лизет, която получи от мащехата си разрешение да заведе Грегоар да си легне. Лизет целуна набързо баща си по бузата и изхвърча от стаята. Макар сутринта да беше доволна от ролята си на възрастен човек, на моменти фактът, че е още дете, си имаше своите предимства.

Стивън ѝ завиждаше. На него също би му се искало да остави двете семейства сами; може би дори и те го предпочитаха. Но докато можеше да вижда Изабел, щеше да стои. Не му беше чак толкова мъчително да се преструва; беше уверен, че случилото се между тях е променило необратимо нещата и че обществените условия с времето ще се нагодят към новата реалност.

— А вие, мадам, да сте чували наскоро тайнствени пианисти с техните незабравими мелодии? — Голямата глава на Берар с гъста сива коса и червендалесто лице, подпряна на дясната му ръка, облакътена

върху масата, бе извърната към Изабел. Питането не беше сериозно; той просто настройваше оркестъра си.

— Не, не съм минавала покрай онази къща откакто се видяхме за последен път.

— Аха, пазите мелодията като скъп малък спомен. Разбирам. Затова сте избрали друг маршрут за следобедната си разходка.

— Не. Този следобед четох книга.

— Обзалагам се, че е било любовен роман — усмихна се Берар. — Колко очарователно. Аз чета само исторически книги. Но разкажете ни за сюжета.

— Младеж от скромно провинциално семейство отива в Париж, за да стане писател и се събира с лоши хора.

Стивън беше втрещен от спокойствието и лекотата, с която Изабел си измисляше. Наблюдаваше я и се чудеше дали си личи, че лъже. Нищо в поведението ѝ не беше различно. Някой ден можеше така да излъже и него и той нямаше да разбере. Може би всички жени притежават тази способност, за да оцеляват. От книгата на Изабел разговорът се насочи към въпроса дали семействата, които живеят в провинцията, могат да бъдат толкова влиятелни, колкото парижките.

— Познавате ли семейство Лорендо? — попита Азер.

— О, да — отвърна жизнерадостно мадам Берар, — срещали сме ги няколко пъти.

— Аз — намеси се авторитетно Берар — не ги смятам за приятели. Никога не съм ги канил в дома ни и никога няма да отида в техния.

Нещо мистериозно, но благородно се криеше зад отрицанието на Берар към семейство Лорендо, или поне това се опитваше да намекне. И никакви въпроси нямаше да изтръгнат от него деликатните причини за позицията му.

— Не мисля, че някога са живели в Париж — каза Азер.

— Париж! — обади се леля Елиз и внезапно вдигна поглед. — Този град е една голяма модна къща. Това е единствената разлика между него и провинцията — хората там си купуват нови дрехи всяка седмица. Колко много самохвалци на едно място!

Азер продължи собствената си мисъл за семейството.

— Никога не съм се срещал с мосю Лорендо, но съм чувал, че е забележителен човек. Изненадан съм, че не сте се сприятелили с него,

Берар.

Берар сви устни и размаха показалец, за да им покаже, че няма да продума и дума повече.

— Папа не е сноб — каза мадам Берар.

Изабел бе напълно притихнала. Щеше ѝ се Стивън да я погледне или да ѝ даде някакъв знак, че всичко е наред. Жан веднъж ѝ беше казала, че мъжете не са като жените, че след като са обладали една жена, за тях все едно нищо не се е случило и вече искат друга. Изабел не можеше да повярва, че и със Стивън е така, не и след това, което беше казал и направил с нея в червената стая. Но как би могла да знае, след като той не ѝ даваше никакъв знак, не се усмихваше, не показваше никаква топлина? Отначало самоконтролът му ѝ вдъхна доверие, но сега започваше да я тревожи.

По предложение на Азер те оставиха чашите си с кафе и се преместиха в друга стая за игра на карти.

Под безопасното прикритие на движението Изабел търсеше някакъв контакт със Стивън. Той се обърна към нея, но не я погледна в очите. Докато тя ставаше от стола по обичайния си скромнен начин, усети погледа му върху талията и бедрата си. За миг се почувства отново гола. Спомни си как се съблече пред него в своята следобедна забрава и колко перверзно правилно ѝ се беше струвало това тогава. Изведнъж смущението и вината я връхлетяха със закъснение, когато усети как очите му проникват през дрехите ѝ. Изчерви се от глава до пети. Коремът и гърдите ѝ пламнаха под роклята, когато кръвта се втурна към кожата ѝ в знак на протест срещу безсрамието ѝ. Качи се към шията, лицето и ушите ѝ, сякаш публично я укоряваше за скритите ѝ действия. Крещеше от изгарящо червената ѝ кожа; умоляваше за внимание. Очите на Изабел се насълзиха от надигналата се кръв и тя се тръсна на стола.

— Добре ли си? — попита раздражено Азер. — Струва ми се, че ти е много топло.

Изабел се наведе към масата и покри лицето си с ръце.

— Не се чувствам добре. Тук е много горещо.

Мадам Берар я прегърна през раменете.

— Няма съмнение, че имате проблем с кръвообращението — каза Берар. — Не е нищо сериозно, доста често срещано неразположение.

Когато кръвта ѝ се оттече, Изабел се почувства отново по-силна. Руменината на лицето ѝ остана, макар пулсът ѝ да се поуспокои.

— Мисля да си лягам, ако нямате нищо против — каза тя.

— Ще изпратя Маргьорит горе — обеща Азер.

Стивън не виждаше никакъв шанс да поговори с нея насаме, затова просто ѝ пожела учтиво лека нощ, когато мадам Берар я хвана под ръка и ѝ помогна да изкачи няколко стъпала, преди да се върне при останалите.

— Проблем с кръвообращението — повтори Берар, докато разбъркваше картите с дебелите си пръсти. — Проблем с кръвообращението. Това е. Няма какво друго да е. — Погледна към Азер и левият му клепач се плъзна надолу по очната ябълка и остана така достатъчно дълго, за да се видят добре спуканият капиляр и малката брадавица върху него, след което се върна обратно на мястото си под веждата.

Азер му хвърли тънка усмивка в отговор и си взе картите. Мадам Берар, която си търсеше очилата в чантата, не видя нищо от тайната мъжка комуникация. Леля Елиз се беше оттеглила в ъгъла на стаята с книга в ръка.

След като се качи, Изабел се съблече набързо и се мушна под завивките на леглото. Придърпа коленете към корема си, както правеше като малко момиченце в къщата на родителите си, щом чуеше свистенето на вятъра в полята на Нормандия, който блъскаше дървените капаци и въздишаше в подпокривното пространство. Пригответи се за сън, като изпълни съзнанието си с картини на спокойствие и сигурност, на които винаги бе разчитала; те бяха идеализирана версия на дома на родителите ѝ в леко фантастична и пасторална обстановка, в която чувственото влияние на слънцето и цветята помагаша на самоанализата ѝ, а взимането на решения ставаше ненужно.

Когато почти потъна в прегръдките на това видение, на вратата тихо се почука. Отначало ѝ се стори, че сънува, след това се пренесе от един свят в друг и разбра, че колкото и да бе тихо, почукването беше доста настоятелно и идва от вратата на спалнята ѝ.

— Влез — каза тя и гласът ѝ несигурно се пробуди.

Вратата бавно се отвори и в приглушената светлина на коридора се появи Стивън.

— Какво правиш?

— Не можах да издържа долу. — Вдигна пръст към устните си и прошепна. — Трябваше да видя как си.

Тя се усмихна притеснено.

— Трябва да си тръгнеш.

Той огледа стаята. Там бяха снимките на нея и сестрите ѝ, четките ѝ за коса, огледало с позлатена рамка, дрехите ѝ, праметнати на стола.

Той се наведе над леглото ѝ и ръката му потъна под купчината завивки. От тях се издигна сладък аромат. Той я целуна по устните и докосна косата ѝ, преди да си тръгне.

Изабел потръпна, когато той излезе, боеше се от звука на стъпките му в ехтящия коридор. Стивън се движеше безшумно, или поне така му се струваше, към голямото разклонение на втория етаж, след това слезе долу и се присъедини отново към играта на карти, която бе напуснал.

На следващата сутрин Стивън отиде в града. Азер му каза да не идва във фабриката още ден или два, но на него му беше трудно да стои кротко в къщата с Лизет, Маргьорит и всички посетители и членове на домакинството, които нямаше да оставят Изабел сама и да му дадат възможност да поговори с нея.

Представи си живота като гъста гора с няколко чисти пътеки, по които можеше да се ориентира накъде да върви. Те го караха да гледа напред с малко повече увереност. И макар да бяха достатъчно прави и ясни, приличаха на белези от рани в гъсталака и той нямаше желание да ги показва пред други хора. Изпитваше огромна благодарност и възхищение към Изабел; чувствата му пораждаха у него импулс да се разкрие — един естествен преход към доверието. Не се страхуваше да се разголи, но и не беше сигурен, че му е приятно да го направи.

Стоеше в дъното на студената катедрала, вдигнал глава към балкона за хора и източния прозорец. Беше достатъчно тихо, за да размишлява. Чуваше се само бръсненето на метлата по каменния под, докато чистачката напредваше по пътеката между скамейките; както и

потракването на малката вратичка в главната порта, през която влизаха посетителите. Шепа вярващи се молеха в основния корпус на църквата. В краката му имаше паметна плоча на средновековен епископ е надпис на латински — името му все още не беше изтрито от многобройните стъпки през годините. На Стивън му стана жал за всички горещи молитви на пръснатите из храма хора, макар малко да завиждаше на вярата им. Хладната враждебна сграда не предлагаше много утеха; тя беше напомняне за смъртта в институционални мащаби. Успяваше донякъде да излъчва достойнство заради каменния градеж и надписите в плочите, създадени по повод на нещо толкова банално като смъртта. Те изразяваха претенцията, че чрез възпоменанието проблясъкът на светлина между две вечности тъма може да се съхрани и пренесе през времето, макар че приведените глави на хората, които се молеха, излъчваха само примирение.

Толкова много покойници, помисли си той, които само чакат следващото примигване на светлината, преди и това поколение да се присъедини към тях. Разликата между живите и мъртвите не беше в качеството, а във времето.

Седна и зарови лицето си в ръцете. Представи си ужасна купчина от мъртви тела. Беше заради въздействието на църквата, но картината беше съвсем ясна: ред върху ред, дълбоката гниеща пръст се отваря, за да ги поеме, а усилията на живите е всичките им суетни, войни и огромни сгради не бяха нищо повече от удар на крило срещу тежестта на времето.

Коленичи на една възглавничка на пода и хвана главата си е ръце. Молеше се инстинктивно, без да знае какво прави. Спаси ме от смъртта. Спаси Изабел. Спаси всички нас. Спаси ме.

Прибра се прекалено късно, за да обядва с Изабел и Лизет. И двете бяха разочаровани по свой собствен начин. Мина през хладната тиха къща с надеждата да чуе някакви гласове. Накрая долови шум от стъпки, обърна се и видя Маргьорит да влиза в кухнята.

— Виждала ли си мадам Азер?

— Не, мосю. Не и след обяда. Може би е в градината.

— А Лизет?

— Мисля, че отиде в града.

Стивън започна да обхожда всички стаи на първия етаж. Тя със сигурност е знаела, че той ще се върне. Можеше да не излиза, без да остави бележка.

Натисна дръжката на една врата, която водеше към малък кабинет. Изабел седеше вътре и четеше книга. Остави я и се изправи, когато той влезе.

Приблужи се до нея, не беше сигурен дали може да я докосне. Тя сложи длан върху неговата.

— Бях в катедралата. Изгубил съм представа за времето.

Тя вдигна очи към него.

— Всичко наред ли е?

Той я целуна и тя се притисна в него. Усети, че ръцете му веднага зашариха по дрехите ѝ.

Вдигна поглед към очите му. Бяха големи и питащи, пълни с настойчивост и светлина. Но почти веднага се затвориха, когато тя въздъхна тихо от възбуда.

Облегнаха се на стената и той пъкна ръка в полата ѝ отзад. Усети коприната под пръстите си, после опипа закръглените форми отдолу. Усети ръката ѝ на панталоните си.

— Трябва да спрем. — Той се отдръпна назад.

— Да. Лизет излезе. — Изабел едвам дишаше. — Но Маргьорит...

— Червената стая?

— Да. Ти тръгни пръв и отиди в стаята си. Дай ми десет минути, преди да слезеш при мен.

— Добре — каза той. — Нека те целуна за последно.

Целуна я дълбоко и тя започна да стене отново и да се търка в него.

— Моля те — каза, — моля те.

Не знаеше дали иска от него да спре, или да продължи. Беше вдигнал полата ѝ, тя се беше облегнала на стената и пръстите му вече бяха между краката ѝ.

— Ела при мен — прошепна тя и горещият ѝ дъх опари ухото му. — В мен, веднага.

Той махна игривите ѝ пръсти от панталоните си и ги разкопча. Рамото му беше притиснато до полираното дърво на библиотека със стъклени вратички. Зад главата на Изабел имаше рамкирана картина на

цветя в глинена саксия. Трябваше да я повдигне леко, да я подхване с ръце, за да успее да проникне в нея. Тя го обви с крака около кръста, за да не мърда и увисна на него. Картината се завъртя, когато гърбът ѝ опря в рамката и я бутна нагоре.

Тя отвори отново очи и му се усмихна.

— Обичам те.

Покри лицето му с целувки, приклещила здраво тялото му с тежестта си. След това стъпи на земята и внимателно го отблъсна. Плътта му беше твърда и набъбнала с кръв. Тя започва да прокарва ръка по нея напред и назад, докато той задиша тежко, падна на колене и изригна на пода, а после и върху роклята ѝ, а накрая тя пое последните три или четири спазъма в устата си. Направи го по инстинкт, почти от чистофайничество, не защото беше нещо, което умееше и беше правила преди.

— Червената стая — каза тя. — След десет минути.

Дръпна дрехите си надолу. Сякаш не забелязваше петното отпред на роклята си. Стивън я гледаше как излиза от стаята, походката ѝ — както винаги — беше скромна и полюляваща се. Почувства се нелепо така, полусъблечен; сякаш тя се бе отнесла с него като с момче, просто го беше подразнила, макар чувството да не му беше неприятно. Оправи панталоните и ризата си и обърса паркета с носната си кърпа.

Поразходи се малко в градината в опит да си проветри главата; след това — както тя му беше казала — се качи в стаята си. Гледаше как минутната стрелка пълзи по циферблата на джобния му часовник. След трите минути в градината му оставаше да изтърпи само още седем. Когато те изминаха, той събу обувките си и тихо слезе на втория етаж. Мина по главния коридор, сетне през някакъв проход, после се провря през малката арка... Помнеше пътя.

Изабел го чакаше вътре. Беше в роба с ориенталски мотиви в зелено и червено.

— Толкова се боях — каза тя.

Той седна до нея на чаршафите.

— Какво искаш да кажеш?

Взе дланта му в двете си ръце.

— Когато не искаше да ме погледнеш снощи, се боях, че си променил решението си.

— За теб?

— Да.

Той се почувства развеселен от загрижеността на Изабел. Все още му се струваше невероятно, че тя наистина го желае толкова много.

Хвана косата ѝ с всичките ѝ нюанси в ръката си. Почувства се благодарен към нея.

— След всичко, което си казахме и направихме... Как можа да се усъмниш.

— Ти не искаше да ме погледнеш. Уплаших се.

— Какво можех да кажа? Щях да се издам.

— Трябваше да ми се усмихнеш или да ми кимнеш. Да направиш нещо. — Беше започнала да го целува по лицето. — Ще си измислим сигнали. Обещавах ли ми?

— Да, обещавам.

Остави я да го съблече, стоеше съвсем пасивно, докато тя сваляше дрехите му и ги сгъваше на стола. Събра смелост да покаже огромната си възбуда, а тя се направи, че не я забелязва.

— Сега е мой ред — рече той, но трябваше да свали само копринената роба и красотата ѝ се откри пред него. Положи бузата си върху влажните ѝ гърди и я целуна по шията, точно там, където бе видял да се зачервява, докато се грижеше за градината. Кожата ѝ беше млада и свежа и почти напълно бяла, с малки точици и лунички, които опита с върха на езика си. След това я положи нежно върху леглото и зарови лице в ароматната ѝ коса. После я накара да се изправи, докато обхождаше бавно тялото ѝ с ръце и език. Когато пръстите му се плъзнаха между краката ѝ, усети как тя се стяга. Накрая, когато вече я бе докоснал навсякъде, я преобърна и я наведе към леглото, след това разтвори леко стъпалата ѝ със своите.

Когато престанаха да се любят, заспаха. Изабел се беше мушнала под одеялото и прехвърлила ръка върху Стивън. Той лежеше отвит, по корем, под ъгъл на леглото. Тя още не бе имала време да изпере и върне чаршафите.

Когато той се събуди, веднага положи главата си върху разпиляната ѝ коса и вдиша аромата на кожата ѝ. После лицето му се озова отново върху шията и мекото очертание на челюстта ѝ. Тя се усмихна при докосването му и отвори очи.

— Бях сигурен, че няма да мога да намеря стаята отново — каза той. — Мислех си, че ще е изчезнала.

— Няма как да се премести. Винаги си е била тук.

— Изабел, кажи ми. За съпруга ти. Една вечер чух звуци от стаята ви, сякаш той... те нараняваше.

Изабел седна на леглото и придърпа одеялото върху себе си. И кимна.

— Понякога той... се ядосва.

— Какво искаш да кажеш?

Очите ѝ се напълниха със сълзи.

— Искаше да имаме деца. Нищо не стана. Всеки месец се изпълвах с ужас... нали се сецаш.

Той кимна.

— Кръвта беше като упрек. Той казваше, че вината е у мен. Опитвах заради него, но не знаех какво да правя. Той беше много груб, не жесток, но просто искаше бързо да забременея. Не беше като с теб.

Изведнъж Изабел почувства свян. Да каже какво са правила, ѝ се струваше по-срамно, отколкото да го извърши.

— С течение на времето започна да се съмнява в себе си — продължи тя. — Така ми се струва. Отначало беше толкова сигурен, че няма нищо общо с него, защото вече има две деца. Но после изгуби тази увереност. Сякаш започна да ми завижда, че съм млада. „Ти си толкова здрава, разбира се!“ Така казваше. „Ти си още дете!“ Ей такива работи. Нищо не можех да направя. Винаги се любех с него, макар да не ми харесваше. Никога не съм го критикувала. Той сякаш натрупа омраза към себе си. Заради това ставаше все по-саркастичен. Може би си забелязал. Започна да ме критикува винаги когато имаме гости. Мисля, че по някаква причина се чувства виновен, задето се е оженил за мен.

— Виновен ли?

— Може би пред първата си съпруга или защото се ожени за мен под фалшив предлог.

— Защото те е отнел от някой на твоята възраст?

Изабел кимна, но не каза нищо.

— И после?

— После стана толкова лошо, че вече не можеше да прави любов с мен. Каза, че съм го кастрирала. Естествено, от това се чувстваше

още по-зле. Затова започна да се опитва да се възбужда, като прави... странни неща.

— Какви?

— Не, не като тези, които ние с теб... — Изабел замълча объркана.

— Удрял ли те е?

— Да. Отначало, за да се опита да се възбуди. Не знам защо това би трябвало да помогне. След това мисля, че продължи да го прави от гняв и срам. Но когато протестирах, каза, че това е част от правенето на любов и трябва да се подчиня, ако искам да съм добра съпруга и да имам деца.

— Силно ли те удря?

— Не, не много силно. Удря ми шамари по лицето и по гърба. Понякога взема чехъла си и се преструва, че съм дете. Веднъж искаше да ме удари с пръчка, но аз го спрях.

— Наранявал ли те е лошо?

— Не. Понякога имам синина или зачервено. Но нямам нищо против физическите белези, а против унижението. Кара ме да се чувствам като животно. И в същото време го съжалявам, защото той унижава и себе си. Толкова е гневен и засрамен.

— Откога не сте правили любов? — Стивън усети първото бодване на ревността и егоизма да замъглява съчувствието му.

— От почти година. Абсурдно е, че все още се преструва, че за това идва в стаята ми. И двамата знаем, че идва да ме бие и да ми причинява болка. Но се преструваме.

Стивън не беше изненадан от това, което му каза Изабел, макар да беше силно разгневен, че Азер я наранява.

— Трябва да го спреш. Това трябва да свърши. Трябва да му кажеш да не идва в стаята ти.

— Само че се боя какво може да направи или каже тогава. Ще ме укори, че съм лоша съпруга, че не искам да спя с него. Мисля, че вече е започнал да разказва на приятелите си истории за мен.

Стивън си спомни тайнствените погледи на Берар. Взе ръката на Изабел и я целуна, след това я опря в лицето си.

— Аз ще се грижа за теб — каза.

— Скъпото ми момче — отвърна тя. — Толкова си странен.

— Странен?

— Толкова сериозен, толкова... дистанциран. А и нещата, които ме караш да правя...

— Карам ли те?

— Не, не по този начин. Искам да кажа, че ги правя по собствено желание, не само заради теб. Не знам дали са правилни и дали са... позволени.

— Като онова на долния етаж?

— Да. Знам, разбира се, знам, че му изневерявам, но никога не съм правила преди такива неща. Не знам дали са нормални, дали другите хора ги вършат. Кажете ми.

— Не знам — отвърна Стивън.

— Трябва да знаеш. Ти си мъж, познаваш и други жени. Сестра ми Жан ми е казвала как се прави любов, но нищо повече не знам. Ти би трябвало да разбираш повече.

Стивън стана неспокоен.

— Имал съм само две или три други жени. С тях беше много по-различно. Мисля, че това, което правим с теб, си има свое собствено обяснение.

— Не разбирам.

— Нито пък аз. Но знам, че не бива да се срамуваш.

Изабел кимна, макар на лицето ѝ да се беше изписало недоволство от отговора му.

— А ти? — попита той. — Чувстваш ли се виновна?

Изабел поклати глава.

— Мисля, че би трябвало. Но не изпитвам вина.

— И това тревожи ли те? Притесняваш ли се, че си загубила нещо, загубила си способността да се срамуваш, връзката с ценностите или възпитанието си, която си очаквала да те изпълни с чувство за вина?

— Не — отвърна Изабел. — Смятам, че това, което направих, което направихме, е редно по някакъв начин, макар и не както проповядва католическата църква.

— И мислиш, че има други представи за добро и зло?

Изабел изглеждаше озадачена, но умът ѝ беше ясен.

— Би трябвало. Още не знам какви са. Нямам представа дали могат да бъдат обяснени. Със сигурност ги няма в дебелия книги. Но вече отидох прекалено далеч. Няма връщане назад.

Стивън я обви с ръце и я притисна силно. Легна по гръб на леглото и положи главата ѝ върху гърдите си. Усети как тялото ѝ се отпуска, докато се унасяше в сън. От градината долиташе гукането на гълъбите. Почувства как сърцето му бие до рамото ѝ. От шията ѝ долиташе лек аромат на рози. Постави ръка върху извивката на ребрата ѝ. Нервите му бяха успокоени от чувственото пресищане, което изключваше всякаква мисъл. Затвори очи. И заспа умиротворен.

Рене Азер не подозираше какво се случва в къщата. Беше позволил чувствата му към Изабел да бъдат потиснати от гнева и объркването пред импотентността му и от емоционалното безсилие, което изпитваше заради нея. Той не обичаше жена си, но искаше тя да откликва повече на това, което той правеше. Усещаше, че го съжалява и това го ядосваше още повече; ако не можеше да го обича, тогава поне трябваше да се страхува от него. В основата на това негово чувство, както тя правилно беше отгатнала, беше вината. Той си спомняше удоволствието да бъде първият мъж, обладал тялото ѝ — много помладо от нетното — и тръпката, когато тя извика от болка. Не беше забравил и учудения ѝ поглед. Усещаше, че тя имаше потенциал да отвърне в по-голяма степен на физическия акт от първата му съпруга, но когато видя озадаченото ѝ изражение, се изпълни с решимост да я покори, вместо да я спечели с повече търпение. Макар и прекалено своеволна според разбиранията на баща ѝ, по това време Изабел беше все още твърде кротка и невинна, за да бъде спечелена от мъж, който ѝ засвидетелства достатъчно загриженост и любов, но нямаше никаква вероятност да получи подобно отношение от Азер. Емоционалните и физическите ѝ апетити бяха разбудени, но след това оставени незадоволени, тъй като съпругът ѝ се впусна в дълга и ненужна битка със собствените си недостатъци.

В същото време той нямаше никаква причина да се отнася с недоверие към Стивън. Англичанинът очевидно знаеше много за бизнеса за младеж на неговата възраст и се държеше добре с Меро и работниците. Но не беше сигурен, че го харесва. Ако се бе запитал защо, би отговорил, че в него има някаква дистанцираност и хладина. Макар у Стивън тези качества да се проявяваха по различен начин, точно тях Азер не харесваше и у себе си. Стивън изглеждаше прекалено затворен и овладян, не приличаше на човек, който тича след жени. Азер смяташе, че опасните мъже флиртуват с думи; изглеждат добре, много по-остроумни са от него, очароват и съблазняват жените по един очевиден начин. Берар например със сигурност е бил женкар на младини, мислеше си той. Мълчаливата учтивост на Стивън не беше заплахата и макар да имаше вид на по-възрастен, все пак си беше момче. Английският костюм му стоеше добре, имаше гъста коса, но Азер не би го нарекъл красавец. Беше тук за малко, гост, който си

плаща подслона, малко над Маргьорит по статус, но не и истински член на домакинството.

Във всеки случай съзнанието на Азер беше прекалено заето със случващото се във фабриката му. Сред тракането на машините, бумацината и необходимостта да взима решения той рядко се сещаше за дома, децата си или Изабел.

Седмица след безредиците каза на Стивън, че вече може да се върне на работа, но не бива да ходи на никакви събрания, организирани от Метро. Заплахата от стачка като че ли беше намалела; Азер бе забелязал със задоволство, че малкият Люсиен не можеше да събуди страстите у неговите работници. Той се изненада, когато Стивън му каза, че ще изчака още някой и друг ден; мислеше си, че престоят в къщата само в компанията на Изабел го е отегчил, но се съгласи да отложи връщането му до началото на следващата седмица.

Телеграмата, която Стивън изпрати до Лондон, получи подробен отговор в писмо от работодателя му. В него се казваше, че трябва да остане до края на месеца, но се очаква да праща писмени доклади до Лийдънхол Стрийт^[1]. Стивън реши, че сигурно се справя добре, щом му дават три допълнителни седмици и изпрати потвърждение. Не спомена датата на заминаването си пред Изабел; струваше му се достатъчно далеч, за да се тревожи и дните му бяха така пълни, че животът му се менеше с часове.

През уикенда заминаха на риболов в Анкр. Семейство Берар не можаха да ги придружат, защото леля Елиз се беше разболяла. Тръгнаха само семейство Азер, заедно със Стивън и Маргьорит. Всички се качиха на влака за Албер.

Пред гарата имаше просторен павиран площад, а на върха на сградата се издигаше стъклена арка, увенчана с часовникова кула. Твърдеше се, че е правена преди Хаусман да преобрази Париж. И макар останалите постройки на Амиен преднамерено да имитираха столицата, хората се гордееха, че тяхната гара е проправила пътя. Отдясно на огромните врати чакаха на опашка файтони, а под двата газени фенера, издигащи се от паважа, бяха паркирани в редица малки моторни коли. Вляво от входа имаше поддържана градинка с три овални полянки, оформени под различни ъгли, които объркваха хармоничната гледка, предвидена да посреща приближаващите пътници.

Залата с билетните гишета беше пълна със семейства, заминаващи на екскурзия в провинцията. Нагоре и надолу летяха колички с тракащи колелета, бутани от търговци, предлагащи вино и хлебчета, натъпкани със сирене и наденици. Когато семейство Азер пристигна там, витрините на големия ресторант вече бяха запотени от изпаренията от кухнята, където вреше супа за обяда. Аромат на кресон и киселец връхлиташе всеки, който бутнеше въртящите се врати, зад които сервитьори в черни жилетки и дълги бели престилки разнасяха подноси с кафе и коняк по масите и крещяха поръчките към бара. В най-отдалечения от кухнята ъгъл имаше високо гише, зад което сивокоса жена старателно записваше поръчките с перодръжка.

Два локомотива дишаха тежко върху лъснатите релси, високо над тях се извиваше дим. Черните въглища и оцапаните лица на машиниста и огняря говореха за тежкия и усилен труд, който задвижваше влака на запад към Париж и на север към крайбрежието; което контрастираше с лъскавата боя на вагоните и яркото дефиле на местната мода, демонстрирана от жените и децата, които се тълпяха по платформите с пастелни рокли и цветни чадърчета. Трябваше да издърпат Грегоар от екстатичното му възхищение към парижкия експрес и да го качат на малкия влак, който чакаше, за да потегли по отклонението към Албер и Бапом.

Седнаха на нагрятия плюш, с който бяха тапицирани седалките в купето, и видяха как градският център бавно се отдалечи. Кулата на катедралата проблесна пред очите им, щом влакът пое на изток към Лонгу; разтресе се, когато премина по кръстосаните релси, влезе в разклонението на север и започна да набира скорост. Съскането на парата скоро беше заменено от тракането на колелата.

Лизет седеше с ръце в скута до мащехата си в средата на седалката, от другата ѝ страна беше Грегоар, а Азер се беше настанил отсреща, между Стивън и Маргъорит.

— Вие ли ще хванете най-голямата риба? — попита тя Стивън, килнала глава настрани.

— Не мисля. Предполагам, че за това трябва да познаваш мястото. Френските риби са по-умни от английските.

Лизет се изкикоти.

— Всъщност няма значение колко е голяма рибата. Важно е удоволствието от риболова.

— Аз ще уловя най-голямата риба — каза Грегора. — Само почакайте.

— Обзалагам се, че няма да хванеш по-голяма от тази на Стивън — отвърна Лизет.

— На кого? — попита Азер.

— Имаш предвид мосю Рейсфорд, Лизет — поправи я благовъзпитано Изабел, като гласът ѝ леко потрепери от собственото ѝ лицемерие.

Лизет погледна мащехата си спокойно и въпросително.

— Нима? О, да, предполагам.

Изабел усети как сърцето ѝ прескочи. Не смееше да погледне към Стивън, макар че ако го беше направила, нямаше да срещне очите му. Когато чу първото си име, той предусети, че атмосферата ще стане неловка и затова бе забил поглед в зелените поля, които се виждаха през запотения правоъгълен прозорец на влака.

Нито Азер, нито Грегора видяха нещо нередно в грешката на Лизет и Изабел спешно заразитва Маргьорит дали е взела резервни дрехи, в случай че децата поискат да плуват в реката.

— Както и да е — обърна се Лизет към Грегора, — никой няма да иска да яде нещо, което си уловил ти, нали така Сти... мосю?

— Защо пък не? Предполагам, че си добър риболовец, Грегора. И каква хубава нова въдица имаш!

Лизет погледна гневно брат си, който ѝ беше отнел вниманието на Стивън, и не продума повече до края на пътуването.

Качиха се на друг влак, който ги закара от Албер по малка провинциална железопътна линия, минаваща покрай Анкр, през селата Меснил и Амел до гарата в Бомон. Слънцето се показва иззад облаците високо над гористия хълм и огря зелената речна долина. Между железопътната линия и водата имаше полянки и големи пространства с избуяла трева. Поеха надолу по една суха пътека и минаха през портата в оградата на двайсетина метра от реката. На отсрещния бряг видяха и други рибари — самотни мъже и няколко момчета, седнали на столчета и потопили стъпала във водата. На места река Анкр не беше по-широка от хвърлей, а на други — разлята и достатъчно заплашителна, така че само уверен плувец да се наеме да я прекоси. В широките участъци почти не се виждаше движение по повърхността, реката само облизваше бреговете, по които имаше тръстика и гниеци

пънове, заседнали в плевелите, но в теснините на места водата побеляваше от течението, което я завихряше.

Азер се настани на столче от брезент и запали лулата си. Беше разочарован, че Берар не беше успял да ги придружи; за него разговорите винаги бяха най-приятни в присъствието на приятеля му, който изваждаше най-доброто от него. Напоследък нямаше какво толкова да каже на Изабел, а децата го отегчаваха. Сложи стръв на въдицата и заметна внимателно във водата. Независимо от отсъствието на Берар, това беше нелош начин да прекараш летния ден — край реката в приятната провинциална среда, под звуците на враните в дърветата и сред успокояващите извивки на възвишенията наоколо.

Стивън помогна на Грегоар да окачи стръвта на въдицата си и след това се настани в подножието на едно дърво. Лизет стоеше права и го гледаше, а Изабел и Маргьорит постлаха одеяло на сянка.

До един часа никой не беше хванал нищо. По речната повърхност не скачаше никаква риба, макар малко по-надолу от тях на отсрещния бряг да се виждаше момче, което веднага щом метнеше във водата домашно приготвената плувка, кордата се опъваше и на края ѝ се появяваше едър блестящ воден обитател. Отидоха пеша до гарата и наеха двуколка, с която потеглиха по хълма към село Ошонвиле. То им беше препоръчано от Берар заради приличния ресторант. Самият той не беше ходил там, но му бяха казали, че е известен в околността.

Пред вратата Азер си оправи вратовръзката. Изабел огледа набързо децата, за да е сигурна, че са в приличен вид. Ошонвиле беше скучно село с една главна улица и няколко по-малки, повечето от които водеха към ферми и плевни. Ресторантът беше по-скоро кафене, макар да беше пълен с местни семейства, които обядваха.

Трябваше да изчакат край входа, докато една млада жена ги отведе до масата им. Накрая се настаниха и Изабел се усмихна окуражително на Грегоар, който беше гладен и затова кисел.

— Поне хората изглеждат прилично облечени — каза Азер, след като се огледа из ресторанта.

Маргьорит беше притеснена, че ще трябва да яде с работодателите си и не можеше да реши какво иска, когато сервитьорката се върна, затова помоли Изабел да ѝ помогне. Азер си наля вино и когато Лизет започна да капризничи, сипа и на нея.

Стивън погледна през масата към Изабел. Преди шест дни тя беше мадам Азер, далечен и уважаван обект на увлечението му. Сега изцяло беше проникнала в него, в плътта му, в чувствата му. Ето я — с висока яка на роклята и строг червен камък на шията, прилежно сресана коса и очи, които се обръщаха загрижено ту насам, ту натам, но винаги запазваха онзи блясък, говорещ така недвусмислено за скрития ѝ живот, че Стивън понякога се удивляваше, че другите не се досещат от пръв поглед за изневярата ѝ. Наблюдаваше я как говори на Грегوار или вдъхва смелост на Маргьорит, но искаше да е насаме с нея, не за да правят любов, а за да общува с истинската ѝ същност. Когато преценяваше, че е безопасно, се опитваше да срещне погледа ѝ, накланяйки съвсем леко глава, но жестът му беше толкова неуловим, че само Изабел можеше да го забележи и изражението ѝ малко се смекчаваше.

Тогава Стивън разбра, че няма да се върне в Англия. Допускаше, че бе възможно чувствата му към Изабел да се уталожат и да се укротят от онова, което правеха в червената стая. Но беше осъзнал, че страстта му не е просто потиснато желание, което ще угасне или ще бъде задоволено. Тя се разклоняваше, разпростираше се и променяше формата си, навлизаше в пространствата на съзнанието и емоционалността му, които бяха много далеч от физическия акт. Беше станала по-важна от прехраната и кариерата му, от дълга към работодателите му. Той вече не беше господар на чувствата си и нямаше да намери покой, докато не разбере къде свършва този път. Любопитството му беше толкова неустойимо, колкото и нежността му към Изабел.

Макар да имаше бистър ум и винаги да беше изпълнявал с лекота задачите на учителите и работодателите си, Стивън не беше склонен да се отдава на анализи. Самоувереността му не беше помрачена от съмнения; вървеше натам, накъдето го водеха инстинктите му и разчиташе на подсъзнателната си предпазливост да му помогне. Като погледнеше към Изабел, разбираше, че чувствата му към нея са от много рядък вид и затова беше длъжен да им се подчини.

Сухата пъстърва с метален вкус беше последвана от водниста яхния, която успяха да погълнат с помощта на огромно количество хляб. Изабел беше заета изцяло с грижата да накара Грегوار да си изяде порцията и изглеждаше умиротворена, когато се обръщаше към

останалите на масата. Стивън предположи, че съзнателното разрушаване на фундамента на семейната ѝ роля ѝ даваше възможност да ѝ се отдаде с такова очевидно удоволствие. Нито сарказмът на съпруга ѝ, нито двусмислените подмятания на Лизет и безпричинното цупене на Грегора успяваха да накърнят очарователното ѝ равновесие.

След обяда се върнаха при реката. Азер седна пак на столчето си, а Грегора се настани на малък пън до самата вода. Стивън тръгна надолу по брега по посока към Бокур. Просторният небосвод над хълмистите полета се беше прояснил и бе изпълнен с песните на чучулигите, които го накараха да потръпне от отвращение. Седна до едно дърво и започна лениво да прикрепя стръвта на въдицата, която Азер му беше дал назаем. Усети леко докосване по рамото си и след това някой покри с длан очите му. Той се стресна, но след това се отпусна под нежния допир. Покри с ръка пръстите на рамото си и ги погали. Те бяха тънки и женствени. Хвана дланта и се обърна. Беше Лизет, която извика победоносно, макар и тихо.

— Не мислете, че ще съм аз, нали?

Стивън знаеше, че очите му вече бяха издали изненадата му, затова просто каза:

— Не те чух да се промъкваш зад мен.

— Очаквахте да я някой друг, нали? — Лизет го гледаше кокетно, но и решително.

— Никого не очаквах.

Лизет го заобиколи с ръце зад гърба си. Носеше бяла рокля и косата ѝ беше привързана на тила с розова панделка.

— Вижте, мосю Стивън, знам всичко за вас и мащехата ми.

— Какво имаш предвид?

Лизет се засмя. Стивън си спомни за виното, което беше изпила на обяда. Тя снижи глас и прошепна дрезгаво:

— „Скъпа моя Изабел“... — А след това въздъхна и задиша тежко, като че обзета от желание или копнеж, преди отново да се разсмее.

Стивън поклати глава, усмихна се и се престори, че нищо не разбира.

— Онзи ден след обяда отидох в градината и заспах на една пейка. Когато се събудих, се върнах в къщата. Все още бях малко замаяна, когато влязох, затова седнах на терасата и долових звуци от

един отворен прозорец на горния етаж. Бяха тихи, но много странни звуци. — Лизет отново се засмя. — По-късно след вечеря чух някой много тихичко да се промъква по коридора към стаята ѝ, а след това да слиза на пръсти надолу.

Тя погледна Стивън, килнала глава настрани.

— Е? — попита тя.

— Какво?

— Какво ще кажете?

— Смятам, че си момиче със силно въображение.

— Да, със сигурност. Представям си всички неща, които правите и бих искала и аз да ги опитам.

Стивън се засмя, искрено развеселен.

— Не е смешно. Не бихте искали баща ми да научи за това, което съм чула.

— Ти си просто дете — каза Стивън, но усети как започва да се поти.

— Не, не съм. Почти на седемнайсет съм. Аз съм по-близо до вашата възраст от нея.

— Харесваш ли Изабел?

Лизет се оказа неподготвена.

— Не. Искам да кажа, да, някога я харесвах.

— Тя е много мила с теб.

Лизет кимна.

— Помисли си върху това — посъветва я Стивън.

— Ще си помисля. Но вие не трябваше да ме подвеждате?

— Какво не трябваше да правя?

— Когато ми дадохте онази фигурка, аз си помислих... Нали разбирате... вие сте на подходяща възраст за мен. Защо да не ви искам за себе си?

Стивън започваше да разбира, че тя наистина не беше дете, което създава неприятности от скука, а жена с наранени чувства. Имаше известна истина в нещата, които казваше.

— Съжалявам за фигурката — отвърна той. — Ти стоеше до мен. Ако на твое място беше Грегоар, щях да я дам на него. Нямах нищо предвид. Всъщност издялках една и за Грегоар по-късно.

— Значи нищо не е означавала?

— Боя се, че е така.

Лизет го хвана за ръката.

— Стивън, не съм дете, макар да ме третират така. Аз съм жена, или почти жена. Тялото ми е женско, а не детско.

Той кимна. Мислеше си, че ако запази самообладание, може и да успее да я успокои.

— Разбирам. Трудно ти е, особено без майка.

— Какво знаеш ти за майка ми?

— Не се ядосвай, Лизет. И аз нямам майка, нямам и баща. Знам какво е, наистина те разбирам.

— Добре. Може и така да е. Но стоя зад думите си. Искам да правиш тези неща с мен.

— Не бих могъл, Лизет. Трябва да си наясно. Бъди справедлива с мен. Бъди справедлива и със себе си.

— Да не би да е защото не съм достатъчно хубава? По-грозна ли съм от нея?

Той я погледна. Поруменяла от виното и от смущение, тя беше привлекателна. Имаше дълбоки кафяви очи и гъсти мигли, буйна коса и тънка талия.

— Напротив, хубава си.

— Докосни ме тогава, докосни ме както докосваш нея.

Държеше го с двете си длани за ръката. Беше превъзбудена от алкохола; очите ѝ, впити в неговите, не бяха съвсем на фокус.

Хвана китката му и я потри между гърдите си. Без да иска Стивън усети инстинктивно желание.

— Лизет — започна той, — това е огромна глупост. Родителите ти са съвсем наблизо зад завоя на реката. Няма да ти позволя да ме дразниш или да се унижаваш. Ако искаш, ще те целуна много набързо, но само ако обещаеш, че ще се махнеш и повече няма да кажеш и дума за това.

— Не — каза тя.

— Какво значи „не“?

— Че трябва да ме докоснеш.

Прокара дланта му по гърдите си и след това я плъзна към талията си. Извратеността на ситуацията беше започнала да го възбужда и той не отдръпна веднага ръката си, когато тя я пхна под вдигнатата си пола и я постави върху горната част на бедрото си. След

това я мушна в бельото си, където напипа нежни косми и влажна разтворена плът.

Тогава я отдръпна стреснато, защото му се искаше тя да остане там и знаеше, че ако това стане, ще бъде началото на нещо още по-ужасно и по-безнадеждно от онова, което вече беше започнал.

Лизет замръзна от докосването му; то сякаш я отрезви и уплаши. Понечи да се махне, но той я хвана за китката.

Взря се настойчиво в очите ѝ и каза:

— Сега вече разбираш. Не бива никога да започваш с тези неща. И никога не споменавай и дума за това, което ми каза по-рано, нито пред баща си, нито пред когото и да било друг.

Лизет кимна.

— Няма. Обещавам. А сега искам да си вървя. Искам у дома. Беше забравила за английските чайове в Тиепвал.

[1] Улица в Лондонското сити, смятана за финансовото сърце на британската столица. — Б.ред. ↑

През следващата седмица Изабел и Стивън продължиха странното си съжителство на булевард „Канж“. Преминаваха през всекидневните ритуали на нормалното поведение, макар мислите им да бяха другаде. Всеки от тях забелязваше с възхищение, но и с известно опасение, с каква лекота другият се преструваше.

Стивън откри, че забързаните им незаконни съвкупления са още по-страстни заради елемента на страха. Правеха любов, където можеха — в червената стая, в някоя временно празна всекидневна, на тревата в дъното на градината. Под натиска на ограниченото време падаха всякакви задръжки.

Той не се замисляше нито за миг. Страстта беше помрачила ума му. Вече беше способен само на едно желание и на една мисъл: че всичко това трябва да продължи. И именно този императив му позволяваше да се държи спокойно на публични места.

Изабел беше слисана от мощта на физическото преживяване, която внезапно ѝ се бе открила, и също изпитваше силна възбуда от бързите и опасни срещи. Но ѝ липсваше интимността на първия им разговор в червената стая; за нея това беше също такъв деликатен акт на близост като всички физически докосвания, които им предстоеше да открият.

Един ден след прошепнати договори в коридора Стивън успя да се върне от фабриката по-рано, а Изабел освободи Маргьорит и отпрати Лизет за следобеда.

Когато той влезе в червената стая, тя вече го чакаше там. Когато всичко свърши, той се облегна на възглавницата и се взря в картината на средновековен рицар над камината. В огнището горяха въглища и трески. На далечната стена се виждаше голям гардероб в провинциален стил, пълен с неизползвани завеси, килими, зимни палта и най-различни вази, часовници и кутии, за които нямаше друго място в къщата. Дървената рамка на прозореца беше олющена и небоядисана. Белите цветове на повета се поклащаха под лекия бриз и се удряха в стъклото.

За първи път след излета край реката Стивън получаваше възможност да разкаже на Изабел за Лизет. Страстта го изпълваше с безразсъдно доверие и той ѝ призна всичко, като очакваше тя да оцени искреността му и да разсее тягостното му неудобство. Изабел изглеждаше заинтригувана.

— Не разбирам къде може да е научила тези неща.

— Май ще се окаже по-голяма, отколкото я мислим. Не изпитваше ли подобни чувства на нейната възраст?

Изабел поклати глава.

— Жан ми беше казала какво ще се случи някой ден, но не чувствах желание, не и по начина, по който ми описа, че го е проявила Лизет.

— Мисля, че още не е преживяла загубата на майка си. Преси си внимание.

— Беше ли възбудена? Беше ли... Не знам как да попитам.

— Имаш предвид дали е била готова да прави любов с мъж?

— Да.

— Да, като истинска жена с тялото си, но със сигурност би избрала погрешния мъж.

— Теб.

— Или по-лошо.

Изабел поклати глава.

— Горката Лизет. — Обърна се към него и попита: — А ти искаше ли да... с нея?

— Не. За миг действах по инстинкт, като животно. Но не. Искам да го правя само с теб.

— Не ти вярвам — засмя се Изабел.

Стивън ѝ се усмихна.

— Изпитваш ме, Изабел.

— Разбира се. — Прокара пръсти надолу по корема му. — Ти си хитрец — прошепна тя в ухото му.

Понякога на Стивън му се струваше, че тялото му не е нищо повече от проводник на външни сили; нямаше никакво нормално чувство за умора или пропорция. Замисли се за Лизет, когато се настани отново върху Изабел. Струваше му се, че историята за прегрешението на Лизет се беше сторила на Изабел възбуждаща по някакъв перверзен начин. По-късно каза:

— Боя се, че ще каже на съпруга ти.

Изабел, която си беше възвърнала самообладанието, отвърна:

— А аз се боя още повече, защото съм длъжна да остана и да се грижа за нея.

— Да останеш?

— Да. Вместо да...

— Вместо да дойдеш с мен в Англия?

След като най-накрая чу тази мисъл изречена на глас, Изабел кимна мълчаливо.

Стивън триумфираше; макар той да беше произнесъл думите, идеята беше нейна.

— Но точно това ще направиш — каза той. — Ще напуснеш съпруга си, който те бие, и ще тръгнеш с мъжа, който те обича. Лизет не е твое дете. Ти вече си й помогнала много, била си й от полза. Но трябва да изживееш собствения си живот. И имаш само една възможност за това.

Чу приповдигнатия си тон, но не се отказа от него. Искаше Изабел да запомни думите му, за да размишлява над тях, когато о сама, и да вземе решение.

— И какво ще правим в Англия? — провокира го тя, отказвайки да се замисли сериозно върху тази възможност.

Стивън бавно въздъхна.

— Не съм съвсем наясно. Ще отидем да живеем в някое отдалечено място, не в Лондон. Ще си намеря работа. Ще имаме деца.

Думите му накараха Изабел да помръкне.

— А Лизет и Грегоар... Ще загубят още една майка.

— Но ако останеш, ти ще погубиш живота си.

— Не искам да мисля за това.

— А трябва. Очакват ме в Лондон следващата седмица. Можеш да тръгнеш с мен. Или пък можем да заминем заедно някъде във Франция.

— Или пък ти можеш да останеш да работиш в града. И ще продължим да се виждаме.

— Не по този начин, Изабел. Знаеш, че така няма да се получи.

— Трябва да се обличам. И да сляза долу, за да посрещна Лизет.

— Преди да тръгнеш, искам да те питам нещо. Люсиен Льобрун. Носят се слухове, че вие двамата...

— Люсиен! — засмя се Изабел. — Харесвам го. Смятам, че е чудесен, но ти сериозно ли...

— Извинявай. Не биваше да те питам. Просто... се тревожех.

— Недей. Никога не се тревожи. Само ти съществуващ за мен. А сега наистина трябва да се обличам.

— Нека аз те облека.

Отиде да вземе дрехите ѝ от стола, където тя ги беше оставила.

— Постави единия си крак тук, а другия — тук. А сега стани. Това ли е следващото? А това как се закопчава? Дай да оправя това. Дишаш толкова тежко, любов моя. Защото те докоснах тук ли? Или тук?

Изабел беше полуоблечена, полугола. Стоеше права и държеше главата на Стивън, който беше коленичил пред нея. Когато тя задиша тежко, той се изправи и каза:

— Ще дойдеш с мен, нали?

И тя прошепна отговора си през стиснати зъби.

Пътната врата се тресна и Азер се втурна по коридора с брой на вечерния вестник в ръка.

— Изабел! — извика той. — Стачката свърши. Бояджиите се връщат на работа утре.

Тя се появи в горния край на стълбите.

— Това е добра новина.

— А утре Метро ще съобщи новите ми условия на работниците.

— Много съм доволна.

Това означаваше, че Азер поне ще е в добро настроение; нямаше да я обижда, нито да идва нощем в стаята ѝ, за да се освобождава от напрежението.

— А вие кога си тръгвате, мосю? — попита на вечеря Азер, докато наливаше малко вино в чашата на Стивън.

— В края на седмицата, както е по план.

— Добре. Беше интересно във фабриката, вече говорихме за това сутринта. Но се надявам да сте доволен от престоя си при нас.

— За мен беше удоволствие да гостувам на очарователното ви семейство.

Азер изглеждаше доволен. За пръв път не гледаше като наранен човек. Перспективата за завръщане към нормалния живот във всяко едно отношение очевидно му носеше удовлетворение.

Изабел забеляза какво облекчение изпита от неизбежното заминаване на Стивън и края на стачката, но не можеше да разбере защо връщането към стария живот така го радва. Начинът, по който се

държеше с нея, можеше да се разглежда и като мъчителен временен преход към по-добри чувства, но не можеше да се каже, че той гори от нетърпение да сложи началото на едно ново по-добро отношение към нея. Тя не се боеше от него, но поведението му я потискаше. Пред нея се простираха много самотни зими — щом той нямаше намерение да се промени, значи щеше да се изолира още повече от него.

А вече го имаше и Стивън — алтернативата, която не можеше да обмисля спокойно. Чувствата ѝ бяха прекалено опасни, както и практическите детайли на това, което двамата биха направили. Стори ѝ се, че би могла да се спаси от собствената си погрешна преценка, като се облегне на неговата; макар да беше по-млад, изглеждаше доста уверен в това кое е редно и кое не.

Лизет беше станала доста по-тиха след излета край реката; вече не оцветяваше вечерите с капризи и двусмислени забележки. Не смееше да погледне Стивън в очите, макар че той се опитваше да срещне нейните и да ѝ вдъхне увереност. Седеше мълчалива пред храната си, а тиктакането на часовника върху малката масичка с мраморен плот отекваше още по-силно в стаята.

— Чух много странна история — обади се внезапно Азер.

— Каква? — попита Изабел.

— Казаха ми, че в разгара на стачката някой е посещавал Люсиен и му е носил пакети с храна, които да раздава на семействата на бояджиите.

— Да, и аз чух подобно нещо — каза Стивън. — Много милостиви хора от града са помагали на стачниците. Особено един мъж, който искал да остане анонимен. Така ми казаха във фабриката.

— О, мили боже, не — възкликна Азер. — Не е бил мъж, а жена, която ходела маскирана до жилището на Люсиен.

— Предполагам, че стачниците са получавали помощ от много места.

— Но най-странното нещо било, че тази жена била омъжена за собственика на фабриката. — Азер замълча и огледа масата. Никое от децата не го слушаше. Изабел беше замръзнала на мястото си. — Не е ли странно това? — продължи Азер и поднесе чашата към устните си. — И аз не повярвах, като го чух.

— Не смятам, че е странно — отвърна Изабел. — Аз бях.

Стивън я погледна неразбиращо. Азер тръсна тежко чашата си с вино на масата.

— Но мила моя...

— Носех им храна, защото бяха гладни. Нямах представа дали стачкуват или не, но съм виждала децата им да просят хляб, докато тичат след количките, които карат зеленчуци към пазара. Виждала съм ги да ровят из боклукчийските кофи в Сен Лю и ми стана жал за тях.

Гласът на Изабел беше учудващо спокоен. Тя продължи:

— Бих го направила отново, независимо дали тези хора произвеждат платове, обувки или нещо друго.

Азер пребледня; устните му бяха бледолилави, сякаш отказваха да пуснат кръвта в себе си.

— Напусни стаята — каза той на Лизет. — Ти също.

Грегоар бутна шумно стола си назад по дървения под, но се забави малко, за да си вземе парче пиле от чинията.

Азер се изправи.

— Не обръщах внимание на клюките. Не им вярвах, макар че споменавах твоето име, защото си мислех, че вече съм те опознал. Колкото и да си своеволна и себична, не можех да повярвам, че ще постъпиш така с мен. А вие, мосю, най-добре излезте от стаята.

— Не. Той ще остане.

— Защо? Той...

— Нека остане.

По лицето на Азер премина паника. Опита се да каже нещо, но не успя. Отпи отново от чашата си. Във въображението му се тълпяха повече отвратителни предположения, отколкото първоначалният му контролиран и саркастичен гняв допускате.

Опита се да произнесе най-страшния въпрос.

— Вие...? — Погледна към Стивън, след това сведе очи към масата. Куражът му се стопи. Бореше се със себе си, след това се овладя и се върна към обичайното си поведение. — Не мога да повярвам, че съпругата ми може да ме предаде по такъв начин. Още една причина да не вярвам на слуховете беше, че с тях вървеше още една клюка, според която въпросната дама също така... — Махна с ръка, сякаш се опитваше да прогони мисълта.

— Не и с Люсиен — каза Изабел.

Лицето на Азер помръкна. Той така отчаяно се беше молил за пълно отричане на слуховете, че частичното опровержение на Изабел му се стори по-ужасно от потвърждението на това, от което се бе страхувал.

Тя го забеляза и продължи нататък, за да разсее съмненията му, дори и ако това щеше да му причини болка.

— Не с Люсиен. Със Стивън.

Азер вдигна поглед.

— С... него?

— Да. — Стивън го гледаше право в очите. — С мен. Аз преследвах съпругата ви. Аз я съблазних. Трябва да мразите мен, не нея.

Искаше, доколкото беше възможно да предпази Изабел, макар да беше смаян, че се озова в това положение — тя можеше да увърта, да не признава. Бавният му пулс се беше ускорил. Гледаше Азер, който бе зяпнал от учудване. По брадичката му се стичаше вино. От реакцията на лицевите му мускули Стивън се досети за агонията, която преживява. Дожаля му за него. Но трябваше да мисли за Изабел и за себе си, затова затвори сърцето си. С почти физическо усилие успя да прогони състраданието от себе си.

Изабел повече не бе в състояние да се държи хладно с Азер. Кратките изречения, с които го беше информирала за изневярата си, сякаш бяха стопили решителността ѝ и тя заплака и започна да му се извинява за стореното. Стивън я слушаше внимателно. Не ревнуваше Изабел заради извиненията към съпруга ѝ, но и не искаше тя да отстъпва прекалено.

Азер успя само да каже:

— С него? Тук?

— Съжалявам... — продължи Изабел. — Толкова съжалявам, Рене. Не исках да те наранявам. Това, което изпитвам към Стивън е страст. Нямах намерение да ти причинявам болка.

— Това... момче, това англичанче? В моя дом? Къде? В леглото ти?

— Няма значение, Рене. Няма значение къде.

— За мен има. Искам да знам. Нима... в коя стая?

— За бога — обади се Стивън.

Азер седна безмълвно, ръката му продължаваше да стиска дръжката на чашата. Челюстта му увисна отново, когато сви объркано очи, сякаш гледаше срещу ярка слънчева светлина.

— А баща ти, мосю Фурмонтие, той какво ще направи...? Какво ще кажат хората? Боже мой, боже мой.

Изабел погледна към Стивън, в очите ѝ имаше страх. Той разбра, че не беше преценила какъв ефект ще има внезапната ѝ откровеност върху съпруга ѝ. Тя се боеше донякъде заради Азер, но и заради себе си — възможно беше наскоро да загуби непоколебимостта си и да последва стария кодекс на поведение, който я задължаваше да се остави на милостта на мъжа си.

Стивън се почувства неспокоен, докато наблюдаваше разрушенията от внезапно укротилата се буря. Усещаше, че трябва да подкрепи решимостта на Изабел, но това нямаше как да стане, ако Азер рухнеше напълно.

— Кучка... — мърмореше си той. — Баща ти ме предупреди, но аз не го послушах. В собствения ми дом. Пред децата ми. Какво ще стане сега с тях? Кучка.

— Чуйте ме. — Стивън обиколи с пъргави движения масата и го хвана за раменете. — Какво очаквахте от жена, с която се държите по такъв начин? Да се унижава заради удоволствието ви, да седи покорна на масата ви, знаейки, че после ще я биете?

Азер се оживи отново.

— Какво си му казала?

— Няма значение какво ми е казала. В тази къща всичко се чува. Как можете да я обиждате след това, което сте ѝ причинили? Тази жена има свой живот, има чувства, а вижте какво сте и сторили. Как сте могли? — И той дръпна бясно Азер назад към облегалката.

Азер като че ли се вдъхнови от гнева на Стивън. Стана и заговори:

— Напуснете къщата ми до час. Ако имате някакво приличие, повече изобщо няма да се мернете пред очите ми.

— Със сигурност ще напусна къщата ви — каза Стивън. — И взимам съпругата ви със себе си. Изабел?

— Не искам да става така. — Изабел поклати глава. Думите излизаха от устата ѝ, без да ги обмисля, без да цели нещо, бяха просто чист израз на чувствата ѝ. — Не знам какво да направя и как да се

държа сега. Бих могла да бъда щастлива по най-прост начин, като всяка друга жена със семейство, без ужасната болка, която причиних. Няма да слушам нито един от вас. И защо да го правя? Откъде да съм сигурна, че ме обичаш, Стивън? Как да знам? — Гласът ѝ се сниши и в него прозвучаха приглушените ноти, които Стивън бе чул през първата му вечер в къщата. За ушите му това беше вълшебен звук — умоляващ и уязвим, но в него трептеше някаква мощ. — А на теб, Рене, защо да ти имам доверие, когато си ми дал толкова малко причини да те харесвам?

И двамата мъже я гледаха мълчаливо. Стивън вярваше в силата на чувствата им и не се съмняваше, че в крайна сметка тази сила ще я убеди как да постъпи.

— Никой не е подготвен за подобна ситуация — каза Изабел. — Нищо, което съм научила от религията, от семейството си или от собствените си размисли не може да ми помогне. Няма да позволя да ме наричаш уличница, Рене. Аз съм уплашена жена, нищо повече — не съм прелюбодейка, нито мръсница, нито нещо друго. Аз съм същият човек, който винаги към била, но който ти никога не положи усилие да опознаеш.

— Прости ми, аз...

— Да, прощавам ти. Прощавам ти всички злини, които си ми сторил, и те моля и ти да ми простиш за болката, която ти причиних. Качвам се горе да си събера багажа.

Тя излезе от стаята, а полата ѝ прошумоля и остави след себе си леко уханье на рози.

— Ако тръгнеш с него — извика Азер след нея, — отиваш право в ада!

Стивън се обърна и също излезе от стаята, като се опитваше да успокои победоносното чувство в сърцето си.

Изабел постави портрета в рамка на Жан върху дрехите, които бе натрупала в куфара си. Спря се за миг, след това добави и фотография на родителите и сестрите си в най-хубавите им дрехи, тъмнокосата женствена Матилд отдясно на баща им, тя самата, светлокосо дете, отляво на майка си, Делфин, Жан и Беатрис на втория ред. Бяха се снимали в парк в Руан; на заден план сред дърветата се виждаше

двойка, която се разхождаше по чакълената пътека. Най-отпред в краката на баща ѝ лежеше малкото бяло кученце на семейство Фурмонтие.

Погледна втренченото лице на баща си, тъмните му хладни очи, гъстия мустак. Колко ли му е било трудно да я разбере, помисли си тя. И колко малко се бе опитвал.

Беше приготвила две рокли и блузата с ресните. Трябваша ѝ по-практични дрехи за из път — върхна дреха, удобни обувки. Вероятно можеше да изпрати някой да вземе останалото, когато се настанят там, където щяха да отидат.

Изабел не се замисли нито за миг. Искаше да се махне от къщата заедно със Стивън, преди увереността да я е напуснала. Замисли се и над практичните подробности.

Чу към стаята ѝ по коридора да се приближават стъпки, обърна се и видя Стивън на вратата. Затича се към него и се притисна към гърдите му.

— Ти си невероятна жена — каза той.

— Какво ще кажа на децата?

— Сбогувай се е тях. Кажи им, че ще им пишеш.

— Не. — Изабел отстъпи назад и поклати глава. От очите ѝ се търкулнаха сълзи. — Прегреших и пред тях. Не мога да се преструвам, че не е така. Трябва просто да си тръгна.

— Без сбогуване?

— Не. По-бързо, Стивън. Трябва да вървим. Готова съм.

— Чакай ме тук. Отивам да си взема книгата.

Докато Стивън тичаше нагоре по стълбите към стаята си, чу женски глас да вика и хлипа на долния етаж. Тресна се врата и после Грегоар попита какво става. Той хвърли паспорта си, тетрадките, служебните доклади, бръснача и дрехите си в малката кожена чанта. Когато се спусна до първата площадка, видя Лизет по нощница пред стаята ѝ. Беше пребледняла и в шок.

— Какво става? — попита тя. — Защо всички крещят?

Стивън почувства прилив на жал към момичето. Извърна се от нея, без да каже и дума и затича към стаята на Изабел. Тя беше с манто и зелена шапка с перо. Изглеждаше трогателно млада.

— Всичко наред ли е? — попита Стивън. — Да вървим?

Тя хвана китката му с две ръце и се взря в сериозното му лице. Усмихна се, кимна и вдигна куфара си.

Всяко помещение и неочаквано появил се коридор под начупения покрив бяха оживели от гласове и стъпки — тежки, колебаещи се или тичащи и суетящи се. Вратата на кухнята се тресна и се завъртя многократно на пантите си, когато Маргьорит и готвачката се втурнаха към трапезарията под претекст, че ще прибират чиниите, а след това останаха в коридора, за да подслушват. Стивън се появи на стълбището, прегърнал Изабел, и я поведе покрай учудените въпросителни погледи.

— Отиваш в ада — повтори Азер от вратата на всекидневната.

Изабел усети как Стивън я побутна, когато минаваха покрай него. На прага на къщата се обърна и видя бледата Лизет на стълбите. Потрепери и поведе Стивън навън в мрака.

В къщата Азер нареди на децата да чакат, докато той отиде в стаята на Изабел. Издърпа покривката на леглото и погледна чаршафите. Прокара ръка по тях. Бяха чисти, колосани, почти недокоснати от тялото на жена му. Качи се в стаята за гости и отметна одеялото. Тесният креват беше по-разбъркан от леглото на Изабел, макар че това можеше да се дължи на неспокойния сън на Стивън или на небрежността на прислужницата, но и по него нямаше следи от прелюбодеяние — чаршафите бяха чисти с верига от гънки, тръгващи от центъра.

Азер се върна на втория етаж и започна да преглежда всяка стая. Изгаряше от желание да намери следи от греха и срама, който му бяха причинили. Искаше да види белези от изневярата на съпругата си, петна от падението ѝ. Въпреки гнева и унижението усети, че в слабините му се появява тръпка, каквато не беше усещал от месеци.

Грегоар стоеше ужасен в коридора, докато баща му разглеждаше леглото му. Лизет стискаше ръката на брат си и двамата наблюдаваха лудостта на възрастните. Азер вдигна чаршафите от леглото на Маргьорит към светлината, стори му се, че е видял нещо, но се оказа восък или неизпран сапун. Прокара пръсти по спалното бельо в стаите за гости, завря лицето си в тях и вдиша дълбоко. Надуши само камфор.

Накрая застана съкрушен и почервенял под лампата в коридора. Вратите на всички стаи бяха отворени, леглата им — ненужно разбъркани. Азер дишаше тежко. В бързината и гнева си не се беше

сетил за червената стая. Беше забравил за тесния коридор с просто дървено дюшеме, който завиваше към задното стълбище. Откакто беше купил къщата, не бе имал причина да ходи там, всъщност никога не бе виждал тази част от дома си завършена, след като беше освободена от нежеланите вещи на предишните собственици и скромно обзаведена от Изабел. Не бе намерил повторно това място, но то си стоеше отвъд паметта му, точно както Стивън се бе боял, че може да се случи и с него.

Стивън седеше срещу Изабел във влака, който ги отнасяше на юг към Соасон и Реймс. Изпитваше първична гордост от победата, от факта, че беше спечелил, че беше убедил Изабел да тръгне срещу традицията и солидните аргументи и да направи нещо трудно и опасно. Освен това се чувстваше дълбоко щастлив, че бе с жената, която обичаше, че за първи път вижда неоспоримо доказателство, че тя е негова. Изабел се усмихна, после поклати недоверчиво глава със затворени очи. Когато пак ги отвори, в тях имаше примирение.

— Какво ще кажат хората? Как ще го съобщат на Берар и приятелите си? — В гласа ѝ имаше любопитство, но не и тревога.

— Не за първи път жена напуска съпруга си. — Стивън нямаше представа какво ще каже Азер, но не му се искаше и да предполага. Струваше му се важно с Изабел да се съсредоточат върху себе си.

Влакът беше последен за вечерта, затова нямаха голям избор за посоката. Когато отидоха на гарата, Изабел уви шал около лицето си, боеше се да не я разпознаят, докато се качва на влака. Щом поеха на юг през равнината, тя се отпусна; може би ѝ предстояха години, за които щеше да съжалява, но непосредствената драма и възможният обрат бяха избегнати.

Влакът спря пред слабо осветена сграда и те видяха през прозореца как един носач разтоварва пощата. След това пое с количка, пълна с кутии, към дървена постройка, зад която започваше празният двор. Лицето на мъжа изглеждаше бледо в тъмнината. Чад него се виеше спретната улица, водеща нагоре към блещукащите мъгливи светлини, проблясващи иззад пердетата и щори.

Влакът потрепери, затрака, напусна гарата и пое на юг в спокойната нощ. Лятото почти свършваше и във въздуха се усещаше

хлад. На изток се простираха гористите Ардени, а зад тях — Рейн. След спирка в Реймс поеха покрай река Марна през Жоанвил. От време на време тъмната река се озаряваше от лунна светлина, когато влакът поемаше успоредно на нея, преди да се отклони през насипи и тунели, чиито високи стени го обгръщаха в мрак.

Докато се движеха на юг, Изабел седна до Стивън и положи глава на гърдите му. От ритмичното потракване на влака очите ѝ започнаха да се затварят и тя заспа, когато локомотивът започна да си проправя път към мястото, където Марна се вливаше в Мьоз, която пък свързваше Седан и Вердюн. Пътят през родните ѝ полета след това стана равен и лесен.

Тя сънува безкръвни лица, огрени от розови светлини; Лизет на стълбищната площадка без капчица кръв по бузите под червеникавите отблясъци, изгубено момиче, както и други като нея, хванати в капана на някакъв проход през времето. Ритмичното движение на влака умножаваше лицата в сънищата ѝ. Всичките бяха бледи, с тъмни, втренчени и невярващи очи.

Отседнаха в хотел в курортния град Пломбер. Беше сива сграда, обрасла с гъст бръшлян, с балкони от ковано желязо. Стаята им беше на втория етаж и гледаше към влажна градина със счупена беседка и множество огромни кедрови дървета. Зад оградата в далечния край бяха минералните бани, за чиито води се говореше, че лекували ревматизъм, болки в гърдите и някои болести на кръвта. В хотела имаше около десетина гости, повечето възрастни двойки, които се хранеха в богато декорираната трапезария. Първите три дни Стивън и Изабел почти не излязоха от стаята си. Изабел беше уморена от пътуването и от напрежението след онова, което бе сторила. Спеше в голямото дървено легло с табли във формата на лодка, а Стивън седеше до нея с часове, четеше книга, пушеше цигари или наблюдаваше от балкона притихналия малък курорт.

Свенливата камериерка оставяше подносите с вечерята пред вратата им и се затичваше обратно по коридора. На третия ден Стивън слезе сам в трапезарията и седна до прозореца, гледащ към площада. Собственикът на хотела му донесе меню.

— Добре ли е съпругата ви? — попита той.

— Добре е, благодаря ви. Просто е малко уморена. Очаквам я да слезе утре.

Гостите кимаха за поздрав на Стивън, когато сядаха по масите си. Той им се усмихваше в отговор и отпиваше от виното, което бе поръчал. Сервитьорът му донесе риба в тежък сметанов сос. Стивън пийна отново от чашата си и се отпусна в спокойната атмосфера на този чужд за него свят. Сигурно от години нищо не се беше променило в подредената рутина на хотела, нито във въздуха или тежката храна, приготвяна по рецепти от осемнайсети век, или пък във вероятно въображаемите качества на водата и ограничения буржоазен живот, който предполагаемата лековитост на изворите бе осигурявала на градчето. На четвъртия ден Изабел се осмели да излезе с него на разходка. Хвана го под ръка, сякаш бяха отдавна женени и двамата забродиха по улиците. Поседяха известно време в парка, в който почти нямаше трева, после пиха кафе на площада срещу мъжкото училище.

Стивън беше безкрайно любопитен. Молеше Изабел да му опише ранния си живот най-подробно; по нищо не личеше историите от Руан да го уморяват.

— Разкажи ми повече за Жан.

— Вече ти казах всичко, за което се сетих. А сега ти ми разкажи как се озова тук и в тази фирма.

Стивън въздъхна бавно.

— Няма много за разказване. Баща ми е работил за пощите в равнинната част на Англия, наречена Линкълншир. Майка ми — във фабрика. Не са били женени и когато тя забременяла, той е изчезнал. Никога не съм го виждал. От онова, което по-късно чух за него, изглежда, е бил обикновен човек, който е взимал всичко, до което е можел да се докопа, и е предпочитал да не си плаща.

— Това ли според теб е обикновен човек?

— Така живеят хората. Вероятно баща ми е имал известен чар, макар да не е бил красавец и в никакъв случай не е минавал за съблазнител. Просто мъж, който обича жените. Предполагам, че имам полубратя и полусестри из цяла Англия, макар никога да не съм се срещал с тях. Майка ми напуснала фабриката и отишла да живее при родителите си, които се трудели на село. Баща ѝ бил селскостопански работник. След това станала прислужница в богат дом. Също като Маргьорит.

Изабел наблюдаваше изражението на Стивън, докато той говореше. В гласа му не се долавяше никаква емоция, макар челюстите му да бяха леко стиснати.

— Но майка ми от своя страна също нямаше силен характер. Като бях малък, исках от нея да докаже, че може да бъде самостоятелна и без баща ми, че можем напълно да забравим за него. Но тя пак забременя от някакъв мъж, който работеше в същата къща. Обичаше ме, но не се е грижила много за мен. Отгледа ме дядо ми, който ми показваше как да ловя риба и зайци. Бях истинско селско момче. Той ме научи и да крада, и да се бия. Беше млад, не беше навършил още шейсет години, и в отлична форма. Смяташе, че всеки трудещ се човек трябва да подпомага доходите си както намери за добре. Биеше се с голи ръце за пари, ако му предложеха достатъчно голяма сума, и крадеше от по-богатите къщи наоколо. Най-вече храна и животни, които ловеше с капани.

Майка ми избяга с мъжа, с когото се беше запознала в къщата, където работеше. Чух, че са заминали за Шотландия. Скоро след това арестуваха дядо ми по дребно обвинение и го пратиха в затвора. В своя защита той каза, че трябва да си остане вкъщи, за да се грижи за мен. Съдът разпореди да ме пратят в сиропиталище в близкия град, тъй като той не можел да ми бъде настойник. Бях щастлив да тичам на воля, живеейки при баба ми, а изведнъж ме облякоха в нещо като туника и ме накараха да лъскам подове и маси в огромна тухлена сграда. Трябваше и да учим — нещо, което не бях правил преди.

Оттогава помня неща, които няма да забравя, докато съм жив миризмата на сапуна, с който миехме подовете, и докосването на униформата до кожата. Помня голямата стая с толкова висок таван, че почти не го виждах, и дългите маси, на които се хранехме. Щях да бъда напълно щастлив с баба. Никога преди не бях виждал толкова много хора на едно място и покрай това всеки от нас ми изглеждаше незначителен. Обземаше ме паника, сякаш всички бяхме сведени до бройка, до множество безименни души, които нямат никаква стойност в очите на останалите.

Онези от нас, които имаха семейства или близки, при които да отидат, ни пускаха от време на време. Прекарвах по един ден с баба и дядо. Той беше излязъл от затвора. Веднъж се сбих с някакво местно момче и го нараних повече, отколкото възнамерявах. Не помня кой

започна пръв, нито за какво беше свадата. Може и аз да съм бил виновен. Видях го как пада на земята и се учудих какво съм сторил.

Родителите му повикаха полиция и стана голяма бъркотия. Върнаха ме обратно в приюта, защото бях прекалено малък, за да ме съдят. Писаха за случката в местния вестник и един непознат човек на име Вон сигурно го е прочел. Баба беше развълнувана, защото той беше богаташ и казал, че иска да ми помогне.

Посети ме и дълго разговаря с мен. Беше убеден, че съм умен и трябва да ми се даде шанс да се усъвършенствам. Попита ме дали бих позволил съдът да го назначи за мой настойник. Бях готов на всичко, за да се измъкна от сиропиталището, а и баба и дядо бяха доволни, че някой друг ще поеме отговорността за мен.

— Отне около година, за да се уредят формалностите. Той беше доста известен в околността. Бил е магистрат, но не се беше женил и нямаше деца. Настоя през деня да ходя на училище, а вечер сам ме обучаваше. Живеех в дома му и някак си успя да ми издейства място в класическо училище.

— Какво училище?

— В което преподават латински, старогръцки и история. Учат те как да използваш нож и вилица.

— Ти не знаеше ли това преди?

— Не бях умел с приборите. Но там си научих добре всички уроци. Отначало ми беше трудно, защото бях много изостанал. Но учителите ме насърчаваха.

— Значи той е бил твоят благодетел, като добрия дух от приказките.

— Да. С една разлика. Не го харесвах. Мислех, че ще се отнася с мен като със свой син. Но не беше така. Само ме караше да работя. Предполагам, че е бил някакъв радетел за обществени реформи — като свещениците, които обикалят лондонските бордеи и работят с момчетата там. Мисля, че интересът му към образованието ми беше някакъв заместител в живота му. Никога не прояви каквато и да е топлина към мен, само искаше да знае колко съм напредвал в обучението си.

— Но сигурно си му бил благодарен.

— Да, бях му благодарен и още съм. Пиша му от време на време. Когато завърших училище, той ме изпрати на събеседване за работа в

една лондонска фирма, която ми плати да отида в Париж, да науча френски и да се запозная с текстилната индустрия. След това работих в Лондон, живеех на квартира в квартал на име Холоуей. После ме пратиха в Амиен.

Погледна я с облекчение. Изповедта му беше свършила.

— Това е.

Изабел му се усмихна.

— Това ли е всичко? Целият ти живот? Изглеждаш ми толкова възрастен. Понякога ми се струва, че си по-голям от мен. Мисля, че е заради очите ти. Тези големи тъжни очи. — И тя погали лицето му с върховете на пръстите си.

Когато се върнаха в хотела, Изабел влезе в банята. Забеляза с разочарование, че въпреки огромното си безразсъдство, отново кървеше, и то точно в срок.

След една седмица в Пломбер поеха на юг. Стивън писа до фирмата си в Лондон, като приложи докладите и обясни, че няма да се върне на работа. В Гренобъл отпразнуваха двайсет и първия му рожден ден и той изпрати писмо на Вон, в което му благодареше за настойничеството, което вече беше приключило. Останаха там, докато Изабел получи малко пари от Жан, за което я беше помолила с писмо. Стивън все още имаше две едри английски банкноти, които настойникът му беше дал, в случай че възникне извънредна ситуация.

През октомври се озоваха в Сен Реми дьо Прованс, където Изабел имаше братовчедка по майчина линия. Наеха малка къща и Изабел писа на Маргьорит, като добави малко пари в плика, да ѝ изпрати куфар с дрехи. Случайно купеното по пътя не можеше да замени тоалетите, внимателно подбрани в магазините в Амиен, Париж и Руан, нито тези, които сама бе ушила.

Отново прекрасна в кървавочервената си пола, Изабел прочете на Стивън писмото на Маргьорит, докато закусваха във всекидневната с изглед към улицата.

Скъпа мадам,

Не познах почерка ви, сигурно сте накарали мосю да пише вместо вас. Изпращам ви дрехите, които поискахте. Лизет е много добре, благодаря, и се държи прекрасно с мосю. Грижи се за него и изглежда щастлива. Малкият Грегوار също се справя, макар да не ходи редовно на училище. И аз съм добре, макар ужасно да липсват на всички ни, без вас не е същото. Мосю и мадам Берар се отбиват при мосю почти всяка вечер и понякога чувам двамата господа да водят дълги разговори. Постъпих както ми казахте и не съм показвала писмото ви на никого, за да не знаят, че сте в Сен Реми. Чудя се как ли е там и се надявам да сте здрава. Всичко в къщата е наред и очакваме скоро да се върнете.

Най-сърдечни пожелания от Маргьорит.

Стивън скиташе из улиците на почти пустия град. Фонтанът на площада, край който хората се събираха през лятото, навяваше хлад от каменния си басейн. Отворените кепенци на къщите се блъскаха в стените под напора на есенния вятър, който нахлуваше от юг. Стивън нямаше нищо против самотата, нито против куката, която го очакваше на работното му място. Беше си намерил работа като помощник на един производител на мебели. Занимаваше се с предварителното проучване и планирането, а от време на време му позволяваха да свърши и нещо по-сложно по дизайна и резбата. По обед заедно с останалите си четирима колеги отиваха в един бар, пушеха и пиеха пастис. Макар да знаеше, че им се струва странен и да се опитваше да не се натрапва той им беше благодарен, че го приеха в компанията си.

Вечер Изабел му приготвяше вечеря от това, което бе успяла да намери на пазара. Беше критична към предлаганото по сергиите.

— Заешко с домати, май само това ядат — каза тя, докато поставяше голямата тенджерата на масата. — У дома имах избор между поне десетина вида месо.

— Макар Пикардия да не е гастрономическият център на Франция — отвърна Стивън.

— Не ти ли харесваше храната?

— Напротив. Особено ми беше приятно да обядвам с теб и Лизет. Но не мисля, че някой ценител на изисканата кухня от Париж би намерил на какво да се зарадва в местните ресторанти.

— Е, тогава да не идва — сопна се Изабел, защото ѝ се стори, че той критикува готвенето ѝ.

— Не се ядосвай — каза той и я погали по бузата.

— А и ножът е различен е от онези, които съм използвала досега.

— Тогава внимавай повече. А сега седни и хапни малко заешко.

След вечеря четяха книги, седнали от двете страни на камината. Лягаха си рано в спалнята в задната част на къщата. Изабел я беше боядисала и беше ушила нови пердета. Снимките ѝ бяха наредени върху евтината ракла, а огромният резбован гардероб пращеше по шевовете от роклите ѝ. На пазара нямаше много цветя, но се намираще лавандула, която тя поставяше в безбройните сини вази из цялата къща. В сравнение с буржоазния разкош на булевард „Канж“ спалнята беше аскетична. Но пък заради вещите на Изабел в нея на Стивън му се струваше, че носи част от атмосферата в Амиен. Копринените чорапи, които понякога висяха от някое чекмедже, и купищата фино бельо от най-деликатната материя, която можеше да се намери по магазините, смекчаваха строгостта на голите дъски. В общата им спалня Стивън се чувстваше привилегирован от близостта с интимния ѝ свят, до който дори съпругът ѝ не беше допускан. Спяха заедно, макар че допирът до тялото на Изабел понякога го караше да се чувства неловко и той често взимаше одеяло и се местеше за през нощта на дивана във всекидневната.

Лежеше сам, взираше се в тавана, в голямата камина, в кухненския кът и черните висящи прибори. Мислите и сънищата му не бяха изпълнени с простора на Линкълншир, нито с големите маси в пансиона и редовните прегледи за въшки; не се замисляше и за това как внезапно напусна работата си и повече нямаше да се занимава с разрешителни, товарителници и бали с памук из доковете в източен Лондон. Мислеше за мига и за утрешния ден, за капсулата на съществуването, в която той и Изабел живееха в някакъв град и свят извън нея. Това беше съществуване, което сам беше извоювал, но чувстваше, че някаква по-висша сила няма да им позволи да останат в него.

Мислеше и какво ще прави на другия ден на работа. А понякога умът му беше напълно изпразнен и просто се разхождаше, проследявайки с поглед очертанията на гредите над главата му.

Минаха два месеца, най-свирепите зимни ветрове се укротиха и се възцари леден покой, който направи тротоарите опасни и спря водата във фонтана. Изабел си стоеше вкъщи през по-голямата част от деня, докато Стивън беше на работа. Убиваше време, като пренареждаше интериора по свой вкус и готвеше супи и яхнии, които сервираше за вечеря. Удобният живот в Амиен с любезните доставчици от галантерията и бакалията не ѝ липсваше. Изобщо не я беше грижа, че по цял ден се занимаваше с къщна работа, която дори Маргьорит предпочиташе да остави за мадам Боне. Братовчедка ѝ, чийто съпруг беше съдържател на аптека, често я посещаваше и затова не се чувстваше самотна.

В края на декември обаче тя не прокърви. Погледна малкото черно тефтерче, в което си отбелязваше дните, и видя, че вече е време. И до края на януари това не се случи. На Изабел това ѝ се струваше в реда на нещата. Трудно ѝ беше да мисли за кръвта като за знак за нов живот, за надежда, както Жан ѝ беше казала, когато за първи път я видя да хлипа уплашено; а сега, когато беше спряла, ѝ се струваше, че е излекувана. Беше спряла да се топи в кръвоизливи; цялата ѝ сила се беше съсредоточила навътре в безмълвно съзидание. Не каза нищо на Стивън.

Една събота по обяд тя отиде да го посрещне след работа и двамата тръгнаха на разходка. Спряха за малко в едно кафене, за да може той да се подкрепи, след това минаха покрай общината и поеха по тясна търговска уличка към покрайнините на града. Дъхът им оставяше изтъняващи следи след тях, докато катереха лекия наклон, който извеждаше извън града. Стигнаха до някакъв площад — последния знак на цивилизацията, преди улицата да се превърне в път и да изчезне в сиво-моравото поле.

На Изабел ѝ се зави свят и поседна на една пейка. По челото ѝ беше избила лека влага, която започваше да се залеждава под зимния вятър.

— Ще ти намеря амонячни соли — каза Стивън и тръгна към аптеката.

Изабел седеше притихнала, чудеше се дали да разкопчае палтото си и да пусне под него хладния въздух, или да се увие по-добре, за да се предпази от студа.

Смяташе да каже на Стивън за бебето, което беше сигурна, че очаква, но нещо я караше да отлага. Искаше ѝ се да му го подари веднага, без да минава през мъчителна бременност. Не желаше да се грижат за нея или да ѝ показват специално отношение. Смяташе, че малките промени в тялото ѝ са само нейна работа, дори не и на мъжа, който бе причината за тях.

Вече обичаше това дете. Представяше си, че ще е момче, виждаше усмихнатото му открито лице. Не виждаше сбръчкано бебе, а младеж с безупречни маниери, по-едър от нея, който щеше да я прегърне покровителствено през рамото, преди да се върне към някаква не много тежка работа на полето. В съзнанието ѝ той нито за миг не беше хлапе, нито солиден успял мъж, каквато беше амбицията ѝ за него, а винаги щастлив младеж на неопределена възраст.

Мислеше си за всички майки по селата покрай тесния път, водещ към града. Имаше милиони млади мъже, силни и усмихнати също като нейното момче, които работеха в полята. Не се познаваха, не се бяха срещали, не беше им минавало през ума, че са близки по някакъв начин помежду си, не се бяха замисляли за връзката си със страната, в която живееха, защото това се случваше само във време на война.

Изабел изпита съжаление към родителите си и техния дълъг живот. Очакваното дете вече беше започнало да укротява най-силните ѝ копнежи. Нуждата, която то бе задоволило у нея, беше толкова дълбока, че преди дори не си беше давала сметка за нея; сякаш беше осъзнала колко е била гладна, чак след като се бе наяла. И сякаш балансът на нуждите ѝ и тяхната сила се бяха променили. Чувстваше се по-близка до момичето, което беше, докато живееше с родителите си. Един прекъснат кръг се беше затворил. И макар мисълта да беше успокояваща, тя влечеше след себе си и някои съмнения за онова, което беше сторила; искаше ѝ се да се види със семейството си или поне със сестра си Жан. Най-много с нея искаше да поговори. Смяташе, че тя първа трябва да научи за детето.

Започна да чувства неудобство заради стореното от нея и Стивън в дома на Азер. Стивън изглеждаше толкова сигурен във всичко, а тя беше така обладана от желание, че му се беше доверила. Беше последвала инстинктите си, а когато изпитваше съмнения, намираще подкрепа в неговата увереност и в нежността му. Но когато страхът и

вълнението от престъпването на забраните изчезнаха, желанието ѝ отслабна.

В южняшката зима прекалено дръзката им любовна афера изглеждаше като от друг сезон. Изабел беше влязла в една църква в Сен Реми, за да се изповяда на местния свещеник, но откри, че не може да се застави да опише в подробности случилото се между тях. Свещеникът я прекъсна почти веднага след като си призна прелюбодейството. Разкаянието сякаш нямаше никаква връзка с греха; то като че ли формално бе извадено от някакъв регистър, в който бяха степенувани подобни банални прегрешения. Изабел не почувства удовлетворение и макар да не съжаляваше за станалото, започна да изпитва вина.

Стивън се върна с шишенце амоняк и седна до нея на пейката.

— Чудя се какво ти е — каза той. — Може би не се храниш достатъчно вкъщи. От това може да ти се завие свят. Донесох ти и сладкиш.

— Не, не мисля, че е от това. Не е нищо сериозно. — Сложи длан върху неговата. — Не се тревожи за мен.

Тя му се усмихваше толкова сладко и сърдечно, сякаш той се нуждаеше от грижи и закрила. Разчупи сладкиша на две и му предложи половината. Порой от жълти трохи се посипа помежду тях върху дървената пейка.

Чу се пърхане на криле. Едър гълъб, привлечен от трохите, се спусна от сградата зад тях и кацна нахално между двамата.

— Мили боже! — Стивън скочи ужасен от мястото си.

Изабел изглеждаше развеселена от безстрашието на гълъба, но въпреки това погледна тревожно нагоре.

— Какво има?

— Птицата, птицата. За бога, разкарай я.

— Това е просто гълъб...

— Разкарай го, моля те.

Изабел изпляска с ръце и едрата птица се вдигна обратно във въздуха, прелетя над площада и кацна в клоните на едно дърво, откъдето продължаваше да следи трохите.

— Какво ти става, скъпи? Целият трепериш.

— Знам, знам. Съжалявам. Ще се оправя.

— Беше просто обикновен едър гълъб, нищо нямаше да ти направи.

— Знам. Не че се боя да не ме нападне. Просто някакъв особен страх.

— Ела, седни. Хайде. Седни до мен и дай да те прегърна. Точно така. Горкото ми момче. По-добре ли си? Да те погалья ли по косата?

— Не, всичко е наред. Извинявай, че вдигнах толкова шум.

— Ама как се развика!

— Знам.

Стивън постепенно се успокои.

— Винаги съм мразел птиците. Нали ти разказвах за онова момче, което ударих и заради което ме върнаха обратно в приюта? То ме дразнеше заради едни врани, които управителят на ловното стопанство беше приковал към оградата. Приблжих се и погалих едната, за да покажа, че не ме е страх. А под крилете ѝ и в изцъклените ѝ очи имаше червеи. — Той потръпна.

— Значи птиците те връщат на онова място? — попита тя.

— Отчасти — да. Но винаги съм ги мразел, още преди тази случка. Има нещо жестоко и праисторическо в тях.

Тя стана и взе ръката му. Взря се за миг в тъмнокафявите му очи, в симетричната красота на бледото му лице. Кимна едва доловимо и се усмихна.

— Значи все пак има нещо, от което се страхуваш — каза тя.

Седмица по-късно, докато режеше зеленчуци на масата, Изабел усети болка точно под кръста. Сякаш я пронизаха с шиш за плетене с големи топчета, нанизани на него. Притисна с разтворени длани мястото на болката и се отпусна тежко на стола край масата. Ако не мърдаше и се съсредоточеше, щеше да запази бебето; нямаше да му позволи да ѝ избяга. Добре поддържаните ѝ пръсти нежно се сплетоха върху областта, в която си представяше, че се намира едва забележимото създание. Пулсът ѝ премина през плата на роклята и меката кожа под нея към кухнята, пазеща новия живот. Заповяда му да остане там, опитваше се да го подкрепи с грижливите си длани, но усети нови остри бодежи в утробата си. Отиде в спалнята, легна и чак тогава откри кръвотечението, което не можеше да спре.

Следобед си облече палтото и намери лекаря, който ѝ беше препоръчала братовчедка ѝ. Той беше плешив мъж с дълбок глас и гънки тлъстина по врата, които почти покриваха колосаната му бяла яка. Не се впечатли от тревогата ѝ, докато я преглеждаше, и говореше с кратки и ведри изречения. Изпрати я с махване на ръка към манипулационната, където щяла да намери съд с вода. Обясни ѝ, че резултатите от изследванията ще са готови до седмица и да му се обади тогава. Мушна един сгънат лист хартия в дланта ѝ и ѝ каза да плати на регистраторката на излизане.

По обратния път към вкъщи Изабел се отби в църквата и седна на една пейка в дъното. Вече нямаше желание да се изповядва, но поне пред себе си искаше да признае чувството си за вина, че се е отдала на физическото удоволствие. В ледения храм в ума ѝ нахлуха неприлични сцени от следобедите на бул. „Канж“. Представи си набъбналата плът на Стивън пред лицето и устата ѝ; усети я да влиза във всяко нейно незащитено отворстие, и то не против волята ѝ, а по собственото ѝ жадно и отчаяно настояване.

Отвори очи и поклати глава, за да прогони светотатствените картини от главата си, изпитваше срам, че си ги представяше в църква, макар и само защото искаше да ги изповяда. Погледна към олтара, където имаше осветено от свещи дървено разпятие; лъскавата плът под ребрата беше прободена от меч на римски воин. Помисли си колко прозаично телесно е било това страдание — разкъсаната кожа по челото, краката и ръцете, разсичането на плътта от пироните и стоманата. А щом дори божествената саможертва се изобразяваше по такъв начин, ѝ беше трудно да си представи как човешкият живот би могъл да се извиси над ограниченията на пулса, кожата и разложението.

Изабел написа:

Скъпа моя Жан,

Толкова ми липсваш, не само през последните няколко седмици, но и през годините преди тях, в които така ѝ не се видяхме. Колко съжалявам сега за това.

Чувствам се като дете, което е потънало в игри, но изведнъж се сепва и осъзнава, че се е стъмнило, а то е далеч от вкъщи и няма представа как да се прибере.

Ужасно искам да те видя и да поговорим за случилото се. Бременна съм, макар че миналата седмица си помислих, че съм изгубила детето. Имам странни болки и кървене, но лекарят казва, че това било нормално. Според него може да имам вътрешно нараняване, което да причинява кръвоизлива и което може да изхвърли бебето. Трябва да си почивам и да не се напругам.

Все още не съм казала на Стивън. Не знам защо не мога да го направя. Обичам го истински, но той малко ме плаши. Не съм сигурна, че ще разбере колко съм щастлива от бременността си и колко се тревожа от мисълта, че мога да я загубя. Почти не говори за подобни неща. Дори когато споменава собственото си детство, го прави сякаш става въпрос за друг човек. Как би могъл да изпита привързаност към нещо, което все още не съществува?

Има и нещо по-лошо, Жан. Когато бяхме малки, аз бях изгърсакът, никой не ми обръщаше внимание (освен теб, разбира се) и ми позволяваха да правя каквото си поискам, стига да пазех роклята си чиста и да съм любезна на масата за хранене. А аз исках да опозная света. Помниш как заявих, че ще отида в Африка? Сега ми се струва, че съм опознала света по друг начин. Той съсипа Рене, макар да не му дължа почти нищо след отношението му към мен. Освен това нараних Лизет и Грегора и, разбира се, мама и татко, макар че не знам дали напоследък татко изобщо забелязва какво се случва около него. Ще обичам детето и ще го закрилям с всички сили, но няма да съм идеалната майка, след като толкова много се компрометирах.

Когато ми е най-тежко, ми се струва, че отидохме прекалено далеч. Със Стивън бяхме безстрашни — или безскрупулни, би могла да кажеш ти — нямахме съмнения, че постъпваме правилно. Действията ни сами се оправдават, обичаше да казва Стивън. Струва ми се, че изгубихме посоката. Самотна съм като дете в мрака. И

макар да се чувствам изгубена, бих могла да намеря пътя към вкъщи, ако тръгна веднага.

Знам, че ти изглеждам жалка. Сигурно си казваш: тя направи своя избор, не може отново да променя решението си. Но толкова отчаяно желая да те видя, толкова ми се иска да вземеш бебето в ръцете си, когато се роди, и да го прегърнеш. Ще ми се да поседна на леглото в стаята ти и да усетя върху главата си ръката ти, която разресва заплетената ми коса. Какви побъркани мисли и импулси ме отпратиха толкова далеч от теб?

Изабел се задавяше от сълзи и не можеше да продължи писмото. Жан вече беше показала достатъчно доверие към нея, когато първия път ѝ писа да я помоли за пари. Не познаваше Стивън, но от любов към сестра си им изпрати от собствените си средства. Не беше честно, помисли си Изабел, да иска нещо повече от нея.

Отпусна глава върху ръцете си, както беше седнала край кухненската маса. Чувстваше се измамена. Вярваше, че е един човек, а се оказа друг. Как да знае дали да се довери на последните си пориви, или да очаква те да бъдат потиснати от по-силни? В безпорядъка на чувствата ѝ единствената постоянна емоция беше привързаността ѝ към детето в нея. По причини, които не можеше да разгадае, благополучието му не беше гарантирано от сегашния ѝ живот — далеч от вкъщи, със Стивън, в този замръзнал град.

Стивън също мислеше за дома. Къщичката на дядо му беше в края на селото и от нея се откриваше гледка към църквата, към грозните нови сгради зад нея и големия път, водещ на север. В другата посока се простираха равни бледозелени поля, сливащи се с обезлистената гора, в която местните фермери ловуваха.

Искаше някой ден да заведе Изабел там. Не беше сантиментално привързан към идеята за дом, не тъгуваше за крадливия си дядо и отсъстващата си майка, просто искаше да види Изабел на този фон, за да може да свърже различните периоди от живота си.

Изненада се от новооткритата у себе си нежност, която цялата сега беше насочена към Изабел. Когато сутрин дялкаше дървесината, си представяше колко гладка трябва да стане, за да може тя да ходи боса по нея. Ако досадната работа започваше да го потиска, мислеше как лицето ѝ ще светне, когато той се прибере вечерта. За него тя беше престанала да бъде обект на плашеща страст, сега най-голямата му грижа беше нейното благоденствие, макар да не бе изгубил усещане за нейния престиж, за по-голямата ѝ възраст и положението ѝ.

Междувременно Изабел тайно кроеше планове да посети Жан в Руан. Каза на Стивън, че ще отсъства само няколко дни, но след като стигнеше там, щеше да реши дали да се върне или не. Щеше да дойде моментът да признае всичко на Стивън.

След още една седмица бременността ѝ започна да личи. Стивън забеляза, че е наедряла, но тя отскоро беше започнала да изпитва някакъв свян, който не му позволяваше да я разглежда подробно без дрехи. Забеляза също така, че разговаря по-малко с него и се зачуди защо. Струваше му се притеснена и отнесена. Това беше периодът, когато отново бе почувствала силна болка и бе прокървила.

Един ден, докато той беше на работа, тя събра багажа си в малък куфар и седна на масата, за да му напише бележка.

„Струва ми се, че отидохме прекалено далеч и трябва да се върна“, започна тя, но скъса листа и прибра парчетата в джоба си. Нямаше как да му обясни чувствата си. Огледа всекидневната с кухненския кът и масивната камина, която отначало толкова ѝ беше харесала. Качи се на горния етаж, за да зърне за последно грубото дюшеме в спалнята и пердетата, които сама беше ушила. После излезе и тръгна към гарата.

Когато вечерта Стивън се прибра, веднага забеляза, че някои дрехи, лични принадлежности, снимките и бижутата ѝ са изчезнали. Отвори гардероба. Повечето ѝ рокли още си бяха там. Извади една, която беше носила скоро след като бе пристигнал на булевард „Канж“. Беше кремава, с шумолящи поли, копчета от слонова кост и твърд корсаж. Вдигна я пред лицето си, след това я притисна в прегръдките си.

Почувства се като блоковете дървесина, които понякога цепеха в задния двор на фабриката, точно в мига, в който брадвата се забива за пръв път, след това се вдига и се стоварва на земята, а дървесината се разцепва от горе до долу, без да падне и една треска.

В следващите дни се върна към работата си. Пристигаше навреме сутрин и си разменяше любезности с колегите. Ругаше и плюеше, когато назъбеният трион заседнеше в чвореста дървесина. Изпод рендето му излизаха дълги спираловидни стърготини. Търкаше с шкурка и опипваше с пръсти гладката повърхност. Вкусваше сладкия дъх на анасона по обед и наблюдаваше облака, който се образуваше в чашата му, докато наливаше вода в питието си. Говореше, шегуваше се с другите мъже и не даваше никакви признаци, че нещо се е променило.

Вечер влизаше в кухнята и си приготвяше каквото може от наличните продукти — различни вариации на заешко с домати. След това сядаше пред огнището и изпиваше бутилка вино, взрян в жарта.

Върнала се е, защото ѝ се е сторило, че може да спаси душата си. Прибрала се е у дома, защото се е уплашила от бъдещето и е била сигурна, че може да възстанови предишния ред. Той нямаше избор, освен да продължава започнатото.

Когато изпиеше виното, се качваше в спалнята и се просваше с ботушите върху бялата покривка на леглото. Не можеше да мисли за нищо.

Лежеше и се взираше в нощта през прозореца.

Усещаше как изстива.

ЧАСТ ВТОРА

ФРАНЦИЯ, 1916

Джак Файрбрейс лежеше на петнайсет метра под земята с няколко стотици хиляди тона от Франция над главата му. Чуваше хрипливото дихание на тръбите, които помпаха въздух в тунела. По-голямата част от кислорода се изчерпваше, докато стигнеше до него. Гърбът му беше подсигурен от дървен кръст, краката му опираха в глината, а лицето му гледаше към врага. Със специално пригодена лопата събираше пръст в торбата, която подаваше на Евънс, неговия партньор, който след това изпълзяваше надалеч в мрака. Джак чуваше ударите по гредите, с които укрепваха изкопа зад него, макар че на мястото, където се намираше, нямаше гаранция, че почвата ще издържи.

Потта се стичаше по челото му, пареше в очите му и го караше да тръска глава. На това място тунелът беше малко над метър широк и към метър и половина висок. Джак не спираше да забива лопатата в пръстта пред себе си и да я откъртва така, все едно я мразеше. Вече не помнеше откога беше под земята. Беше му по-лесно да не мисли кога ще свърши всичко това, а да продължава да копае. Колкото по-усърдно се трудеше, толкова по-леко му беше. Сигурно не беше излизал на дневна светлина от поне шест часа, а и тогава не видя много от нея, само рехава зеленикава мъгла по долината на френско-белгийската граница, огряна от конвулсивните взривове на снарядите.

Частта му не беше успяла да се върне в базата си в близкото село. Боевете в тази част на фронта бяха толкова интензивни, че пехотинците на повърхността не можеха да останат в окопите без защитата на хората под земята. Сапьорите^[1] засега трябваше да спят в камерите на върха на шахтите или в окопите заедно с другите наземни войски.

Джак усети как някой го сграбчи за лакътя.

— Джак. Имам нужда от теб. Търнър е чул нещо на десетина метра назад. Ела.

Евънс го издърпа изпод дървения кръст, Джак се обърна схванато, свали подгизналата от пот блуза от раменете си и последва пълзящата задница на Евънс, докато стигна до място, където можеше да се изправи. Премигваше в сумрака.

— Насам Файърбрейс. Търнър каза, че приличало на звук от копаене.

Капитан Уиър, внушителен мъж с рошава коса, облечен в цивилен пуловер и с гуменки на краката, го бутна към облегналия се на лопатата си Търнър — уморен и уплашен човек, треперещ от изтощение в горещия тунел.

— Точно тук беше — каза Търнър. — Приближих глава до тази греда и чух вибрации. Не бяха от нас, сигурен съм.

Джак допря ухо до стената на тунела. Дочу ритмичното дишане на помпите в тръбите над тях.

— Ще трябва да спрете захранването с въздух, сър — каза на Уиър.

— Господи — обади се Търнър. — Не мога да дишам...

Уиър изпрати съобщение на повърхността. След две минути шумът утихна и Джак отново коленичи. Често имаха нужда от изключителния му слух. Предната зима на две мили южно от Ипър беше коленичил на дъното на окопа с ухо, долепено до пълна с вода туба от бензин и бе стоял така, докато главата му беше загубила чувствителност. Предпочиташе душната тишина на тунела пред изтръпването на черепа.

Останалите мъже застанаха неподвижно, когато Уиър вдигна пръст към устните си. Джак вдиша дълбоко и се заслуша, тялото му се стегна от усилието. Долавяха се далечни неравномерни звуци. Не беше сигурен какви са. Ако от предпазливост се евакуираха от тунела и после се окажеше, че шумът е бил от гърмежи или от стъпки, щяха да изгубят ценно време. От друга страна, ако не успееше да установи по звука, че германците копаят свой тунел срещу тях, жертвите сигурно щяха да са повече. Трябваше да е сигурен.

— За бога, Файърбрейс — чу той съскането на Уиър в ухото си. — Хората едва дишат.

Джак вдигна ръка. Вслушваше се за отличителното почукване по дървени греди, набивани в стените. Ако наблизко имаше тунел, щеше да чуе и звуци от лопати или от влачене на торби с пръст.

Отново нещо тупна, но не беше глухо като удар върху дърво, по-скоро в пръстта беше отекнал взрив. Джак пак се напрегна до краен предел. Звук като от падане на чувал с картофи прекъсна концентрацията му. Търнър се беше свлякъл на пода на тунела. Джак взе решение.

— Гърмежи — каза той.

— Сигурен ли си? — попита Уиър.

— Да, сър. Доколкото бих могъл да бъда.

— Добре. Кажи им да пуснат пак притока на въздух. Файърбрейс, връщай се обратно на кръста. Вие двамата вдигнете Търнър на крака.

Джак изпълзя обратно в мрака с краката напред, а Евънс му помогна да се върне в старото положение и му подаде лопатата. Той се зарови в пръстта пред себе си, доволен, че отново беше зает с механична физическа работа. Невидимият Евънс риеше с ръце край него. Към края на смяната си започна да си въобразява разни неща. За миг си представи, че се намира в лондонска кръчма, вдига чашата си с бира към лампата и гледа през нея голямото позлатено огледало зад бара. Яркия отблясък го накара да премигне и това го върна към реалността и калта наоколо. Евънс продължаваше да рие. Джак отново замахна пред себе си и ставите на ръцете му изпукаха.

Евънс изруга под носа си, а Джак се пресегна и го стисна в знак на упрек. Евънс се беше опитал да запали свещ, но нямаше достатъчно кислород. Клечката се нажежи до червено, но не искаше да пламне. Двамата мъже се спряха и се заслушаха. Чуваха собственото си дишане, увеличено до грохот от тишината. Затаиха дъх — нищо. Бяха стигнали до края на света. Джак усещаше мириса на влажната пръст и на потта на Евънс. Обикновено долавяха как нагласят с ръце гредите по стените на тунела, но сега и този предпазлив звук беше изчезнал. Тясната галерия се беше затворила около тях. Джак усети как Евънс го стисна за ръката. Дишането му пак се учести. Нещо сигурно се беше случило отзад.

— Добре — каза Джак, — измъкни ме оттук.

Евънс издърпа дървената подпора и му помогна да се претърколи. Пълзяха обратно, докато видяха светлина от лампа. Уиър стоеше полуизправен в ниския тунел. Хвана се за ухото, след това им махна да се облегат на стената. Започна да шепти без глас някакво обяснение, но преди да го завърши, в тунела се чу тътен и покрай тях премина огромно кълбо от пръст и камъни. Беше повлякло четирима мъже със себе си, главите и крайниците им се носеха заедно с почвата. Джак, Уиър и Евънс бяха прилепени към стената от взрива и това ги спаси от летящите отломки. Джак видя част от лицето и косата на Търнър, все още прикачени към черепа, да се търкалят и накрая да спират там, където тунелът се стесняваше и където той доскоро копаеше. До крака му имаше ръка с ефрейторска нашивка, но повечето от телата бяха набити във влажната пръст.

— Махайте се, преди това да се повтори — каза Уиър.

Назад, по посока на окопа някой вече беше внесъл нова лампа в тъмнината.

Джак хвана Евънс за рамото.

— Хайде, момче, тръгвай веднага.

На повърхността се мръкваше и валеше дъжд. Покрай Джак се бутаха войници с носилки, а той само стоеше, премигвайки, на върха на шахтата и вдишваше влажния въздух. Уиър освободи мъжете и отиде да намери полеви телефон. Джак се отдалечи от входа на тунела и пое към мястото си в окопа.

— Имаш писмо, Джак — каза Бил Тайсън. — Пощата пристигна тази сутрин. — Бяха се сгушили под една дървена рамка с опънат върху нея брезент. Артър Шоу, третият, който споделяше подслона им, се опитваше да свари чай на газов котлон.

Писмото да Джак беше от съпругата му в Едмънтън.

„Скъпи Джак — започваше то. — Как я караш?“

Сгъна го и го прибра във вътрешния си джоб. Умът му не можеше да понесе далечния свят, за който почеркът ѝ напомняше. Боеше се, че няма да разбере писмото, че може би тя му съобщаваше нещо важно, което той беше прекалено уморен да проумее. Отпи от чая, който Шоу му донесе от мъглата.

— Търнър е мъртъв — каза той. — Заедно с поне още двама други.

— Нищо ли не чу? — попита Тайсън.

— Чух, но ми се стори, че са гърмежи. Сигурно е било насрещен тунел.

— Не се тревожи — каза Тайсън. — Всеки може да сбърка.

На стотина метра от тях се чу свистене и прелетя още една граната.

— Някакви новини кога ще се махаме оттук? — попита Джак.

— Очаква се утре — отвърна Шоу, — но не виждам как ще преминем фронта, ако обстрелът продължава. Уиър не каза ли нещо?

— Не, не мисля, че и той знае.

Тримата се спогледаха с безизразни, уморени до смърт очи. Тайсън и Шоу бяха заедно от година, откакто се помамиха да се запишат в армията заради надницата от шест шилинга, която се предлагаше на мъже с опит под земята. И двамата преди това бяха работили като миньори в Нотингам, макар че Тайсън не беше слизал много под повърхността, тъй като отговаряше най-вече за поддръжката на машините. Шоу твърдеше, че е на трийсет и една, но можеше и да е десет години по-възрастен. Изнасяше пръстта от тунела, но не показваше голяма съпричастност към военната дисциплина, която им налагаха от пехотата.

Тези мъже бяха заменили в живота на Джак двамата му съграждани от Лондон, с които беше работил по строежа на централната линия на метрото. Алън и Мортимър бяха загинали в експлозия при Месин край Ипър предната година. Джак вече беше имунизиран срещу смъртта и беше оставил бледите им лица да отплуват от паметта му. Неохотно се беше примирил с дружбата си с Тайсън и Шоу, но за свое разочарование беше установил, че компанията им беше започнала да става важна за него. Когато лягаха да спят, позволяваше на Шоу да положи глава върху коленете му, които свиваше към тялото си, за да ги пази извън линията на окопа. Понякога се събуждаше и установяваше, че по лицето му пълзи пълх. Друг път лежеше, разкъсан от страха, че може да бъде погребан жив от експлозия и затрупан от пръстта, под която беше пълзял, а също и от непреодолимата нужда да затвори съзнанието си за шума, който ги връхлиташе. Под телата им имаше дървени дъски, които сякаш се

впиваха в костите им. Дори едрите бедра и рамене на Шоу не омекотяваха допира до тях, докато се мяташе и въртеше в съня си.

Лицето на капитан Уиър се появи иззад брезента. Носеше дъждобран върху белия си пуловер и се беше преобул с високи до коленете гумени ботуши.

— Шоу, трябваш ми в тунела — каза той. — Знам, че беше вътре сутринта, но там се нуждаят от помощ, за да разчистят отломките. И ти не е зле да се захванеш за работа, Тайсън.

— Застъпвам на пост в десет, сър.

— Ще се наложи Файърбрейс да те замести. Хайде, размърдайте се. Сержант Адамс ръководи работата. Иди и му докладвай.

— Допий ми чая, Джак — каза Шоу. — Не го оставяй на плъховете.

Когато двамата тръгнаха, Джак се опита да поспи. Нервите му бяха прекалено изопнати. Затвори очи, но виждаше само тъмния тунел. Още чуваше внезапно настъпилата тишина, която ги беше накарала с Еванс да спрат и да затаят дъх. Не се укоряваше, че не успя да разпознае шумовете от германския тунел. Стори каквото можа, но все пак мъжете бяха умрели по възможно най-лошия начин — с газ в дробовете си или проснати безпомощни върху ничията земя. Ще намерят другата половина от лицето и главата на Търнър и ще ги погребат заедно с останалите парчета от кости и униформи, които успеят да изнесат на повърхността. Представи си как огромните ръце на Шоу разравят взривената пръст. За миг се успокои и задряма, но след това отпускането на мускулите му го накара да се стресне и да се събуди, тялото му отново се стегна, готово за битка.

Отказа се от съня, извади писмото от джоба на гърдите си и запали парченце свещ, което намери в страничния джоб на раницата на Тайсън.

Скъпи Джак,

Как я караш? Всички мислим и се молим за теб. Четем вестниците всеки ден и първо гледаме списъците с жертвите. Няма никакви новини къде си. Мама ни гостува и помоли да ти предам, че е получила писмото ти и ти праща още един колет със сапун, цигари и цариградско

грозде от градината. Надявам се, че няма да е презряло, докато пристигне при теб.

С огромно съжаление ти съобщавам, че малкият Джон се разболя. Много е зле и лекарят каза, че е дифтерит. Приеха го в болница в Тотнъм миналата седмица и е малко по-добре, но температурата му още е висока. Както можеш да си представиш, не е лесно да се осигурят лекарства и медицински грижи, когато почти всичко отива за мъжете на фронта и така трябва да бъде.

Когато е в съзнание, е в добро разположение на духа, ходихме да го видим в болницата. Помоли да ти кажа, че те обича. Извинявай, че те притеснявам с тези новини, но мисля, че така е най-добре. Наистина много му липсваш и съм сигурна, че те обича. Ще се моля за теб и ти изпращам любовта си.

Маргарет

Заедно с пощата бяха пристигнали и провизии — няколко консерви с яхния и варено говеждо, предвидени за обяд, но имаше и хляб, и сладко, които щяха да му дойдат добре с половината чаша чай. Огладнял от работата под земята, Джак се нахрани бързо на импровизираната маса в дъното на комуникационния окоп. Понякога мъжете, които носиха порционите, съобщаваха ненадеждни новини за движението на войските и планове от тила, но днес не казаха и дума. Джак се наяде мълчаливо и се върна на позицията си.

Синът му Джон се беше родил преди осем години, когато Маргарет бе почти на четиридесет и те почти се бяха отчаяли, че ще имат деца. Беше будно момче, тъничко и бледо, с разсеян поглед и често избухваше в пронизителен смях. Физическата му слабост се съчетаваше с прости чък ум. Другите момчета на улицата го пускаха да играе с тях само когато не им достигаха хора. Беше вратар на футболните им мачове и му позволяваха да батира на крикет само в извънредни случаи.

Джак се вгледа във внимателно изписаните от съпругата му думи и се опита да извика лицето на момчето в паметта си. В мрака на дъждовната вечер, когато единствената светлина идваше от парчето

свещ на Тайсън, се виждаше трудно. Затвори очи и си представи коленете на сина си под разръфаните сиви къси панталони, големите зъби, които се показваха като се усмихнеше и рошовата коса, през която понякога прекарваше бащинска ръка.

На фронта почти не се сещаше за дома. В портфейла си носеше снимка на Маргарет, но не и на Джон. Вечно имаше прекалено много неща, за които да мисли и не оставяше ума си да се занимава с маловажни работи. Не се беше прибирал от почти година. Не можеше да повярва, когато Шоу му каза, че при подходящи атмосферни условия оръдията се чуват чак в Лондон. Мястото, на което се намираше, честите слизания под земята, липсата на ясна представа къде е най-близкото село го караха да се чувства толкова отдалечен от онези улици и къщи, все едно се беше преселил в друг свят.

Тази вечер застана на пост в дъното на окопа вместо Тайсън, който все още не се беше върнал изпод земята. Сапъорите по принцип не даваха караул, но командирът им склучи споразумение с колегата си от пехотата. При знак за вражеска активност и опасност за работещите под земята пехотата щеше да прикрива тунелите, а сапъорите щяха да поемат част от досадните им задължения. За Джак дните и нощите вече се сливаха. Виждаше само тъмнината в тунела, сумрака на късния следобед, проблясъците от гърмежите и черния мрак в окопа нощем под брезентовото покривало.

Вслушваше се в шумовете от ничията земя пред него. Немските нощни патрули бяха излезли, за да следят за вражеско раздвижване и да обявят тревога. Джак предполагаше, че и на отсамната страна на фронта имаше разузнавателни постове, които щяха да чуят всичко преди него, но в неговия окоп това не се казваше на часовете, за да не отслабят бдителността си. Пехотният батальон беше от Лондон; войниците наричаха тунелджиите „канални плъхове“ и горяха от желание да им докажат колко са безполезни.

Джак беше толкова уморен, че вече не можеше да спи. Организмът му беше минал на автоматичен режим, охраняван от неznайно какъв източник на бодрост, който го държеше ако не нащрек, то поне буден, докато другите мъже клюмаха и дремеха на земята, някои проснати като мъртви на дъното на окопа, други облегли гърбове на дъските отстрани. В далечината се чуваха групите, които възстановяваха траншеите.

Вече виждаше лицето на Джон по-ясно в ума си — бледото, самотно момче на опашката на кварталната тайфа, залитащото бебе с несигурна походка. Чуваше пискливия му глас с лондонски акцент, папагалските му поздрави и безпочвения му оптимизъм. Представи си сина си в болницата с високи тавани и жълтеникави петна от газените лампи, колосаните касинки на сестрите и миризмата на сапун и дезинфектант.

Сънят се спусна върху него като неочакван нападател. И вече не виждаше злокобната светлина в болничната стая, а лампите над огромния бар в една кръчма на „Дий Бридж Роуд“ — мъже с костюми и каскети, издигащ се дим, вдигнати халби. Заредиха се и други сцени: кухнята на родителите му в Степни, парк, куче; отново осветената препълнена кръчма; лицето на Джон, скъпото му момче. Осъзнаваше, че е изправен пред огромното изкушение — да остави мозъка си да почине, да поспи, за което трябваше да предаде живота на бойните си другари. И той се поддаде на изкушението, без да усети, че вече се е унесъл с отпусната глава, полюляваща се между раменете му, болезнени от непрестанното четиричасово копаене на френска пръст.

Не разбра, че е заспал, докато не се събуди от ритник в глезена.

— Как се казваш? — Беше тон на офицер.

— Файърбрейс, сър.

— О, ти ли си, Файърбрейс? — Позна учудения глас на капитан Уийър.

— Да не беше заспал? — Първият офицер звучеше хладно.

— Не знам, сър. Просто спрях да слушам и...

— Спиш на пост. Това е военно престъпление. Утре при мен в шест часа. Сержантът ти ще те доведе. Знаеш какво е наказанието.

— Да, сър.

Джак се загледа след двамата офицери, докато се отдалечаваха и завиваха наляво, червените огънчета на цигарите им блестяха в мрака.

Смени го Боб Уийлър, друг тунелджия. Върна се и намери Тайсън и Шоу заспали под дървената рамка. Нямаше място за него при тях, затова взе няколко цигари от пакета си и тръгна по комуникационния окоп, като подмина умърлушения часови. Изкатери се зад поддържащия окоп и се озова на място, където в калта лежаха купища мунициии и провизии, завити с брезент. Пазеха ги няколко

души, сред които и един сержант, и той реши да им се покаже. Каза, че отива до отходните места и те го пуснаха да мине.

Намери дърво, останало непоразено от снарядите, и седна под него. Запали цигара и всмука дима. Преди войната не беше се докосвал до тютюн; а сега той беше най-голямото му удоволствие.

Ако военният съд го признаеше за виновен, можеха да го разстрелят. Тунелджиите ставаха все по-неразделна част от армията. Макар да не бяха минали през унизителните учения и наказанията, задължителни за пехотинците, преди да ги обявят, че са годни за сражения, те вече бяха загубили независимия статут, който имаха отначало. Когато Джак пристигна в Ипър с Алън и Мортимър, му казаха, че ще прекарат войната там, а пехотните части ще се сменят, но започнаха непрекъснато да ги местят, което затрудняваше организацията им, имаща за цел да предотврати точно това. Станаха войници и от тях се очакваше да убиват врага не само като копаят тунели, но и с приклади и голи ръце, ако се наложи.

Това не беше животът, който Джак си представяше, когато постъпи като доброволец. На трийсет и осем години спокойно можеше да избегне службата, но в Лондон нямаше работа. Маргарет беше с десет години по-възрастна от него, а и му беше омръзнало да се грижи за Джон. Тя от време на време чистеше по къщите срещу заплащане, но парите не им стигаха. Джак не вярваше, че войната ще продължи дълго; каза на Маргарет, че до една година ще се прибере у дома с половината си спестени заплати.

Тя беше практична жена от ирландски произход, привлечена от чувството за хумор и добротата на Джак. Запознаха се на сватбата на една от осемте ѝ сестри, която се омъжваше за колега на Джак. На празненството след церемонията Джак пи бира и прави фокуси пред група деца. Той имаше едро квадратно лице с коса, сресана на път по средата. Хареса ѝ начина, по който говореше с хлапетата, още преди да започне да се шегува с останалите мъже, дошли на сватбата на приятеля си.

— Аз съм стара мома — каза тя на Джак, когато той ѝ отиде на гости седмица по-късно. — Не би искал да излизаш с мен. — Но той, изглежда, знаеше какво иска и само след три месеца двамата се ожениха.

След като запали нова цигара под дървото и се заслуша в свистенето на шрапнелите над британските позиции на около километър на юг, Джак Файърбрейс затрепери.

Смяташе се за имунизиран срещу смъртта; мислеше си, че е станал достатъчно твърд, за да я приема, но не беше така. Ако го сметнеха, че е виновен, щяха да го отведат сам на зазоряване на някое закътано място в тила — полянка в гората или заден двор на ферма — и щяха да го разстрелят. Щяха да принудят мъжете от собственото му подразделение да изпълнят присъдата — сапъори и миньори, които дори не бяха обучавани да стрелят срещу врага. В оръжията на някои щеше да има халосни патрони, на други — бойни; никой нямаше да знае дали фаталният изстрел не е дошъл от Тайсън или Шоу, от Уийлър или Джоунс. Щеше да се строполи в калта като милионите убити преди него — пекарчето от Саксония, ратаите от Франция, работниците от Ланкашър, толкова много тела и кръв имаше в земята.

Нямаше как да мисли за това, без да потръпва. В битка или атака всички очакваха, че може да умрат, но това, което им беше трудно да осмислят, бяха загубите от снайпери, шрапнели и минохвъргачки, от взривяването на тунели, непрекъснатият страх, че смъртта може да дойде всеки миг по най-различен начин. Постепенно Джак се приспособи дори към това. Трябваше му само един ден сън по време на почивките, за да спре да живее в постоянно напрежение, започваше да се смее и да разказва забавни истории, които носеха на всички облекчение. Но равнодушието, което беше развил у себе си, се отнасяше до изстреблението на врага, до колегите му и приятелите му; сега обаче трябваше да си признае, че не беше безразличен към вероятността да умре.

Зарови лице в дланите си и започна да се моли на Бог да го спаси. Не че имаше задача, която искаше да изпълни, нито съдбовно призвание, което да следва — просто искаше да види отново Маргарет. Искаше да погали косата на Джон. Синчето ми, помисли си той, докато седеше на дъжда, скъпото ми момче. Изходът от войната нямаше да се повлияе от това дали той щеше да живее, или да умре; днес взривът щеше да откъсне главата на Търнър, утре можеше да е неговата, на Шоу или на Тайсън, това беше без значение. Нека те умрат, молеше се той засрамен; нека те умрат, но моля те, Боже, запази ме жив.

Цяла нощ седя така необезпокояван и сам, опитваше се да извика в уморения си ум картини от предишния си живот, за да намери утеха в него, когато редицата от пушки се прицели в главата му. Спомни си футболните мачове по поляните на Хакни Маршис, приятелството с работниците от строежа на Лондонското метро, лица и звуци от детството си, сина си. Не приличаше на живот, достоен за спасяване. Накрая паметта му предлагаше само фрагменти от най-ранното му детство — как седи до кухненската печка, мириса на майка му, която го целува за лека нощ. С тях дойде и желанието да заспи, да се предаде.

Стана и протегна схванатите си ръце и крака, след това се промъкна обратно на позицията си в окопа при Тайсън и Шоу. Малко преди зазоряване отиде при сержант Адамс.

— Тръгвай — каза Адамс. — Оправи се. Стегни си колана.

Не беше от сержантите, от които войниците се страхуваха. Беше присмехулен и рядко крещеше. Повечето тайно му се възхищаваха.

— Чух всичко за теб, заспал си на пост — каза той.

Джак не отговори. Беше готов да умре.

— Може и да извадиш късмет. Някои от младите офицери избухват по-лесно, други — по-трудно. Рейсфорд е най-странният от всички. Няма друг като него. Насам.

Адамс го поведе през тесен окоп в дъното, от който тръгваха няколко разклонения. Посочи му едното и му каза нататък да върви сам.

Джак вдигна глава към ръба на света, който изплуваше в сивкавата светлина — обгорените простреляни дървета, някога зелените поля, които вече бяха неизменно кафяви, тъй като почната им беше разорана от шрапнели. Беше се примирил, че ще го напусне.

Слезе по дървената стълба и стигна до една скована от подръчни средства врата със спусната пред нея противогазова завеса. Почука и зачака.

Един глас му каза да влезе и той отвори. Отвътре се разнесе силен мирис на керосин. Дим от лула забулваше вътрешността на помещението. Джак успя да различи дървен нар, чийто край някой се беше свил и спеше, набързо сковани маса и столове. Изглеждаше по-сносно от мизерната обстановка, с която беше свикнал, макар че

грубите дъски, от които бяха направени стените, консервните кутии, използвани като чаши, свещите, фитилите и пироните, които заместваха липсващите вещи от първа необходимост, ѝ придаваха доста примитивен вид.

— Кой си ти? — попита го лейтенантът, който седеше заедно с друг офицер край масата. Другият беше капитан Уиър, командирът на ротата на Джак, дошъл на посещение на пехотата.

— Файърбрейс, сър. Казахте ми да се явя при вас в шест тази сутрин.

— Защо?

— Бях заспал на пост.

Офицерът се изправи и отиде при Джак. Доближи лице до неговото. Беше мъж с тъмна коса, посребряваща на слепоочията, гъсти мустаци, които скриваха горната му устна, и големи кафяви очи, виращи се пронизително в него. Можеше да е на всякаква възраст — от двайсет и пет до четиридесет.

— Нямам никакъв спомен.

— Май смятахте да ми повдигнете обвинение, сър.

— Не мисля, че мога да го направя. Не си ми подчинен. Ти си тунелджия, нали?

— Тъй вярно.

— От твоите е, Уиър.

Джак погледна към Уиър и забеляза почти празната бутилка уиски на масата. До нея имаше само две чаши.

— Седни, Файърбрейс. Пийни — каза Уиър.

— Не, благодаря ви, сър. Ако аз...

— Сядай, ти казах.

Джак се огледа. Не искаше да седне на стол, който можеше да се окаже на офицера, командващ пехотата — сприхав мъж на име Грей, когото беше чувал да дава заповеди. Чудеше се къде е, може би тормозеше войниците, които даваха наряд.

Джак взе стола, който Уиър бутна с крак към него. Капитанът отново беше с леки обувки и бял пуловер. Изглеждаше небръснат, а очите му бяха кървясали. Джак сведе глава, боейки се да не срещне погледа му. На масата имаше и пет карти за игра, обърнати надолу, наредени във формата на звезда, а между тях се виждаха тънки ивички

пясък. В центъра на композицията имаше издялана дървена фигурка и парче свещ.

— Това е лейтенант Рейсфорд — каза Уиър. — Взводът му е разположен до вашите позиции. Неговите хора браним от мините. Снощи изпрати двама на разузнаване. Може би се е тревожел за тях. Нали така, Рейсфорд?

— Не. Бренън и Дъгълс знаят какво правят.

— Не искаш ли да поговориш с този мъж? — попита Уиър.

— Бих поговорил с него, ако помнех кой е. — Обърна се към Джак. — След минута ще има чай, ако не искаш уиски. Ще кажа на Райли да направи и за теб.

Когато очите на Джак посвикнаха със задимената дупка, той видя, че част от стените бяха покрити с плат. Приличаше на скъпа коприна или на памучна материя. Върху малкото шкафче имаше още дървени човешки фигури. По книжните лавици в ъгъла нямаше снимки, само няколко любителски скици на глави и тела. Усети, че лейтенантът следи погледа му.

— Рисуваш ли? — попита той.

— Малко — каза Джак. — Но сега нямам много време. Нито пък спокойствие.

Райли, дребен сивокос мъж със спретната ординарска униформа, внесе поднос с три чаши. Пресегна се към торба, овесена на тавана, далеч от плъховете, и извади захар.

Джак видя как лейтенантът отиде до лавиците и взе една скица.

— Човешката анатомия е удивително проста — каза той. — Да вземем например устройството на краката: две дълги кости и една става на свивката, а пропорциите винаги са едни и същи. Но когато ги рисуваш, е трудно да уцелиш формата. Всеки вижда мускулите по бедрата, квадрицепсите. Но никога не съм знаел, че тук отвътре има още един — шивашкият мускул. Но ако го откриеш прекалено много, фигурата става мускулеста.

Джак наблюдаваше как пръстът на лейтенанта очертаваше линиите на крака на рисунката, докато говореше. Не беше сигурен дали го дразни и удължава агонията му, или наистина иска да си говорят за рисуване.

— Разбира се — каза лейтенантът с въздишка, — войната всекидневно ни дава уроци по анатомия. Бих могъл да напиша трактат

за основните органи на британските войници. Разрез на черен дроб. Дължина на червата, когато са изпразнени. Ронливите кости на средностатистическия английски редник.

Джак се изкашля.

— Извинете, сър. Може ли да попитам за обвинението?

— Обвинението ли?

— За бога, Рейсфорд — намеси се Уиър. — Каза на човека да се яви при теб, защото е заспал на пост. Той иска да знае дали ще го предадеш на военния съд. Да е наясно дали ще му преподаваш урок по изобразително изкуство, или ще бъде застрелян.

— Няма обвинение. Не си под мое командване.

Джак усети солено парене в очите си.

— Сигурен съм, че командирът на ротата ти ще те накаже, ако пожелае.

Уиър поклати глава.

— Няма да предприемам нищо.

— Благодаря ви, сър. Благодаря ви.

Джак гледаше двамата мъже с любов и благодарност. Те разбираха колко е трудно на човек, докаран отвъд границите на възможностите си. Беше сигурен, че милостта им е резултат на състраданието, което изпитват към него. Извади писмото на Маргарет. Желанието му за живот го подтикна да сподели тревогите си около болестта на сина си.

— Вижте, сър. Получих писмо от жена си. Момчето ни е много болно. Притеснявах се за него. Не можах да заспя, когато излязох от тунела, толкова се тревожех за него.

Подаде писмото на Уиър, който кимна.

— Виждаш ли това, Рейсфорд? — попита той и бутна листа през масата.

— Да — отвърна Стивън. — Виждам. Тук пише дифтерит. Това е сериозно.

— Може ли да получа отпуск, за да отида да го видя.

Стивън вдигна вежда към Уиър.

— Съмнявам се. Не ни достигат хора — каза Уиър.

— Имате ли деца, сър? — попита Джак.

Уиър поклати глава.

— Не съм женен.

— А вие, сър?

— Не — каза Стивън.

Джак кимна няколко пъти на себе си.

— Каква ирония, аз съм на място, където непрекъснато убиват хора, а той е в опасност.

— Всеки, когото сме убили, е нечий син — обади се Стивън. — Замисляш ли се за това, когато ги видиш мъртви? Чудиш ли се какво са изпитвали майките ми, когато за първи път са ги притиснали към гърдите си? Дали са предполагали, че ще свършат по този начин?

— Не, сър. Не съм мислил за това.

Тримата отпиха от чая. Отвън се чу свистене на снаряди. Усетиха вибрациите от експлозията. Парчета изсъхнала пръст се откъртиха от тавана.

— Двама от моите хора прекараха предната вечер осем часа в дупка от снаряд в ничията земя и се послушаха — започна Стивън. — Според теб за какво са си мислили през цялото това време? Не че им е позволено да правят нещо друго. — Гледаше право в Джак.

— Не знам, сър. Може би са били като нас в тунела. Спираме да мислим след известно време. Сякаш спираме и да живеем. Все едно мозъкът ни умира.

— Искам да сляза в тунела — каза Стивън.

— Не, не искаш — отвърна му Уиър. — Дори на сапърорите не им харесва.

— Искам да видя какво е там долу. Някои от моите хора си мислят, че не работите достатъчно бързо. Че не чувате звуците на врага. Ужасяват се да не бъдат взривени изпод земята.

Уиър се засмя.

— Това на нас ни е много познато.

Джак се размърда на стола си. Имаше нещо странно в двамата офицери. Подозираше, че са пияни. Винаги беше смятал Уиър за човек, на когото може да се разчита. Като всички командири на сапърорски части и той беше обикновен инженер, мобилизиран на фронта. Беше внимателен и надежден под земята, макар че нямаше опит с тази работа преди войната. Но очите му изглеждаха налудничави и кървясали от уискито. Кафеникавата растителност по брадата и бузите му беше резултат на повече от едно пропуснато сутрешно бръснене. Джак си помисли, че лейтенантът изглежда по-

трезвен, но някак по-странен. Не се знаеше дали говори сериозно. Струваше му се разсеян и дистанциран, но също така изпълнен с ентузиазъм да слезе под земята. Сякаш не беше съвсем с всичкия си, каза си Джак. Обичта и благодарността, която изпита в началото, бяха започнали да се изпаряват. Не искаше повече да споделя личните си чувства с тях. Нямахше търпение да се върне при Тайсън и Шоу, дори при Уийлър и Джоунс и досадното им бърборене. Поне с тях всичко му беше ясно.

— Някаква идея кога ще можем да си починем, сър? — попита той Уийър.

— Струва ми се, че утре. Не могат повече да ни държат тук. Ами твоите хора, Рейсфорд?

Стивън въздъхна.

— Бог знае. Непрекъснато чувам разни слухове от щаба. Рано или късно ще трябва да атакуваме. Макар че не тук.

— Значи трябва да жертваме няколко живота само за да успокоим французите? — засмя се Уийър.

— Да. О, да! Искат да почувстват, че не са сами в това. Но според мен си просят белята.

Райли изникна от дъното на помещението.

— Вече е почти шест, сър. Трябва да сме в готовност след десет минути.

— Най-добре си върви, Файърбрейс — каза Уийър.

— Ще се видим в тунела — обади се Стивън.

— Благодаря ви, сър.

Джак се изкачи по стълбата. Навън почти беше съмнало. Надвисналото небе на Фландрия се срещаше със земята на близкия хоризонт, само на няколко мили зад германските позиции. Пое дълбоко утринния въздух. Животът му беше пощаден; последен изблик на въодушевление премина през него, когато погледна към дъното на окопа и видя дима от цигарите и парата от чая, около който вече се бяха обвили премръзналите ръце на войниците. Замисли се за зловонните си дрехи, за въшките в шевовете, за мъжете, с които се боеше да се сприятели, защото на следващия ден телата им можеха да станат на парчета пред очите му. Беше времето за тоалета на Тайсън, когато гордо щеше да изпразни червата си в кутия от боя и да изхвърли съдържанието ѝ през ръба на окопа.

От офицерската землянка зад него долетя звук на пиано, мелодия, набираща сила изпод пукането на грамофонната игла.

[1] В исторически план в задачите на сапърските части влиза прокопаването на тунели към позициите на врага и създаването на фортификационни съоръжения по линията на фронта. — Б.ред. ↑

Когато най-накрая ги освободиха, на сапъорите беше позволено да отидат в едно село, намиращо се доста по-назад от мястото, където обичайно ги разквартируваха. Хората бяха толкова уморени, че едва ходеха. Намираха се на три мили зад фронта, на черен път с канавки от двете страни. Бяха им дали команда „свободно“ и някои пушеха, без да спират да маршируват. Джак Файърбрейс се стараяше да върви по права линия под тежестта на раницата си, натоварена допълнително с рудничарските инструменти. В края на пътя се мержелееше селото, но той реши, че ако се фокусира върху него, ще загуби способността да контролира краката си. Струваше му се, че преминават над пропаст, а пътят е на десетки метри под тях. На няколко пъти се стресна и си даде сметка, че е заспал в движение. Вече се беше наложило да вадят от канавката Уийлър, който крачеше няколко редици зад него. Джак затвори за миг очи, заслепен от ярката дневна светлина, но бързо ги отвори, защото усети как му се завива свят и губи равновесие.

Наоколо имаше неща, които си беше мислил, че никога повече няма да види — признаци, че извън ада на неговото съществуване животът продължава. Срещу тях се зададе свещеник на велосипед и вдигна плоската си шапка, когато се изравни с колоната. Отстрани на пътя растеше трева, която не беше изкоренена и все още беше зелена. Дърветата цъфтяха.

Когато спряха на селския площад, сержант Адамс им позволи да поседнат, докато офицерите ги разквартируват.

Джак се облегна на каменния перваз, ограждащ водната помпа на селото. Тайсън се взираше в него с празен поглед и не успяваше да регистрира промяната в обстановката. Над къщите от малката уличка зад площада се издигаше дим. Видяха хранителен магазин и месарница, пред чиято врата играеха две момченца.

Тогава Джак чу женски глас. Говореше на чужд език с тежък непознат акцент, но нямаше никакво съмнение в женствеността му. Беше жена на около трийсет години, която говореше на русокосо момиченце. Войниците се заслушаха в гласовете, които долитаха през редкия утринен въздух като утешителни спомени за изгубения живот.

Двама души от взвода на Джак — О'Лоун и Фийлдинг — бяха заспали на калдъръма. Джак остави чувството за спокойствие да го залее постепенно, опитваше се да се адаптира към отсъствието на страх.

Обърна се към Шоу, който седеше до него. Брадясалото му лице беше почерняло от мръсотия, а изцъклените му очи се белееха под прахта. Не беше обелил и дума, откакто бяха тръгнали и тялото му изглеждаше вдървено.

От ъгъла на площада залая бяло куче. Въртеше се покрай месарницата, докато месарят не излезе и не запляска яростно с ръце към него. То се отдалечи и подуши краката на най-близкия войник. Замахна с опашка от вълнение пред присъствието на толкова много хора. Имаше остра издадена муцуна и пухкава опашка, която беше вирнало над гърба си. Облиза ботуша на Джак, след това облегна глава върху неподвижното коляно на Шоу. Той сведе поглед към блесналите очи, които търсеха по лицето му някакъв знак, че може да го нахрани. Започна да гали кучето по главата. Джак наблюдаваше как огромната миньорска длан на другаря му се плъзга по мекия гръб на животното. Шоу внимателно положи глава върху хълбока на кучето и затвори очи.

Капитан Уиър ги насочи към един хамбар в покрайнините на селото. Фермерът често приютяваше войници и доста се пазари. Много от мъжете хвърлиха раниците си и заспаха на първата купчина слама, до която успяха да се доберат. Тайсън намери чист ъгъл, в който покани Шоу и Файърбрейс. Те взаимно ненавиждаха навиците си, но поне ги познаваха и се бояха, че могат да попаднат и на по-лошо.

Следобед Джак се събуди и излезе в двора на фермата. Походната печка на колела беше приготвена. Под критичния поглед на хазяина една каруца докара дезинфектант и пудра против въшки.

Джак тръгна към селото. Не говореше и дума френски, разглеждаше постройките, полята и църквите като абсолютен чужденец. Удоволствието, че никой не го обстрелва, беше вгорчено от нарастващата носталгия по дома. Никога не беше ходил в чужбина преди войната и само два или три пъти беше напускал успокоителната глъчка на лондонските улици, по които беше израснал. Липсваше му дрънченето на трамваите, дългите тераси в северната част, имената, които му напомняха за дома — „Търнпайк Лейн“, „Манър Хаус“, „Севън Систерс“.

В селото се беше настанил и пехотният батальон, навсякъде се чуваше врявата и движението на армейски части, които се

прегрупираха, почиваха и се опитваха да се възстановят. Джак вървеше като малко момче насън сред пръхтящите коне, крещящите подофицери и групичките пушеци и смеещи се войници.

За случващото се само на няколко километра се мълчеше. Никой от тези мъже не искаше да признае, че това, което са видели и вършили, е отвъд границите на нормалното човешко поведение. Няма да повярваш, помисли си Джак, че този човек с килнатата назад шапка, който се шегува с приятелите си, е видял как негов другар умира в ров от шрапнел с пяна на устата. Никой не говореше за това и Джак също се присъедини към безмълвния заговор, че всичко е наред, че естественият ред не е нарушен. Обвиняваше подофицерите, които обвиняваха офицерите; те пък кълняха командирите си, които пък упрекваха генералите.

От походната кухня се разливаше гореща яхния и кафе, а най-гладните получаваха допълнително и смес от вода и мазнина, която трябваше да имитира сос. С парче пресен хляб в ръката Джак лапаше лакомо с лъжицата. Уийлър се оплака, че храната е отвратителна, нищо не можело да се сравни с бульоните на жена му, нито с пържената риба и чипса, които понякога хапвал на връщане от кръчмата. О'Лоун си спомняше за месни пайове, млади картофки и сочен пудинг. Тайсън и Шоу не се оплакваха, макар никой от двамата да не беше особено впечатлен от храната. Джак дояде порцията на Тайсън. Срамуваше се да си признае, че войнишката храна, макар да идваше нередовно и понякога да се разваляше, докато стигнеше до фронта, беше по-добра от онова, което можеха да си позволят у дома.

Шоу се оживи. С помощта на здравия му гръб преместиха нови бали слама в хамбара и басовият му глас се присъедини към неизменните сантиментални песни, които се пееха след хранене. Джак се зарадва на това, разчиташе на издръжливостта на определени хора, за да понася ненормалния си живот, а Артър Шоу с неговата голяма красива глава и спокойно поведение беше най-голямото му вдъхновение.

В приповдигнато настроение мъжете понасяха стоически шегите на перачките, които ги чакаха да им вземат дрехите, а после голи се редяха пред баните, пригодени специално за тях в дългия хамбар. Джак стоеше зад Шоу и се възхищаваше на огромния му гръб и опънатите мускули на плещите му, в сравнение с които иначе налетят

му кръст изглеждаше като върха на фуния, тръгваща нагоре от вдлъбнатината на опашката и заоблените му космати задни части. Вътре в хамбара мъжете ревяха някакви песни или си подвикваха ругатни, замеряха се с калъпи сапун и плискаха топлата вода от каците и коритата за добитъка, превърнати във вани. На вратата стоеше сержант Адамс и държеше маркуч със студена вода. За да усили струята, беше притиснал края му с пръст и гонеше с нея войниците навън, където можеха да си вземат дрехите, които макар и вече чисти, все още бяха пълни с вездесъщите въшки.

Вечерта си получи надниците от по пет франка и се замислиха как да ги похарчат. Тъй като бе смятан за шегаджията на групата, Джак Файърбрейс също така беше определен и за отговорник за забавленията. Тайсън, Шоу, Евънс и О'Лоун му се представиха свежо избръснати, сресани и с лъснати кокарди.

— Искам ви обратно до девет часа и трезви — каза сержант Адамс, когато тръгнаха да излизат през портата на фермата.

— Може ли да е девет и половина? — извика Евънс.

— В девет и половина и наполовина пияни — каза Джак. — Това ни устройва. — Смяха се по целия път към селото.

Пред един магазин беше пригоден бар, който наричаха „естамине“^[1], а край него вече се беше извила опашка. Възползвайки се от дарбата си на майстор на забавленията, Джак се насочи към малка къщичка с кухня на открито, пред която също се бяха събрали няколко души. Мъжете го последваха и изчакаха навън, докато се освободи маса, която те веднага окупираха. Възрастна жена им донесе чинии, пълни с пържени картофи, които беше извадила от цвъртящ тиган. Клиентите получиха и еднолитрови бутилки бяло вино без етикет. На мъжете не им хареса сухото вино и викнаха на една от помладите жени да им донесе захар, която разбъркаха в чашите си. Сетне, макар все още да му се мръщеха, го изгълтаха жадно. Джак опита бутилка бира. Не беше като онази, която в спомените му сервираха във викторианските кръчми у дома — приготвена с хмел от Кент и лондонска вода.

Сънят ги обори в полунощ, когато Тайсън угаси последната си цигара в сламата. Сред силното хъркане всички забравиха непростимото. Джак беше забелязал, че хора като Уийлър и Джоунс прекарваха всеки ден все едно бяха на работа и вечер си говореха и се

шегуваха така, както биха го правили и вкъщи. Може би той нещо не разбираше, но и двамата офицери се бяха държали по същия начин; или пък целият този разговор за рисуването от натура беше преструвка, че всичко е нормално. Когато започна да се унася, всичките му мисли се насочиха към дома; опита се да си представи гласа на Маргарет и какво би му казала. Здравето на сина му стана по-важно от живота на хората от ротата му. В кръчмата никой не вдигна чаша за Търнър, никой не си го спомняше, както и останалите трима, които си заминаха с него.

Вечерта, преди да се върнат на фронта, всички пяха. Нямаха никакъв срам. Уийлър и Джоунс направиха някакъв комичен дует за момичето, което имало милиони желания. О'Лоун декламира стихотворение за малка къщичка с рози над портата и птичка на дървото, която пеела „тра-ла-ла“.

Убедиха капитан Уиър да свири на пиано и той пребледня от неудобство, когато Артър Шоу и останалите от поделението му, за които знаеше, че са отговорни за смъртта на стотици хора, изпаднаха в умиление от куплет, в който се пееше за целувката на мама. Уиър си обеща никога повече да не се весели с по-нискостоящи.

Джак Файърбрейс разказа поредица от вицове като комик от мюзикхол. Мъжете повтаряха най-забавните изречения и не спираха да се смеят на изпълнението му. Тържественото лице на Джак, блеснало от усилието да бъде смешен, както и спонтанните реакции на останалите мъже, които развеселени подсвиркваха и пляскаха с ръце, издаваха тяхната решителност и техния страх.

Джак се огледа из специално наетата за случая зала — редици зачервени лица, усмихнати и лъщящи под светлините на лампите, с отворени уста, които ревяха и пееха. Всички му изглеждаха еднакви от позицията, която беше заел в дъното на залата върху един обърнат сандък. Всеки един от тези мъже може би имаше своя собствена история, но в сянката на онова, което ги очакваше, бяха взаимозаменяеми. Той не искаше да обикне някого от тях повече от другите.

Към края на изпълнението си усети у него да се надига ужас. Напускането на това невзрачно селце му се стори най-трудната раздяла в живота му; нито към откъсването от родителите, съпругата и детето си, нито към сърцераздирателното сбогуване на гарата бе пристъпвал с

толкова натежало сърце, както към краткия път през полетата на Франция. Всеки път ставаше все по-трудно. Не беше закоравял, не беше свикнал. Всеки път му се струваше, че трябва да бръкне по-надълбоко в запасите си от безумна решителност.

В пристъп на страх и на топлота към множеството зачервени лица Джак завърши изпълнението си с песен. „Ако беше единственото момиче на света“, започна той. Звънтящите думи бяха приети с благодарност от мъжете, сякаш изразяваха най-дълбоките им чувства.

[1] Estaminet (фр.) — механа. — Б.пр. ↑

Взводът на Стивън беше обстрелван спорадично в продължение на три дни. Осъзнаха, че масираната атака става неизбежна. На третата сутрин той се събуди уморен в землянката си, стана и бутна защитната завеса. Очите му пареха и се затваряха. Тялото му не се хранеше с естественото гориво на храната и съня, а от някакво вещество, доставяно от неизвестни жлези. В устата му горчеше, имаше киселини. Черепът му пулсираше отвътре в неравномерен и забързан ритъм. Ръката му започваше да трепери. Трябваше да отиде и да вдъхне увереност на хората си.

Намери Бренън и Дъгълс, двама от най-опитните, да седят на банката за стрелба. Лицата им бяха пребледнели и на земята до тях имаше може би шейсет фаса.

Стивън си размени няколко шегички с тях. Не беше от най-обичаните офицери. Откри, че му е трудно да намира окуражителни и вдъхновяващи думи, когато той самият не вярваше, че войната има смисъл, нито че краят ѝ се вижда. Командирът на ротата капитан Грей — проникателен и енергичен мъж — го смъмри, когато каза на един войник, че войната ще стане много по-жестока, преди да се появи някаква надежда.

Коментарите на Бренън за обстрела съдържаха обичайната доза сквернословия. Любимият му епитет се появяваше толкова често в изреченията му, че след известно време Стивън спря да го забелязва. Така беше и с всички мъже.

Стивън беше повишен в чин, защото имаше по-добро образование от останалите, а всички с университетско образование, които не бяха мъртви, вече командваха ротите. Грей го избра и го прати обратно в Англия в школа за обучение за кадети. Когато се върна във Франция, беше допълнително инструктиран от офицерите в Бетюн, макар че според него решаващият момент беше по време на един футболен мач, когато трябваше да покаже боен дух. Той го направи в схватка с противников играч, след което го пратиха на бърза триседмична обиколка по фронтовата линия в компанията на един астматичен майор, който за първи път напускаше щаба на бригадата. Майорът настояваше Стивън да не се среща с никого от хората, с които беше постъпил в армията; щяха да им го представят отново в различно качество, като висшестоящ, който магически се е сдобил с офицерски чин. Майорът изхриптя на сбогуване и Стивън се оказа притежател на

лъскав колан, нови ботуши и почтителен ординарец. Не познаваше никого от взвода си, макар мъжете, с които беше обучаван и с които се беше сражавал, да бяха само на стотина метра по-надолу по фронтната линия.

— Знае ли се кога това ще спре? — попита Дъглъс.

— Никой нищо не казва. Ти как мислиш?

— Ще ми се да спрат за малко.

— Или поне да ни дадат обедна почивка. — Това беше най-веселото, което Стивън успя да измисли. — Опитай се да скриеш на германеца наденицата му. — Пресилената шега остави лош вкус в сухата му уста.

Чу се изстрел на оръдие и пронизително свистене във въздуха. Снарядът беше средно голям и отначало само изтрещя, но с приближаването си звучеше все по-заплашително. Бренън и Дъглъс се прилепиха към стената на окопа, докато мине над тях. Земята се разтресе и по главите им се посипа пръст. Стивън забеляза, че ръцете на Дъглъс трепереха силно, докато си разтриваше лицето.

— Не може да продължи вечно — кимна той към двамата мъже.

Обикновено ги подлагаха на артилерийски обстрел нощем, като се целеха в тила към оръдията, мунициите и провизиите. Тътенът на фронтната линия денем служеше за прелюдия към атаката, макар Стивън да подозираше, че може да е някаква различна тактика или просто грешка.

Той тръгна през окопа и разговаря с останалите от взвода. Те получаваха команди от подофицерите и гледаха на Стивън като на символ на някаква далечна власт, пред която се очакваше да се държат прилично и почтително. Покрай приятелството си с Уиър той беше научил за тунелджиите почти толкова, колкото и за собствените си хора. Но докато разговаряше с тях под оръдейния огън, осъзна, че не знае нищо за живота им. Повечето бяха лондончани и бяха служили в резерва преди войната.

Най-много харесваше Рийвс, Бърн и Уилкинсън, трима язвителни мъже, които за разлика от Бренън и Дъглъс никога доброволно не се впускаха в опасности, но категорично и непреклонно мразеха врага.

Намери ги както винаги заедно, макар и нетипично притихнали. Рийвс докладва, че полевите оръдия са увеличили активността си през

последния час. Докато говореше, чуха как едно от тях потвърди думите му, а след това във въздуха изсвистя снаряд.

— Вече непрекъснато ни обстрелват по този начин — каза Рийвс. — Чуйте.

Тримата легнаха близо един до друг. Бояха се от раните от снаряд повече отколкото от куршум, защото бяха виждали пораженията. Директно попадение щеше напълно и без следа да изтрие човек от лицето на земята; по-неточен прицел щеше да откъсне парчета от него; дори нараняване от осколка беше по-опасно отколкото от куршум. Често то водеше до инфекция и гангрена.

На няколко метра надолу в окопа се чу пронизителен вой. Разтърсващ, безумен вик, който се извиси дори над оръдейния огън. Младеж на име Типър тичаше по дъските, след това се спря и вдигна лице към небето. Отново нададе писък и този звук на примитивен страх накара всички да потреперят. Тънкото му тяло беше сковано, лицето му бе изкривено от конвулсии. Той крещеше, че иска да се прибере вкъщи.

Бърни и Уилкинсън изругаха.

— Помогни ми — каза Стивън на Рийвс. Приблужи се, хвана Типър за ръката и се опита да го накара да седне на банкетата. Рийвс го сграбчи от другата страна. Очите на момчето бяха впити в небето и нито Стивън, нито Рийвс успяха да накарат мускулите на врата му да се отпуснат и да го принудят да погледне, надолу.

От лицето му се беше оттекла и последната капчица кръв. В бялото на изцъклените му очи, които бяха само на сантиметри от Стивън, не се виждаха червени кръвоносни съдове; в тях плуваха само кафяви кръгове с разширени зеници, които ставаха все по-черни и по-големи, а от ирисите му изчезна всякакъв блясък и живот.

Момчето нямаше никаква представа къде се намира и умолително повтаряше някаква неясна дума, която можеше да е галено обръщение към майка му или баща му. В гласа му звучеше първичен ужас. Стивън усети как в него внезапно започна да се надига състрадание, но го потисна по най-бързия начин.

— Изведете го — каза той на Рийвс. — Не искам такива работи тук. С Уилкинсън го заведете при лекаря.

— Слушам. — Рийвс и Уилкинсън извлякоха парализираното момче към комуникационния окоп.

Стивън беше разтърсен. Това изригване на естествен страх му припомни колко неестествен живот водеха; нямаха нужда да ги връщат към нормалността. Докато се прибере в землянката си, вече беше обзет от гняв. Ако щитът от преструвки се пропукаше, това щеше да струва живота на много хора.

Като че ли нямаше как да се противопоставят на ужаса. При Ипър и в другите офанзивни имаха време да се подготвят, че ще умрат, но артилерийският обстрел отново ги деморализира. Мъже, готови да тръгнат под картечен огън и да защитават окопа си докрай, нямаха сили да посрещнат смъртта в тази ѝ форма. Причината беше в онова, което бяха видели. Рийвс беше издирвал брат си, но не беше намерил и следа от него, която да погребе — нито дори кичур коса. Снарядът, който го бе покосил, не беше с такива размери, че да трябва да се товари с кран, но след като бе прелетял шест мили, беше оставил кратер, в който можеше да се помести цяла ферма. Нищо чудно, си беше помислил Рийвс, че не беше останала и следа от брат му.

— Не че нещо — каза той, — но все пак беше моя плът и кръв.

До следобед на третия ден Стивън започна да се тревожи за хората от взвода си. Чувстваше се като безполезна и забравена брънка от веригата. По-висшите офицери не споделяха нищо с него, войниците получаваха заповеди от подофицерите и се утешаваха един друг. А бомбардировката продължаваше.

Стивън поговори малко с Харингтън, лейтенанта, който също споделяше с него землянката на Грей, след това изпи чая си, който Райли му поднесе точно в пет часа. Излезе да погледа светлините на късния следобед. Отново беше заваляло, а снарядите продължаваха да прелитат през притъмнялото небе, огнените им следи приличаха на неочаквани падащи звезди в сиво-зеленикавия размътен мрак.

Към полунощ Уиър се появи в землянката. Беше му свършило уискито и дойде да поиска от Стивън. Изчака Грей да излезе.

— Как мина почивката? — попита Стивън.

— Беше преди цяла вечност — отвърна Уиър и отпи голяма глътка от бутилката, която Стивън бутна към него. — От три дни сме пак тук.

— Значи сте били под земята, на най-безопасното място.

— Хората ми излизат от дупките и се озовават в това. Вече и те не знаят кое е по-лошо. Не може да продължава така, нали? Просто не

може.

— Спокойно, Уиър. Няма да има атака. Няма намерение да мърдат. Нужна е почти седмица, за да се окопаят тези големи оръдия.

— Ти си студенокръвно копеле, Рейсфорд. Просто ми кажи нещо, което ще ме накара да спра да треперя, друго не искам.

Стивън запали цигара и качи краката си върху масата.

— Снарядите ли ще слушаш, или ще говорим за нещо друго?

— Заради онзи идиот Файърбрейс и неговия феноменален слух е. Научи ме как да различавам оръдията. Мога да ти кажа размера им, траекторията на снаряда, накъде лети и вероятните поражения.

— Ама войната в началото ти харесваше, нали?

— Какво? — Уиър се изправи на стола си. Имаше кръгло честно лице и оредяваща светла коса. Това, което беше останало от нея, бе щръкнало нагоре или лежеше сплетено, когато свали фуражката си. Носеше горнище на пижама и пуловер в синьо и бяло. Облегна се малко назад и се замисли над думите на Стивън. — Сега ми се струва, че не е за вярване, но май така беше.

— Погледни Прайс, нашия старши сержант. Той процъфтява тук, нали? А ти? Самотен ли си?

— Не искам да говоря за Англия — отвърна Уиър. — Трябва да мисля как да остана жив. Имам осем мъже долу под земята, а от другата страна към нас германците също копаят тунел.

— Добре — каза Стивън. — И без това трябва да нагледам моите хора след половин час.

Землянката се разтресе от ударната вълна на огромен снаряд. Фенерът се заклати на гредата, чашите подскочиха на масата, а от тавана се откри пръст. Уиър стисна Стивън за китката.

— Кажи ми нещо, Рейсфорд — каза той. — Говори за каквото искаш.

— Добре. Ще ти кажа нещо. — Стивън издиша дима от цигарата си. — Любопитен съм да видя какво ще се случи. Твоите канални пльхове пълзят под земята в тунел, широк един метър. Моите войници полудяват от снарядите. Командирите не ни казват нищо. Аз седя тук, разговарям с хората, ходя да патрулирам, лежа в калта и картечници ми бръснат тила. Никой в Англия няма представа какво е тук. Ако можеха да видят как живеят тези мъже, нямаше да повярват на очите си. Това не е война, това е експеримент докъде може да стигне човешката

низост. Изключително съм заинтригуван къде е пределът; искам да го разбера. Струва ми се, че едва се започва. Че далеч по-страшни неща, от тези, които вече сме видели, ще бъдат заповядани и изпълнени от милиони момчета и мъже като Типър и твоя Файърбрейс. Няма падение, до което да не бъдат доведени. Виждаш лицата им, когато отиват да си почиват, и си мислиш, че повече не могат да понесат, че нещо у тях ще каже „достатъчно, никой не е способен на това“. Но един ден сън, топла храна и вино в стомасите им и те са готови за още. Мисля, че са готови за десетократно повече и аз искам да знам колко точно. Ако не ме глождеше това любопитство, щях да изляза под вражеския огън и да се оставя да ме убият. Щях да си отнеса главата с една от тези гранати.

— Ти си побъркан — каза Уиър. — Не искаш ли просто всичко това да свърши?

— Да, разбира се, че искам. Но след като стигнахме толкова далеч, искам да знам какво означава.

Уиър пак затрепери, когато звукът от снарядите се приближи.

— Това е смесен баражен огън. Полевото оръдие се редува с тежка артилерия на интервали от...

— Замълчи — каза Стивън. — Не се самоизмъчвай.

Уиър се хвана за главата.

— Говори ми нещо, Рейсфорд. Говори ми за всичко друго, но не и за тази война. Англия, футбол, жени, момичета. Каквото си пожелаеш.

— Момичета? Имаш предвид онези, които мъжете наричат свои любими?

— Както искаш го разбирай.

— Не бях се сещал за тях от дълго време. Непрестанният обстрел е лекарство против нечисти мисли. Не мисля за жени. Те са част от друг живот.

Уиър помълча известно време. След това каза:

— Знаеш ли, никога не съм бил с жена.

— Какво? Никога? — Стивън го погледна, за да види дали говори сериозно. — На колко си години?

— На трийсет и две. Исках, винаги съм искал, но у дома беше трудно. Родителите ми са много строги. Канил съм едно-две момичета

на среща, но те... те все искаха да се омъжват. А пък професионалистките в града все ми се смееха.

— Не ти ли е любопитно какво е?

— Да, разбира се. Но вече е станало такъв проблем, придобило е такава важност в живота ми, че ще е трудно.

Стивън забеляза, че Уиър спря да се вслушва в обстрела. Взираше се в чашата в ръцете си, потънал в размисъл.

— Защо не отидеш на някое от онези места, на които всички мъже ходят по селата? Сигурен съм, че ще намериш някое отзивчиво и не толкова скъпо момиче.

— Не разбираш, Рейсфорд. Не е толкова лесно. За теб е различно. Предполагам, че си бил със стотици жени, нали?

Стивън поклати глава.

— Мили боже, не. Имаше едно девойче от моето село, което го правеше с когото ѝ падне. Всички момчета загубиха невинността си с нея. Трябваше само да ѝ занесеш подарък — шоколад, пари или нещо друго. Беше простоватото момиче, но всички ѝ бяхме благодарни. Тя, разбира се, забременя, но никой не знаеше кой е бащата. Вероятно някой петнайсетгодишен момък.

— Това ли е всичко?

— Не. Имаше и други момичета. От момчетата се очаква да го правят. Смята се, че не е здравословно да го потискат. Дори майките им мислят така. Това е разликата между едно село в Линкълншир и град като... ти откъде беше?

— Лиймингтън Спа.

— Точно така! Това е цената на благоприличието. — Стивън се усмихна. — Извадил си лош късмет.

— На мен ли го казваш! — засмя се Уиър.

— Браво?

— Какво искаш да кажеш с това „браво“?

— Смееш се.

— Пиян съм.

— Няма значение.

Уиър си наля отново и килна стола си назад.

— Та с всичките тези момичета, Рейсфорд, кажи ми...

— Не са толкова много. Може би четири-пет. Това е.

— Няма значение. Кажи ми обичал ли си някоя от тях? Някоя, с която си го правил отново и отново?

— Да, мисля, че имаше такава.

— Само една?

— Да, само една.

— И как беше? Различно ли е в сравнение с другите?

— Да, като че ли беше различно. Много по-различно. Смесва се с другите чувства.

— Искаш да кажеш, че... си бил влюбен в нея или какво?

— Може и така да се нарече. Тогава не знаех. Просто изпитвах силен импулс. Не можех да се спра.

— И какво стана с тази жена.

— Напусна ме.

— Защо?

— Не знам. Прибрах се у дома, а тя дори не ми беше оставила бележка.

— Женени ли бяхте?

— Не.

— И какво направи?

— Нищо. Какво да направя? Не можех да я преследвам. Просто продължих нататък.

Уиър помълча известно време. След това каза:

— Но когато... нали разбираш, когато си бил с нея, усещането различно ли е? Преживяването различно ли е от онова с момичето от селото? Или винаги е едно и също?

— Докато тя не си тръгна, не бях се замислял за това. Тогава имах чувството, че някой е умрял. Сякаш си дете и майка ти или баща ти са изчезнали. — Стивън вдигна поглед. — Трябва сам да го разбереш. При следващия отпуск може да те уредим. Някой от моите хора ще помогне.

— Не ставай глупав — каза Уиър. — Както и да е, та тази жена — мислиш ли за нея сега? Имаш ли спомен от нея?

— Имах един неин пръстен. Изхвърлих го.

— Не се ли сецаш понякога за нея, докато лежиш тук и чуваш огъня навън?

— Не, никога.

Уиър поклати глава.

— Не разбирам. Аз съм сигурен, че бих мислил за нея.

Навън внезапно настъпи затишие. Двамата мъже се спогледаха под слабата светлина, лицата им бяха посивели и уморени. Стивън завиждаше за невинността, която все още прозираше под напрежението, изопнало откритото лице на Уиър. Струваше му се, че той самият беше загубил всякаква връзка със земното щастие отвъд звука на оръдията. Посребрелите му слепоочия сякаш му напомняха, че се е променил и връщане назад нямаше.

— Е — каза той, — преди войната беше ли самотен?

— Да, бях. Все още живеех с родителите си. Не виждах начин да се измъкна от дома. Единственото, за което се сетих, беше да се запиша в армията. Баща ми познаваше човек в инженерните войски и така стана. Започнах служба през 1912 година. Прав беше. Харесваше ми, че имам някаква роля в това. И ми допадаше другарството. Така беше. Преди това не бях имал приятели и изведнъж осъзнах, че имам, ако не приятели, то поне компанията на стотици мъже на моята възраст. Дори открих, че някои се съобразяват с мен. Беше страхотно усещане.

— Добре се справяш — каза Стивън. — Уважават те.

— Не — отвърна недоверчиво Уиър, — биха слушали всеки, който...

— Не се шегувам. Много добре се справя с тях.

— Благодаря ти, Рейсфорд.

Стивън наля още уиски. Винаги се надяваше, че ще го приспи, но всъщност почти не му помагаше. Сънят беше дар, който с еднаква вероятност можеше да дойде както след чая, така и след алкохола.

— Моите хора не ме уважават — каза той. — Те уважават сержант Прайс. Или поне се боят от него. И правят всичко, което ефрейторите им казват. Смит и Петросиън. За тях аз не съществувам.

— Глупости — отвърна Уиър. — Ти си в окопите с тях точно толкова, колкото и подофицерите. Ходиш да патрулираш. Сигурно ти се възхищават.

— Но не ме уважават. И с право. Знаеш ли защо? Защото и аз не ги уважавам. Понякога си мисля, че ги презирам. Какво си мислят, че правят, за бога?

— Ти си странна птица — каза Уиър. — Спомням си един майор, когото срещнах край Ипър...

Вратата на землянката се отвори. Беше Хънт.

— Най-добре елате, сър — каза той на Стивън. — Снаряд в нашата позиция. Има много жертви. Рийвс и Уилкинсън, доколкото знам.

Стивън си взе фуражката и последва Хънт в нощта.

Около двайсет метра от предпазните чували с пясък бяха взривени. Стената на окопа беше поддала, бодливата тел беше отлетяла назад и висеше над издълбаната пръст. Чуваха се стенания. Санитари с носилки се опитваха да разчистят боклука и да стигнат до ранените. Стивън взе лопата и започна да копае. Издърпаха един мъж за раменете. Беше Рийвс. Изражението му беше по-безизразно от обикновено. Половината му гръден кош го нямаше, а от гърдите му стърчеше парче от шрапнел.

На няколко метра по-нататък изровиха Уилкинсън. Тъмният му профил изглеждаше обещаващо запазен, докато Стивън го приближаваше. Опита се да си спомни нещо лично за Уилкинсън. Успя. Наскоро се беше оженил. Работеше като букмейкър. Очакваше бебе. Докато се приближаваше, мислеше какви окуражителни думи да му каже. Но когато санитарите го вдигнаха, обърнаха тялото му и Стивън видя, че главата му е разцепена — гладката кожа и красивото му лице бяха в едната половина, а от другата се виждаха нащърбените краища на разбит череп, от който върху обгорената му униформа се изливаха остатъци от мозък.

— Отнесете го — кимна той на санитарите.

По-нататък намериха още един поразен — Дъгълс, когото беше видял сутринта и когото мислеше за недосегаем. Дъгълс беше жив и се беше облегал на стената на окопа. Стивън се приближи и седна до него.

— Цигара? — попита той.

Дъгълс кимна. Стивън запали една и я сложи в устата му.

— Помогнете ми да се надигна — каза Дъгълс. — Колкото да седна.

Стивън го прегърна през раменете и го повдигна. Кръвта му шуртеше на тласъци от рана от шрапнел в рамото.

— Какво е това бялото на крака ми? — попита той.

Стивън погледна надолу.

— Кост — отвърна той. — На бедрото. Няма нищо, това е просто кост. И си загубил част от мускула.

Стивън целият беше покрит с кръвта на Дъглас. Тя имаше странен дъх, който сам по себе си не беше неприятен, макар да течеше обилно. Миришеше на прясно. Като в месарница, само че по-силно.

— Том добре ли е? — попита Дъгълс.

— Кой?

— Том Бренън.

— Да, мисля, че е добре. Не се тревожи, Дъгълс. Хвани се за мен. Ще ти намерим морфин. Ще се опитаме да спрем кървенето. Ще ти сложа нещо на рамото, полева превръзка.

Когато я притисна, усети как плътта на Дъгълс се изплъзва изпод дланите му. Едно-две ребра пропаднаха под натиска му и ръката му се доближи към белия дроб. Спря да притиска.

— Хънт! — извика той. — За бога, прати тук носилка. Намерете ми и морфин.

Кръвта на Дъгълс потече в ръкавите на Стивън. Изцапа лицето и косата му. Панталоните му бяха подгизнали. Дъгълс се държеше здраво за него.

— Имаш ли съпруга, Дъгълс?

— Да, сър.

— Обичаш ли я?

— Да.

— Добре. Аз ще ѝ съобщя. Ще ѝ пиша. Ще и кажа, че си най-добрият ни войник.

— Ще умра ли?

— Не, няма. Но няма да си в състояние да пишеш писма, аз ще ѝ съобщя какво си направил. Как си патрулирал и така нататък. Тя ще се гордее с теб. Къде е морфинът? Хънт, за бога? Ти обичаш жена си, нали Дъгълс. Ще я видиш отново. Мисли за нея като те закарат в болницата. Дръж се за тази мисъл. Не я пускай. Всичко е наред, идват. Дръж се за ръката ми. Точно така. Ще ти взема цигарата, иначе ще се изгориш. Не се тревожи, ще ти дам друга. Ето.

Стивън не знаеше какво говори. Почти се давеше в кръвта на Дъгълс. Докато санитарите стигнат до тях, войникът вече беше изгубил съзнание. Вдигнаха отпуснатото му тяло, като се стремяха да не утежняват нараняванията му.

Докато се отдалечаваха, отгоре се чу метално свистене. Още един снаряд се приземи и избухна. За миг Стивън съзря линията на окопа, цели двайсет метра напред, след това се сви, за да се предпази от взрива, после пак се изправи. Видя земята отвъд, простираща се с километри; дървета, ферми в далечината. За секунда всичко застина — френската провинция, окъпана в ярка светлина.

После се разхвърчаха пръст и шрапнели и той отлетя напред. Санитарят, който държеше задната част на носилката, беше ударен в главата. Дъглъс се преобърна на дъските на дъното на окопа. Стивън, който остана невредим, се разкрещя:

— Изнесете го, Хънт! Изнесете го! — След това усети, че лицето му е лепкаво, хвана се за главата и извика: — Махнете кръвта на този човек от мен.

Ротата на Стивън беше освободена и получи три дни почивка в Бетюн — градче, което войниците много харесваха заради отзивчивостта на френските момичета и огромния брой барове и кръчми. Стивън беше разквартируван в къщата на един лекар в покрайнините. Тя имаше добре поддържана градина отпред с очакълени триъгълни площадки и жив тисов плет. Макар да беше настанен там заедно с още петима офицери, Стивън имаше самостоятелна спалня за пръв път от началото на войната. Тя гледаше към моравата зад къщата — парче земя с твърда трева, запуснати цветни лехи и кестен в дъното.

В ранния следобед дежурството му свърши. Остави раницата си на лъснатия под, свали ботушите си и се отпусна върху чистите чаршафи на леглото. От завивките се надигна аромат на изсушени билки. Отначало винаги му беше трудно да заспи, защото толкова бързо се унасяше, че мускулите му се свиваха и се сепваше. Военният лекар му даде шишенце с таблетки, но от тях заспиваше толкова дълбоко, че ги пиеше само вечер.

Умората, която изпитваше, се разливаше навсякъде по крайниците и органите му — една болезнена тежест като гравитацията. Но умът му оставеше бистър. Макар почти напълно да бе загубил представа за времето, пламтящите образи от предните дни продължаваха да живеят в паметта му все така ясно. Виждаше тревожното открито лице на Уиър, който отчаяно търсеше подкрепа; красивите меки устни на Уилкинсън в профил и липсващата задна част на главата му; кръвта на Дъгълс, чиято миризма продължаваше да усеща, макар той да беше издъхнал от раните си, след като всичко от него изтече между дъските по дъното на окопа; металният кожух на снаряда, серийния номер на производителя — ако някой изобщо си бе направил труда да го прочете — върху шрапнела, улучил Рийвс в сърцето. Останалите войници, които погребяха на следващия ден, когато артилерийският обстрел най-накрая спря, дървените кръстове, изпратени от интендантството, малките купчинки камъни, оставени от приятели. В прекрасната тишина след заглъхването на немските оръдия, се чу песента на кос.

Стивън стисна очи. Нищо от онова, което беше предвиждал, нищо от онова, което беше сънувал, не можеше да го подготви за

същността и вкуса на това съществуване. Отпи малко уиски от манерката, която извади от раницата си. И внезапно заспа.

Събуди се чак в седем на следващата сутрин. Погледна учудено часовника си. Беше спал дванайсет часа, без да помръдне, както си беше с униформата. Никой не го беше повикал за вечеря; не бе доловил никакво движение в голямата къща.

Намери една баня и се обръсна, като остави водата да тече. Когато свърши, се облече в чистите дрехи, които Райли беше сложил в багажа му. Върна се в стаята си, седна на леглото и се облегна на възглавниците. Отвори прозореца към градината. Денят беше мрачен, но въздухът беше свеж и не се чуваше свистене на снаряди; това му стигаше. Стивън осъзна, че е станал жертва на перверзния трик, който презираше у останалите мъже — сънят го беше излекувал.

Замисли се за закуската. Щеше да има яйца, но дали щяха да сервират и месо? Спомни си убеждението на Берар, че англичаните ядат печено месо на закуска всеки ден. И къде ли беше Берар сега? Някъде на сигурно място в тила, предположи той. Макар Амиен да беше превзет от германците, преди да си го върнат отново, той предполагаше, че Берар е успял да си уреди удобно съществуване; нямаше никакви тревоги относно благоденствието му.

Отпочинал от съня, той си позволи да извика в мислите си голямата къща на булевард „Канж“. Бяха минали почти шест години, откакто избяга оттам през нощта, оставяйки външната врата отворена, с Изабел под ръка. Случилото се под онзи тих покрив с неправилна форма сякаш принадлежеше на свят, който беше също толкова странен и неестествен, колкото този, в който живееше в момента. Спомни си неудържимото безумство на желанието си, напълно споделено от Изабел. Все още виждаше как отметнатата ѝ към стената глава повдига картината с цветя, която почти се е откачила от пилона. Усещаше вкуса на плътта ѝ върху езика си. Ако се съсредоточеше, можеше да си представи и избледнелите контури на лицето ѝ, почти заличени и размазани. Но от паметта му напълно бе изчезнало онова, което я правеше човешко същество — мислите ѝ, навиците ѝ. Неспособността му да извика в ума си тези подробности го измъчваше. Когато се опитваше, не успяваше да чуе гласа ѝ, да си представи как поглежда или как говори, изражението на лицето ѝ, походката ѝ, жестовете. Сякаш беше мъртва и той бе отговорен за смъртта ѝ. Това, което

понасяше заедно с другите мъже, беше наказанието му заради онова, което беше сторил.

След като тя си тръгна, Стивън остана една година в Сен Реми. Ако си променеше решението, трябваше да знае къде да му пише, убеждаваше се той. Можеше да има нужда от него, да поиска помощ, за да се справи със семейството си или с отчуждения си съпруг. Но от нея не дойде никаква вест и когато вече можеше да го понесе, си призна, че тя никога няма да му пише.

Накрая се сбогува с мъжете от мебелната работилница и се качи на влака за Париж. Нае си стая в къща близо до улица „Рен“ и започна да си търси работа. Нямахше никакво желание да се представя в старата си битност на бизнесмен; познанията му за преденето, тарифите и данъците сякаш принадлежаха на друго време. Нае го един строител, който имаше нужда от дърводелец.

Стаята срещу неговата обитаваше млад студент от Тур с блеснали очи на име Ерве, който беше много ентузиазизиран, че живее сам в столицата. Той канеше Стивън да се запознае с приятелите му в кафенетата край площад „Одеон“. Стивън ходеше с него, пиеше ром или кафе, но не споделяше невротичното вълнение на Ерве. Мислеше си да се върне в Англия, но нямаше ясна представа какво би могъл да прави там, затова му беше по-лесно да остане в чужбина. Пишеше кратки писма на някогашния си настойник, за да го увери, че е добре. Не получи нито един отговор.

В съседната къща живееше семейство с осемнайсетгодишна дъщеря на име Матилд. Бащата, който работеше в адвокатска кантора, намери на Стивън чиновническа работа, която, макар и досадна, беше по-добре платена от дърводелската. Той вечеряше в дома им от време на време и беше насърчаван да извежда Матилд в Люксембургската градина през уикендите. Докато се разхождаха, двамата се сприятелиха и Стивън сподели с Матилд историята с Изабел.

Но тъй като не описа физическите измерения на случилото се, разказът му остана недовършен. Матилд се озадачи от очевидната промяна в чувствата на Изабел.

— Тук трябва да има още нещо — каза тя.

Приятелството му с Матилд беше ново преживяване за него. Момчетата от приюта непрекъснато бяха нащрек и търсеха начин да се измъкнат. Макар да съзнаваха, че споделят общо нещастие, всеки от

тях беше прекалено обсебен от собственото си оцеляване, за да бъде великодушен с останалите. Докато работеше на ул. „Лийдънхол“, той имаше колеги, но никой от тях не беше на неговата възраст, с изключение на две момчета от квартал Поплар, които обаче не общуваха с него. Докато обикаляше по доковете и фабриките, срещаше мъже на неговите години и копнееше за компанията им, но така и не му оставаше достатъчно време, за да ги опознае.

Матилд имаше едри зъби и кестенява коса, която връзваше на тила си с панделка. Големите ѝ очи гледаха сериозно, но често се озаряваха от смеха ѝ. Водеше Стивън на разходки покрай реката, а той ѝ показваше местата, които беше посещавал, когато фирмата му за пръв път го беше изпратила в Париж. Приятелството на Матилд беше просто и ненатрапчиво, в него нямаше страст или състезание. Беше лесно да я накара да се засмее и Стивън откри, че тя успява да го накара да се отпусне. Но въпреки това Изабел му липсваше. Въпреки всичките си качества Матилд беше само бледа сянка на истинската женственост. За Стивън всички жени бяха такива. Той съжаляваше мъжете, женени за толкова очевидно посредствени същества; дори онези, които се чувстваха щастливи и горди с въображаемата красота на съпругите си, в неговите очи правеха отчаян компромис. Съжаляваше и жените — тяхната суета, външността им, животът им му се струваха нищожни в сравнение със собствения му стандарт.

Болката му беше силна още една година, след това всичко в него изстина. Не беше излекуван, не смяташе, че времето го е утешило или му е показало различна гледна точка към страстта. За него това беше просто загуба на памет. Присъствието ѝ, което чувстваше непрекъснато, внезапно изчезна. Беше останал с усещането за нещо незавършено и неосъществено.

Тази нова студенина му даде възможност да живее по-лесно, да откликва сравнително убедително на останалите хора; престана да ги разглежда като второразредни същества, които само прикриват мизерния си живот. Но при все това хладната загуба на присъствието ѝ го смути. Беше погребал нещо, което бе още живо.

Когато войната започна, Стивън изпита облекчение. Обмисляше да постъпи във френската армия, но макар това да значеше, че ще убива същите хора и ще се бие за същата земя, не беше същото като се сражава рамо до рамо с други англичани. Четеше във вестниците за

мобилизацията на британските части в Ланкашър и Лондон; за мъже, тълпящи се край пунктовете за набиране на доброволци в Съфолк и Глазгоу, все желаещи да се включат в отбраната на Елзас и Лотарингия. Нищо във френската и британската преса не даваше повод за тревога. И макар войната бързо да набираше скорост, нямаше причина да се смята, че ще продължи повече от година. Репортажите за британското отстъпление при Моне през август наблягаха на това как, макар и изправена пред числено превъзходство, английската армия е доказала, че е равностоен противник на прехвалената германска пехота. Докато се изтегляли и прекарвали въжени мостове над канала, те показали инициатива и храброст; толкова бързо стреляли с пушките си от позициите си, че германците си мислели, че ги обстрелват с картечници. Стивън беше трогнат, че съотечествениците му се бият във война, която не е тяхна.

Върна се в Лондон с възродена любов към Англия. Потиснатият гняв и неизразените чувства в собствения му живот се превърнаха в омраза към германците. Той се наслаждаваше на желанието си да ги сразява и убива; внимателно го отглеждаше и подхранваше — не изпускаше от поглед врага.

На гара „Виктория“ срещна познат чиновник на име Бриджис, който беше доброволец от запаса.

— Не можем да съберем пълен батальон — каза му той. — Не ни достигат няколко души. Ако постъпиш при нас, можем да сме там до Коледа. Какво ще кажеш?

— Не съм обучен — отвърна Стивън.

— Ще отидеш за един уикенд в Ню Форест. Сержантът ще си затвори очите. Хайде. Нямаме търпение да влезем в битка.

Стивън направи каквото му каза Бриджис. Не успя да стигнат във Франция до Коледа, но се озоваха там на следващата пролет. Прикрепиха ги към два редовни батальона и бързо започнаха да гледат на тях като на професионални войници.

Отначало си мислеше, че войната може да се води и завърши бързо по традиционния начин. След това видя как картечарите изсипват порой от куршуми по редиците на настъпващата германска пехота, сякаш човешкият живот нямаше вече никаква стойност. Половината му взвод умря пред очите му от вражески шрапнели. Свикна с гледката и мириса на разкъсана човешка плът. Наблюдаваше

как мъжете около него стават все по-безчувствени пред механичната касапница. Всичко това му изглеждаше като бунт срещу природния ред, който никой не можеше да спре.

Можеше или да протестира, или да стане част от него. Приспособи се към изстреблението. Опита се да бъде безстрашен с надеждата, че така ще утеши останалите, чиито замаяни и нищо неразбиращи лица виждаше през кръвта и грохота. Щом всичко това беше позволено, отразено, възвеличавано, в кой момент щяха да спрат да го правят, чудеше се той. Започна да вярва, че предстоят още по-лоши неща; че предстои унищожение от такъв мащаб, какъвто хората не си бяха представяли.

Когато Стивън слезе, закуската вече беше сервирана на масата. Капитан Грей се стараяше да намира добри квартири за себе си и офицерите си; освен това се беше сдобил и с ординарец на име Уоткинс, който някога беше учил за готвач в кухните на хотел „Конот“ в Лондон. Уменията му не вършеха почти никаква работа, като се имаха предвид порционите на фронта или ограничените запаси по селата, но Грей винаги приемаше предложенията му с ентузиазъм. И сега беше първият на масата.

— Добре ли се наспа, Рейсфорд? — попита той, като вдигна поглед от чинията си. — Харингтън надзърна в стаята ти снощи, но каза, че спиш като заклан.

— Да, напах се като бебе. Сигурно е от свежия въздух.

Грей се засмя.

— Заповядай. Има пържени яйца. Пратих Уоткинс да търси бекон, но засега ще трябва да се задоволим без него. Френският бекон винаги е бил доста противен, дори и в най-добрите времена.

Грей беше необикновен офицер. Войниците се страхуваха от него, но макар да беше усвоил грубоватото поведение на обикновен редник, през по-голямата част от свободното си време четеше. Носеше томчета с поезия в джоба си и в землянката му над леглото винаги имаше малка лавица с книги, които се увеличаваха или заменяха чрез колети от Англия. След университета беше станал лекар, а при избухването на войната вече бе квалифициран хирург. На лавицата до романите на Томас Харди се появяваха и трудове на Виенската школа

по психиатрия. Смятаха го за стожер на дисциплината, след като беше председателствал военен съд, осъдил на смърт млад войник, но също така често говореше за мотивация и разбиране. Детството му, прекарано в шотландските долини, го беше направило ироничен и беше подсилило малко абстрактните му военни и психологически теории с практическа предпазливост.

Сдъвка отривисто последните хапки от хляба и пържените яйца и си наля нова чаша кафе.

— Хубава къщичка, нали? — каза той, бутна стола си назад и запали цигара. — Бъди сигурен, че лекарите винаги си създават уют. Познаваш ли добре Франция?

— Доста добре — отвърна Стивън и седна пред чиния с пържени яйца. — Прекарах известно време тук преди войната.

— Колко?

— Около четири години.

— Мили боже! Значи говориш езика като местен?

— Малко съм отвикнал да го говоря, но някога бях доста добър.

— Може да ни е от полза. Не че в момента имаме никакви контакти с французите. Но никога не се знае. С развитието на войната... Как е взводът ти? Харесва ли ти да командваш?

— Имахме тежък период. Дадохме много жертви.

— Да, разбира се. Ами ти? Разбираш ли се с войниците?

Стивън отпи от кафето си.

— Да, така мисля. Но не съм сигурен, че наистина ме уважават.

— Подчиняват ли ти се?

— Да.

— Смяташ ли, че това е достатъчно.

— Вероятно.

Грей стана и отиде до мраморната камина. Загаси угарката от цигарата си в огнището.

— Трябва да ги накараш да те обичат, Рейсфорд, това е тайната.

Стивън се смръщи.

— Защо?

— Ще се бият по-добре. И ще се чувстват по-добре. Не искат да им пръснат мозъците, докато се бият за някакъв сухар с пагони. — Жилавото тяло на Грей трепереше от вълнение; блесналите му очи

търсеха в лицето на Стивън някакъв знак на съгласие. Поклащаше ентусиазирано глава.

— Може би е така — каза Стивън. — Ще се опитам да дам пример.

— Сигурен съм, че ще го направиш, Рейсфорд. Знам, че ходиш да патрулираш заедно с тях, че им превързваш раните и така нататък. Но обичаш ли ги? Би ли жертвал живота си за тях?

Стивън се чувстваше така, като че го разглеждаха под лупа. Можеше да отвърне „Да, сър!“ и да приключи разговора; но неформалното и настойчиво държане на Грей, макар и обезпокоително, позволяваше откровеност.

— Не — призна си той. — Предполагам, че не.

— Така си и мислех — отвърна Грей и се изсмя победоносно. — Дали защото цениш прекалено високо собствения си живот? Смяташ ли, че той струва повече от този на някой прост кашик?

— Никак даже. И аз съм прост кашик, нека не го забравяме. Вие ме повишихте. Причината е, че не ценя достатъчно живота си. Не усещам мащаба на жертвите. Нямам представа за стойността на нещата.

Грей отново седна на масата.

— Има нещо у теб, което не проумявам — каза той. Лицето му се изкриви в престорена почуда, докато изучаваше Стивън, след това се изсмя. — Но ще разбере какво е, не се тревожи. Би могъл да станеш добър войник, ако го поискаш. Още не си, но можеш да бъдеш.

Стивън помълча известно време, сетне каза:

— Прайс е добър войник.

— Прайс е прекрасен човек. Още едно от моите повишения, ако ми позволиш да си присвоя част от славата му. Бил е чиновник в склад преди войната. По цял ден е седял на бюро и е отмятал числа. А сега ротата му не може без него. Той управлява живота на всички тях. А да си го виждал изнервен?

— Не, слава богу. И аз завися от него като всички останали.

— Разбира се, че зависиш — отвърна Грей. — А сега ми разкажи за тунелджиите. Често си край тях, нали?

— Да. Галерията им започва от нашите позиции. Доста често са край нас. Работят усърдно под земята. Малко хора биха могли да вършат това.

— Как се казва момъкът с гуменките?

— Уиър ли? Командирът на ротата?

— Да. Какъв човек е?

— Странен, но не повече от всички останали в подобни условия. Не е миньор по професия, инженер е, назначен да отговаря за миньори.

— И на мен ми се струва странен, аз лично нямам много време за сапъорите. Месеци наред ровят, а после взривяват дупката и какво имаме? Хубав малък кратер с издатина по края, който врагът може да завземе.

Лейтенант Харингтън, висок мрачен мъж, който леко заекваше, влезе в трапезарията.

— Добро утро, сър — каза той на Грей. Държеше се почтително, но изражението му беше почти винаги учудено, сякаш не можеше да повярва какво му се случва. Стивън се чудеше как успява да бъде толкова педантичен, след като очевидно му беше трудно да запомни кой ден от седмицата е.

— Точно си говорехме за сапъорите — каза Грей.

— О, да, сър.

— Рейсфорд е приятел с командира на ротата им, Уиър.

— Струва ми се, че са направо неразделни, сър — отвърна Харингтън.

Грей се изсмя.

— Знаех си. Чуваш ли, Рейсфорд?

— Нямах представа, че лейтенант Харингтън се интересува толкова от живота ми.

— Само те будалкам, Рейсфорд — каза Харингтън, докато си сипваше в чинията пържени яйца, които бяха почнали да изсъхват.

— Разбира се — отвърна Стивън. — Ще поразгледам града. Извинете ме.

— Добра идея — обади се Грей. — Изгубих всякаква надежда, че ще получа бекон. Кажи на Уоткинс, ако искаш още кафе, Харингтън.

— Благодаря, сър.

Грей се качи в спалнята си, за да си потърси книга, а Стивън излезе. Прекоси градината, излезе на пътя и затвори очи, когато усети слабата слънчева светлина върху лицето си. Пое дълбоко дъх и продължи.

Молбата на Джак Файърбрейс да му разрешат отпуск, за да посети сина си, беше отхвърлена.

— Мислих много — каза Уиър. — Съчувствам ти, че не си се прибирал от година. Но е истински ад да местя толкова много хора напред-назад. Пътищата са задръстени от колите за доставки. Ще трябва да си изчакаш реда.

Джак се върна под земята. От укрепената с вертикални греди шахта, скрита в окопа, тръгнаха два тунела. Първият, който беше на около десет метра под повърхността, им създаде проблеми заради насрещните действия на германските сапъори — беше се стигнало до бой в затворено пространство под земята. По-добре беше да се дълбае в глина, отколкото във варовик. Честите експлозии откъртваха парчета от варовика; те се смесваха с водата, която се процеждаше от кратерите на снарядите в ничията земя, и образуваха лепкава течност, понякога оцветена от кръвта на сапъорите, поразени от взривовете.

Следвайки заповедите на командването, Уиър нареди вторият тунел да е на двайсет метра под повърхността. Съгласно правилника трябваше да е само метър широк.

— Не ми харесва тази работа — каза Тайсън, легнал на земята зад Шоу и Евънс. — През живота си не съм виждал нищо по-тясно.

Малко зад тях, където вече бяха укрепили изкопа с дървени греди, бяха окачени фенери, но напред беше тъмно.

Джак се опита да не мисли колко тежи земята отгоре им. Не мислеше и за корените на дърветата, протягащи се надолу в пръстта. Във всеки случай бяха доста надълбоко. В Лондон се справяше, като си представяше галерията, в която работеше, като купе на нощен влак — щорите са спуснати и от малкото затворено пространство не виждаш нищо навън, но покрай прозорците в мрака прелита огромен свят с дървета, поля и открито небе. В тясното пространство от един метър обаче, където земята беше непосредствено до устата и очите му, беше трудно да поддържа тази илюзия.

Ръцете на Евънс копаеха неуморно, Джак чуваше хрипливото му дишане, опитите му да поеме малкото кислород, който успяваха да им доставят отгоре. Присъствието на Евънс го успокояваше. Над земята не даваше и пукната пара за подобното му на пор лице и саркастичните му шегички, но тук дишаха като един, сърцата им бяха в едно тяло.

Шоу го смени на най-предната позиция. Трябваше да пропълзи върху Евънс, после да вдигне Джак от дървения кръст и да се прилепи към пода на тунела, за да може Джак да мине над него. Дори двайсет метра по-назад все още не можеха да се изправят, но можеха да стоят клекнали, опъвайки крайниците си един по един. Въздухът беше тръпчив, а под светлината на лампата се виждаше, че дървените подпори са наредени с окуражаваща прецизност.

— Десет минути почивка — каза Уиър. — Отдъхнете си добре.

— Не трябва ли да сте в землянката си и да пиете чай? — попита Джак. — Обзалагам се, че никой от другите ротни командири не слиза под земята.

— Трябва да ви държа под око — отвърна Уиър. — За да бъде всичко както трябва.

Под земята на мъжете им беше позволено да говорят на офицерите без излишна почтителност. Това беше начин да се признае колко е трудна работата в тунела. Освен това говорейки си така, сякаш се намираха в обикновена мина, те подчертаваха разликата между себе си и пехотата — може и да бяха канални плъхове, но бяха по-добре платени.

— Да поиграем на Фриц — предложи Евънс. — Това беше суеверна игра, популярна сред сапъорите и напълно неразбираема за офицерите.

— По-добре недейте — отвърна Уиър. — Но ако ще го правите, пазете тишина.

— Добре — каза Евънс. — Според мен е на двайсет пет, женен е, с две деца. И е на три метра оттук.

— Аз смятам, че са четирима — продължи Джак. — И сега са в бойния тунел. Щом са на три метра в пет часа, ние ще стигнем първи.

Евънс си имаше точкова система, която се основаваше на метрите, прокопани за ден. Целта на играта беше да се предскаже къде е врагът. Победителят го виждаше как умира; изгубилият си осигуряваше безопасността, като плащаше на другите с цигари. Уиър не разбираше нито правилата, нито точковата система, но позволяваше играта, защото тя разсейваше мъжете и ги правеше по-бдителни. Търнър беше губил пет поредни игри, включително и сутринта преди да умре, а в очите на останалите това имаше особен смисъл.

Същия следобед Уиър получи съобщение да се яви при капитан Грей, когото намери да инспектира боеприпасите в тила.

— Не се познаваме май? — каза Грей. — Хората ти вършат добра работа. Сигурно е ужасно там долу.

— Не по-лошо отколкото под артилерийски обстрел. Само не искаме да ни хванат натясно. Вашите хора се боят да не ги взривят отдолу, а моите — да не бъдат приклучени в тунел, широк един метър, в който да ги застрелят. Получихте ли молбата ми?

— Да, получих я. Разбира се, че ви се полага охрана. Но трябва да разберете, че моите хора не са свикнали да стоят под земята. Досега справят ли се?

— Да, вършат си добре работата. Но ни трябват редовни дежурства.

— И не можете да отделите от своите хора?

— Не и сега, когато копаем по-дълбок тунел. Работят непрекъснато. Трябва ни само патрул. Трима-четирима души ще свършат работа.

— Добре — каза Грей. — Както знаете, имам известни съмнения доколко е полезно това взривяване на кратери, които после врагът да окупира, но няма да пренебрегна безопасността на хората ви. Ще помоля Рейсфорд да се заеме. Мисля, че го познавате.

— Да, познавам го.

— Сериозен човек ли е?

— Така мисля — отвърна Уиър.

— Малко е странен — каза Грей. — Ще говоря с него по-късно. Може да започнат още тази вечер.

Стивън търсеше доброволци.

— Ще вземем един канален плъх с нас да ни покаже пътя, но ми трябват още двама. Ще сме в бойния тунел. Няма да се налага да пълзим.

Никой не искаше.

— Добре, ще взема Хънт и Бърн.

Отиде при сержант Адамс да попита кой от тунелджиите ще тръгне с тях.

— В момента пращат доброволец, сър. Ще бъде този, който е загубил на Фриц.

Беше Джак. Освен че даде на Евънс пет цигари, трябваше да придружи пехотинците в тунела. Сложиха си противогази и окачиха гранати на коланите си. В десет часа отидоха при шахтата.

Стивън погледна за последно небето и последва Джак надолу. Никога преди не беше слизал под земята. Почувства кратък прилив на нежност към открития свят и безкрайното му небе, колкото и обезобразен да беше от усуканите вълма бодлива тел върху разораната от взривове земя и летящите метални шрапнели, обичайни като въздуха, който дишаха.

Стъпалата бяха направени така, че да са преди всичко здрави; ръцете му усетиха треските по дървесината, която изобщо не беше изгладена. Бяха поставени на неравни разстояния, така че беше трудно да се постигне някакъв ритъм при слизането. Не му беше лесно да спазва темпото на Джак Файърбрейс. Отначало трябваше да внимава да не му стъпва по пръстите, но скоро единственото, което виждаше, беше спорадичното поклащане и проблясване на каската му далеч долу.

Най-накрая Стивън скочи от стълбата на мястото, където го чакаше Джак. За миг мракът и тишината му напомниха за игрите от детството, когато заедно с другите момчета се предизвикваха да влязат в отдавна затворено мазе или изоставен кладенец. Влажната миризма на пръст и неумолимата тежест на материята го уплашиха. Кратерите от снаряди на повърхността не бяха нищо повече от драскотини в земята в сравнение със смазващото количество пръст. Само да помръднеш или да се свлечеш, и бяха обречени — нямаше да имат никаква възможност да окажат съпротива или да се измъкнат с леко нараняване. Дори по-малкият брат на Рийвс след взрива от гаубица имаше повече шансове за оцеляване.

Хънт и Бърн се огледаха неспокойно. Държаха пушки в ръцете си, а вместо меките си фуражки си бяха сложили миньорски каски. Стивън имаше револвер и всички носеха гранати — Уиър им беше казал, че в случай на неприятност те ще са най-ефективното им оръжие.

— Чух германско раздвижване от тази посока — каза тихо Джак. — Трябва да защитим нашите хора в камерата с експлозивите, както и

в по-дълбокия тунел, за който те не знаят. Ще минем през този вход, който води към дълга галерия. От нея тръгват два бойни тунела с подслушвателни постове. Не трябва да се отделяме един от друг.

Бърн погледна към това, което Джак беше описал като вход.

— Мислех, че няма да се наложи да пълзим.

— По-нататък се разширява — каза Джак.

Бърн изруга и прокара ръка по втвърдената пръст и глина.

— Недрата на Франция — каза Стивън. — Ето за това се бием.

— Не и за шилинг на ден — обади се Бърн.

Джак тръгна напред в мрака. Очите му бяха привикнали към работа на тъмно. Той автоматично приклепна и започна да пристъпва със свити крака.

Вървяха около десет минути и тогава тесният тунел стигна до разклонение със страничната галерия, която Джак и ротата му бяха изкопали преди два месеца. Вдясно имаше вход към успореден тунел, който щеше да ги отведе към камерата, в която залагаха експлозивите. Вляво бяха двата бойни тунела, в единия от които бяха чули звук от вражеска дейност.

Бърн и Хънт спряха да ругаят. Хънт изглеждаше ужасен.

— Добре ли си? — попита го Стивън.

Хънт бавно поклати глава.

— Това не ми харесва. Да съм под земята. Да съм затворен по този начин.

— В безопасност сме — отвърна Стивън. — Те са професионалисти. Виж колко добре са направили укрепването.

Хънт започна да трепери.

— Не е редно — каза той. — Аз съм пехотинец. Не бива да върша това. Мога да рискувам в окопа, но не и в тази проклета дупка. Ами ако пръстта се срути? Мили боже.

— Тихо — каза Стивън. Хънт стискаше ръката му, обзет от паника. — За бога, Хънт. Тръгвай през тунела или ще те пратя на военен съд. Ще патрулираш всеки ден от тук чак до Швейцария.

Стивън усети как страхът на Хънт зарази и него. Отдавна изпитваше ужас от тесни пространства.

Джак изчезна надолу през входа към бойния тунел и Стивън се взря в отчаяното изражение на Хънт в мрака. За миг си го представи в цивилния живот. Беше работник, който се трудеше по строежите в

Лондон и Хертфордшир; не искаше да умре на десет метра под земята в чужда страна. Стивън изпита съчувствие към него.

— Влизай, Хънт. Аз ще те последвам.

— Не мога, не мога — започна да бръщолеви Хънт.

— Ако не влезеш, ще направиш така, че ще ни убият. — Стивън извади револвера си и го зареди. — Мразиш германците, нали?

— Да.

— Те убиха приятелите ти. Опитват се да убият и теб. Убиха Рийвс и брат му. Уилкинсън. Дъглъс. Всичките ти приятели. Сега имаш възможност да помогнеш да избием тях. Влизай вътре. — Насочи пистолета си първо към входа, а след това към главата на Хънт. Изненада се от собствената си грубост; предполагаше, че се дължи на страх. Хънт влезе бавно в тунела и Стивън го последва. Ботушите на Хънт бяха пред лицето му, чуваше как Бърн пълзи зад него. Ако възникнеше опасност, щеше да е приклещен. Нямахше да може нито да продължи напред, нито да се върне назад. Стисна очи и изруга тихо, за да си вдъхне кураж.

Таванът на тунела беше на педя над главата му. Не спираше да си повтаря най-цинични думи в най-ужасните комбинации, които можеше да измисли; сипеше сквернословия срещу света, срещу самата му същност и неговия създател. След известно време тунелът се разшири. Можеха да вървят полуизправени. Бърн беше извадил цигара от джоба си и вече дърпаше от нея. Стивън му кимна окуражително. Бърн се усмихна.

Джак прошепна на Стивън:

— Смятаме, че много наблизо има немски тунел. Нашите хора, които залагат експлозивите, се боят, че ще проникнат при тях. Ще се кача в подслушвателния пост. Ще взема един от вас с мен да ме прикрива. Вие задръжте един при себе си.

— Добре — каза Стивън. — По-добре вземи Бърн. — Видя ги как тръгнаха нагоре и се обърна към Хънт, който седеше на пода на тунела, прегърнал коленете си, и тихо мърмореше.

— Тоя тесен участък, през който минахме току-що, ами ако го взривят? Няма да можем да се върнем. Блокирани сме.

Стивън седна до него.

— Слушай — каза той, — не мисли за това. Тук сме само за два часа, докато нашите хора поставят експлозивите. Два часа ще минат

като нищо. Мисли колко бързо се изнизват. Мисли как понякога ти се е искало да са по-дълги. Това е колкото един футболен мач, долу сме вече от половин час. — Стискаше ръката на Хънт. Установи, че докато му говореше, помагаше и на себе си да преодолее собствения си страх.

— Мразите ли швабите? — попита Хънт.

— Да — отвърна Стивън. — Погледни какво са направили. Виж света, който създадоха, превърнаха го в истински ад. Бих ги избил всичките, ако можех. — Хънт заплака. Скри лице в дланите си, сетне го обърна към Стивън. Имаше приятни открити черти, плътни устни и гладка кожа. Умоляващото му уплашено лице беше оброчено от големите му загрубели отрудени ръце, покрити с белези от порязвания и изгаряния от безбройните задачи.

Стивън поклати отчаяно глава и протегна ръка. Хънт я обви с дланите си и започна да плаче с глас. Примъкна се до Стивън и облегна главата си на гърдите му. Стивън почувства как дробовете на Хънт се свиват и разпускат с всеки един от стоновите, които разтърсваха тялото му. Надяваше се да успее да се разтовари от ужаса, който се беше натрупал в него, но след минута риданията му се усилиха. Стивън го отблъсна и вдигна пръст пред устните си. Хънт отпусна лицето си на пода и се опита да заглуши плача си. Стивън чуваше приближаващи се стъпки пред тях. Появи се високият Бърн, който макар и превит на две, все пак вървеше. Дъхът му, миришещ на тютюн, лъхна Стивън в лицето.

— Фрицовете са копали през нашия тунел. Файърбрейс е на трийсет метра напред и се ослушва. Каза, че трябва да отидете.

Стивън преглътна.

— Добре. — Хвана Хънт за раменете и го разтърси. — Сега ще изтрепем малко германци. Ставай. — Хънт застана на колене и кимна.

— Да вървим тогава — обади се Бърн.

Тримата потънаха още по-дълбоко в тъмнината. Трябваша им пет минути, за да стигнат до мястото, където Джак беше приклепнал с долепено до стената ухо. В края на укрепения с греди тунел видяха дупка с неправилна форма, през която немските сапъори бяха влезли.

Джак сложи пръст на устните си, произнесе без глас „фрицовете“ и посочи към дупката. Тишина. Стивън наблюдаваше лицето на Джак, докато той се вслушваше. Носеше избеляла риза, ръкавите му бяха

навити, а платът беше подгизнал от пот. Обръснатият му широк тил беше настръхнал.

Чу се звук от експлозия и зад тях се посипаха камъни и пръст. Мъжете останаха неподвижни. Чуваха стъпки в тунела, успореден на техния. Сякаш се отдалечаваха по посока на британските позиции. Хънт се разпищя.

— В капан сме, в капан сме, взривили са тунела. Мили боже, знаех си...

Стивън запуши устата му с ръка и блъсна главата му в стената. Стъпките спряха, след това започнаха да се връщат към тях.

— Насам — каза Стивън и тръгна обратно по пътя, по който бяха дошли. — Спрете ги, преди да са стигнали до нашите хора.

Към края на прохода, малко преди да се влее в галерията, пътят, по който бяха дошли, беше блокиран — взривът, който бяха чули, беше пречупил подпорите и срутил пръстта. Стивън и Джак тръгнаха през отломките, когато зад тях някой откри огън.

— Влезли са, влезли са, минали са през дупката — пищеше Хънт. Стивън издърпа Бърн през свлечената пръст. Видя Хънт да търкулва граната, преди да стигне до мястото на експлозията. На трийсет метра се чу изстрел от пушка. Виждаха се четирима немци, когато гранатата на Хънт избухна със силен разтърсващ звук. Двама от тях отскочиха назад, а третият отхвърча настрани към стената, но след няколко секунди огънят започна отново. Стивън се качи върху купчината пръст и започна да стреля в мрака. Бърн намери позиция и нагласи на нея тежката си пушка. И двамата не спираха да стрелят, ориентираха се само по проблясъците от оръжията срещу тях. Стивън се пресегна към колана си за гранатите. Беше невъзможно да улучи каквото и да било с пистолета; граната щеше да нанесе повече поражения и можеше да блокира тунела, а това щеше да даде възможност на мъжете, които залагаха експлозивите в паралелния тунел да се измъкнат. Докато опипваше колана си, извика на останалите да хвърлят и техните гранати. Неговата май се беше заплела. Докато я търсеше отчаяно с пръсти, стрелбата срещу него беше подновена, а после му се стори, че върху него се срути къща. Беше изхвърлен с огромна сила назад.

Хънт застана над Стивън и го повдигна, колкото да може да метне гранатата през пространството, където доскоро беше стоял.

Двамата с Бърн хвърлиха по три гранати в бърз ритъм, последва дълга поредица от взривове, от които таванът на тунела пропадна в участък от двайсет метра. Германските пушки спряха огъня и Бърн, който разбираше малко немски, чу команда за евакуация. Джак ги поведе и те започнаха да влачат Стивън към галерията, теглеха го и ругаеха, нужни им бяха двойно повече сили заради товара на отпуснатото му тяло. В галерията срещнаха други сапъори, които прииждаха от тунела, и четирима мъже, които бяха поставяли детонаторите във взривната камера. Настана истинска бъркотия, всички се надвикваха и не можеха да обяснят какво се беше случило. Редуваха се да влачат Стивън през тунела обратно към стълбата, но заради горещата му лепкава кръв на уморените войници им беше трудно да го държат здраво.

Когато излязоха, завариха хаос. Пороят от снаряди беше взел жертви в окопа и бе унищожил петдесет метра от прикритието за стрелба. Прислоняваха се зад каквото успеят да намерят. Бърн извлече Стивън до сравнително безопасно място, а Хънт тръгна да търси помощ. Казаха му, че полковият пункт за първа помощ, който би трябвало да е недосегаем в землянката си, е бил напълно разрушен от директен удар. Стивън лежеше на една страна, опрял буза върху дървените дъски на дъното на окопа. Бърн му беше свил краката, за да не пречи на движещите се нагоре-надолу мъже. Лицето му беше покрито с мръсотия, порите му бяха запушени от частичките, които се бяха разхвърчали след избухването на немската граната. В рамото му се беше забил шрапнел и бе улучен от куршум във врата; имаше мозъчно сътресение от взрива и беше изгубил съзнание. Бърн извади полевата си аптечка и сипа йод в дупката на врата му; намери връзките, които отваряха торбата с превръзките и извади от нея марля.

Към десет пристигнаха хранителните дажби. Бърн се опита да налее малко ром в устата на Стивън, но той не отлепяше устни. Под непрекъснатия обстрел най-важните приоритети бяха възстановяването на прикритията и преместването на ранените, които можеха да ходят.

Стивън лежа цял ден в нишата, която Бърн му беше изкопал, докато най-накрая дойдоха санитарите с носилките, за да го изнесат към превързочния пункт.

Беше напълно изтощен. Искаше да спи дни наред без прекъсване, може би цели двайсет, и то в пълна тишина. Но когато се

свести, успя да се отпусне само в лека дрямка. Унасяше се и се стряскаше, понякога след събуждането си установяваше, че са го местили. Не усещаше капките дъжд по лицето си. При всяко ново идване в съзнание болката сякаш се усилваше. Имаше чувството, че времето върви на обратно и той се доближава до мига на взрива. Накрая времето спря точно когато металът прониза плътта му и болката застина на това ниво. Копнееше за сън; с волята, която му беше останала, прогони реалния свят и се застави да се потопи в мрака.

Когато разви инфекция, започна да се поти; треската достигна връхната си точка в рамките на минути, разтърси тялото му и зъбите му затракаха. Мускулите му се свиваха конвулсивно, а пулсът му се ускори в ожесточен ритъм. Потта попи през бельото му в прогизналата от кал униформа.

Докато дойдат да го изнесат към превързочния пункт, треската беше започнала да стихва. Болките в ръката и врата му изчезнаха. Но пък можеше да чуе как кръвта му бушува във вените. Понякога шумът утихваше, друг път се усилваше — всичко зависеше от това колко силно помпа сърцето му. А с този звук дойде и делириумът. Откъсна се от физическата си обвивка и му се стори, че се намира в една къща на френски булевард, претърсва я и вика по име Изабел. После изведнъж се озова в английска селска хижа, в голямо сиропиталище, после обратно се пренесе в родното си място. Бълнуваше и крещеше.

Усети тежкия мирис на карболовия сапун в приюта, след това — на праха и тебешира от класната стая. Щеше да умре, без да е бил обичан, нито веднъж, не и от човек, който го познава добре. Щеше да умре сам и нямаше да има кой да го оплаче. Нямаше да им прости — на майка си, на Изабел, на мъжа, който му беше обещал да му бъде баща. Изкрещя.

— Говори нещо за майка си — каза санитарят, докато го внасяха в палатката.

— Всички го правят — отвърна военният лекар, сваляйки превръзката, направена от Бърн преди почти трийсет часа.

Изнесоха го от палатката, за да изчака транспорта до лечебницата или смъртта — зависи кое щеше да дойде първо.

И там под безразличното небе духът напусна тялото му с неговата разкъсана плът и инфекцията, с неговата слаба и увредена

природа. Докато дъждът валеше по ръцете и краката му, онази част от него, която все още беше жива, остана недосегаема. Не беше умът му, а някаква скрита същност, която сега копнееше за спокойствие и тишина, за сенчест път, по който не се чуват изстрели. Дълбоките пътеки на мрака се отвориха за нея, както се бяха отворили и за другите мъже в редиците изкопана земя само петдесет метра от него. След това треската му се усили и той отплува към мечтаната забрава, чу глас, който не беше човешки, но беше настоятелен и ясен. Това беше гласът на живота му, който го напускаше. Тонът му беше подигравателен. Вместо спокойствието и тишината, за които Стивън копнееше, той му предлагаше възможност за завръщане. На този късен етап все още можеше да влезе обратно в тялото си и в бруталната извратена реалност сред разкопаната пръст и разкъсаната плът, можеше със смелостта и волята си да се върне в това недодялано, компрометирано и непобедимо съществуване, което въплъщаваше живота на земята. Гласът го викаше; призоваваше чувството му за срам и незадоволеното му любопитство и ако го пренебрегнеше, със сигурност щеше да умре.

Обстрелът свърши. Джак Файърбрейс и Артър Шоу седяха на банкетата за стрелба, пушеха цигари и пиеха чай. Обсъждаха слуховете, че дивизията щяла да започне настъпление на юг. Бяха вгълбени в себе си, осъзнаваха, че са оцелели в пороя от снаряди и битката под земята. Изпитваха някакво самодоволство.

— Някакви новини за твоето момче, Джак? — попита Шоу.

— Все още е зле. Надявам се скоро да получа писмо.

— Гореве главата. И нашият син имаше нещо подобно, но накрая се оправи. Болниците ни са добри, да знаеш. — И Шоу потупа Джак по рамото.

— Какво стана с лейтенанта, който беше с теб под земята и го раниха?

— Не знам. Накрая го изнесоха от огневата линия, но той вече бълнуваше.

— Той щеше да те дава на военен съд, нали? Бих казал, че сме се отървали.

Джак изглеждаше тъжен.

— Накрая се оказа свестен. Нищо не направи.

— Ама те държа буден една нощ.

Джак се засмя.

— И друг път ми се е случвало. Можем да питаме капитан Уиър как е.

— Иди да разбереш — каза Шоу. — Вече утихна. Ако сержантът пита къде си, ще те покрия. Иди да видиш какво става.

Джак се замисли за миг.

— Трябва да призная, че се интересувам от този човек. Ще отида да надникна. Може дори да получа нещо за спомен.

— Добро момче — отвърна Шоу. — Вземи и за мен.

Джак си допи чая, взе няколко цигари от пакета и ги прибра в джоба си. Намигна на Шоу и тръгна към комуникационния окоп, който водеше назад към тила. След оръдейната атака кипяха възстановителни работи. На Джак му се стори любопитно колко бързо пътищата и полята губеха френския си селскостопански облик и се превръщаха в разпределителни станции, арсенали и складове — в това, което мъжете наричаха „снабдяване“. Снарядите бяха превърнали земята в нещо прилично на прекопана нива или зеленчукова градина,

но това беше за кратко. Попита един човек, който копаяше нови нужници, къде е превързочният пункт.

— Не знам, приятел. Но от другата страна на пътя има някакви медицински палатки — отвърна му той и отново се зае с работата си. Джак намери един санитар със списък на ранените и двамата прегледаха имената в него.

— Рейсфорд. Да. Ето го. Пренесоха го зад зида.

— Искаш да кажеш, че е умрял?

— Не са го носили в пункта за евакуация. Сигурно е умрял. Прехвърлиха ги преди около час. Оттатък оня зид има още пет-шест ранени.

„Ще се помоля за него — помисли си Джак, — ще изпълня християнския си дълг.“ Вече се смрачаваше. Джак тръгна по изровения кален път към ниска каменна стена, зад която се простираше разорано поле. Имаше редици смачкани платнища с тъмни петна. Някои от лицата върху тях изглеждаха бели под лунната светлина, която се процеждаше през близката горичка. Някои тела бяха подпухнали и пръскаха униформите, други бяха разкъсани; всички лежах тежко отпуснати.

Джак погледна отвъд редиците изхвърлена плът към браздите на разораното поле и очите му се разшириха, когато съзря някакъв силует, който преди това му беше убягнал. Напълно гол, само с един ботуш и превръзка около шията, с изпоцапано от прах и засъхнала кръв тяло, в мрака пред него изплува Стивън. Сухите му устни мълвяха нещо, което звучеше като „Махни ме оттук!“. Джак се съвзе от уплахата, прескочи зида и се приближи. Стивън направи още една малка стъпка и се строполи в ръцете му.

Когато се върна в квартирата си в селото, Майкъл Уиър седна на малката маса до прозореца и погледна навън към дъжда, който се лееше върху сивата, опасана с тополи улица. Опитваше се да не мисли за Стивън. Знаеше, че са го отвели в пункт за евакуация на ранени, но нищо повече. Вярваше, че Стивън ще оцелее, защото излъчваше недосегаемост и добър късмет. Въздъхна тежко — това беше глупавият суеверен начин, по който разсъждаваха пехотинците. Състави списък на нещата, които трябваше да свърши. Обикновено тези домакински занимания му доставяха удоволствие, отвличаха го от снарядите и ангажираха ума му с практични задачи.

Притесняваха го укрепленията на окопа, в който работеха. Често завръщащите се патрули разместваха торбите с пясък, докато набързо се шмугваха вътре, за да не бъдат поразени. Местата, където торбите не бяха наредени както трябва, осигуряваха ненадеждна защита срещу вражеските снайпери, които бяха насочени срещу тях през светлите часове на деня. Неочакваният куршум в главата носеше лека и сравнително чиста смърт, но деморализираше останалите.

Уиър се беше опитал да убеди капитан Грей, че пехотата трябва да се грижи повече за себе си или поне да остави инженерните части да го правят, но осъзна, че в замяна на подкрепата на пехотинците в тунела започна да прави все по-големи отстъпки и да поема все по-голяма част от техните задължения. Чудеше се дали това не беше цената, която трябваше да плати за щедрия достъп до уискито на Стивън.

Като точка първа в списъка си отбеляза „проверка на металните прикрития“. Амбразуриите, използвани от войниците на пост, се прикриваха с метални капаци, но някои от тях бяха повредени от шрапнели, от вражески картечници или снайпери. Трябваше да се поправи и бодливата тел, макар че досега успешно успяваше да освободи хората си от тази работа. Пехотата връзваше за телта празни консерви, които да предупреждават при опасност, но ги закачаха само плъховете. Когато валеше, дъждът пълнеше металните кутии. Войниците залагаха в коя ще се събере повече вода и ги обръщаха един срещу друг или пък тръпнеха от суеверен страх чия кутия ще се напълни първа.

Консервните кутии издаваха различни звуци. Веднъж по време на затишие Уиър беше седнал на стъпалото за стрелба, чакаше Стивън

да се върне от инспекция и слушаше музиката на консервите. Празните звучаха по-ниско, пълните издаваха по-висок тон. Препълнените догоре кънтяха съвсем глухо, освен ако не се обърнеха и излееха и тогава зазвучаваха по-силно. Край него имаше консерви с различно количество вода и специфичен резонанс. После телта се разклати от вятъра и издаде стенец фонен звук, който постепенно набра сила, а след това се срина до обикновен акомпанимент. Трябваше много да се напругне, направо да си въобрази, че кутиите свирят някаква мелодия, но тази музика му беше по-приятна от ужасния тътен на взривовете.

Беше ранен следобед и Уиър искаше да поспи, преди да поемат нощните си задачи. Тази вечер трябваше да помогнат на пехотата да пренесе боеприпаси в окопа и да изкопае нови отточни ями. Трябваше да се поправят траверсите и стените на траншеите, отделно си имаха работа и под земята. Преди да легне да си почине, той отиде да нагледа хората си. Завари ги да пушат и да си кърпят униформите. Някои от дрехите им се нуждаеха от особено внимание и макар всеки да си имаше собствен стил на шиене, всички бяха станали вещи с иглата и конеца.

След като им каза няколко окуражителни думи, Уиър се върна в квартирата си и си легна. Сутринта в щаба на батальона нямаше никакви новини за Стивън. Уиър вярваше, че ако е жив, все някак щеше да му се обади. Дори да не бяха съобщили на командира му, Стивън беше достатъчно изобретателен, за да намери начин да уведоми приятеля си. Уиър затвори очи и се опита да заспи. Искаше му се да напише писмо до роднините на Стивън, ако изобщо имаше такива. В ума му започнаха да се оформят фрази. Той беше безстрашен... той беше истинско вдъхновение... той беше най-добрият ми приятел, моята сила и моят щит. Кухите изрази, изпълнили толкова много писма, изобщо не описваха ролята, която Стивън беше изиграл в живота му. Очите на Уиър се напълниха със сълзи. Ако Стивън си беше отишъл, той самият нямаше да може да продължи. Щеше да флиртува със смъртта, да минава над прикритията, да вдиша с пълно гърло следващия облак фосген, който щяха да пуснат срещу тях, и да предизвика изпращането на телеграма до тихата уличка в Лемингтън Спа, където родителите му и техните приятели продължаваха да си живеят без никаква грижа или мисъл за света, който той и Стивън познаваха.

Стивън Рейсфорд се върна обратно в тялото си клетка по клетка и всеки следващ сантиметър извикваше нова болка и някакъв стар спомен какво е да си жив. Леглото беше без чаршаф, но на лицето му имаше изпран и дезинфектиран мек стар парцал, който носеше облекчение на кожата му.

Вечерта болките в ръката и врата му се усилиха, макар да не бяха нетърпими и да не ставаха по-страшни от тези на човека в съседното легло, който буквално можеше да види агонията си да кръжи над него. С всеки изминал ден отрязваха по нещо от тялото му, опитваха се да надбягат гангрената, но все не успяваха. Когато му сваляха превръзките, от плътта му потичаше течност, сякаш беше някакъв освободен дух, който го беше обсебил. Той се разпадаше като телата, увиснали на бодливата тел, които от червени ставаха кафяви, а след това окапваха на земята и оставяха само зарази след себе си.

Една сутрин в дъното на отделението се появи момче на около деветнайсет. Очите му бяха покрити с парчета кафява хартия. На врата му висеше табелка, в която главният военен лекар, сприхав мъж в бяла престилка, прочете някаква информация. Повика сестрата, английска девойка на не повече от двайсет години, която дойде да му помогне. Започнаха да разсъбличат момчето, а то очевидно не се беше къпало от месеци. Ботушите му бяха като залепнали за краката. Стивън гледеше и се чудеше защо не си направиха труда да го оградят с параван. Когато той самият беше пристигнал, беше пресметнал, че не си е свалял чорапите от двайсет и два дни.

Накрая успяха да издърпат ботушите на момчето и смрадта, която се разнесе из отделението, накара сестрата да повърне в мивката до тях. Стивън чу как военният лекар ѝ се разкрещя.

Свалиха и дрехите на момчето, а когато стигнаха до бельото, докторът използва нож, за да го отдели от кожата му. Накрая младежът остана напълно гол, само с двете парчета кафява хартия на очите. Горният слой на кожата му го нямаше, беше останала само една лента около кръста, там, където коланът го беше предпазил. Опитваше се да вика. Устата му беше отворена и жилите на врата му бяха изопнати, но някакво нараняване в гърлото не пускаше гласа му навън. Лекарят свали кафявата хартия от лицето на момчето. Кожата на бузите и челото му беше на синьо-виолетови петна. И от двете му очи течеше секрет, сякаш страдаше от остър конюнктивит. Промиха ги с вода от

купа, в която сестрата беше сипала някаква смес. Тялото му безмълвно се стегна. Опитаха се да измият част от мръсотията по него, но той не можеше да стои неподвижно, докато го сапунисваха и поливаха.

— Трябва да те измием, младежо. Стой мирен — каза му лекарят.

Тръгнаха през отделението и когато се приближиха до него, Стивън видя изгарянията по тялото на момчето. Меката кожа под мишниците и от вътрешната страна на бедрата беше покрита с огромни възпалени мехури. Той дишаше повърхностно и учестено. Убедиха го да легне, макар че тялото му се извиваше и отказваше да влезе в контакт с чаршафа. Накрая лекарят загуби търпение и го притисна с ръце върху гърдите. Устата на младежа се отвори в безмълвен протест и на устните му изби жълта пяна.

Докторът остави сестрата да го покрие с нещо като импровизирана палатка от дървен скелет и праметнат отгоре чаршаф. Най-накрая постави и параван, с който го скри от останалите в отделението.

Стивън забеляза, че тя успя да събере сили, за да се погрижи и за раната на мъжа в съседното легло и дори да го упрекне за шума, който вдигаше, но щом излезеше иззад паравана, кършеше ръце с такава мъка, каквато той никога не беше виждал.

Улови погледа ѝ и се опита да я утеши. Собствените му рани бързо оздравяваха и болките му почти бяха стихнали. Когато лекарят дойде на визитация, Стивън го попита какво се е случило с момчето. Очевидно беше пострадало при газова атака зад фронтовата линия. Ослепено от хлора, попаднало в някаква горяща къща, подпалена от снаряд.

— Глупаво момче, не си е сложило противогаза навреме — каза докторът. — Минал е през достатъчно учения.

— Ще умре ли?

— Вероятно. Черният му дроб е увреден от газа. Тялото му вече има некротични изменения.

Дните минаваха и Стивън забеляза, че когато сестрата се приближеше до паравана, зад който лежеше обгазеното момче, стъпките ѝ винаги се забавяха, а погледът ѝ ставаше мрачен. Имаше сини очи и светла коса, прибрана под колосаната касинка. Накрая почти спираше, поемаше дълбоко дъх и изправяше решително рамене.

На третата сутрин се чу гласът на момчето. То се молеше да умре. Сестрата беше оставила паравана леко отместен и Стивън я видя да хваща много внимателно палатката и да я вдига високо над обгореното тяло, преди да се обърне и да я остави на пода. Огледа тялото, което на никого не беше позволено да пипа — от сълзящите очи, през лицето и шията, зачервения гръден кош, слабините и пулсиращите от болка крака. Разпери безсилно ръце в знак на майчинска обич, сякаш се опитваше да го утеши. Той не отговори. Тя взе шише с някакво мазило от нощното шкафче и се наведе. Внимателно изля малко върху гърдите му и младежът нададе животински писък. Тя се отдръпна и вдигна лице към небесата.

На следващия ден Стивън се събуди и откри, че момчето го няма. Не се върна до вечерта, нито на следващия ден. Стивън се надяваше молитвите му да са били чути. Когато сестрата дойде да му смени превръзките, той я попита за него.

— Той е в една вана — отвърна тя. — Поставихме го в колоиден физиологичен разтвор за ден.

— Опира ли се тялото му във ваната? — попита невярващ Стивън.

— Не, в платнена люлка е.

— Разбирам. Надявам се да умре по-скоро.

Следобеда се разнесе тропот от бягащи крака. Чуха как военният лекар извика: „Извадете го, извадете го!“

Вързоп от капещи одеяла беше пренесен през отделението. През нощта успяха да поддържат младежа жив. На следващия ден той притихна, а вечерта се опитаха да го сложат пак в люлката и да го върнат във ваната. Крайниците му висяха през краищата на плата. Той лежеше неподвижен, оставяйки след себе си следа от изранената си плът. Възпалените му бели дробове захриптяха и устата му избълва пяна и жълтеникава течност, които задушаваша протестите му, докато го спускаха в каменната вана.

През нощта Стивън се помоли момчето да умре. На сутринта видя сестрата да идва към него. Изглеждаше бледа и съкрушена. Той вдигна въпросително поглед. Тя кимна утвърдително, след това се разтнесе от плач.

Следобедите на Стивън му беше позволено да излиза навън и да сяде на пейката, гледайки как вятърът разклаща дърветата. Не

говореше; нямаше желание да казва нищо. Скоро отново можеше да ходи и лекарите му съобщиха, че ще го изпишат в края на седмицата. Беше лежал двайсет дни.

— Имате посетител — каза русата сестра една сутрин.

— Аз ли? — попита Стивън. Гласът му се протегна вътре в него като котка след дълъг сън. Остана доволен от необичайния му звук. — Да не е кралят?

Сестрата се усмихна.

— Не, капитан Грей.

— Как се казваш? — попита Стивън.

— Сестра Елъридж.

— А първото ти име?

— Мери.

— Искам да ти кажа нещо, Мери. Би ли дошла тук за момент?

Тя се доближи до леглото му малко неохотно. Стивън я хвана за ръката.

— Седни на леглото за секунда.

Тя се огледа колебливо, но се настани на ръба.

— Какво искате да ми кажете?

— Жив съм — каза Стивън. — Това исках да ти кажа. Знаеше ли го? Жив съм.

— Много добре — усмихна се тя. — Това ли е всичко?

— Да. Това е всичко. — И пусна ръката ѝ. — Благодаря.

Капитан Грей се появи в отделението.

— Добро утро, Рейсфорд.

— Добро утро, сър.

— Чух, че вече ходиш. Да излезем навън?

До стената на болницата имаше две пейки от ковано желязо, които гледаха към поляна с кедрово дърво и голямо спокойно езеро. Наоколо с помощта на патерици предпазливо се разхождаха пациенти.

— По всичко личи, че добре се възстановяваш — започна Грей. — Казаха ми, че си бил на ръба.

Свали фуражката си и я сложи на пейката между двамата. Чупливата му коса беше кестенява и лъскава, все още без нито един бял косъм; а мустаците му бяха прилежно подстригани. От друга страна, Стивън, макар да беше блед, рошав и тук-там прошарен, беше запазил младежкия си вид, който Грей беше загубил. Блясъкът в

големите му очи все още загатваше за нещо непредвидимо, докато изражението на Грей, макар и оживено, говореше за улегналост. Беше човек, успял да установи контрол върху себе си и макар да се държеше дружески, поведението му подчертаваше, че е по-високостоящ офицер.

Стивън кимна.

— След като се отървах от инфекциите, започнах бързо да се оправям. Раните сами по себе си не бяха толкова тежки. Движенията на ръката ми ще бъдат леко ограничени, но иначе съм добре.

Грей извади цигара от табакерата, която държеше в предния си джоб на куртката си, и я потупа в ръба на пейката.

— Полагат ти се две седмици домашен отпуск, след като напуснеш болницата — каза той. — След това ще те повишат. Искам да отидеш на курс в Амиен. После ще заминеш за бригадния щаб.

— Няма да отида — каза Стивън.

— Какво? — засмя се Грей.

— Няма да си ходя у дома и няма да приемам някаква щабна работа. Не и сега.

— Мислех, че ще се зарадваш — отвърна Грей. — На фронтовата линия си повече от година, нали?

— Точно така — каза Стивън. — Година на подготовка. Не искам да тръгвам в най-важния момент.

— Какъв важен момент? — Грей го изгледа подозрително.

— Всички знаят, че ще атакуваме. Дори лекарите и сестрите. Затова се опитват да вдигнат на крака тези мъже.

Грей сви устни.

— Може би, може би. Но чуй ме, Рейсфорд. Ти се справяш добре с взвода си. Не са постигнали кой знае какво, но кой от нас е? Ти ги държа сплотени под огъня. Заслужи си почивката. Никой няма да каже, че бягаш. За бога, само преди три седмици се бяха отказали от теб и бяха решили, че си мъртъв. Знаеш ли това? Бяха те хвърлили при трупове.

Стивън беше отвратен от идеята да го отделят от мъжете, редом с които се беше сражавал. Ненавиждаше войната, но не можеше да си тръгне, докато не види как тя ще свърши. По някакъв необясним начин като че ли се беше венчал за нея — неговата незначителна участ вече беше свързана с изхода на големите събития.

— Като начало — каза той — в Англия нямам дом. Не знам къде да отида. Да се навъртам по „Пикадили Съркъс“ ли? Или да отида на морския бряг в Корнуол и да си наема малка вила? Предпочитам да остана във Франция. Тук ми харесва.

Грей изглеждаше искрено заинтригуван.

— Продължавай. А повишението? И него ли не искаш? Тогава Харингтън ще го получи.

Стивън се усмихна.

— Дори и така да е, сър. Мисля, че ще имам и други възможности за повишение. Не вярвам кръвопролитие да спре отведнъж.

— Вероятно няма — отвърна Грей. — Но чуй ме, Рейсфорд, това ми е наредено. Нищо не мога да направя.

— Можете да говорите с командващия.

— Полковник Баркли? — Грей поклати глава. — Не мисля. Той играе по правилата. Даже мисля, че той е писал правилата.

Стивън се почувства окуражен. Нестандартното поведение очевидно се харесваше на Грей въпреки спретнатата му външност и военната дисциплина.

И двамата мълчаха. Някакъв камион докара носилки с ранени пред болницата и двама санитарии отидоха да помогнат. На някои от мъжете, които разтовариха, не им оставаше нищо друго, освен да умрат; най-тежко ранените винаги ги изнасяха последни от фронта, защото се смяташе, че е безсмислено. Стивън си помисли, че сигурно така произнасят смъртните присъди на лежащите в кратерите от снарядите, които чакат, докато инфекциите ги убиват.

— Знаете ли къде ще ни местят? — попита той.

— Да, знам — отвърна Грей. — Макар че не мога да ти кажа.

Стивън не отговори, но разтвори ръце и сви леко рамене.

— В Албер — каза Грей. — Там ще ни дадат по-точни указания. Бригадният щаб ще е в село на име Ошонвиле, ако правилно го произнасям. Полковникът го нарича „Оушън Вилас“.

— Знам го! — възкликна Стивън. — Бил съм там. Точно до река Анкр е. Много добре познавам този район. И говоря френски. Ще бъда...

— Незаменим — засмя се Грей.

— Точно така.

— Разкажи ми тогава.

— Приятна провинция. Местността не е съвсем равна, по-скоро е хълмиста. Има много риба в Анкр — не че някога съм хващал. Открити полета, тук-там с гори и шубраци. Отглеждат много зърнени култури и зеленчуци. Струва ми се, че и доста захарно цвекло. Местните хора са скучни. Железницата от Албер спира в Бомон. Има едно хубаво селце, което се казва Бомон-Амел.

— Няма да можеш да го разгледаш. Това е немска крепост. Какво друго?

— Ами това е почти всичко. Обаче има един проблем. Много е хълмисто. Ще е важно кой е на по-висока позиция. Никой не би искал да щурмува от долу нагоре; това би било самоубийство.

— Предполагам, че изобщо не искаме да щурмуваме, но ще трябва да отклоним огъня от Вердюн. Ако там пробият, с нас е свършено.

— Все пак ще атакуваме ли от долу нагоре?

— Швабите са там от година. Не вярвам да са избрали да се настанят в ниското.

Стивън помълча, но след малко попита:

— Кой друг отива?

— Най-вече новобранци, току-що мобилизирани, само няколко по-стари като нас за подкрепа.

— И те ги пращат да атакуват там? — Стивън не можеше да повярва. Грей кимна. Стивън затвори очи. Познаваше възвишенията от деня, в който беше по тези места на риболов. Смътно си спомняше голямата гора, която растеше в подножието на едно село, което — ако не го лъжеше паметта — се казваше Тиепвал. Знаеше, че германците подготвят защитата си цяла година; а дори само една седмица преднина им даваше възможност да построят по-добри окопи от британците. Да изправят срещу тях търговци, работници и чиновници, които за пръв път усещат вкуса на войната, беше немислимо. Нямаше да го позволят.

— Размисли ли? — попита Грей. — „Пикадили Съркъс“ не е чак толкова лошо място. Там поне можеш прилично да се нахраниш. Ще седнеш в „Кафе Роял“.

Стивън поклати глава.

— Мислите ли, че можете да направите нещо за мен? Да ги убедите да остана?

— Всичко е възможно. Винаги е по-лесно да предложиш на командващия войници, отколкото да му ги отнемеш. Мога да говоря със заместника му майор Търсби.

— Ами работата в щаба? Можете ли да я отложите, или да я предложите на друг?

— Ако успееш да докажеш, че си незаменим — каза Грей. — И ако се постарая да влезеш в крачка.

— Какво имате предвид?

Грей се изкашля и стъпка угарката си с пета.

— Ти си суеверен, нали?

— Всички сме такива.

— Офицерите не са суеверни, Рейсфорд. Животът ни зависи от стратегията и тактиката, не от залози и игри на карти.

— Може би още съм редник по душа.

— Е, престани да бъдеш. Виждал съм онези глупости в землянката ти. Дървените фигурки, картите и парчетата от свещи. Изхвърли ги. Довери се на подготовката и доброто командване. Вярвай в хората си. Ако искаш нещо свръхестествено, върви при свещеника.

Стивън сведе очи.

— Хорокс никога не ми се е струвал свръхестествен.

— Не ставай глупав, Рейсфорд. Разбираш ме много добре. Ако ти помогна, ще трябва да ми се отблагодариш. Откажи се от тези щуротии и се уповавай на себе си.

— Не вярвам в онези неща — каза Стивън, — нали се сещате... в картите и късметчетата. Но всички останали вярват в тях.

— Не, не вярват, Стивън. А ти го правиш заради нещо, което се е случило в детството ти. — Тонът на Грей малко беше омекнал.

— Какво имате предвид?

— Не познавам живота ти, но според мен децата имат нужда да вярват в сили, които са извън тях. Затова четат книги за вещици и магьосници и бог знае още какво. Човек има нужда от това, но тази нужда обикновено приключва с детството. Ако обаче светът на едно дете се срина под напора на реалността, тази нужда се загнездва в подсъзнанието му.

— Що за нелепи австрийски глупости...

— Замълчи. — Грей се изправи. — Аз съм командир на ротата ти. От мен се очаква да знам нещата, които ти не знаеш. Ако ти помогна да останеш на фронта — и нека Бог да те пази! — ще трябва в бъдеще да вършиш всичко по моя начин.

Протегна ръка. Стивън я стисна набързо и се върна в болницата.

— Ама че си откачено копеле, Рейсфорд — каза Майкъл Уиър. — Искаш да кажеш, че си предпочел да останеш тук, след като си можел да се върнеш у дома?

— У дома?

— Знаеш какво имам предвид. В Англия. Там е толкова хубаво по това време на годината. Обикновено на Петдесетница ходех при леля ми, която живее в Шерингам на брега в Норфолк. В края на май въздухът е толкова чист, че направо те опива. Полетата и храстите оживяват. Най-прекрасното време от годината. Имаше и една кръчма в Бърнам Торп...

— Ще ме заведеш, когато всичко свърши, не преди това. А междуременно аз ще ти покажа нещо. Мястото, където отиваме. Получи ли вече заповедите?

— Да, макар и не много подробни. В петък тръгваме към Албер. Какъв късмет! Мислех, че ще останем тук до края на войната, но там има толкова много за копаене, че от щаба на корпуса са поискали още две роты. И познай кого са избрали. Албер е градът с Мадоната на върха на кулата, нали?

— Да. Ще е страшна навалица. Половината от проклетия Британски експедиционен корпус ще е там. Уиски?

— Добре — каза Уиър.

— В четвъртък вечер, когато тилът се напълни с коли, ще те заведе в селото за прощална почерпка.

— Какво имаш предвид?

— Почакай и ще видиш. Нещо, което отдавна искаш.

Уиър го погледна подозрително, но не каза нищо. Предполагаше какво планира приятелят му. От мъжете, връщащи се от гарнизонен отпуск, беше дочул, че имало някаква ферма, чиито прозорци цяла нощ светели. Говореше се, че една жена и дъщеря ѝ обработвали по цял взвод. Мисълта за това изпълни Уиър с безпокойство. За пръв път беше докоснал женска плът на седемнайсет и се беше уплашил от възможността, която му се предлагаше. Момичето беше само година по-голямо от него, но сякаш принадлежеше на друго поколение. Той имаше задръжки и се чувстваше недорасъл за предложението ѝ, а тя се отнасяше към всичко жизнерадостно и светски, сякаш дългият ѝ опит я караше да разглежда акта като най-простото и естествено нещо на света. Това, което беше чувал и което му се щеше да направи, му се

струваше толкова срамно и интимно, че не искаше никой да го вижда как го върши, дори самото момиче. Отклони поканата ѝ; каза си, че ще почака, докато стане по-зрял. Междувременно гледаше озадачено всички женени двойки, които познаваше, особено родителите си. Когато седяха във всекидневната в просторната им тухлена къща, четяха книги или играеха карти, той се взираше ококорено в тях и си представяше сцени на разврат. Когато майка му се обръщаше към него, килнала въпросително глава, или оставяше ръкоделието си и го питаше за какво мисли, той трябваше бързо да се съсредоточи върху пътя на косата ѝ, перлите ѝ и благоприличното ѝ облекло, за да прогони от ума си картините с възбудени органи и плътски игри. Очевидно тези действия бяха естествени, така светът се възобновяваше и продължаваше да съществува, но въпреки това, наблюдавайки как родителите му разговарят със свои приятелски семейства, се чудеше на странния заговор, криещ тази част от живота им под строгото поведение на публични места.

Започна да кани жени на танци или на чай в семейната им къща, но за секс изобщо не ставаше въпрос. От време на време си държаха ръцете или ако извадеше късмет, получаваше целувка за лека нощ по бузата. Отиде в университета, където малобройните момичета се обучаваха отделно и срещите с тях бяха кратки и под строг надзор. Ако го беше направил поне веднъж, щеше да знае как да го направи пак. Когато стана на двацет и три, си помисли отново да се свърже с онова момиче и да види дали още се интересува от него, но после си каза, че това е абсурдна идея. По-късно разбра, че се е омъжила.

Записа се в инженерните войски две години преди началото на войната. Целомъдреното мъжко командване му осигуряваше прикритие. Тук най-накрая щеше да е като всички останали, просто мъж, който копнее за жени, но за жалост — макар той да прие това с известно облекчение — е лишен от тях заради обстоятелствата. Можеше да се шегува горчиво с въздържанието си заедно с останалите, а забележките му бяха белязани от искрено съжаление.

През първите шест месеца от войната това облекчение го направи почти еуфоричен. Спечели си репутация на ексцентрик, но и на офицер с неизчерпаем висок дух, на когото може да се разчита. Заради университетското си образование бързо получи повишение и войниците се заразиха с ентусиазма му. Но когато битките се

ожесточиха и бомбардировките станаха по-интензивни, нервите му започнаха да не издържат. Не беше обучаван да живее в дълбоки подземни тунели, широки само метър. Не му харесваше и усещането, че във всеки миг може да бъде убит в окопа.

Когато стана на трийсет, непостижимият физически контакт с жените престана да му липсва, а стана по-скоро придобивка. Умори се да мисли за своето целомъдрие, престана да завижда на другите хора. Убеди сам себе си, че не е пропуснал нещо изключително. Проста функция на човешкия организъм, напълно незабележителна и вече лесна за пренебрегване. Идеята, че може да сложи край на въздържанието си, му се струваше все по-странна и пълна с практически капани, които нямаше как да избегне; и накрая просто се превърна в немислима.

Масивният артилерийски обстрел не беше прелюдия към вражеско настъпление, както мнозина се страхуваха. Оказа се предизвестие за нова по-кратка бомбардировка, след която настъпи известно затишие.

Патрулите излизаха нощем и се вслушваха в звуците на германците: поправянето на бодливата тел, шиенето на копчета, посещенията на санитарите с тяхната пудра против въшки и на стария баварски бръснар. Бяха се окопали по-добре от британските си противници и бяха по-добре осигурени с полеви кухни и бурета с бира, складирани в траншеите с провизиите. От време на време вечер се чуваха народни песни. Не бяха сантиментални, каквито предпочитаха британските войници, а въздействащи и тъжни, в които се възпяваше любимата родина.

Стивън лежеше в един кратер от снаряд заедно с Бърн и тялото му се напрегна от омраза, когато ги чу. Много от мъжете от взвода му изпитваха уважение към немците, а по време на затишие проявяваха към тях такава толерантност, която като че ли граничеше с обичта. А той не чувстваше нищо друго освен ярост; искаше да им отвърне със стомана и експлозиви, с рани от метал в меките тъкани и натрошени кости. Когато войната свършеше, щеше да има достатъчно време за размисъл, дори за благородство, но междуременно ценеше омразата

си като средство за запазване на собствения му живот и на живота на хората му.

Той се обърна към почерненото със сажди лице на Бърн, приближи устни към ухото му и зашепна толкова тихо, че звукът от докосването на езика му до небцето беше по-силен от самите думи.

— Картечница в далечния край. Никакво движение. Всички спят. Можем да се връщаме.

Нощта беше услужливо беззвездна; луната беше потънала дълбоко зад купчина дъждовни облаци. Непостоянният вятър не беше достатъчен да прочисти небето и да хвърли светлина върху разкъсаната земя, в която лежах. Спорадичните му пориви се заглушаваха от песента на славей.

Стивън опипа със съжаление ножа си, който не се беше наложило да използва. Бърн кимна. Той носеше половинметрова бухалка, която беше издялал от парче дъб. Веднъж само с едно замахане и извиване на китката беше строшил черепа на немски караул.

Излязоха внимателно от кратера и запълзяха обратно към своите позиции. Най-опасната част от пътя им беше прекосяването на четири прегради от бодлива тел и претъркулването в окопа, без да привлекат върху себе си вниманието на германските картечари, които непрекъснато се целеха в ръба на британските окопи, или на собствените си часови, които можеха да се събудят с чувство за вина заради непозволената си дрямка и да стрелят по посока на първия звук, който чуят.

Като се върнаха в окопа, на пост беше Хънт. Чуха изтракването на пушката му, когато Бърн докосна една консервна кутия, окачена на бодливата тел.

Стивън усети как Хънт протяга ръка и му помага да влезе в окопа. Бърн се плъзна след него.

— Добра работа, Хънт — каза Стивън. — Сега ще почерпя този мъж едно питие. Обичаш ли уиски, Бърн?

— Много.

— Ако Петросиян пита къде е Бърн, кажи му, че е при мен.

— Добре. — Хънт ги проследи с поглед, докато двамата се отдалечаваха по дъсчения под на окопа.

На няколко метра по-надолу на банкета за стрелба седеше Джак Файърбрейс и пиеше чай. Възстановяваше силите си след шест часа под земята. Мислите му бяха насочени към дома. Преди осем и половина години, когато жена му роди сина им, животът на Джак се беше променил. Докато детето растеше, той забеляза у него някои качества, които ценеше високо и които го изненадаха. Момчето не го уморяваше. В неговата невинност имаше надежда. Маргарет се засмя, когато Джак сподели това с нея.

— Той е само на две — отвърна тя. — Разбира се, че е невинен.

Но не това имаше предвид Джак. Просто не можеше да обясни с думи ефекта, който Джон имаше върху него. Разглеждаше го като същество от друга вселена; в очите на Джак мястото, от което идваше момчето, не беше просто различен, а по-добър свят. Невинността му не беше просто незнание, а могъща добродетел, достъпна за всички хора. Може би точно това в Библията наричаха милост или надежда за слава. На Джак му се струваше, че щом обикновено човешко същество — собственият му син, а не някой специален, може да притежава такава чистота, то тогава отделните прояви на благородство, на които хората се възхищават в по-зряла възраст, не бяха никак изолирани; може би те бяха естественото продължение на невинната доброта, която всички носеха у себе си по рождение. Ако това беше истина, то тогава човешките същества не бяха груби и несъвършени, както повечето от тях предполагаха. Недостатъците им не бяха вродени, а бяха резултат от грешния път, по който бяха тръгнали, или от преживените трудности; но в сърцата си те бяха способни на преображение.

Любовта, която Джак изпитваше към сина си, го накара да цени човешкия живот и придаде смисъл на вярата му в Бог. Преди набожността му беше просто рефлекс на боязлив човек, а сега се превърна във вяра в добротата на човечеството.

Собствените му убеждения вече нямаха значение за него, интересуваше го само синът му. Нямаше възможност да се сбогува с него, когато заминаваше, и общуваше с детето само чрез писмата до Маргарет. В окопа и под земята често беше прекалено зает, за да мисли за тях двамата и да си ги представя, но когато лежеше на кръста в дъното на тунела или напрягаше уши по време на пост, винаги ги усещаше до себе си. Понасяше всичко заради тях; стараяше се да

остане жив, за да може отново да види момчето. Загледа се в Бърн и Стивън, които се отдалечаваха в мрака, след това се помоли горещо за живота на Джон. Миризмата на пръст в окопа му напомни за собственото му детство, когато падаше в калта по време на футболен мач или си играеше, строейки бентове в потока зад фабриката — тази миризма за него беше неотменимо свързана с детството. Беше доста самотен, както винаги, но сега сърцето му биеше в ритъм с живота на друго същество.

На другия ден Джак получи писмо от Маргарет. Реши да не го отваря, докато не се върне от смяната си под земята. Можеше да го убият в тунела и щеше да е по-добре да умре в неведение, ако новините от болницата бяха лоши. Ако бяха добри, тогава щяха да са още по-сладки, след като ги отложи.

Беше спокоен ден. Части от дивизията вече се стягаха за път. На сутринта Джак извади скицник и направи няколко рисунки на приятеля си Артър Шоу, чиято голяма глава с нейната плътност и светлосенки направо плачеха да бъдат запечатани от меките линии на молива. Шоу седеше кротко, докато очите на Джак се стрелкаха от листа към лицето му и обратно, а върховете на пръстите му държаха съвсем леко молива. Появи се Тайсън, погледна през рамото на Джак и изсумтя одобрително. Рисунката беше семпла и несръчна, но Джак умееше да пресъздава прилика и това впечатляваше Тайсън, който също искаше портрет. Но Джак избираше мистериозно моделите си. Имаше няколко скици на камиони и складове, на някои от селата, в които бяха отсядали, на някоя и друга групова сцена от концертна зала или механа, изобразени по памет, ала най-голяма част от албума му заемаха портретите на Артър Шоу.

В късния следобед пристигна сержант Адамс заедно с Джоунс и О'Лоун, и мъжете се приготвиха да слязат под земята.

Майкъл Уиър беше инструктирал Адамс да поеме командването, докато той прекарваше вечерта в землянката си с книга в ръка. Около осем часа Стивън дръпна завесата на вратата и влезе. Беше нервен и превъзбуден.

— Да вървим — каза той.

— Къде?

— При изненадата, за която ти казах. Хайде. Вземи и бутилката уиски.

Уиър се изправи колебливо. Боеше се от онова, което Стивън бе намислил. Отпи голяма глътка от бутилката и усети въздействието ѝ заедно с това на предишните, които вече беше погълнал. От държането на Стивън разбра, че и той беше пил.

Когато излязоха в мрака, Уиър си пое дълбоко дъх. Беше суха лятна вечер, чуваше се само далечният тътен от вял артилерийски обстрел на около миля надолу по фронтовата линия — рутинната метална приспивна песен, предупреждаваща забравилите, че смъртта може да ги навести дори в съня им.

Уиър следваше Стивън надолу по комуникационния окоп, през резерва и после през тилвата част, където се виждаха предните фарове на приближаващите камиони, пъплеци по очертания от дърветата път. Те осветяваха големи купчини екипировка, завити с брезент и готови за транспортиране. Сержант Прайс се суетеше около железопътния терминал, където с усилие качваха артилерийско оръдие в някакъв вагон. С папка и списък в ръка той временно се беше върнал към някогашната си работа на склададжия.

Стивън забави крачка от страх да не го види Прайс и поведе Уиър към един кален участък в края на редицата от тополи, където двама мъже се бяха облегли на мотоциклет и пушеха.

— Този мотор ми трябва — каза той. — Майор... Уотсън го иска спешно. — И кимна към Уиър.

— Майор кой? — попита мъжът и погледна подозрително Уиър, който носеше бял пуловер и цивилни обувки без никакви отличителни знаци за чин.

— Специална операция — каза Стивън. — Вземете това и повече нито дума по въпроса. — И им подаде метална кутия с петдесет цигари.

— Не мога да ти го дам, приятел — отвърна редникът, който въпреки всичко взе цигарите. — Но ей там долу зад бараката има мотоциклет, който никой не ползва. Един фермер рани куриера в задника. С ловджийска пушка! — засмя се той.

Стивън намери мотоциклета и го разклати, за да види дали има бензин. Чу се тихо, но окуражително плискане на течност в резервоара. Запали мотора и го включи на скорост. Уиър се качи внимателно зад него и го хвана здраво. Мотоциклетът имаше само една

седалка, така че трябваше да седне на багажника, прикрепен над задната гума. Краката му увиснаха в празното пространство.

Когато набраха скорост по изровения път, Стивън усети прилив на бодрост. Бяха оставили зад гърба си смъртта, хаоса и мръсотията; летяха свободни в тъмнината на нормалността, където имаше ядене и пиене, женски гласове и мъже, които не искаха да ги убиват. Мотоциклетът ревеше с пълна сила по чакъления път.

Видяха светлините на селото — оскъдни и приглушени. В най-западния край имаше светец прозорец, който слуховете бяха направили популярен. Стивън усети как Уиър заби пръсти в ребрата му.

Беше ферма с ниска тухлена жилищна постройка от едната страна и наредени в квадрат плевници за сламата и добитъка. Стивън подпря мотоциклета до входа, а Уиър извади бутилката от джоба си и я засмука жадно.

— Слушай, Рейсфорд, не мисля, че искам да го направя. Погледни това място, много е мизерно и...

— Хайде. Там има жена — меко същество, което ще бъде мило с теб и ще те накара да се почувстваш добре. Не е някой въоръжен мъж.

Хвана Уиър за ръката и го поведе през двора. Уиър запреплита крака, когато приближиха вратата. На входа направо започна да трепери.

— За бога, Рейсфорд, пусни ме да си ходя. Искам да се прибирам. Не искам да влизам тук.

— Да се прибиращ? Къде? В окоп, пълен с плъхове?

— Ако военните полицаи ни хванат, ще ни разстрелят.

— Разбира се, че няма да ни разстрелят. Може би ще ни накажат. Или ще ни понижат. Я се стегни!

Влязоха в мрачна дневна с печка по средата. Вътре една старица пушеше лула. Когато застанаха на прага, тя им кимна. Поклати глава, когато Стивън проговори, и му посочи ухото си.

— Искам да си ходя — просъска Уиър.

Стивън го стисна за китката.

— Почакай.

Старицата изписка по посока на вратата, която водеше навътре в къщата. Чуха се стъпки, а след това и женски глас. Жена на около петдесет се появи на тъмния праг.

— Днес не очаквах хора — каза тя.

Стивън сви рамене.

— Приятелят ми много искаше да дойде при теб. Тревожа се, че може би е малко нервен. Трябва да си много търпелива. — Стивън говореше колкото може по-бързо с надеждата, че Уиър няма да разбере какво казва.

Жената мрачно се усмихна.

— Много добре.

— Нали имате дъщеря, мадам?

— Това пък какво те интересува?

— Доколкото разбрах и тя...

— Не е твоя работа. Кажи на приятеля си да дойде с мен.

— Хайде. — Стивън бутна Уиър в гърба и го загледа как влезе колебливо и уплашено в мрака от другата страна на вратата.

Стивън се обърна към старицата и ѝ се усмихна. Направи знак с ръка, че иска да пие и извади банкнота от пет франка от джоба си. Тя отиде вдървено до ъгъла на стаята и донесе бутилка вино и прашна чаша.

Стивън седна на един стол до печката и подпря лакът на дългия кюнец, който минаваше напречно на стената. Вдигна чаша към старицата и отпи от горчивото бяло вино.

Искаше Уиър да разбере какво е да си с жена, да усети плътската интимност. Не го беше грижа дали приятелят му щеше да си умре целомъдрен, но смяташе, че е необходимо да узнае нещо за процеса, чрез който е дошъл на този свят.

След като избегна унищожението си, Стивън вече не се боеше от нищо. В съществуването, в което се върна, толкова чуждо и толкова далеч от всичко естествено, можеше да избира само между насилствената смърт и живота; по-фини нюанси като любов, предпочитания или доброта бяха излишни. В ограничената реалност, която населяваха с Уиър, плътта на фермерската вдовица, платена с надница за убиване, беше по-добрата алтернатива от плътта на Уилкинсън, разкъсана от шрапнел, и изтичащия му мозък, с който по рамото му капеха спомени и надежди.

Протегна крака и видя как токовете му оставят следи в отъпканата пръст на пода на къщата. Почти беше привършил бутилката вино и усещаше как алкохолът задушава и последната искра

предпазливост у него, последните фалшиви правила на поведението във време на мир. Чувстваше се стар и уморен, но много спокоен.

Старицата беше заспала. Стивън отиде тихо до ъгъла на стаята и намери още една бутилка в шкафа. Наля си и седна да чака в приглушената светлина.

Когато Уиър се върна, изглеждаше потресен и блед. Черните кръгове под очите му се виждаха дори в мрака на всекидневната. Стивън го погледна въпросително. Уиър поклати глава.

— Ти върви.

— Не, благодаря. Това си е твоята мисия. Тя изобщо не ме интересува.

— Тя иска теб. Върви при нея. Върви при нея, копеле. Ти започна това. И ти трябва да го довършиш.

Не беше виждал Уиър толкова развълнуван дори по време на обстрел. Внезапно Стивън беше обзет от паника.

— Какво си направил? — попита той. — Какво си направил, бълнуващ идиот такъв?

Уиър се отпусна тежко на един стол и зарови глава в ръцете си.

През ума на Стивън минаха ужасни сцени, докато тичаше през вратата. Озова се на площадка, от която тръгваха четири коридора. Извика.

Осветлението беше толкова лошо, че едва виждаше. Тръгна, опипвайки стената, и бутна една врата. Отвътре се чу пърхане на кокошки. Затръшна я с всички сили. Затича по втория коридор, отваряше врати и като не виждаше нищо тревожно, ги затваряше с облекчение, но продължаваше отчаяно напред.

Чу женски глас зад себе си:

— Мосю?

Беше млада тъмнокоса жена. Имаше големи благи очи, а косата ѝ беше вързана на тила с червена панделка. Стивън загуби ума и дума.

— Какво искате?

— Търся... майка ти.

— Насам.

И тя го хвана за ръката. Влязоха в стая с червен килим и параван с ориенталски мотиви. Около вратата имаше дърворезба във формата на минаре. Подът беше от същата отъпкана пръст като във всекидневната. Стивън изглеждаше объркан. Младата жена го заведе

зад паравана, където имаше двойно легло с домашно изработен балдахин от памук и коприна. На пода и на прозореца бяха поставени пет-шест запалени свещи.

— Не се притеснявай. Дай ми парите сега.

Последното изречение му върна усещането за нормалност.

— Не искам да... Просто дойдох да видя дали всичко е наред.

Чу смях от другата страна на паравана. Беше жената на средна възраст, която беше отвела по-рано Уиър със себе си.

— Чудесно! По-добре не би могло да бъде. — Приблужи се и застана до Стивън. Миришеше на нещо сладникаво. — Приятелят ти е много странен. Аз го хващам така — и тя похлупи с длани слабините на Стивън, — а той се дърпа. — Тя се засмя. — Беше дълъг и мек и когато го докоснах, приятелят ти започна да плаче.

Беше по-възрастна, отколкото Стивън си мислеше. Под светлината на свещите я виждаше по-добре отколкото във всекидневната. Тя седна на леглото и вдигна полата си до кръста, след това легна назад и разтвори крака. Стивън никога не беше виждал гол човек на тази възраст. Тя постави ръката си в купа с дезинфектант, след това прокара пръсти по цепката между краката си, през грубите косми и алената плът, която се раздели под познатото докосване.

Стивън започна да се дърпа също като Уиър. След това се засмя. Посегна към младата жена и я хвана за ръката.

— С теб, мадамозел, да. Но иначе — нищо.

По-възрастната жена стана от леглото, тръгна към него и пусна полата си надолу. Усети ръцете ѝ отпред на панталоните си. Тя пхна пръсти вътре в тях и извади онова, което търсеше — парчето отпусната плът — също както месарят взима нещо от витрината и го хвърля на дървения тезгях. Когато усети устата ѝ да се затваря около него, Стивън се насили да не избяга от олигавеното ѝ внимание. Вдигна поглед и видя младата жена да се съблича. Светлината от свещите се отразяваше в заоблените ѝ бели бедра, докато се измъкваше от долните си дрехи. Стивън усети как част от него се размърда в устата на другата.

Тя стана и се усмихна, хванала в ръка втвърдяващата се плът.

— Ах вие, англичаните! — каза тя и изчезна зад паравана.

На Стивън дори не му мина през ум колко абсурдно изглеждаше. Кожата му щеше да се пръсне, разтегната почти до прозрачност от

изпомпаната кръв. Момичето му се усмихна от леглото. Имаше малки кръгли гърди. Седеше с изпънати крака, ръцете ѝ бяха скръстени на скута. На леглото нямаше чаршаф.

— Съблечи се — каза тя.

Стивън се подчини като оглупял. Застана гол пред нея. Момичето беше търпеливо, сякаш беше свикнало да се занимава с непохватни войници. Стивън я погледна. Бяха минали почти шест години откакто не беше докосвал жена. Тя беше красива. От тъмнокафявите ѝ очи струеше светлина; крайниците ѝ излъчваха живот. Тялото ѝ беше младо и здраво. Искаше да се потопи в нея, да се гмурне в клетките на кожата ѝ и да остане там. Тя беше мир и нежност; обещание за любов и бъдещи поколения.

Когато пристъпи към леглото, си спомни деня, в който друга жена беше лежала така гола, с разтворени пред очите му крака, а той я беше целунал там, бе отворил плътта ѝ с език, сякаш това щеше да отключи най-дълбоката ѝ същност. Спомни си как тя затаи дъх от изненада.

Той се беше забравил в нея; беше пречистил копнежа и желанието си; беше се отдал напълно на тялото ѝ. На нейното доверие и любов към него той бе поверил нерешените противоречия в своя живот. Може би все още беше в нея — предаден и неизлекуван.

Тялото е само плът, а тя му бе отнела своето; отсъстваше физически, но не просто плътта ѝ му липсваше — той се чувстваше изоставен.

Нежността, която почувства към тъмнокосото момиче, си беше отишла. Тя му се усмихна и се обърна на една страна, а той отново видя извивката на бедрото ѝ.

Когато погледна момичето над кръста, ребрата и гръбнака ѝ, си спомни за шрапнела, който се беше забил в корема на Рийвс; за дупката в рамото на Дъгълс, която беше притискал, почти докосвайки белия му дроб.

Отначало нежността му отстъпи място на отвращението, което го накара да потръпне. Сетне умът му се изпразни. Вече виждаше само купчина телесна маса. Губеше контрол. По-възрастната жена, която беше размазала дезинфектант между краката си, нямаше нищо общо с това, което бе познал с Изабел. Тялото на дъщеря ѝ беше просто животинска материя, по-малко скъпа и по-малко ценна от плътта на

мъжете, които бяха умрели пред очите му. Не знаеше дали да обладае момичето, или да го убие.

В джоба на панталоните в краката му имаше нож, който носеше, когато патрулираше. Наведе се и го извади, отвори го и го опря в дланта си. Приблужи се и седна на ръба на леглото.

Момичето го погледна с широко отворени очи, устата ѝ се отвори, но от нея не можеше да излезе и звук. Той изпита съжаление към невежия ѝ страх.

Обви острието с дланта си и прокара дръжката между гърдите ѝ, после по бедрата ѝ.

Нямаше представа какво прави. Мразеше я, защото не беше видяла онова, което бе видял той. Усети как кожата на краката ѝ поддава леко под натиска му. Ножът остави тънка бяла следа там, където плътта беше потънала, преди кръвта отново да нахлуе под кожата. Искеше му се там да има нещо повече от плът. Постави дръжката върху космите между краката ѝ, острието сочеше към корема ѝ. Момичето погледна ужасено надолу към проблясъците на светлината в стоманата.

Стивън пусна ножа. Остана неподвижен. Момичето беше прекалено уплашено, за да помръдне. Накрая плъзна бавно ръка нагоре по бедрото си и взе ножа, без да изпуска Стивън от очи. Стисна острието с пръсти, затвори ножа и го хвърли в далечния край на стаята. Той се търколи върху пръстения под.

Стивън сведе поглед към леглото. В доскоро празния му ум нахлуха спомени и обвинения.

Момичето се беше успокоило. Не викаше за помощ и не протестираше; погледна съкрушения Стивън, който седеше на леглото, наведената му глава, спадналата му ерекция. Облекчението я направи благородна.

Докосна ръката му.

Стивън подскочи и вдигна очи. Не можеше да повярва. Докосването ѝ беше нежно. А трябваше да го убие.

Той поклати озадачено глава.

— Какво...?

Тя вдигна пръст пред устните си. Силата ѝ ставаше все по-голяма с всяка изминала секунда, подхранвайки се от собственото ѝ облекчение и неговото отчаяние.

— Много е трудно. Войната — каза тя.
— Извинявай, извинявай — повтаряше той.
— Разбирам те.

Той я погледна с невярващи очи, след това вдигна дрехите си и се облече набързо зад паравана.

В трескавите приготовления преди преместването на дивизията никой не забеляза временното отсъствие на двамата офицери през нощта. Те върнаха мотоциклета там, откъдето го бяха взели, и тръгнаха поотделно към фронтовата линия. И двамата се чувстваха по-трезви, отколкото бяха очаквали.

На следващия ден Уиър получи заповедите си. Щяха да тръгнат на другия ден вечерта към място, което още не беше уточнено, а след това щяха да продължат към Албер. От тях се очакваше да помогнат за довършването на изкопните работи, които вече бяха започнали край село Бомон-Амел. Нищо не подсказваше дали това е част от по-мощна стратегия, или просто рутинно предислоциране. Но след като цялата дивизия се местеше, очевидно слуховете бяха верни — предстоеше офанзива.

Уиър се беше свил на долното легло в землянката си. Прокара ръка през това, което беше останало от косата му. Значи най-сетне щяха да атакуват. Край на мира и спокойствието. Наближаваше големият щурм. Засмя се сухо и хрипливо. Край на рутинното приятелско патрулиране в спокойния сектор на фронта. Заедно с новобранците щяха да изметат немците от Франция.

Беше изпълнен с решителност. Усещаше, че е изгубил контрол над живота си — когато най-сетне се бе опитал да промени един важен аспект от битието си, не беше постигнал нищо друго освен унижение. Оръжията не можеха да му причинят нещо много по-лошо.

Когато се върна от нощна смяна под земята, Джак се отдалечи в тихия край на окопа с чаша чай и извади писмото на Маргарет. Прочете го бавно, без да си позволи да вдигне очи.

Скъпи Джак,

Как си? Непрекъснато мислим и се молим за теб. Благодаря ти за писмата, те много ни успокоиха. Хубаво е да знаем, че си ведър и си добре.

Трябва да ти кажа, че момчето ни почина тази сутрин. Лекарите казаха, че не го е боляло и краят му е бил спокоен. Нищо не можеха да направят. Видях го в

болницата, но не ми дадоха да го отведе у дома. Вярвам, че са се грижили за него до последно и не са го оставили да страда.

Съжалявам, че трябва да ти съобщя това, скъпи Джак, защото знам колко много го обичаше. Не трябва да позволяваш то да те съсипе. Сега само ти ми остана и се моля на Бог да те върне вкъщи при мен жив и здрав.

Този следобед ще прибера малкото му тяло, а погребението е в петък. Ще запаля свещ от твое име в църквата.

Ще ти пиша пак, но сега нямам сили да продължа. Моля те, пази се и се върни у дома при мен.

С обич Маргарет

Джак остави писмото на земята и се взря пред себе си. Помисли си: „Няма да позволя това да разколебае вярата ми. Животът му беше красив, изпълнен е с радост. И ще благодаря на Бог за това.“

Зарови глава в ръцете си, за да се помоли, но беше завладян от скръб и чувство за загуба. В ума му нямаше почителни думи на благодарност, в него крещяха само мракът и отчаянието.

— Момчето ми — проплака той. — Скъпото ми момче.

Пристигнаха в Албер през първата седмица на юни. Тунелджиите веднага бяха пратени на фронтната линия, но на пехотата позволиха да си почине, с по-малко учения и инспекции от обикновено и подозрително добра храна, която включваше портокали и орехи.

Капитан Грей заведе Стивън при полковник Баркли, който се беше настанил в голяма къща в западната част на града.

— Той е сприхав човек — каза. — Но не се заблуждавай от маниерите му. Отличен боец е. Обича трудностите и опасностите. — Тук Грей вдигна вежда, сякаш се съмняваше в преценките на Баркли.

Завариха полковника да разглежда карти в пригоден специално за него кабинет. Беше по-млад, отколкото Стивън беше очаквал и макар да бе прошарен, изглеждаше жилест и енергичен.

— Хубава къща, нали? — каза Баркли. — Но няма значение, ще бъда в окопа с вас, момчета, когато тръгнете през възвишението.

— Наистина ли мислите и вие да тръгнете през възвишението, сър? — попита Грей с нотка на изненада.

— Разбира се! — отвърна му Баркли. — През последните шест седмици само си седя на задника заедно с мазниците от щаба. В решаващия ден възнамерявам да вечерям в Бапом със сребърните прибори на полка.

Грей се засмя.

— Това ще е забележителен напредък. — В присъствието на Баркли шотландският му акцент ставаше по-силен.

— И знаете ли с кого ще вечерям? С главнокомандващия на Втора индийска кавалерия.

— Не ми харесва, че и кавалерията ще участва.

— Разбира се, че ще участват. Ние правим пробив, те нахлуват. Хейг е твърдо решен на това.

— Разбирам. — Грей кимна бавно. — Това е лейтенант Рейсфорд, който познава терена. Може би си спомняте, че ви споменах за него.

— Да, спомням си — отвърна Баркли. — Експертът по Сомат. Е, започвай да пееш.

Излязоха да се разходят в градината и Баркли започна да разпитва Стивън за ландшафта на местността. По предложение на Грей той си беше освежил паметта с една карта и успя да опише точно мочурливите брегове на река Анкр, възвишенията към Тиепвал от едната страна и хребета от другата.

— Хоторн Ридж — каза полковникът. — Така го наричат. Настъпваме по тази линия към Бомон-Амел. Първо смятат да взривят дяволски голяма дупка в хребета.

— Ясно — отвърна Грей. — Значи така ще предупредим врага навреме и ще му дадем добро естествено укрепление.

Баркли го погледна с неприкрито съжаление.

— Ние първи ще стигнем там, Грей. Но няма да е лесно. Очаквам да ни накарат да подкрепим други подразделения, зависи как ще тръгне.

— Но ние ще сме в първата вълна на атаката?

— О, да — грейна полковникът. — Още от зори. Ще се прегрупираме и ще си починем по обед. А привечер ще дадем едно рамо на другите, ако се наложи. Хората ви готови ли са?

— Мисля, че да — каза Грей. — Какво ще кажеш, Рейсфорд?

— И аз мисля така, сър. Макар че съм малко притеснен от терена. Врагът е тук отдавна, нали? Сигурно са изградили защитни съоръжения като...

— Мили боже — прекъсна го Баркли. — Не бях срещал такива страхливци. Ще ги обстрелваме шест дни и ще разкъсаме бодливата им тел от тук до Дар-ес-Салаам. Ако след това остане жив шваба, той ще е толкова доволен, че всичко е свършило, че ще излезе с вдигнати ръце.

— Това би било един неочакван бонус — обади се Грей.

— И още нещо — продължи Баркли. — Нямам нужда да ми дава тактически съвети един командир на взвод. Ролинсън вече ми диша във врата, всеки ден получавам заповеди от бригадният щаб. Просто правете, каквото ви се нареди. А сега да отидем да обядваме.

Заместникът на Баркли, майор Търсби, и тримата ротни командири се присъединиха към тях на изискана маса в стая с високи прозорци в дъното на къщата. Стивън се чудеше дали няма да го накарат да сервира, вместо да го оставят да разговаря с по-висшите офицери, но се оказа, че има достатъчно прислуга, подкрепена от възрастна френска двойка.

— Какво е това? — попита Баркли и вдигна една бутилка към светлината. — „Жевре-Шамбертен“. Хм, добро е на вкус, макар да не разбирам защо няма да прием бяло вино с рибата.

— Няма бяло вино в избата, сър — обясни ординарецът на полковника, дребен белокош лондончанин. — Но знаех, че искате риба. Пъстърва, сър. От близката река.

— Много добре, Дейвис — каза Баркли и си доля в чашата.

Последва рядка яхния, след това узряло сирене и пресен хляб. Обедът продължи до след три часа, после отидоха в огряната от слънце всекидневна за кафе и пури.

Стивън усети мекотата на стола под себе си и плъзна ръка по дамаската. Единият от ротните командири, висок мъж на име Лукас, разказваше как ловял риба в река Тест в Хемпшър край къщата на родителите си. Останалите говореха дали да не се организира мач в

батальона. В едно подразделение от Единбург, което щяло да пристигне наблизно, бил целият непобедим професионален отбор „Сърцето на Мидлотиън“.

Ординарецът на полковника донесе бренди и Стивън си спомни как мъжете от неговия взвод си правеха чай във влажния окоп върху мънички газови котлони. Един кисел бояджия на име Стъд забождаше парче сирене на щика си, за да примами плъховете, след това дърпаше спусъка. На Стивън му се струваше, че ги предава, като яде и пие в елегантната къща, макар неговите хора да вярваха в принципа, че трябва да взимаш каквото ти се дава. Те търгуваха и задигаха всичко възможно, докато бяха на позиция или в отпуски; колетите с храна бяха обща собственост. Последният се получи на името на Уилкинсън, който беше мъртъв от няколко седмици, и предизвика истинско празненство.

Стивън се усмихна на себе си, беше наясно, че краткото му бягство от действителността скоро щеше да свърши.

Батальонът пое към село на име Коленкан. По пътя всички пееха и движеха ритмично ръцете си. Беше топъл юнски ден и слънцето озаряваше бледата зеленина в околността. Враните грачиха замечтано от брястовете, а от чинарите и кестените долиташе неспирното чуруликане на косове и дроздове. Селото се превърна в истински Вавилон от диалекти — от Ълстър, Лондон, Глазгоу и Ланкашър. Мъжете превзеха местните домове в търсене на квартири. Вечер играеха футбол и потта в непраните им, пълни с въшки дрехи извикваше спомени за бойни действия.

Стивън заведе взвода си в един хамбар, където Грей се опитваше да сключи сделка с една колеблива жена и сина ѝ. До падането на мрака успяха да вкарат мъжете в чистата слама и да им донесат гореща храна от подвижната кухня.

Същата нощ проехтяха оръдията. Стивън ги чу, докато четеше книга в сеновала под светлината на една свещ. Недалеч падна снаряд и разтърси събирания с векове прахоляк по гредите.

В началото бомбардировката не беше нищо особено; приличаше на прочистване на гърлото, но ехото от басовия ѝ тътнеж се носеше над меката долина. Когато звукът стана толкова нисък, че вече не можеше да се чуе, се долавяше постоянно ниско бумтене, от което стените на хамбара се тресяха. Стивън усещаше как вибрациите преминаваха през дървения под на сеновала. Представи си как артилеристите започват да се загряват, да свалят ризите си в дълбоките окопи и да набутват още по-дълбоко тапите в ушите си. Изпитваше страхопочитание към звука, който оръдията издаваха; бяха толкова много, подредени в продължение на шестнайсет мили, и стреляха последователно — най-тежкото задаваше основния тон, подобно на биещи тимпани, а по-леките добавяха непредсказуеми мелодии и акценти. Само след час обстрелът вече беше по цялата фронтова линия, летящият метал изпълни нощното небе. Звучеше като гръмотевица, чийто тътен се носеше като вълни.

Очевадната мощ на артилерийския обстрел беше донякъде утешителна, но не и мащабът на сблъсъка, който той предвещаваше. Стивън беше наясно, че вероятността за сражение драматично се е увеличила; вече не можеше да става и дума за отстъпление или компромис; можеше само да се надява, че страната, на която се биеше, ще се окаже по-силна от врага.

Останаха в Коленкан още два дни, преди да тръгнат към фронтната линия.

— Скоро ще трябва да си вървим, сър — каза Бърн, докато гасеше цигарата си и сядаше до Хънт. — Не съм си и помислял, че ще слезете с нас в онзи тунел.

— Аз също — обади се Хънт. — Ще ми се да бяхме си останали под земята.

Стивън се усмихна.

— Тогава никак не ви хареса. Няма значение. Сега ще е различно. Доведете Стъд и Барнс. Лесли, имаш два дни да си почистиш пушката. Не го прави непосредствено преди прехода.

Взводът остана под командването на сержант Прайс, който крачеше от единия до другия край на запуснатия площад и чакаше заповеди от капитан Грей. Прайс, изглежда, беше единственият, който знаеше кой камион ще ги откара до необходимото място и коя колона ще ги отведе до позицията им в окопа. Земята под краката им се тресеше, бомбардировката продължаваше вече трети ден.

Ротата беше в невротична еуфория, когато тръгна към Ошонвиле. Потокът от боеприпаси и провизии беше толкова плътен, че трябваше да се движат по един коларски път през полята.

Стивън усети, че кожата и носът го засърбяха от прахоляка и цветния прашец на посевите и хрусталаците. Мъжете започнаха да се потят под товара на препълнените си раници и миризмата им се разнесе в топлия летен въздух. Пееха войнишки песни с банални, повтарящи се думи, посветени на дома. Стивън погледна към ивицата трева в средата на пътя, останала незасегната от колелата на каруците. Замисли се за поколенията фермери, които бяха минавали по него в подобни ясни летни дни.

Когато завиха зад ъгъла, видя двайсетина голи до кръста мъже, които копаеха яма от трийсет квадратни метра отстрани на пътя. За миг остана озадачен. Каза си, че изкопът няма никакво селскостопанско приложение; вече нямаше какво да се засажда или разорава. След това осъзна какво правят. Копаеха масов гроб. Помисли си дали да не заповяда на хората си да завият или поне да извърнат очи, но вече почти бяха стигнали и някои от тях успяха да видят къде ще бъдат положени. Песните им секнаха и птиците отново станаха господари на въздуха.

Върнаха се на главния път и тръгнаха мълчаливо към Ошонвиле. Приготовленията за битката бяха променили всичко. Заведението, в което беше обядвал със семейство Азер беше превърнато в полева болница. На главната улица на селото, задръстена от купи сено и каруци с фураж, полковник Баркли беше възседнал дорест кон с лъскави едри хълбоци. Когато ротите се подредиха в каре и спряха мълчаливо на място, взирайки се в него, той се изкашля и им каза онова, което те бяха подозирали, но досега не им беше съобщено официално. С позьорската си парадност, яхнал лениво пръхтящия си кон, той приличаше на герой от комична опера.

— Ще атакуваме. Знаем, че го чувате с облекчение, защото точно затова сте дошли. Ще се биете и ще победите. Ще нанесете такъв разгром на врага, от който той никога няма да се съвземе. Чувате как артилерията обстрелва укрепленията му. Бомбардировката ще спре утре и тогава ще щурмувате. Врагът ще бъде напълно деморализиран. Защитите му вече са пробити, бодливата тел е разкъсана, землянките му са сринати. Уверен съм, че по вас ще бъдат изстреляни само шепа куршуми. Врагът ще се радва да види някого, на когото да се предаде.

Беше преодолял първоначалната си нервност, която караше гласът му да звучи като лай. Ентусиазмът и вярата му в това, което говореше, се предадоха на мъжете. Някои от по-младите се разплакаха.

— Трябва да ви предупредя обаче, че се налага да сте изключително внимателни, когато те се предават. Инструкциите на Генералния щаб са, че врагът трябва да докаже намерението си да се предаде в плен, за да няма никакви съмнения. Ако имате колебания, знаете какво да правите. Според мен щикът си остава изключително ефикасно оръжие. Едва ли има нужда да ви напомням славната история на този полк. Спечелили сме си прозвището „Козите“ по време на Полуостровната война^[1], когато сме доказали способността си да се справяме на скалист терен. Ние не отстъпваме; самият херцог на Уелингтън ни е командвал и ни е вдъхвал смелост. Нямам какво друго да ви кажа, освен че трябва да тачите паметта на онези мъже, които са носили същите нашивки преди вас. С поведението си по време на битката трябва да покажете, че сте достойни за великите дела от историята на този полк. Трябва да се стремите към победа в името на семействата си, на своя крал и на своята страна. Вярвам, че ще го

направите. Вярвам, че скоро ще вечеряме в Бапом. Бог да ви благослови!

Възторжените възгласи веднага бяха укротени от военните полицаи, които започнаха да крещят инструкции на всяка от ротите. Щеше да бъде наложена най-строга дисциплина. Всеки, който се опиташе да избяга от бойното поле, щеше да бъде разстрелян. Никакви въпроси в разгара на битката. Когато ентусиазмът на войниците позатихна, продължиха със списък на мъжете, екзекутирани като страхливци.

— Кенеди, Ричард, дезертирал пред лицето на врага, екзекутиран; Мастърс, Пол, неизпълнение на заповед, екзекутиран...

Когато започнаха да изброяват имената, Стивън извърна глава и се взря в обърканите и уплашени лица на Хънт, Лесли и Барнс. Типър, пищящото момче, което бяха изнесли от окопа, се беше върнало тъкмо навреме със същото празно изражение. Дори издълженото жизнерадостно лице на Бърн беше преbledняло. Много от мъжете приличаха на озадачени момчета, разкъсвани между въодушевляването и желанието да се върнат при майките си. Стивън си запуши ушите, за да не чува.

— Симпсън, Уилям, дезертирал, екзекутиран...

Когато напускаха село Ошонвиле, мислите на Стивън се върнаха към онзи горещ ден, който прекара край реката със семейство Азер. Бяха срещнали и други фамилии, дошли чак от Париж заради прочутия риболов на Анкр. Може би утре най-накрая щеше да опита „английския“ чай в сладкарницата в Тиепвал.

Спомни си откритото любящо лице на Изабел; усети отново пулса ѝ, онзи прикрит ритъм на желанието ѝ, който по странен начин разкриваше човешката ѝ природа. Видя блесналия флиртуващ поглед на Лизет, начина, по който беше взела ръката му и я бе поставила върху тялото си. Онзи зареден с емоции ден изглеждаше също толкова нереален и призрачен, колкото следобеда, в който вървяха през полята към окопите.

Слушайки как мъжете потеглят, Стивън сведе поглед към собствените си крака, омотани с униформени гетри над ботушите, които го водеха напред. В мига, в който напуснаха селото и капаните

на неговата нормалност, времето сякаш спря и се срути. Следващите три дни минаха като миг; образите се запечатваха в паметта му с плашеща яснота и щяха да останат там до смъртта.

Докато се изкачваха, им раздадоха ножици за тел.

— Мислех, че оръдията ще разкъсат телта — каза Бърн. — Два противогаза? Защо два?

Типър се усмихваше налудничаво, докато Прайс окачваше ламаринен триъгълник на гърба му.

— Така наблюдателите от тила ще могат да те виждат, младежо — каза Прайс. Въздухът над главите им беше изпълнен с метал, земята се тресеше от снарядите.

Имаше изненадващи гледки дори за опитните войници. Складовите и комуникационните траншеи приличаха на влакови композиции по време на час пик. Прайс крещеше команди и успяваше да поддържа някакъв ред. Взводът на Харингтън зави в грешна посока и пое към Сера. Ротата под командването на Лукас напълно се изгуби. Плувнаха в пот, докато местеха пакети от по четиридесет килограма сред обърканите и тревожни мъже. Изви се внезапна лятна буря, дошла откъм Позиер, която наводни немските окопи, след което се премести на запад и превърна пръстта на британските позиции в кал. Всички тези неща се случваха едновременно.

Майкъл Уиър стоеше на едно възвишение и се взираше в Хоторн Ридж. Стивън се измъкна от окопа и отиде при него. Лицето на Уиър беше грейнало от странна възбуда.

— Такъв гръм ще се чуе, че ще ти секне дъхът — каза той. — Току-що заложихме експлозивите. Файърбрейс е под земята и заравя кабелите.

Умът на Стивън за миг се проясни.

— Какво ще правиш утре? Къде ще бъдеш? — Гласът му звучеше озадачено и загрижено.

— Ще наблюдавам от безопасно разстояние — изсмя се Уиър. — Нашата работа е свършена. Няколко от моите мъже изявиха желание да носят ранени, в случай че хората не достигат. Надявам се заедно с вас да вечеряме нещо горещо. Не са ли прекрасни позициите на германците?

Стивън се загледа в жълтите храсти и плевели по дългата фронтова линия с бели варовикови следи по хълмовете, където бяха

основните окопи. Над тях беше надвиснала червеникава мъгла от раздробените от снаряди тухли на къщите в селата. Шрапнелите избухваха в бяла и жълта светлина. И когато слънцето пробди през буреносните облаци, над всичко това се появи бледа дъга.

Уиър се ухили.

— Доволен ли си?

Стивън кимна.

— О, да!

Върна се към потока от хора в окопа. „Това нещо има собствена инерция, която ме носи със себе си“, каза си той.

— Горките фрицове — рече някой. — Сигурно вече са полудели от бомбардировката.

Хънт вървеше до него и пухтеше под тежестта на раницата си. Към нея беше прикачен малък дървен кафез. Вътре имаше два гълъба. Стивън се взря в празните им мраморни очи.

Имаха само една нощ за преговори, след това се започна. Бяха заели позиции. Прайс някак си беше намерил местата им, а ефрейтор Петросиян с манията си към детайлите беше строил взвода си като по конец. Окопът беше добър.

— Най-добрият, който съм виждал — каза Петросиян. — Най-накрая траншея с дървена обшивка.

— Вижте, отчето от запаса!

Хорокс с бяло расо над военните си панталони, лъскава плешива глава, якичка и молитвеник в ръка стоеше на едно възвишение като безполезна нелетяща птица; беше единствен свещеник, но казваха, че е „от запаса“, защото никога не се осмеляваше да излезе от тила. Мъжете се размърдаха, страхът накара и неверниците да открият вярата. Около свещеника се събра невиждана тълпа.

Стивън Рейсфорд се присъедини към нея. Видя изпоцапаното с пръст лице на Джак Файърбрейс. Едрият Артър Шоу стоеше тържествено до него.

Неговите хора, които трябваше да нападат на сутринта, коленичиха на земята, скрили лица в ръцете си, и се оттеглиха във въображаемия тунел на собствената си агония, в чийто мрак времето беше спряло, опитвайки се да погледнат смъртта в очите. Думите на отчето едва се чуваха заради взривовете.

Стивън почувства нещо повече от смирение, някакво усещане за пълна нелогичност. Притисна с длан лицето си — беше просто парче плът, жалко момче от Линкълншир. Не изпитваше страх за кръвта, мускулите и костите си, но мащабите на това, което беше започнало, всички тези хора под ужасяващия грохот на небето, бяха започнали да разклащат самоконтрола му.

Усети се, че произнася името на Исус. Повтаряше го едва чуто, отново и отново. Беше отчасти молитва, отчасти богохулство. Исусе... Исусе... Това беше най-лошото; нищо не можеше да се сравни с него.

Почувства в устата си нафората и сладкото вино, но искаше нещо повече. Причастието свърши. Някои от мъжете не бяха в състояние да се изправят и останаха на колене. Бяха се свързали с началото си и искаха да умрат където бяха, без да се подлагат на мъчителния ден, който им предстоеше. Стивън се върна в окопа и завари пълен хаос.

— Отложиха го с два дни — каза Бърн. — Прекалено мокро е.

Стивън притвори очи. Исусе, Исусе. А се беше подготвил да тръгне.

Лицето на Грей беше изопнато от тревога. Заедно отидоха до малка могила, образувана от пръстта, изкопана в тунела.

— Нека се успокоим — каза Грей. Стивън виждаше колко му е трудно. — Да обобщим плана. Артилерията открива пред вас баражен огън. Вие напредвате на бавен ход зад огневия вал. Когато огънят спре, набелязвате целите и чакате, докато започне отново. Артилерията ще ви пази през цялото време. Бодливата тел на германците е разкъсана и много от оръдията им са унищожени. Жертвите ще са десет процента.

Стивън се усмихна.

— Мислиш ли?

Грей си пое дълбоко дъх.

— Предавам ти заповедите. Ние сме във фланга на основната атака. Батальонът трябва да е гъвкав. Ще бъдем заедно със страхотни бойни единици. Доброволците от Ълстър и Двайсет и девета дивизия — Несравнимите, които пристигат директно от Галиполи.

— Директно? — попита Стивън.

Грей го погледна.

— Ако умра, Рейсфорд, а ти останеш жив, искам да поемеш командването на ротата.

— Аз? Защо не Харингтън?

— Защото си луд, студенокръвен дявол и точно от такива хора ще имаме нужда.

Притъмняваше и Грей вдигна бинокъла си може би за двайсети път този ден. Подаде го на Стивън.

— Над най-предния окоп на врага има издигнато знаме. Виждаш ли какво пише на него?

Стивън погледна. Надписът беше огромен.

— Да. Пише: „Добре дошли на Двайсет и девета дивизия“. — Догади му се.

Грей поклати глава.

— Знаеш ли, че бодливата им тел не е разкъсана? Не искам да го казваш на твоите хора, но имам опит с тези неща и мога да те уверя, че на стотици метри няма никакви поражения. Снарядите не са я унищожили.

— Мислех, че е разкъсана от тук до Дар-ес-Салаам.

— Самохвалците от щаба. Хейг, Ролинсън и останалите. Не казвай на хората си, Рейсфорд. Не им казвай, просто се моли за тях.

Грей се хвана за главата. Мъдростта му и полиците с книги не му вършеха никаква работа тук, помисли си Стивън.

По време на нежеланото четирийсет и осем часово отлагане мъжете имаха време да се подготвят.

Първата пушка прозвуча с фалцетен пукот. Барнс се беше застрелял през небцето.

Когато падна нощта, започнаха да пишат писма.

Майкъл Уиър написа:

Скъпи майко и татко,

Ще атакуваме. От няколко дни се подготвяме под земята. Моят взвод също участва и ние дадохме своята дан. Някои от мъжете изявиха желание да помагат за носилките с ранените в самия ден. Духът е много висок. Очакваме това настъпление да сложи край на войната. Малко е вероятно вражеската армия да оцелее след обстрела ни.

Благодаря за кейка и ягодите. Доволен съм, че градината ви носи такава радост. На всички много ни харесаха плодовете. Мисля често и за двама ви и за нашия спокоен живот у дома, но ви моля да не се тревожите за мен. Молете се за мъжете, които ще атакуват. Благодаря за сапуна, майко, уверявам те, че беше добре оползотворен. Радвам се, че вечерята със семейство Парсън е била толкова успешна. Моля, предайте съболезнованията ми на г-н и г-жа Стантън. Току-що научих за сина им.

Сигурен съм, че си платих сметката на шивача, когато бях в отпуск, но ако греша, моля ви, оправете я от мое име и аз ще ви върна парите при следващия отпуск. Не се тревожете за мен, моля ви. Тук е достатъчно топло. Даже малко прекалено. Затова нямам нужда от нищо повече — нито от чорапи, нито от пуловери.

Ваш син, Майкъл

Типър написа:

Скъпи мамо и татко,

Върнаха ме обратно при моите другари и съм много горд, че съм пак при тях. Тук заедно с мъжете от другите подразделения се справяме страхотно. Оръдията ни гърмят като фойерверки. Ще нападнем и нямаме търпение да дадем на фрицовете да се разберат! Генералът казва, че не се очаква никаква съпротива, защото оръдията ни са ги довършили. Трябваше да тръгнем вчера, но времето се развали.

Чакането е ужасно трудно. Някои от момчетата посърнаха малко. Онзи тип Бърн, за когото ви разправях, дойде и ми каза да не се тревожа. Радвам се да чуя, че Фред Кемпбъл се е опазил досега. Браво на него.

Е, мои скъпи мамо и татко, това е всичко, което имам да ви кажа. Утре ще знаем дали ще се видим отново някой ден. Не се притеснявайте за мен. Аз не се страхувам от това, което ме очаква. Когато бях малко момче, вие бяхте

много добри с мен и няма да ви разочаровам. Моля ви, пишете ми пак, толкова се радвам да получавам вести от вкъщи. Пратете ми няколко изгледа от Сейнт Олбънс. Кажете на Кити, че я обичам. За мен винаги сте били най-прекрасните мама и татко.

Ваш син Джон

Стивън се задави, когато прочете писмото и запечатата плика. Спомни си лицето на Грей и зловещото му предсказание, основано на опита. Почувства у него да се надига страховит гняв. Откъсна лист от бележника си и написа:

Скъпа Изабел,

Изпращам ти това писмо в къщата в Амиен, където вероятно ще бъде унищожено, но ти пиша, защото няма на кого друг. Седя под едно дърво край село Ошонвиле, където ходихме веднъж.

Подобно на стотици хиляди британски войници в тези поля и аз се опитвам да се подготвя за смъртта. Пиша ти, за да ти кажа, че си единственото същество, което някога съм обичал.

Може би това писмо никога няма да те намери, но исках да споделя с някого какво е да седиш на тревата в този юнски петък, да чувстваш как въшките пълзят по кожата ти, стомахът ти да е пълен с топла яхния и чай — вероятно последното, което някога ще погълна — и да чуваш как оръдията реват към небесата.

Съвсем скоро ще бъде извършено престъпление срещу природата. Усещам го във вените си. Тези мъже и момчета са продавачи и чиновници, градинари и бащи — бащи на малки деца. Никоя страна не може да си позволи да ги загуби.

Страхувам се от смъртта. Виждал съм на какво са способни шрапнелите. Изпитвам ужас, че ще трябва през целия ден да лъжа ранените в кратерите от снаряди. Много

се боя, Изабел, че ще умра сам, че няма да има кой да ме погали. Но ще трябва да дам пример.

Сутринта трябва да тръгна пръв. Бъди с мен, Изабел, бъди с мен духом. Помогни ми да ги поведе към това, което ни очаква.

С вечна любов, Стивън

Джак Файърбрейс написа:

Скъпа Маргарет,

Благодаря ти за писмото. Не мога да изразя с думи колко скърбя. Той беше нашето момче, светлината на живота ни.

Но, скъпа Маргарет, трябва да сме силни. Тревожа се толкова много за теб, за това как се чувстваш. Аз тук имам с какво да се разсейвам.

Вярвам, че такава е била божията воля. Щяхме да си го гледаме, но Бог знае най-добре. Помниш ли как гонеше пухчетата на глухарчетата покрай канала и смешните думи, които измисляше, когато беше бебе и не можеше да ги произнася вярно?

Мисля за това постоянно. Бог е милостив, той ми дава спомените за него, хиляди дреболии се връщат в паметта ми. Припомням си ги, докато лежа нощем, и те ме утешават. Представям си го в прегръдките си.

Неговият живот беше благословия за нас, подарък от Бог. Беше най-добрият дар, който можехме да получим. Трябва да сме благодарни.

Утре ще има атака и смятам, че ще удържим голяма победа. Скоро войната ще свърши и ще се върна у дома да се грижа за теб.

С любов:

твой съпруг Джак

Бърн, за разлика от другите не пращаше и не получаваше често писма, но намери парче хартия, за да пише на брат си. Написа много прилежно със синьо мастило:

Скъпи Тед,

Пращам ти няколко реда, в случай че повече не се видим. Утре ще атакуваме, всичко е наред, във ведро настроение сме, стискаме палци и вярваме, че ще имаме добър късмет.

Моля те, да ме споменеш пред скъпите ми приятели.

Предай на мама и татко, на Том, Дейзи и децата, че ги обичам.

Надявам се това да е довиждане, а не сбогом.

Твой любящ брат Албърт

Когато свърши, не можа да запечата плика. Извади писмото и написа по диагонал в дъното на листа: „Горе главата, Тед, не се тревожи за мен, аз съм добре.“

Осем часа преди началото на атаката оръдията заглъхнаха, пазеха снарядите си за сутринта.

Беше нощ, но никой не спеше. Типър гледаше невярващо към Лесли и Стъд. Нямаше магия или суеверие, които да го спасят. И последната му надежда се изпари. Трябваше само да се държи до изгрев-слънце.

Стивън се взря настойчиво в лицето на Бърн до него. Когато Бърн се обърна, Стивън не издържа на погледа му. Бърн беше разбрал всичко.

Отиде при Хънт, който беше коленичил в окопа и се молеше. Докосна го по рамото, след това постави ръка върху главата му. Приблужи се до Типър и го удари леко с юмрук в рамото, после поклати енергично глава.

Ефрейторите Смит и Петросиян проверяваха снаряжението, провирайки се през унилите мъже.

Бренън седеше сам и пушеше.

— Мислех си за Дъглъс — каза той. Стивън кимна. Бренън запя някаква ирландска песен.

Видя Бърн да протяга ръка и да придърпва Типър към гърдите си.

— Не остана много, не остана много.

Към четири часа, когато мракът беше най-пълен, по цялата фронтова линия настана мъртвешка тишина. Никой не продумваше. За пръв път не се чуваше дори птича песен.

Накрая над възвишенията и мъглата по реката се появи слаба светлина. Заваля.

Грей се втурна, лъхащ на алкохол, към началото на комуникационния окоп.

— Атаката започва в седем и половина.

Взводът беше като ударен от гръм, никой не можеше да повярва.

— По светло? По светло? — Лицата на мъжете бяха уплашени и призрачни.

Пристигна закуската с чай в туби от бензин. Със сериозно изражение Хънт се беше привел над бекона върху малкия си котлон.

Стивън усети стомашните киселини от безсънната нощ да се надигат към устата му.

След това пристигна ромът и разговорите се оживиха. Мъжете пиеха жадно. Някои от по-младите момчета се клатушкаха и се смееха. Спорадичният доскоро немски артилерийски огън се усили за учудване на войниците, на които им беше казано, че врагът е унищожен.

Британските оръдия отговориха. Най-сетне войниците бяха достатъчно близо, за да видят какви поражения нанасят и това ги развесели. Стъд и Лесли, миришещи на ром, размахваха ръце във въздуха и крещяха. Виждаха как земята пред немските окопи се разкъсва и пръстта хвърчи като фонтан.

Гърмежите над тях станаха по-интензивни. Седем и петнайсет. Почти беше време. Стивън коленичи, някои от мъжете вадеха снимки от джобовете си, целуваха лицата на съпругите и децата си. Хънт разказваше вицове, Петросиян стискаше сребърен кръст.

Артилерийският огън достигна връхната си точка. Въздухът над главите им беше наситен с постоянно бучене. Сякаш звуковите вълни

прииждаха, но не се разсейваха. Никога не бяха чували нещо подобно. „Исусе, промълви Стивън, Исусе, Исусе.“

На хребета избухна експлозия, във въздуха полетяха тонове пръст, земята беше изтърбушена. Пламъците се издигаха на повече от трийсет метра. Прекомерно е, помисли си Стивън. Мащабът го плашеше. Ударната вълна от взрива премина през окопа. Бренън изхвърча от банкета за стрелба и си счупи крака.

Вече трябва да тръгваме, помисли си Стивън. Никой не продумваше. Бърн го погледна въпросително. Стивън поклати глава. Оставаха още десет минути.

Изведнъж германците откриха огън. Пред британския окоп пръстта закипя от куршумите на картечниците. Стивън приклезна. Мъжете закрепяха.

— Не още — извика Стивън. Въздухът над окопа се втвърди.

Голямата стрелка на часовника му се движеше на забавен каданс. Седем и двавет и девет. Свирката беше в устата му. Стъпи на стълбата. Преглътна мъчително и изсвири.

Изкачи се, излезе от окопа и се огледа. За миг настъпи пълна тишина, оръдията спряха, немските картечници — също. Чучулигите се извиха нагоре и запяха високо в безоблачното небе. Почувства се сам, сякаш беше попаднал в нов свят в мига на сътворението му.

След това артилерията откри баражния огън и германските картечници подновиха стрелбата. Вляво от себе си Стивън видя как мъжете се опитват да се измъкнат от окопа, но куршумите ги поваляха още преди да успеят да се изправят. По бодливата тел увиснаха тела. Зад него излизаха още хора. Видя Грей да тича покрай окопа и да вика окуражително.

Тръгна колебливо напред, кожата му беше изопната и готова да посрещне метала, който щеше да разкъса плътта му. Извърна се внимателно настрани, за да предпази очите си. Движеше се приведен като старица, обгърнат отвсякъде от оглушителен шум.

Бърн вървеше до него — бавно, както им беше наредено. Стивън хвърли поглед надясно. Видя дълга потрепваща кафеникава редица — парцалени кукли, пристъпващи предпазливо и вдървено, падащи безмълвно, разперили ръце, заменяни от други, поваляни отново, но продължаващи напред сякаш през вихрушка. Опита се да улови

погледа на Бърн, но не успя. Към грохота на картечниците се добавяше пукотът на снайперите и ревът на баражния огън пред тях.

Видя Хънт да пада вдясно от него. Стъд се наведе да му помогне, но каската му падна, куршумите разцепиха главата му и тя почервения.

Краката на Стивън продължаваха с лекота да го носят напред по разранената земя. След двайсет или трийсет метра започна да му се струва, че се издига над тялото си, което придоби собствен живот, движеше се автоматично и той нямаше власт над него. Сякаш се откъсна като насън от металния въздух, през който минаваше плътта му, и този транс му носеше някакво облекчение, близко до еуфорията.

След още десет метра вдясно от него се появи полковник Баркли със сабя в ръка.

Стивън падна. Някаква сила го повали. Озова се треперещ в един ров заедно с потънал в кръв мъж. Артилерийският огън се чуваше далеч напред. Сега и германските оръдия бяха открили преграден огън пред своите. Шрапнелите взривяваха нащърбените си конуси във всяко въздушно пространство, незаето от картечниците.

Стивън си помисли, че няма достатъчно място за всички този метал. Би трябвало да се сблъсква и да избухва в искри над главите им. Мъжът до него крещеше безмълвно. Стивън омота крака му със своя превързочен пакет, сетне огледа себе си. Нямаше никакви наранявания. Запълзя към ръба на ямата. Пред него имаше други мъже. Изправи се и тръгна отново. Може би сред тях щеше да е в по-голяма безопасност.

Не изпитваше нищо, докато прекосяваше изтърбушената земя, по която на всеки няколко метра лежаха купчини във военни униформи. Товарът на гърба му тежеше. Извърна се назад и видя втората редица да върви под артилерийския огън в ничията земя. Те биваха отхвърляни назад като вълни, срещнали морския бряг. Телата на земята започваха да се натрупват и да затрудняват настъплението.

Мъжът до него беше загубил част от лицето си, но продължаваше да крачи в същото това състояние на транс, насочил напред пушката си. Носът му се поклащаше и Стивън можеше да види зъбите през липсващата му буза. Никога през живота си не беше чувал такъв грохот. Той полепваше по кожата, разтърсваше костите му. Спомни си заповедта да не спира заради онези зад него и продължи бавно напред, а когато димът се вдигна, видя бодливата тел на германците.

Не беше разкъсана. Войниците тичаха хаотично нагоре-надолу, търсейки начин да преминат. Заплитаха се в намотките, където след това бяха повалени от картечния огън. Телата им се люшкаха, тресяха се и подскачаха. Но въпреки това опитваха. Двама войници самонадеяно режиха с ножиците телта между трупите, но движенията им привлякоха бързите презрителни изстрели на снайперите. И увиснаха неподвижни.

На трийсетина метра вдясно имаше пролука. Стивън се затича към нея, макар да беше наясно, че точно тя се държи на прицел от няколко картечници. Пое си дъх, когато я достигна, и се приготви да умре.

Тялото му премина през празното пространство и той започна да се смее и да тича с всички сили, докато се претърколи в един окоп и тежката раница се стовари върху му. Вътре нямаше никой.

Жив съм, помисли си той, мили боже, жив съм. Войната изчезна от ума му. Каза си, че това е просто поле под френското небе. Отвъд тътена имаше дървета, а в долината течеше река, пълна с риба. Усети, че гърлото му е пресъхнало и извади манерката с вода. Топлата бълбукаща течност, която се изля в него, го накара да затвори очи от удоволствие.

Окопът беше празен. Тръгна по дъските. Беше прекрасно изработен, с висок бруствер и дървена обшивка, изрядно подредена като по къщите в Съсекс, и със спретнати входове към дълбоки землянки. Погледна назад към британските окопи, всеки сантиметър, от които беше напълно изложен на огъня от по-високите вражески позиции. През дима от германския артилерийски обстрел видя разпокъсаната редица от хора, които продължаваха да напредват, движени от някакъв бавен часовников механизъм, към оръжията, които щяха да ги убият.

Двайсет метра по-надолу окопът се разклоняваше. Стивън не виждаше какво има нататък. Пропълзя, хвърли една граната зад завоя и залегна. Нямаше ответен огън. Изправи се и от ръба на окопа към очите му се разхвърча пръст, вдигната от изстрелите на картечница. Предполагаше, че повечето мъже, тръгнали в атака заедно с него, са мъртви. Втората вълна още не беше стигнала дотук и може би никога нямаше да го направи. Реши да се опита да се оттегли и да се включи в следващия щурм, но беше получил заповед да настъпва през Бомон-

Амел към Бокур, до реката. Както Прайс беше казал, девизът на войника е: „Когато се колебаеш, върви напред“.

Тръгна през окопа и намери стълба. Когато картечният огън облиза пръстта пред него, той запълзя по откритата земя, сетне се затича приведен към една яма от снаряд. Там шестима мъже от Ланкашърския полк стреляха яростно към окопа с немските припаси. Едва не се наниза на един щик, докато се вмъкваше в ямата.

Единият от стрелците го погледна и му каза нещо, което Стивън не успя да чуе. Стори му се, че устните му произнасят „измряха до крак“. Мъжът посочи към знака на полка върху униформата на Стивън, след това прекара пръст пред гърлото си и му показва касапницата в ничията земя. На дъното на кратера имаше картечница „Луис“ и доколкото Стивън успя да разбере, те искаха да я пренесат зад няколко дървета, откъдето щяха да атакуват окопа.

Стивън поклати глава и подпря пушката си на ръба на ямата. Започна да стреля. Прекара час, а може би и два под ответния огън от втората линия на немските окопи. По защитните им съоръжения нямаше почти никакви щети. Бодливата тел не беше разкъсана, землянките им бяха непокътнати. Скоро щеше да започне контраатаката.

Стивън огледа изтощените лица на мъжете до себе си. Знаеха, че са в капан.

Нещо под краката му се размърда. Беше главата на мъж, чийто мозък изтичаше през очните орбити. Закрещя да го убият, но тъй като не беше от неговия полк, Стивън се поколеба. Подаде му втората си манерка с вода и когато се наведе, мъжът започна да го умолява да го застреля. Сред тътена на битката никой няма да разбере, помисли си Стивън и стреля два пъти до краката си. Това беше първият живот, който отне в този ден.

Джак Файърбрейс стоеше заедно с Артър Шоу на възвишението, което наричаха „Хълма с единственото дърво“, и наблюдаваше. Очакваха бързо настъпление, почти без съпротива.

Джак мърмореше нещо, а Шоу почти не говореше. Видяха как шотландците излизаха от траншеите като побеснели жени в поличките си и падаха на вълни върху жълто-кафявата пръст. Видяха и стегнатите

стъпки на бойците от хампширския полк, които сякаш непринудено се впускаха в някакъв бавен танц, от който бяха приели, че няма да се завърнат. Видяха мъже от всички страни да тръгват безпомощни към окото на бурята.

Собственият им принос за този ден — огромната яма, взривена в седем и двайсет — предупреди врага и му даде десет минути, през които спокойно да заеме позиции. Край кратера видяха да загиват толкова много млади мъже, колкото не бяха си и помисляли, че е възможно. Не бяха успели да изстрелят и един патрон.

Тази прекомерност ги караше невярващо да се стискат един друг за ръцете.

— Не могат да позволят това да продължи — каза Джак. — Просто не могат.

Шоу стоеше с отворена уста. Не беше потресен от насилието, беше закоравял от осакатяванията, които беше виждал и които беше причинил, но сцената, която се разиграваше пред очите му, беше от друг порядък.

„Моля те, Боже, нека това спре — мислеше си Джак. — Моля те, не позволявай да пращат още хора в този ураган.“

Отец Хорокс се приближи и застана до тях. Прекръсти се и се опита да ги успокои с думи и молитви.

Джак извърна лице от ужасната гледка и усети как нещо в него умря.

Шоу заплака. Стисна с огромните си миньорски ръце главата си и по лицето му започнаха да се стичат сълзи.

— О, момчета, момчета — повтаряше той. — Бедните ми момчета.

Хорокс трепереше.

— Та това е половин Англия. Какво ще правим? — заекна той.

Скоро всички те притихнаха. Последва още едно изригване от окопа долу и нова вълна се понесе по издълбания лунен пейзаж — може би мъжете от Есекс или полка на херцога на Уелингтън, беше невъзможно да се види. Изминаха не повече от десет метра, преди да се огънат; отначало само неколцина успяха да се изправят, клатушкайки се зашеметени, сетне и други продължиха напред под щита на артилерията; а след това, когато картечниците ги откриха, се

разлюляха като царевично поле под напора на вятъра. На Джак му замириса на месо.

Хорокс издърпа сребърния кръст от шията си и го захвърли. По стар навик падна на колене, но не за да се моли. Остана така с разперени длани, опрени в пръстта, след това се наведе и покри главата си с ръце. Джак знаеше какво бе умряло в него.

Стивън си спомни за краткото причастие, на което беше присъствал, докато за по-удобно стъпи върху трупа на мъжа, когото беше убил. Вече нямаше нищо божествено; всичко беше светотатство. В грохота около себе си чуваше ясно само една дума.

— ... проклета картечница... проклети палачи.

В оглушителния шум те трябваше да се измъкнат от ямата и да унищожат врага. Двама мъже вдигнаха картечницата „Луис“ до ръба на кратера, но се забавиха, докато измъкнат тежкия сандък с мунициите, и бяха отнесени от вихрушка от куршуми. Другите останаха при Стивън и се опитваха да се предадат. Единият хвърли бяла кърпа, изкачи се на повърхността, но беше улучен точно в окото.

Стивън погледна назад, където подкрепленията настъпваха организирано и премерено. Когато стигнаха на трийсет метра от него, влязоха в обхвата на картечниците, които ги покосяваха със заучена прецизност, докато всички до един не паднаха в диагонална линия. Телата им не помръдваха.

Той закрещя в ухото на мъжа до себе си, който му отвърна по същия начин, но се чу само „Исусе“ и „дяволско оръдие“. Стивън метна и двете си гранати, а когато те се взривиха, побягна назад към един ров зад група брястове и се хвърли в него.

Беше пладнe и слънцето напичаше. Нямаше нито облаци, които да го скрият, нито вятър да го разхлади. Шумът беше все така гръмовен. Стивън усети колко е изтощен. Искаше да заспи. Посегна към манерките с вода, но и двете ги нямаше.

Около немските траншеи беше настанал хаос. Видя мъже, които не бяха сигурни в коя посока да настъпват. Окопът, в който се беше скрил сутринта, беше отново превзет от врага. Отвъд него настъпваше нова вълна.

Вярваше, че трябва да продължи напред. Еуфорията го беше напуснала и на нейно място се беше настанила някаква автоматична решимост. Но първо трябваше да пие вода, иначе щеше да умре. Езикът му беше набъбнал като гъон, сякаш беше станал двоен. Спомни си, че надолу по хълма вдясно от него е река Анкр. Беше загубил всичките си хора, така че нямаше значение къде точно ще се бие. Стана и се затича.

Видя войници от колониалните части, вероятно канадци, да се промъкват през едно тясно дърво надолу към клисурата. През четирийсетте минути, които му бяха необходими, за да ги подмине, пред очите му цял батальон беше повален на земята. Само трима стигнаха до телените заграждения на германците, където бяха застреляни.

Стивън тичаше яростно като насън надолу към реката. Вдясно от себе си видя познат силует. Беше Бърн, кървеше, но се движеше.

— Какво стана? — извика Стивън.

— Пометоха ни — изкрещя Бърн в ухото му. — Полковникът е мъртъв. Както и двама ротни командири. Трябва да се прегрупираме и да атакуваме отново.

— По реката?

— Да.

— А с теб какво се случи?

— Върнах се назад, после пак напред. Втората вълна беше избита в окопа. Не можеш да минеш по него заради труповете.

— Имаш ли вода?

Бърн поклати глава.

Когато приближиха немските позиции, се натъкнаха на няколко момчета, които спяха в дупки от снаряди. Будните нощи под обстрела и усилието от сутринта им бяха дошли в повече, дори в обсега на вражеските оръдия.

Отново избухна оръдеен огън и Бърн и Стивън залегнаха до едно спящо момче и някакъв мъж, който сигурно беше мъртъв от часове. Част от червата му се бяха изсипали върху изровената почва в кратера, а слънцето беше започнало да го опича.

Вляво от тях един сержант крещеше с всички сили, опитвайки се да накара войниците си да тръгнат напред в нова атака към немските окопи, които се простираха чак до железопътната линия.

— Тези са от нашите — каза Бърн.

Беше взводът на Харингтън или каквото беше останало от него.

— Трябва да тръгнем с тях — отвърна Стивън.

И отново в разпокъсана самоубийствена редица те поеха към смъртоносния трясък на картечниците. Облян в кръв, но без да го е грижа, Стивън наблюдаваше как снопове живот падаха на земята заедно със спомените и любовите си, гърчеха се и повръщаха. Смъртта им вече беше безсмислена, но някои от тях продължаваха да вървят напред и в тази нова безкрайност се криеше ням ужас.

Харингтън изкрещя, когато лявата му половина беше отнесена от шрапнел и затърси с треперещи пръсти морфинови таблетки.

От претърпаните кратери откриха снайперистки огън срещу окопите, след това последва ново финално изригване. Едно момче отхвъркна от силата на взрива и се залепи за някакво дърво, рамото му беше отнесено; другите падаха или се хвърляха на земята, смляна от собствените им оръдия.

Бърн се прокрадна към пиццщото момче. Завлече го зад дървото, чиято кора ставаше на трески от страничния огън. Стивън видя бялата превръзка, с която започна да бинтова раните му. Зад тях притичваха санитарите с носилки, но само привличаха куршумите, защото вървяха изправени.

Стивън отпусна лице върху пръстта и я остави да напълни устата му. Затвори очи, беше видял достатъчно. Отиваш в ада, помисли си той. В главата му зазвучаха прощалните думи на Азер. Но грохотът около него ги разсея.

Бърн домъкна някак си момчето обратно в кратера. На Стивън му се искаше да не беше успял, защото то със сигурност щеше да умре.

Сержантът призоваваше за нова атака и десетина мъже откликнаха. Стивън ги наблюдаваше как стигат до първото заграждение с бодлива тел, преди да осъзнае, че и Бърн е с тях. Опитваше се да си пробие път, когато го взеха на мушка и той увисна на телта; ботушите му се тресяха, докато тялото му се пълнеше с олово.

Стивън лежеше в кратера заедно с момчето и мъртвия от сутринта мъж. Три часа слуша как момчето се молеше за вода под жаркото слънце. Опитва се да си запуши ушите, за да не го чува. На един от трупите все още имаше манерка, но тя беше пробита от

куршум и повечето от съдържанието ѝ се бе изляло. Беше останала само червеникавокафява течност, премесена с пръст и кръв. Стивън я изля в молещата уста на момчето.

Ранените край тях се опитваха да се надигнат и да се оттеглят, но само извикваха ново изригване на картечния огън. Падаха покосени там, където бяха лежали.

Когато стрелбата в ничията земя секна, немците от втория окоп започнаха да се целят в телата по бодливата тел. В рамките на два часа отнесоха парче по парче главата на Бърн, докато между раменете му остана само дупка.

Стивън се молеше за тъмнина. От първата минута на сутринта изобщо не се беше опитвал да си спаси живота. Дори беше изпитал примирение, когато тялото му се беше открило за въображаемото проникване на куршумите при преминаването през пробива в бодливата тел. Сега копнееше да настъпи краят на този ден и на новата, немислима реалност, която той бе донесъл.

С падането на нощта земята може би щеше да се върне към естествения си ход и вероятно след много, много години случилото се под слънчевата светлина щеше да се разглежда като аномалия и да намери обяснение в рамките на нормалния живот. Но в момента на Стивън му се струваше, че е точно обратното, че това е новата реалност, това е светът, в който бяха прокълнати да живеят, а смяната на сезоните, на деня и нощта вече не съществуваха.

Когато повече не можеше да понася миризмата на плът в кратера, реши да бяга на всяка цена. Един въл шурм вляво от него временно привлече немските картечници и когато прецени, че моментът е подходящ, осланяйки се на сляпата вяра, късмета или провидението, той хукна назад заедно с още няколко души, които не можеха повече да чакат нощта.

На ръба на припадъка той се смъкна клатушкайки се надолу към реката, за да утоли жаждата си, за което мечтаеше от обяд. Остави пушката си на брега и нагази във водата. Потопи главата си в бавното течение и усети как то се просмуква през порите му. Отвори уста като риба.

Стоеше в речното корито и се опитваше да се съвземе. Потопи ръце с дланите нагоре, сякаш се молеше. Грохотът, идващ от двата речни бряга, смазваше черепа му. Изобщо не стихваше. Спомни си за

Бърн, заплетен като врана в бодливата тел. Щяха ли да наляят вода в дупката между раменете му? Как щеше да пие вода? Опита се да овладее мислите си. Бърн беше мъртъв, вече нямаше нужда от вода. Но не смъртта му имаше значение, а това, че светът беше изместен от оста си. Не смъртта на десетките хиляди души беше важна, а начинът, по който бяха доказали, че може да си човешко същество и въпреки това да действаш срещу природата.

Опита се да излезе на брега, но течението беше силно, а тялото му бе на ръба на крайното изтощение, и той загуби равновесие и се понесе надолу по реката.

Във водата беше обкръжен от германци. До себе си видя лицето на мъж, който викаше нещо на чужд език. Стивън се залови за него. Другите също се бяха вкопчили един в друг и се опитваха да излязат. Намираше се сред хора, които бяха убили приятелите му. Но отблизо в разранените им лица и широко отворените им очи разпозна мъже като него самия. Един стар посивял ефрейтор крещеше. Смугло момче, подобно на много други, плачеше. Стивън се опита да ги мрази както преди.

Отвсякъде го притискаха германски тела, мокрите им куртки го обграждаха, без да се интересуват кой е. Гласовете им се сливаха в неразбираем вой.

Над реката имаше тесен мост с груба британска конструкция. Немците се опитаха да се качат на него, но британските войници стъпваха върху ръцете им. Стивън вдигна очи към един висок редник без каска, който гледаше надолу с презрение.

— Извади ме — извика той. — Извади ме.

Мъжът му подаде ръка и започна да го изтегля. Стивън усети как във водата в него се вкопчват ръце. Опитваха се да го дръпнат надолу. Редникът стреля в реката и Стивън се покатери на моста. Няколко души го изгледаха с изненада.

— Пленници — каза мъжът, който го бе издърпал от водата. — Защо да им помагаме да преминат реката?

Стивън се промъкна през моста към далечния бряг и легна във влажната трева.

Изабел, червената стая, къщата на дядо му... Опита се да се съсредоточи върху отчетливите спомени, да извае вероятното бъдеще

от миналото. Концентрира се върху мириса от задушните канцеларии на лондонските докове. За миг се пренесе в стаята си над кея.

Стъмваше се, нощта беше близо, макар светлината да не бързаше да си тръгне, а с нея оставаше и шумът.

Любопитството му започна да се завръща. Искаше да разбере какво се е случило. Тази сутрин беше повел атака и трябваше да върви напред, където и да се намираше.

Подгизналата раница му се струваше толкова непосилно тежка, че забрави за изоставената пушка. Вдясно от него се простираше голямата гора на Тиепвал.

Изправи се и тръгна към германските позиции. Нещо го удари в слепоочието, като тухла, запратена с огромна скорост, и той падна на земята.

Следващото лице, което видя, не беше на чиновник, на Изабел или на майка му, както донякъде очакваше, а на един от тунелджиите на Уиър.

— Леле, доста сте се отдалечили от позициите. Сигурно сте на почти два километра — каза мъжът, докато вадеше полева превръзка.

Стивън изсумтя. Приятелският глас на мъжа беше почти невъзможен спомен, идващ от друго време.

— Казвам се Тайсън. Всички сме доброволци, ако ме разбирате. Там, където бяхме, прекратиха настъплението и ни пратиха тук. Всички санитарии са избити. Момчетата от Ълстър стигнаха дотук. Както и вашите.

— Какво ми е?

— Повърхностна рана, бих казал. На левия крак. Дори няма да ви дадат домашен отпуск за нея. Ще пратя тук капитан Уиър.

Стивън лежеше в плиткия кратер. Не изпитваше никаква болка в крака.

Прайс правеше проверка на личния състав. Пред него стояха мъжете от ротата му, които бяха успели да се върнат. Лицата им бяха напрегнати и изглеждаха сиви в мрака. Като начало заразително за местонахождението на всички липсващи. След известно време осъзна, че това ще отнеме прекалено много време. Оцелелите невинаги бяха

сигурни кого са видели мъртъв. Главите им бяха клюмнали от изтощение, сякаш всеки техен орган копнееше за почивка.

Прайс ускори процедурата. Бързо преминаваше от едно име, останало без отговор, към друго. Бърн, Хънт, Джоунс, Типър, Уд, Лесли, Барнс, Стъд, Ричардсън, Савил, Томпсън, Ходжсън, Бъркъншоу, Люелън, Франсис, Аркрайт, Дънкън, Ший, Саймънс, Андерсън, Блъм, Фейърбрадър. Имената отекваха в здрача и придаваха плътност на своите носители; на селата и градовете, до които щяха да стигнат телеграмите; на къщите, чиито кепенци щяха да бъдат затворени и следобед иззад затворените им врати щяха да се чуват приглушени стонове; на местата, които ги бяха родили и които щяха да заприличат на женски манастири, да се превърнат в мъртви селища без живот и смисъл, без гласовете на бащите, без млади мъже във фабриките и по полята, без съпрузи за жените, без гърлени възгласи из кръчмите, без децата, които можеха да се родят и които щяха да пораснат, да работят, да рисуват и дори да управляват — тези места щяха да останат безплодни, защото разкъсаната плът на бащите лежеше в миризливи дупки от снаряди в полята с цвекло, а живите тела в домовете им щяха да бъдат заменени от гранитни плочи, чиято безжизнена повърхност щеше да се покрие от ленивото зелено безразличие на мъховете и лишеите.

От 800 мъже в батальона, които излязоха от окопите, само 155 се обадиха при произнасянето на името им. Прайс даде команда свободно на ротата си, макар да не го изкрещя като на парад; каза го мило. Те се обърнаха сковано, сетне потеглиха в нови формирвания, до хора, които никога преди не бяха виждали. Вървяха в строй.

Джак Файърбрейс и Артър Шоу ги изчакаха, за да ги попитат как са. Мъжете ги подминаха като насън и не им отговориха. Някои от тях плюха или побутнаха каските си; повечето гледаха надолу, лицата им бяха безизразни, но въпреки това набраздени от тъга. Прибраха се в палатките си и легнаха.

[1] Полуостровната война (1808 — 1814) е военен конфликт между Франция и съюзените сили на Испания, Обединеното кралство и Кралство Португалия за контрол над Иберийския полуостров по време на Наполеоновите войни. — Б.ред. ↑

Стивън лежеше в кратера на хълма край Тиепвал и чакаше да падне пълен мрак.

Майкъл Уиър се промъкна при него.

— Тайсън ми каза къде си. Как е кракът ти?

— Добре е. Ще мога да вървя. Ти какво правиш тук?

— Доброволец съм. В нашите позиции е пълен хаос. Няма достатъчно вагони да натоварят хората. Превързочните пунктове са претъпкани. Окопът, от който тръгнахте сутринта, е пълен с телата на войници, които така и не успяха да излязат. — Гласът на Уиър трепереше. Той лежеше до ранения крак на Стивън. — Двама от генералите са се самоубили. Ужасно е, ужасно е...

— Успокой се, Уиър, успокой се. Мръдни малко натам.

— Така по-добре ли е? Какво се случи с теб?

Стивън въздъхна и се отпусна на земята. Шумът утихваше. Артилерията и от двете страни прекрати огъня, от време на време се чуваха само картечни откоси и снайпери.

— Не помня — каза. — Не знам. Видях как убиват Бърн. Отначало си мислех, че всичко върви добре. След това се озовах при реката. Не знам. Толкова съм уморен.

Най-накрая се стъмни. Нощта се изливаше на вълни от хребета над тях и оръдията най-после бяха замлъкнали.

Земята се раздвижи. Вдясно от тях един мъж, който беше лежал неподвижно през целия ден, се изправи, но падна отново, тъй като раненият му крак не успя да понесе тежестта му. И други се размърдаха и започнаха да изпъзват като червеи от кратера, куцаха, влачеха се по корем, залитаха. След минути склонът закипя от движенията на ранените, които се опитваха да се върнат на позициите си.

— Боже — каза Уиър. — Не знаех, че има толкова много хора тук.

Беше като възкресение в гробище, дълго двайсет километра. Сгърчени, агонизиращи силуети се възправяха от разровената почва и се опитваха да се върнат към предишния си живот. Сякаш земята бълваше едно цяло осакатено поколение; всеки от тях различен, но и свързан с обезобразените си събратя, надигащи се от пръстта, която сякаш не искаше да ги пусне.

Уиър трепереше.

— Всичко е наред — каза Стивън. — Оръдията спряха.

— Не е това — отвърна Уиър. — Чуваш ли този шум?

Стивън не беше забелязал нищо освен тишината, настъпила след тътена на оръдията. Но сега, когато се заслуша, разбра какво имаше предвид Уиър — беше протяжен непрекъснат вопъл. В него не се открояваше отделно страдание, но звукът се спускаше до реката вляво от тях и се катереше към километър нагоре по хълма. Когато слухът му се адаптира към мълчанието на артилерията, Стивън го чу по-ясно — сякаш самата земя стенеше.

— О, боже, о, боже. — Уиър се разплака. — Какво направихме, какво направихме? Чуй само. Сторили сме нещо ужасно, никога няма да е като преди.

Стивън сложи длан върху рамото му.

— Спокойно — каза. — Трябва да се държиш.

Разбираше какво чувства Уиър, защото чувстваше същото. Докато се вслушваше в протеста на земята, долови звуците на един нов свят. Ако не положеше усилия да се контролира, можеше никога да не се върне в реалността, в която беше живял.

— О, боже, о, боже. — Уиър трепереше и хлипаше, докато звукът се надигна като дъждовен вятър, стържещ по небе от стъкло.

Стивън остави изтощеното си съзнание да се изпусне от контрола му. Усети как заедно със звука се пренася в свят, в който съществува само паника. Сепна се и се събуди, върна се с усилие в стария си живот, който може и да не беше същият като преди, но ако вярваше в него, щеше да продължи.

— Прегърни ме — каза Уиър. — Моля те, прегърни ме.

Той пропълзя през пръстта и положи глава на гърдите на Стивън.

— Наричай ме по малко име — каза той.

Стивън го прегърна и го притисна.

— Всичко е наред, Майкъл. Всичко е наред, Майкъл. Дръж се, не се разпадай. Дръж се, дръж се.

ЧАСТ ТРЕТА

АНГЛИЯ, 1978

В тунела на метрото, притисната от мрака, Елизабет Бенсън въздъхна нетърпеливо. Щеше ѝ се да си е у дома, да провери дали не е получила писма и дали телефонът ѝ няма да звънне. До лицето ѝ се притискаше нечие зимно палто, пътниците бяха наблъскани един в друг по пътечката на вагона. Елизабет придърпа малкия куфар поблизо до краката си. Тази сутрин се беше върнала от двудневна командировка в Германия и от „Хийтроу“ беше тръгнала директно за работа, без да се отбива в апартамента си. Лампите бяха угасени и тя не можеше да прочете вестника си. Затвори очи и се опита да се остави на въображението ѝ да я отведе от задушния влак в неговата тясна дупка.

Беше петък вечер и тя беше уморена. Извика в съзнанието си приятни сцени: Робърт по здрач, със сиви нишки в гъстата коса и очи, двамата кроят планове за вечерта; палтото, ушито по неин модел, което взима от шивача в плътен полиетиленов плик.

Някакъв луд във вагона започна да пее стари песни от мюзикъли. „Дълъг е пътят до Типърери...“ Мъжът изсумтя и замлъкна, сякаш някой го беше смушкар с лакът под прикритието на мрака.

Влакът тръгна отново и набра скорост в тунела, лампите над главите им светнаха. На „Ланкастър Гейт“ Елизабет си проби път през палтата и слезе на перона. С облекчение излезе на повърхността, където валеше и мокрите автомобилни гуми скърцаха върху листата, издухани на платното през оградата на Хайд парк. Наведе се, за да се предпази от вятъра и дъжда и тръгна към зелената витрина на магазина за алкохол, чиито вулгарни светлини блестяха приканващо.

Няколко минути по-късно остави куфара и шумящата полиетиленова торба на прага и отвори входната врата на викторианската къща. Почтата все още си беше в телената кутия от вътрешната страна: картички за момичетата на горния етаж, сметки за

всички апартаменти, напомняне от газовата компания за госпожа Кириейдс, а за нея — писмо от Брюксел.

Качи се в апартамента си, напълни ваната и като се потопи удобно в нея, отвори писмото.

Когато Робърт реши да добави и писмо към кратките си панически телефонни обаждания, това обикновено означаваше, че изпитва вина. Или пък че наистина беше задържан по работа в Комисията и дори не се беше прибирал да види съпругата си.

„... отвратително много работа... скучен доклад на британската делегация... следващата седмица съм в Люксембург... надявам се да съм в Лондон в събота... Ан завършва първия срок...“

Елизабет остави писмото на килимчето пред ваната и се усмихна. Имаше много до болка познати фрази и тя не беше сигурна доколко им вярва, но поне четенето им все още я изпълваше с топлота към него. Телефонът иззвъня.

Застана гола и капеща на килима във всекидневната, притисна слушалката до ухото си и както винаги се зачуди дали телефонът е зареден и дали водата няма да предизвика късо съединение в мозъка ѝ.

Беше майка ѝ. Искаше да знае дали на другия ден ще отиде да пие чай с нея в Туикенам. Докато ѝ каже, че е съгласна, Елизабет изсъхна. Вече не си струваше да се връща във ваната. Набра номер в Брюксел и чу характерното за Европа единично позвъняване, което прозвуча двайсет или трийсет пъти без отговор. Тя си представи разхвърлената всекидневна с купчините книги и документи, пълните пепелници и мръсните чаши, сред които отекваше пренебрегнатото позвъняване.

В коридора на къщата на Марк и Линдзи имаше открита и закрыта бебешка количка, около които се разменяха поздравления. По навик от колежанските години Елизабет подаде на Марк бутилка вино.

Когато влезе в просторната всекидневна, съединена от две стаи, между които беше съборена стената, Елизабет попадна в толкова

позната атмосфера, че започна да говори, да се усмихва и да се държи като предварително програмирана. Понякога, когато гостуваше на Марк и Линдзи, те канеха и други хора. Тази вечер у тях беше двойка от съседната улица и един подозрително самотен мъж. Елизабет осъзна, че държи запалена цигара между пръстите си, а в гърлото ѝ се излива червено вино.

Бяха най-старите ѝ приятели, свързваха ги общи преживявания. Макар често да си мислеше, че тримата не биха се сблизили толкова, ако се бяха запознали наскоро, връзката им беше учудващо емоционална. Линдзи беше импулсивна жена със склонност да доминира, а Марк беше непретенциозен човек без изразени амбиции. Когато бяха по на двайсетина години, все се появяваше по някой гост, който се опитваше да се самоизтъква или нямаше търпение да заяви политическите си принципи, неразбираеми за другите; но напоследък вечерите им минаваха приятелски, без изненади. На Елизабет, която беше вече на трийсет и осем, те двамата ѝ напомняха колко малко се беше променил живота им. Само децата правеха нещата различни. В някакъв момент щяха да започнат да си приказват с другите гости за поведението им или за училища и тя щеше да спре да ги слуша, донякъде от скука, а донякъде заради непризнатата болка, която ѝ причиняваха тези разговори.

Линдзи премина през фаза, в която редовно канеше необвързани мъже, когато им гостуваше Елизабет. В продължение на две или три години към тяхното установено трио се присъединяваше по някой ерген, отчаян или разведен самотник, или пък пияница, но най-често това беше просто мъж, който се задоволяваше с компанията им.

— Бедата ти е, че плашиш мъжете — каза ѝ веднъж Линдзи.

— Беда ли? — отвърна Елизабет. — Нямах представа, че съм в беда.

— Много добре ме разбираш. Погледни се. Толкова си недостъпна с елегантните си дрехи и красота в стил Анук Еме.

— Ти ме описа като жена на средна възраст.

— Разбираш какво имам предвид. Мъжете са толкова плашливи същества. Трябва да си внимателна с тях. Накарай ги да се чувстват в безопасност. Поне за начало.

— И после мога да правя каквото си поискам?

— Разбира се, че не. Ама си и ти, Елизабет. Понякога са нужни малко компромиси. Помниш ли онзи мъж, Дейвид, с когото те запознах? Той е мил, напълно твой тип. Ти не му даде никакъв шанс.

— Май забравяш, че вече си имам приятел. Няма нужда да се кокоря и да флиртувам с Денис или Дейвид, или както там се казва. Вече съм заета.

— От твоя евробюрократ?

— Казва се Робърт.

— Той никога няма да напусне жена си. Знаеш го, нали? Всички казват, че ще го направят, но никога, ама никога не го правят.

Елизабет се усмихна спокойно.

— Нямам нищо против, дори да не го направи.

— Не ми казвай, че не искаш да се омъжиш.

— Не знам. Имам си работа и приятели. Не мога изведнъж да започна да посвещавам времето си на търсенето на съпруг.

— Ами деца? — попита Линдзи. — Да не би да ми кажеш, че и деца не искаш?

— Разбира се, че искам деца. Но ми се струва, че трябва да разбера защо.

Линдзи се засмя.

— Няма нужда да знаеш всичко. Нарича се биология. Ти си на трийсет и девет.

— Всъщност на трийсет и осем.

— Тялото ти казва, че времето ти изтича. Не си по-различна от милионите жени по света. Нямах нужда от причина, за бога.

— Мисля, че имам. Смятам, че човек трябва да знае защо прави нещо, което само по себе си е ненужно.

Линдзи се усмихна и поклати глава.

— Говориш като стара мома.

Елизабет се засмя.

— Добре, ще направя опит, обещавам. Ще се постарая да се влюбя спонтанно и романтично в Денис...

— Дейвид.

— В когото ми доведеш.

Макар очевидно да се беше предала, тази вечер Линдзи правеше последен опит с мъж на име Стюарт. Той имаше рошава руса коса и очила. Въртеше замислено голямата винена чаша в дългите си пръсти.

— С какво се занимаваш? — попита той Елизабет.

— Управлявам компания за дрехи. — Мразеше да я питат това, смяташе, че при запознанство хората трябва да се мъчат да разберат какъв е другият, а не какво работи, защото професията не ги определяше.

— Казваш, че я управляваш. Значи си шефът, така ли?

— Точно така. Започнах като дизайнер преди около петнайсет години, но после се захванах с бизнеса. Основахме нова компания и аз ѝ станах директор.

— Разбирам. И как се казва тази компания — попита Стюарт.

Елизабет му отговори и той се заинтересува:

— Трябва ли да съм чувал за теб?

— Доставям дрехи на няколко вериги магазини, но те си слагат собствени марки. Имаме малка линия с наша марка, която ми се ще да наричам „котюр“. Може би си чувал името в този контекст.

— И какво точно е „котюр“?

Елизабет се усмихна.

— Това, на което повечето му викат рокли.

С напредването на вечерта, когато Стюарт се отпусна и се отказа от отбранителния тон, с който проведе кръстосания разпит в началото, Елизабет откри, че всъщност го харесва. Беше свикнала с реакциите на хората спрямо нея. Мнозина предполагаха, че е направила еднозначен избор между работата и брака и че с по-голям ентузиазъм е прегърнала работата, отказвайки се категорично от идеята за деца и мъж до себе си. Елизабет беше престанала да се опитва да обяснява. Започна работа, защото трябваше да се издържа; намери си интересна професия, която беше за предпочитане пред някоя скучна; стараяше се да печели добре. Не виждаше как от тези три логични стъпки следваше някакво яростно отричане на мъжете и децата.

Стюарт ѝ каза, че свири на пиано. Говориха си за места, които са посетили. Не я заля с дълги описания на капиталовите пазари, нито се впусна в ненужни спорове с Марк; не флиртуваше и не се умилкваше прекалено видимо. Засмя се на някои от нещата, които му каза, макар тя да забеляза, че в смеха му прозвуча известна изненада, сякаш нищо в нея не подсказваше, че е весел човек. Когато не поиска телефонния ѝ номер, тя изпита облекчение, но също така и леко разочарование.

Докато караше по моста над реката по познатия маршрут към вкъщи, се опита да си представи какво ли би било да е омъжена. На „Фулъм Роуд“ тротоарът беше разширен и улицата ставаше непроходима за натовареното движение. Този участък винаги я караше да затаи дъх и да се опита да направи малката си кола дори още потясна, за да се промуши между загражденията, които вече бяха почервенели от излющената боя на по-големите автомобили. Може би ако беше омъжена, съпругът ѝ щеше да шофира. Имаше такава вероятност, ако съдеше по двойките, които познаваше.

Прибра се в апартамента си в един часа. Когато светна лампата във всекидневната, видя все още неразопакования си куфар. Отиде в кухнята да си направи чай, но откри, че е забравила да купи мляко по пътя от метрото. На мивката лежах чашата и чинията от закуската ѝ от преди два дни, когато бързаше за летището.

Въздъхна. Нямаше значение. На другия ден беше събота и щеше да поспи колкото си иска. Можеше да си чете вестника в леглото, докато радиото работи тихо, нямаше кой да наруши спокойствието ѝ.

Нещата никога не ставаха точно както ги беше планирала. Най-напред трябваше да се облече и да излезе да купи мляко. Сетне, когато се настани в леглото с вестник и пълен чайник, телефонът звънна.

Едва след това последва един час на съвършено усамотение. Водещата статия във вестника, както и в много други издания, беше посветена на шейсетгодишния юбилей от примирието през 1918 година. Имаше интервюта с ветерани и коментари на историци. Елизабет я прочете с известно отчаяние — темата ѝ се струваше прекалено обширна, тежка и отдалечена от нея. Но въпреки това нещо в текста я разтревожи.

Следобеда отиде с колата до Туикенам. Счетоводителят на компанията я беше посъветвал да кара голяма фирмена кола. Според него това щяло да впечатли клиентите и да намали данъчните тежести. Елизабет си беше купила лъскав шведски автомобил, който бързо набираше скорост, но пък трудно палеше.

— Прекалено много работиш, това ти е проблемът — каза майка ѝ, докато разливаше чай в сервиз, украсен — колкото и невероятно да беше — с розови цветове върху клонки от орлови нокти.

Франсоаз беше около шейсет и пет годишна, хубава жена със сбръчкано нежно лице, по което пудрата понякога стоеше на петна,

защото късогледството ѝ пречеше да я нанесе равномерно. От нея се излъчваше известно достойнство, което се дължеше на осанката и строгите ѝ сини очи. И макар заради посивелите си коси да приличаше на баба, кожата и чертите ѝ издаваха каква е била преди; отпред косата ѝ все още беше русолява, а от откритите линии на състареното ѝ лице все още надничаше средната възраст, дори детството.

Разговорите с майка ѝ протичаха предсказуемо до един определен момент. Естествено, Франсоаз искаше дъщеря ѝ да е щастлива и да не изглежда уморена, когато ѝ гостува, но за разлика от Линдзи не смяташе, че това може да се постигне с брак. Тя самата се беше омъжила за пияница на име Алек Бенсън, който се беше разочаровал, че Елизабет не е момче и малко сред раждането ѝ беше изчезнал в Африка да преследва някаква жена, с която се бе запознал в Лондон. Връщал се беше от време на време и Франсоаз търпеливо го бе приемала обратно, когато нямаше къде да живее. Не беше спряла да го обича, но се надяваше дъщеря ѝ да намери нещо по-добро.

На бюфета имаше снимка на Елизабет на три години в ръцете на баба ѝ. Семейната легенда гласеше, че тя бе обожавала внучката си, макар за Елизабет да беше смущаващо, че няма никакъв спомен за тази жена — беше починала година след като снимката е била направена.

И ето я сега на фотографията, без съмнение излъчваща нежност, макар тази несподелена любов да се струваше на Елизабет притеснителна и призрачна.

— Четох статия за годишнината от Примирието — каза тя на Франсоаз, която беше проследила погледа ѝ.

— Да, всички вестници пишат за това.

Елизабет кимна. Знаеше малко за баба си и дори още по-малко за дядо си. Майка ѝ от време на време споменаваше за участието му в „ужасната война“, но Елизабет почти не ѝ обръщаше внимание. Вече бяха на етап, в който ѝ беше неловко да пита за него, защото това щеше само да покаже колко е незапозната с фамилната си история. Но нещо в статията за войната я беше развълнувало, сякаш беше докоснала някаква тревожна и любопитна част от нея, свързана със собствения ѝ живот и решенията, които бе взимала.

— Пазиш ли още книгата на баща си? — попита тя.

— Мисля, че изхвърлих повечето, когато се преместих. Но част от нещата може да са останали на тавана. Защо питаш?

— Ами не знам. Замислих се. Изпитвам някакъв интерес. Може би е от възрастта.

Франсоаз вдигна вежда, това беше най-близкото до любопитство спрямо личния живот на дъщеря ѝ.

Елизабет прокара ръка през косата си.

— Струва ми се, че е опасно да губим връзка с миналото. Никога не съм го чувствала преди. Сигурна съм, че има нещо общо с възрастта ми.

Това, което нарече „някакъв интерес“, изкристализира в нея като твърда решителност. Ще започне от тавана на майка си и ще тръгне по дирите на този човек: ще компенсира закъснелия си интерес към него, като вложи цялата си енергия в задачата. Така по някакъв начин ще разбере повече и за себе си.

Елизабет оправи косата си пред огледалото. Носеше велурена пола, кожени ботуши и черен кашмирен пуловер. Повдигна гъстата си тъмна коса над ушите и се извърна настрани, за да си сложи кървавочервени обеци. По миглите ѝ имаше малко спирала; заради бледото си лице не изглеждаше чак толкова като францужойка, колкото твърдеше Линдзи, но въпреки това в чертите ѝ имаше нещо драматично, което с повече грим би изглеждало прекалено. Пък и беше понеделник сутрин, закъсняваше, а трябваше да тръгва към спирката на метрото. Устата ѝ още гореше от кафето, което изпи прекалено бързо, когато по радиото съобщиха, че вече е осем и половина.

Влакът по Централната линия навлизаше плътно в тунела като куршум в дулото на пушка. Когато спря, както обикновено необяснимо и внезапно, в мрака между „Марбъл Арч“ и „Бонд Стрийт“, Елизабет видя тръбите и кабелите в тунела само на сантиметри от стъклото на вагона. Това беше най-дълбоката и най-горещата линия в Лондон, изкопана от плувнали в пот тунелджии срещу мизерни надници. Отново потеглиха мистериозно гладко и влязоха в метростанцията на „Бонд Стрийт“, където чакаше закъсняващата тълпа. Елизабет слезе на „Оксфорд Съркъл“ и забърза на север през блъскащите се пешеходци, от които никой не гледаше напред, след това зави наляво към алеята зад магазините.

Веднъж седмично, а понякога и по-често, ходеше при Ерик и Айрин, главните дизайнери на компанията. Преди пет години, когато създадоха новата фирма, и двамата бяха отказали да се изнесат от стария си офис и дори да сменят табелата на вратата.

Тъй като така и така беше закъсняла, забавянето в близкото италианско кафене нямаше да има никакво значение. Поръча три кафета, а Лука, пълничкият прошарен собственик, ѝ даде празна кутия от шоколадчета, в която да ги закрепят. Тя тръгна внимателно към една врата на няколко метра от заведението, на която имаше метална табела: „Блум Томпсън Карман. Продажби на едно, платове и дизайн“.

— Извинявайте за закъснението — извика тя, докато излизаше от асансьора на третия етаж. После пое към отворената врата.

Сложи импровизирания поднос на бюрото в помещението, което на шега наричаха „рецепцията“, и се върна да затвори сгъваемата врата на асансьора.

— Донесох кафе, Ерик.

— Благодаря. — Ерик излезе от една вътрешна стая. Беше малко над седемдесетте с рошава посивяла коса и очила със златни рамки. На лактите на жилетката му имаше огромни дупки. Пушеше цигара след цигара и заради торбичките под очите му около него витаеше усещане за премълчана умора, от която го спасяваха само нервните му пръсти, които въртяха шайбата на телефона и нетърпеливо чакаха стържещото ѝ връщане обратно или държаха златната ножица, с която разкрояваше платовете.

— Влакът заседна в тунела както обикновено — каза Елизабет.

Седна на ръба на бюрото и побутна със задните си части списанията, каталозите и фактурите. Полата ѝ се вдигна над коленете и откри черния ѝ вълнен чорапогащник. Отпи опасна глътка от горещата пластмасова чаша. Кафето имаше вкус на жълъди, пръст и пара.

Ерик я погледна тъжно, очите му се плъзнаха по цялата дължина на тялото ѝ, от гъстата тъмна коса, по бедрата и оголените колене до върховете на кафявите кожени ботуши.

— Добре изглеждаш. Щеше да си добра съпруга на сина ми.

— Пий си кафето, Ерик. Айрин дойде ли?

— Разбира се, разбира се. Още в осем и половина. В дванайсет ще идва голям клиент, казах ти.

— Значи, затова си облечен в костюм по поръчка.

— Не ме дразни, жено.

— Поне се среши и свали тая жилетка.

Тя му се усмихна, докато влизаше в работното помещение при Айрин.

— Не ми го казвай — започна Елизабет.

— Кое? — попита Айрин и вдигна поглед от шевната машина.

— „Я, виж ти кой е дошъл.“

— Нямах и намерение — отвърна Айрин. — Прекалено съм заета, за да си бърбим.

— Ето ти кафе. Добре ли прекара уикенда?

— Не беше зле — каза Айрин. — На моя Боб му стана зле в събота вечер. Оказа се, че са газове. Той си мислеше, че е апендицит. Ама такава връва вдигна! Как е твоят Боб?

— Моят Боб? Не се обади. Не знам. Получих писмо, но не е същото, нали?

— Да бе! Моят Боб никога не е докосвал с писалка нещо друго, освен фишове за футболни залагания.

— Мислех, че е археолог.

Айрин вдигна вежда.

— Не бива да разбираш нещата толкова буквално, Елизабет.

Елизабет разчисти бюрото и започна да звъни по телефона. Трябваше да си насрочи срещи, да отиде до склада за платове, да успокоява клиенти. Когато Ерик пристигнал от Виена през 1935 година, той оставил там множество разочаровани клиенти, готови да плащат добре за екстравагантните му модели. Отначало наел Айрин като шивачка, но когато силите започнали да го напускат, станал изцяло зависим от нея. Елизабет постъпи при тях преди петнайсет години, когато поръчките бяха започнали да намаляват. Трябваше им известно време да овладеят срива и след това компанията започна бързо да се разраства; в централата в Епсъм работеха петнайсет души, бизнесът процъфтяваше дори в кризата. Инфлацията изядваше част от печалбата, преди още да успеят да я внесат в банката. Ерик казваше, че било като във Ваймарската република. Той не беше много наясно какво точно са постигнали, а и вдъхновението му беше почти изчерпано. Успешните модели бяха дело на по-млади хора, наети от Елизабет.

По обед затвориха офиса и отидоха в кафето на Лука.

— Днес лазанята е много добра — каза Лука, застанал до тях с бележник и химикалка.

— Добре — обади се Елизабет. — Ще взема от нея.

— Много добър избор, синьора — отвърна Лука. Обичаше да стои близо до Елизабет и огромният му корем, опънал оплесканата бяла престилка, почти докосваше рамото ѝ. — Ще ви донеса и малка салата.

Тонът му винаги внушаваше, че това е специален подарък за Елизабет — съставен от тънки ивици резене, малки парченца италиански диви гъби, пристигнали тази сутрин със самолета от Пиза; разбъркан от него в пълна секретност от страх да не събуди завист у другите гости на ресторанта, поръсен с чист зехтин и галантно пропуснат в сметката.

— С по-малко лук, моля — каза Елизабет.

— За мен само вино — поръча Ерик и запали цигара.

— Лазаня и за мен — обади се Айрин.

Лука се отдалечи. Когато се обърна с гръб към тях, видяха, че над сините му карирани панталоните се подава моравата цепка на задните му части. Върна се с литър гъста мастилена течност и три чаши. Наля само в една от тях.

Елизабет се огледа из ресторанта, който се пълнеше с пазаруващи, работници, дори туристи, отдалечили се на север от магазините на „Оксфорд Стрийт“.

Това бяха линиите на живота ѝ, нещата, които я интересуваха. Каталозите и салатата на Лука; очакването Робърт да се обади и критиките на Линдзи и майка ѝ. Стачки и икономически кризи. Опитите да не пропуши и вечният контрол на теглото. Планирана ваканция заедно с още няколко души в къща под наем в Испания; откраднат уикенд с Робърт в Елзас или дори в самия Брюксел. Дрехите ѝ, работата ѝ, апартаментът ѝ — малък и подреден, поддържан само от чистачката, която идваше веднъж седмично, докато тя бе на работа. Никакви сложни системи от детски градини, детегледачки и помощници, така надълго и нашироко обсъждани от омъжените ѝ приятелки. Лондон и приближаващата зима, натовареното движение през парка, неделните разходки в студа, продължаващи вечерта в събирания с приятели в кръчмите на Бейсуотър, които работеха до късно. И усещането, че дълбоко в нея има по-голям живот, който се събуждаше, когато разглеждаше картини в галериите или четеше книга, но особено от картините; нещо неизживяно, нещо, което трябваше да проумее.

Понякога заминаваше сама за девствените райони на Северна Англия, където четеше и се разхождаше. Не се самосъжаляваше, защото не виждаше нищо, което да ѝ липсва; рутинните грижи и натовареността, с които беше изпълнен животът ѝ, не я отегчаваха. Намираще в пътеводителите пансиони и малки кръчми, с чиито собственици и гости понякога завързваше разговори, а понякога само си четеше край камината.

Веднъж в някакво село в резервата Дейлс едно момче на не повече от деветнайсет години я заговори на бара на кръчмата. Тя беше с очила за четене и дебел сив пуловер на бели точки. Младежът имаше руса коса и неубедително рядка брада. Учеше в университет и беше дошъл тук да се подготвя за изпити. Беше непохватен и използваше клишета, пропити от ирония, сякаш говореше за книги или филми,

които и двамата познаваха. Като че ли не можеше да каже нещо, без да остави впечатлението, че цитира чужди мисли. След като изпи две-три бири, се успокои и ѝ разказа за следването си по зоология и за приятелката си у дома. Даде да се разбере, че води бурен любовен живот. На Елизабет ѝ харесаха ентузиазмът и емоционалната му приповдигнатост, които той демонстрираше дори в онази проста йоркширска кръчма, в която предлагаша само пай с бъбреци и месо, приготвен от собствениците.

Чак след вечеря, когато тръгна по тесните стълби към стаята си и го чу да я следва, си даде сметка, че той не се интересува само от приятните разговори с нея. За малко да избухне в смях, когато я хвана тромаво и предпазливо за ръката пред вратата. Целуна го по бузата и му каза да се връща при учебниците си. Когато обаче час по-късно той почука на вратата, тя го пусна. Беше ѝ станало много студено.

Той беше разтърсен от благодарност и възбуда; не успя да се съдържи дори минута. В малките мразовити часове направи втори опит. Елизабет не искаше да я будят от дълбокия ѝ сън след дългите разходки през деня, но се поддаде уморено на желанието му. На сутринта той не искаше да говори с нея; гледаше да се измъкне възможно най-бързо. Тя изпита известна нежност към него. Чудеше се каква ли роля ще изиграе случката в живота му и в митологията, която той градеше около личността си.

Харесваше ѝ да живее сама, обичаше да е сама. Ядеше каквото си поискаше, не традиционни блюда, а чинии с гъби или печени картофи, грозде, праскови, супи, които сама си приготвяше. Пълнеше чаши с кубчета лед и резени лимон, наливаше върху тях джин, ледът започваше да пука и почти не оставаше място за тоник. Имаше пластмасови тапи, които запазваха виното от единия ден за другия.

Когато ходеше на кино, можеше да потъне изцяло с всичките си сетива във филма, без да я разсейват разговори с придружител. Когато попаднеш на лоши продукции, спираше да следи историята и изпълваше сцените със собствен сюжет. Чувстваше се неудобно, че е сама, когато във фоайето срещнеш хванати за ръка познати двойки, отиващи на вечеря; затова обикновено излизаше в събота следобед, точно когато денят преминаваше в мрак, а цялата вечер все още предстоеше.

В края на уикендите вече ѝ се искаше да поговори с някого. Някоя статия или нещо видно по телевизията се загнездваше в ума ѝ и тя имаше нужда да свери реакцията си.

— Какво знаеш за войната, Айрин? — попита тя. — Имам предвид Първата световна война.

— Патриотични маршове и разни такива неща — каза Айрин. — Гадна работа, нали?

— Баща ти бил ли се е в нея? — поинтересува се Елизабет, докато махаше мъхнатото стебло от разрязан на четири домат.

— Не мисля. Никога не съм го питала. Но се е бил в някаква война, защото съм виждала медалите му.

— Кога е роден?

— Ами бил е на трийсет, когато аз съм се родила, значи трябва да е било около 1895 г.

— Значи е бил на подходяща възраст?

— Нямам представа. Не знам кога е била проклетата война. Питай Ерик. Мъжете знаят повече за тези неща.

Ерик си наля остатъка от еднолитровата гарафа в чашата.

— Дори и аз не съм толкова стар, че да съм се бил в нея. Но я помня донякъде. Бях ученик тогава.

— И как беше? — попита Елизабет.

— Нямам представа. Гледам да не мисля за войната. Във всеки случай в английските училища трябва да са ви преподавали за нея.

— Може би са го правили. Но очевидно не съм внимавала достатъчно. Струваше ми се толкова скучно и потискащо, всичките тези битки и оръжия.

— Точно така — отвърна Ерик. — Убийствено е да се замисляш за това. Видял съм достатъчно подобни неща в живота си, че да се ровя из миналото.

— Откъде този внезапен интерес към древната история? — попита Айрин.

— Не съм сигурна, че това е древна история — каза Елизабет. — Не е било много отдавна. Сигурно има все още живи мъже, които са се били в тази война.

— Трябва да питаш моя Боб. Той знае всичко.

— Да ви нося ли вече кафето — попита Лука.

Пътят се плъзна надолу към Дувър и направи широк завой по брега над мрачното сиво море вляво. Елизабет се изпълни с някаква детинска радост, когато зърна водата; беше началото на ваканцията и краят на Англия. В четвъртък вечер през зимата това беше като да прекосиш тайно границата.

Както я бяха упътили, мина под високите кранове, качи се по рампата и слезе по тесни маркирани алеи, надничайки иззад листа хартия, който един мъж от някакво гише беше залепил на предното ѝ стъкло. Махнаха ѝ да отбие към едно празно пространство. Слезе от колата и усети морския вятър да разбърква косата ѝ. Вляво от нея по разчертаните коридори на пристанището бяха спрели два тира и десетина по-малки камиона — този граничен пункт не беше особено популярен. Купи си от магазина карта на Североизточна Франция и още една на магистралите в Европа, която щеше да ѝ помогне да стигне до Брюксел.

Когато се качи в тресящия се ферибот, Елизабет извади книгата и очилата си и още един пуловер, в случай че решеше да излезе на палубата. С удоволствие избяга от дизеловите пари на огромните камиони и се качи по стръмните стълби към пасажерските палуби.

Струваше ѝ се, че действа малко самонадеяно. За всичките си трийсет и осем години беше хвърляла само по някой поглед към случайно срещнат мемориал или предаване за войната и сега не знаеше какво да очаква. Как ли е изглеждало „бойното поле“? Дали теренът е бил предварително подготвян и позициите на воюващите страни са били разчертани? Сградите и дърветата не са ли пречели? Може би хората, които сега живееха по тези места, бяха чувствителни на военната тема; сигурно не биха се очаровали от пристигането на някаква досадна туристка, която да се рови из миналото им като зяпач, снимащ самолетна катастрофа. Най-вероятно, мислеше си тя, не знаят нищо за войната. Била е много отдавна. „Коя битка?“ — ще попитат. Единственият ѝ познат, който проявяваше интерес към тази тема, беше неин някогашен съученик; странно отнесено момче с хриплив глас, което беше много добро по алгебра. Дали историята беше още там и я очакваше, за да ѝ се разкрие, или вече беше заличена? Справедливо ли беше да очаква шейсет години след събитието — по прищявка на човек, който никога преди не се беше интересувал от това — една страна старателно да разкрие миналото си пред аматьорския ѝ поглед?

Франция вече до голяма степен приличаше на Англия: небостъргачи, индустрия, заведения за бързо хранене и телевизия.

Приглади косата си назад, оправи си очилата и извади книгата, която Боб на Айрин ѝ беше дал. Вървеше ѝ трудно. Изглежда беше писана за посветени, хора, които вече познават терминологията и знаят всичко за различните военни подразделения; напомняше ѝ за списанията за авиация, които някога ѝ купуваше баща ѝ при последния му опит да я превърне в сина, когото винаги беше искал. Въпреки това дори и в най-сухите части на книгата, в която кротко се изброяваха статистически данни и географски понятия, се намираше по нещо, което да задържи вниманието ѝ. Най-красноречиви бяха снимките. Една от тях беше запечатала момче с кръгло лице, което гледаше напрегнато към камерата. Това е бил неговият живот, неговата действителност, помисли си Елизабет, реална като нейните бизнес срещи и любовните ѝ афери; като баналната атмосфера в салона на ферибота, позната на всеки съвременен британски турист. Ужасът и надвисналата смърт бяха съвсем истински и неизбежни за него както нейните питиета в бара, нощта в хотела, която ѝ предстоеше, и всички останали дреболии на мирния живот, съставляващи спокойното ѝ всекидневие.

Макар че баба ѝ беше францужойка, тя не познаваше добре страната. Затърси в ума си френски думи, когато безизразният полицај на пристанището пхна ръка през прозореца на колата ѝ и зададе няколко бързи гърлени въпроса. Големите камиони разтърсиха кея; нямаше други коли, прекосили посред зимата океана към студения, мрачен континент.

Излезе от Кале и пое по пътя на юг. Мислите ѝ се насочиха към Робърт. Представи си нощта, която ще прекарат в Брюксел. Много го биваше да намира ресторанти, където няма да види нито един познат и където можеха да си говорят, без да бъде постоянно нащрек. Не че някой го беше грижа; повечето дипломати и бизнесмени, които отсъстваха дълго от домовете си, също си бяха намерили по нещо. При Робърт неудобството беше, че и жена му, и любовницата му бяха в Англия. Това накара Елизабет да се засмее. Типично за неговата непрактичност. Причината да не иска никой да ги вижда беше чувството му за вина. За разлика от по-светските си събратя, които забавляваха любовниците си на разноски на фирмата, запознаваха ги с

приятелите си, а понякога и със съпругите си, Робърт се правеше, че Елизабет не съществува. Това не ѝ харесваше чак толкова много, но имаше план как да го промени.

Избра хотел в град Ара, в който Боб ѝ беше казал, че има множество военни гробища и бойни полета. До него се стигаше по тясна странична уличка, която излизаше на тих площад. Мина през металната порта и пое по чакълената пътека към главния вход. Влезе вътре. Вдясно видя ресторант с приглушена светлина, където пет–шест души седяха по един на маса сред множеството незаети места и вечеряха под акомпанимента на потракването на приборите в порцелана. Приведен сервитьор ги наблюдаваше от входа на кухнята.

Рецепцията се помещаваше в една ниша под стълбището. Жена с коса в стоманен цвят, завита на кок, остави писалката си, вдигна глава и я погледна през дебелите стъкла на очилата си. Имаше свободна стая със самостоятелна баня; по-късно щели да ѝ занесат куфара горе. Ще вечеря ли в хотела? Елизабет отказа. Взе сама малкия си куфар и тръгна по дълъг коридор. Светлината от няколко крушки на тавана ставаше все по-слаба, колкото повече се отдалечаваше от стълбищната площадка. Накрая намери номера на вратата. Стаята беше просторна, върху оригиналната боя от деветнайсети век бяха налепени дръзки тапети. Драпериите на балдахина около леглото трябваше да ѝ придадат атмосферата на султански дворец, макар че овалните порцеланови дръжки на вратата и нощните шкафчета с мраморни плотове бяха останали недокоснати от ориенталския стил. В стаята миришеше на влажен картон или на тъмен тютюн от по-ранни десетилетия, примесен със сладникавия аромат на някакъв одеколон отпреди войната или може би всичко това беше просто опит да се прикрие някоя авария във водопровода.

Елизабет излезе в нощта. Когато стъпи на главната улица, видя площада с гарата вдясно и върха на катедралата или на някоя друга голяма църква пред себе си. Без да изпуска кулата от очи, тя тръгна през тесните улички и затърси някое приятно местенце, където да хапне и където сама жена нямаше да привлича вниманието. Накрая се озова на голям площад, който малко приличаше на площада в центъра на Брюксел. Опита се да си го представи изпълнен с британски войници, камиони и коне, макар да не беше сигурна дали тогава са имали камиони, нито дали все още са използвали коне. Хапна в едно

препълнено бистро, пълно с млади мъже, които играеха футбол на маса. От тонколоната над вратата гърмеше поп музика. От време на време шумът се усилваше от рева на мотор, който някой младеж форсираше отвън.

Провери какво пише за Ара в книгата на Боб и откри данни за щабовете, снабдяването и множество объркващи номера и имена на полкове, батальони и командващи офицери. Сервитьорът ѝ донесе херинга с картофена салата, които изглеждаха като от консерва. Сложи до чашата ѝ и кана в стил рустик, пълна с червено вино.

Какво точно са правили в града? Беше останала с убеждението, че войните се водят в полето, на открито.

Отпи от виното. Какво значение имаше? Това беше просто спирка по пътя ѝ към срещата с Робърт.

Прочете няколко страници от книгата и пи още вино. Комбинацията от двете събуди известна решителност в нея — ще проумее тази война, ще си я изясни за себе си. Дядо ѝ се беше бил в нея. След като нямаше деца, поне трябваше да разбере миналото; трябва да знае чий род няма да продължи.

Сервитьорът ѝ донесе пържола с огромна порция пържени картофи. Намаза месото с горчица и яде колкото може. Гледаше как сокът от пържолата попива в картофите и те стават червени. Наслаждаваше се на малките детайли, които ѝ хващаха окото, когато беше сама; ако имаше компания, щеше да говори и да преглъща, без да се оглежда.

Храната и виното я отпуснаха. Облегна се назад на пейката с червена тапицерия. Видя двама много кльощави и много високи младежи да ѝ хвърлят погледи от бара и веднага се наведе към книгата си, за да не изгълкуват спокойствието ѝ като насърчение.

Колебливата ѝ решителност все повече се втвърдяваше. Какво значение имаше? Имаше, и то огромно. Имаше значение, защото собственият ѝ дядо е бил в този град, на този площад — собствената ѝ плът и кръв.

На следващия ден пое към Бапом, следвайки пътните знаци за Албер — град, за който Боб ѝ беше казал, че също има исторически забележителности, а според книгата в него се намиреше и малък музей.

Пътят до Бапом беше абсолютно прав. Елизабет се облегна на шофьорската седалка и мина почти на автопилот, като само лявата ѝ ръка се опираше на долната страна на волана. Беше се наспала добре под балдахина, а силното кафе и ледената минерална вода в хотела ѝ вдъхнаха необичайно усещане за доволство.

След десетина минути отстриани на пътя се появили малки кафяви знаци; след това видя гробището, което като всички подобни общински паркове, беше оградено със стена и окадено от отработените газове на боботещите камиони. Знаците започнаха да се появяват все по-често, макар Албер все още да беше на около десет километра. Оттатък полята вдясно Елизабет видя чудновата грозна арка^[1], издигната между посевите и гората. Отначало я взе за цех за преработка на цвекло, но после осъзна, че е прекалено голяма. Беше иззидана от тухли или камък и размерите ѝ бяха монументални. Сякаш някой беше побил на нивата Пантеона или Триумфалната арка.

Заинтригувана, тя се отклони от шосето за Албер по малък път, водещ през меките възвишения на равнината. Не изпускаше от поглед странната арка, която се виждаше от всеки ъгъл, каквото вероятно е било и намерението на проектантите ѝ. Стигна до група сгради — прекалено малко на брой и прекалено разпръснати, за да са село или дори махала. Слезе от колата и тръгна към арката.

Пред нея имаше морава — тучна, поддържана и в типичен английски стил, с почистена чакълена пътека по средата. Отблизо мащабите на арката ставаха съвсем очевидни: поддържаха я четири огромни колони; композицията доминираше над целия пейзаж. Впечатлението от размерите ѝ се усилваше от грубия ѝ модерен дизайн; и макар да беше ясно, че е мемориал, по някакъв начин ѝ напомняше на сградите, които Алберт Шпеер беше строил за Третия райх.

Елизабет тръгна по каменните стъпала, които водеха към монумента. Мъж със синьо сако метеше огромното пространство, затворено между колоните.

Когато се приближи, стреснато установи, че по тях има надписи. Приблѳжи се. Взря се в камъка. По него имаше имена. Всеки сантиметър беше изписан с английски имена; изсечените главни букви тръгваха от нивото на глезените ѳ и стигаха до самия връх на голямата арка; докъдето ѳ стигаше погледът по колоните се виеха имена. Изпълваха стотици квадратни метри каменна повърхност.

Тръгна през пространството под арката към метящия мъж. Всички колони бяха изписани по същия начин от горе до долу с имена.

— Кой са тези...? — И тя посочи с ръка.

— Тези ли? — попита изненадано мъжът с метлата. — Изгубените.

— Загиналите в битката?

— Не. Изгубените — онези, които не са успели да открият. Останалите са в гробището.

— И това са само хората... които не са намерени?

Вдигна очи нагоре, след това огледа, обзета от паника, безкрайния списък с имена. Сякаш небесният свод беше покрит с бележки под линия.

Когато отново успя да проговори, попита:

— От цялата война?

Мъжът поклати глава.

— Само от тези поля. — И посочи с ръка наоколо.

Елизабет седна на стъпалата от другата страна на монумента. Загледа се в поддържания парк с редици бели надгробни камъни. Край всеки от тях имаше оплевени цветни лехи, които изглеждаха красиво под бледото зимно слънце.

— Никой не ми е казал. — Тя прокара лакираните си в червено нокти през гъстата си тъмна коса. — Боже мой, никой не ми е казал.

[1] Става дума за мемориала край Тиепвал, посветен на 72 191 британски и южноафрикански войници, загинали в битката при Сомма, чиито тела не са разпознати и погребани. — Б.ред. ↑

След като кара из Брюксел почти час, Елизабет се отчая, че ще успее да открие апартамента на Робърт. Единствения път, когато се озова на правилната улица, се наложи да влезе в еднопосочно движение, което я отведе точно в обратната посока от дома му. Остави колата си до ъгъла на една сграда и махна на такси.

Нямаше търпение да го види; усещаше как вълнението ѝ нараства, докато таксиметровият шофьор напредваше през трафика. Освен това беше малко нервна, защото всеки път, когато се срещаше с Робърт, се притесняваше, че той няма да е на нивото на спомените ѝ. Сякаш искаше от него да оправдае ефекта, който имаше над живота ѝ. Отказваше да се среща с други мъже, живееше сама и беше част от една продължаваща изневяра; от него зависеше да оправдае всичко това. Той обаче беше най-неувереният мъж, когото познаваше, беше неспособен да изисква подобно нещо от нея, не даваше обещания и винаги я насърчаваше да постъпи както сметне за най-добре. Може би това беше една от причините да го обича.

Плати на шофьора и позвъни на звънеца на входа. Чу гласа му по домофона и вратата се отвори с дрезгаво жужене. Тя затича нагоре по стълбите, стъпките ѝ отекнаха по дървените стъпала. Завари го на вратата на апартамента му на първия етаж, едър като мечка и раздърпан, с цигара в ръка, все още в костюм, но с разкопчана яка и разхлабена вратовръзка. Елизабет се хвърли в обятията му.

Почувства се както винаги в първите няколко минути край него — дезориентирана и нуждаеща се от увереност. Обясни му за колата и когато той спря да се смее, ѝ каза, че е по-добре да отидат да я вземат, за да я приберат в подземния паркинг.

След половин час се върнаха в апартамента и можеха да продължат откъдето бяха спрели. Елизабет отиде да си вземе вана, а Робърт си качи краката върху масичката и започна да звъни на разни ресторанти.

Тя се върна във всекидневната облечена в черна рокля и готова за излизане. Той ѝ подаде питие.

— Кълна се, че не съм слагал никакъв тоник вътре. Само показах етикета му на джина. Изглеждаш прекрасно.

— Благодаря. И ти не изглеждаш зле. С този костюм ли ще останеш, или ще се преоблечеш?

— Не знам. Не съм мислил по въпроса.

— Не може да бъде!

Той седна до нея на дивана, като преди това разчисти пространството между тях от книги и документи. Беше едър, висок мъж, с огромен гръден кош и натезжал корем. Започна да гали Елизабет по косата и да целува блесналите ѝ устни. Прокара ръка под полата ѝ и простена в ухото ѝ.

— Робърт, току-що се облякох. Престани.

— Ще ми развалиш настроението — каза той.

— Не се шегувам. И си махни ръката оттам. Ще почакаш малко.

Той се засмя.

— Но така ще се отпусна и вечерята ще ми е по-приятна.

— Робърт!

Беше направил бримка на чорапа ѝ и беше размазал червилото ѝ, но тя имаше време да поправи пораженията, преди да излязат. Помисли си, че той донякъде бе прав; щеше да им е по-лесно да говорят, ако бяха възстановили интимната си близост.

По време на вечерята той я попита какво е правила и тя му разказа за работата си, за майка си и за внезапния си интерес към баба си и дядо си. Докато говореше, всичко започна да ѝ се изяснява. Беше достигнала възраст, в която вече не би трябвало да е последната, която ще умре; трябваше да има някой по-млад от нея, поколението на собствените ѝ деца, които да се наслаждават на луксозната защита на усещането, че родителите, бабите и дядовците им все още са онази бариера, която ги отделя от собствената им смъртност. Но тя нямаше собствени деца и затова беше започнала да се обръща назад и да се замисля над съдбата на друго поколение. И тъй като животът му беше приключил, тя се чувстваше като негова закрилница, изпитваше почти майчински чувства към него.

Разказа на Робърт за гостуването си в дома на Айрин, където се запознала с Боб, който, ако се вярвало на Айрин, рядко излизал от кръчмата или букмейкърския пункт, но всъщност се оказал дребен мъж с птиче лице, дебели очила и пъргави ръце и ѝ предложил да си избере между две-три книги в някаква стая, отрупана с лавици.

— Но нищо не можеше да ме подготви за това, което видях. За мащаба му. Мемориалът беше колкото Мраморната арка в Хайд парк, дори по-голям, и всеки сантиметър от него беше изписан. Сякаш е

било вчера. Чистачът ми показва шрапнел, намерен в гората миналата седмица.

Робърт доля няколко пъти чашата й, докато тя разказваше, а когато си тръгнаха от ресторанта и поеха към централния площад, тя се почувства замаяна и отпусната. Брюксел изглеждаше такъв солиден град, паметник на ефективността на фламандската работна ръка, на доволството от големите порции, създадени от френското въображение, и най-вече на удоволствието от покоя.

Почувства се изкушена от мисълта, че монотонният живот не е задължително повърхностен; че гражданските умения се нуждаят от сериозно усъвършенстване, преди да бъдат предадени на следващото поколение. Когато поеха по една тясна улица, заваля. Тя усети как Робърт я побутва с ръка да се подслонят в едно кафе. Завиха зад ъгъла и изведнъж се озоваха на централния площад. Елизабет вдигна очи и видя през ситния дъжд осветените фасади на търговските сгради с блесналата позлата, огряна от меките светлини на площада.

В неделя следобед започна да усеща натиска на настъпващата неизбежна раздяла. Понякога й се струваше, че още с пристигането си е започнала да се бои от мига, в който ще си тръгне.

Робърт беше пуснал музика, лежеше по гръб на дивана и слушайки, крепеше пепелта на върха на цигарата си.

— Кога ще се оженим? — попита Елизабет.

— Под този вестник има ли пепелник?

— Да. — Тя му го подаде. — Е?

— О, Елизабет. — Робърт се надигна и седна. — Бедата ти е, че си много нетърпелива.

— А, значи това ми е бедата, така ли? Има и други теории по въпроса. И не мисля, че две години означават, че съм нетърпелива.

— Ще се разведе, но не мога да го направя сега.

— Защо?

— Казах ти. Ан току-що си смени училището. А Джейн трябва да си намери приятели на новото място, където се преместихме и...

— Не е честно спрямо Ан.

— Точно така. Тя е само на десет.

— И скоро ще има изпити, а пък Джейн ще се нуждае от подкрепа, после ти ще си намериш нова работа.

Робърт поклати глава.

— А пък на следващата година — продължи Елизабет — вече ще е прекалено късно.

— Прекалено късно за какво?

— За нас.

Робърт въздъхна.

— Не е толкова просто, Елизабет. Обещавам ти, че ще се разведа. Ако искаш, дори ще ти дам краен срок. Да кажем — до три години.

— Не мога да разчитам на това — отвърна тя. — Не мога да планирам живота си върху такова несигурно обещание.

— Да не си в настроение за мътене?

— Ще ми се да не беше използвал тази дума. Не съм кокошка. Когато видя малко дете, всичко под лъжичката ми се обръща. Трябва да се спра и да си поема дъх няколко пъти, защото тялото ми е разкъсано от копнеж. Това ли имаше предвид?

— Съжалявам, Елизабет. Наистина съжалявам. Не съм за теб. Трябва да се откажеш от мен завинаги. Да си намериш някой друг. Обещавам, че няма да ти създавам трудности.

— Ти изобщо не разбираш какво ти говоря, нали?

— Какво искаш да кажеш?

— Искам теб. Ти си мъжът, когото обичам. Не искам никой друг.

Робърт поклати глава. Изглеждаше развълнуван от решителността ѝ, но и напълно безпомощен.

— В такъв случай не знам какво да кажа.

— „Омъжи се за мен“, глупако, това трябва да кажеш. Следвай сърцето си.

— Но моето сърце е разкъсано. Заради Ан. Не бих го понесъл, ако я нараня.

Елизабет си помисли, че би трябвало да предвиди реакцията му. Стана по-отстъпчива.

— Аз ще се грижа за нея — каза тя тихо. — Ще я гледам, когато идва при теб.

Робърт стана и отиде до прозореца.

— Просто трябва да се откажеш от мен — каза той. — Знаеш го, нали? Това е единственото решение.

Въпреки че се постара с всички сили да се въздържи, тя се разплака, когато се сбогува с него в подземния паркинг. Почувства се

зависима и безпомощна и се мразеше заради това. Ръцете му изглеждаха огромни, когато я притиснаха до гърдите му.

— Ще ти звънна — каза той и затвори вратата на колата ѝ. Тя кимна и потегли към предстоящата битка със следобедния трафик.

В четвъртък вечерта Елизабет отиде до Туикънъм да види майка си и докато Франсоаз се суетеше из кухнята, тя се качи на тавана, където имаше сандъци с документи, снимки и книги. Не сподели с майка си за какво рови; каза ѝ, че търси един свой стар дневник.

Таванът не беше достатъчно висок, за да може да стои изправена, затова трябваше да се приведе под покрива. Строителят беше инсталирал електрическа лампа, така че тя доби представа за задачата, която я очакваше.

Намери пет кожени сандъка и шест черни метални кутии, заедно с няколко кашона. Само някои от тях бяха надписани. Повечето бяха пълнени произволно; вътре имаше коледна украса, стари игри с липсващи части, купчини писма и рецепти.

Започна с кожените сандъци. Нямаше представа, че майка ѝ е била такава любителка на театъра. Откри множество програми от Уест Енд и списания с актьори, които беше гледала по телевизията вече посивели в характерни роли, снимани преди трийсет години на сцената. Блесналите им очи бяха гримирани с черен молив, имаха дантелени маншети на китките и спретнато подстриганите им коси блестяха под светлините на прожекторите.

В друг сандък намери кутия с надпис „Наследството на Алек Бенсън“, където откри информация за някои любопитни задължения. Без знанието на съпругата си той беше придобил дял от транспортен бизнес в Нюмаркет и продажбата му беше покрила част от дълговете. Останалото съдържание на сандъка се състоеше от най-различни проспекти и писма от фирми, които беше купувал и продавал или в които беше инвестирал; повечето бяха в Кения, някогашната Танганайка. Общото между тях беше липсата на капитал, но наличието на оптимизъм, като че беше открил Елдорадо. По-късните документи идваха от Родезия и Южна Африка. Имаше купчини прилежно запазени протоколи от игри на голф. 79 точки, хендикап — 6, общо —

73. „Провали ме стикът“, беше надраскано в долната част на един от тях с дата 19 август 1960 година от Йоханесбург.

В първата металната кутия Елизабет се натъкна на военна куртка. Извади я и я вдигна към светлината. Нищо не ѝ говореше. Изглеждаше в добро състояние, твърдият шевиот беше непокътнат, а нашивките на ръкава си стояха. Имаше и метална каска, също така в добро състояние, ремъците си бяха на мястото, а външната ѝ повърхност беше само леко одраскана. В дъното на кутията откри малък кожен комплект за писане с неизползван бележник и черно-бяла снимка на група войници, седнали по ризи в бронирана кола. На гърба ѝ пишеше: „Тунис, 1943 — Безстрашната петорка (без Джарвис)“.

Погрешната война, погрешният човек. След всичко, което беше видяла, след всичките онези имена на огромната арка, те отново се бяха впуснали в същото безумие само двацет години по-късно. Ако някога имаше син, какво ѝ гарантираше, че и той нямаше да посвети години от зрелия си живот на това адско извращение?

Тръгна приведена към друга редица метални кутии. В първата откри още боклуци: някои от старите ѝ играчки, сметки и делови писма, свързани с покупката на къщата.

Елизабет прекара над тях известно време, защото — макар и да бяха тривиални — я развълнуваха. Редици от числа, отразяващи дълга и лихвите, върху сини облигации от груба хартия с червени полета, цифри, напечатани на механична пишеща машина; подписи с черно мастило — все пренебрежими суми при изгодни лихви, които по онова време сигурно са изглеждали непосилни и не са давали мира на длъжниците. Във всичко това Елизабет виждаше семейството, независимо колко разпокъсано и несигурно беше то; виждаше дом, дете и предполагаемата решимост на родителите ѝ — или поне на майка ѝ — да положи усилия да поправи миналото. И с този незначителен дълг към някаква кооперация тя беше пожертвала личната си амбиция, пътуванията и мечтите си за по-добър живот. Въпреки всичко на Елизабет ѝ беше трудно да разглежда живота си като резултат от жертвите на предишни поколения.

В третия метален сандък, почти на дъното, имаше пакет, омотан с канап, вързан на фльонга. Прахта, която го покриваше, полепна по пръстите и зъбите ѝ. Дръпна връзката и пакетът се разпадна, изсипа съдържанието си в дланите ѝ. Бяха някакви листове, писма и една

тетрадка. Както и няколко цветни панделки, три медала и манерка. Изглеждаха по-стари от вещите в другите сандъци.

Някои от листовете бяха изписани на ръка на френски. На един от тях имаше адрес в Руан. Елизабет се зачете виновно. Беше ѝ трудно да ги разгадае. Почеркът беше плътен и орнаментален, мастилото избеляло, а и нейният френски не беше достатъчно добър, за да разбере сложните идиомы. Откри и второ писмо, написано със същия почерк. На него имаше адрес в Мюнхен.

На дъното на купчината намери две книги. Първата беше военен наръчник за офицери. На титулната страница пишеше „Капитан Стивън Рейсфорд, април 1917 г.“ Елизабет разгърна книгата. Една от инструкциите към офицерите беше „да бъдат кръвожадни, непрекъснато да мислят как да унищожат врага и да помогнат на подчинените си да правят същото“. Думата „кръвожадни“ накара Елизабет да потръпне.

Другата се оказа тетрадка с гъсти сини редове. Беше изписана с мастило, което се бе разляло върху линиите вляво от червеното поле.

За Елизабет тя се оказа дори още по-неразбираема от писмата. Като че беше изписана на гръцки. Прелисти я озадачена. Ако е принадлежала на чужденец, който не е бил свързан със семейството ѝ, какво правеше в този пакет с вещите на дядо ѝ? Пъкна я в джоба на полата си и опакова останалото.

Майка ѝ четеше книга във всекидневната.

Елизабет я заговори, увъртайки.

— Не можах да намеря дневника, който търсех. В него имаше един стар адрес отпреди много години. Когато се изнесох, ти ми позволи да оставя доста от нещата си тук, нали помниш?

— Да, помня. Ще ми се да ме отървеш от част от тях.

— Ще го направя. Докато търсих дневника, се натъкнах на малък пакет с някакви книжа на баща ти.

— Мислех, че всичко е изхвърлено. Имаше много от тях, но се изгубиха, когато се местех.

— За какво става въпрос?

— Кутии, пълни с тетрадки, в които е писал откакто е отишъл за първи път във Франция. Май бяха към двайсет или трийсет. Но не можех да разбера нищо от написаното, защото беше шифровано.

— Останала е една в мансардата. Изглежда написана на гръцки.

— Точно така! — каза Франсоаз и остави ръкоделието си. — Имаше много такива. Все си мислех, че ако е искал някой да ги прочете, е щял да ги напише на обикновен английски.

— Какъв човек беше баща ти?

Франсоаз се изправи на креслото и бузите ѝ леко пламнаха.

— Ще ми се да го беше познавала. Той щеше да те обожава. Ще ми се да те беше видял поне веднъж и да беше погалил лицето ти.

Следващата неделя Елизабет слезе в метрото и се качи на влака, който се задруса и затрака по електрическия си път, прокаран през лепкавата кал под града. Слезе на Станфорд, гмурна се в зимния ден и продължи нататък с автобус. И ругаеше наум лъскавия шведски седан, който беше отказал да запали.

Къщата на Боб и Айрин се намираше на площад с пет-шест голи дървета върху тревна площ, заобиколена с метална ограда. В единия ѝ край имаше пясъчник с червени и оранжеви детски катерушки, чиито ярки повърхности бяха изписани с графити, които само авторът им можеше да разчете. На Елизабет ѝ приличаха на гневни предупреждения от свещени книги на фундаменталисти. Беше прекалено студено за децата да играят в градината, но видя една жена с вълнен шал, влачена през разкаляната и оредяла трева от кльоцава немска овчарка, която спря и приклепна в пясъчника.

Елизабет се отправи с бърза крачка към къщата и натисна звънеца. В полуотворената врата видя темето на Айрин, която се беше навела, за да усмири лаещия си териер. Отправяйки заплахи и ласкателства към кучето и окуражавайки Елизабет, тя успя да разчисти достатъчно място, за да може гостенката ѝ да влезе в коридора, сетне затвори вратата.

Отидоха във всекидневната в предната част на къщата. Елизабет седна, а Айрин отиде да направи чай. Стаята беше облепена с тъмнокафяви тапети, по-голямата част от които беше скрита от картини и стъклени витрини с препарирани птици, порцеланови чаши и чинии. Имаше два манекена — единият беше облечен в пурпурна кадифена рокля от деветнайсети век, а голият торс на другия беше наметнат с драпирана старинна дантела. Из стаята бяха разпръснати множество масички с антикварни метални статуетки и фигурки по тях.

— Надявам се, че Боб не се сърди, задето го ползвам като каталог — каза Елизабет, когато Айрин се върна с чая.

— Не ми се вярва — отвърна Айрин. — Най-вероятно му е приятно, че се допитваш до него. Онези книги помогнаха ли ти?

— Да. Нали ти разказах за мемориала, който видях? Работата е там, че вече съм обсебена от темата и искам да знам повече. Намерих тази тетрадка на дядо ми — поне си мисля, че е на дядо ми, беше сред разни други неща. Изписана е на език, който не разбирам и се чудех дали Боб ще успее да го разчете, след като е толкова наясно с археологията и всичко останало.

— Да не са египетски йероглифи?

— Е, не е на египетски, но...

— Разбирам. Той със сигурност знае много за езиците. Изучавал ги е. Не мисля, че говори някой от тях, но вероятно ще успее да го разпознае, особено ако е древен език. Боб не се интересува много от съвременния свят. Подарих му комплект с аудио записи, за да учи френски по време на почивката ни, но той така и не го отвори.

След третия опит на Айрин да го прибере от градината, Боб най-накрая влезе, здрависа се с Елизабет и си наля чай. Тя му разказа за пътуването си до Франция, а той кимаше усърдно, сърбаше шумно и слушаше. Беше по-нисък от съпругата си, имаше плешива глава и кръгли очила с рогови рамки. Докато Елизабет му разказваше, той килна глава на една страна, като от време на време се почесваше по брадичката или по рамото. След като тя му обясни причината за второто си посещение, той се оживи и се размърда.

— Мога ли да погледна това, което те е затруднило? — попита и протегна ръка.

Елизабет му подаде виновно тетрадката, не беше сигурна дали е редно да показва на този странен дребен човек онова, което дядо ѝ беше писал преди толкова години.

— Ясно — каза той, докато прелистваше страниците като банков касиер счетоводен баланс. Елизабет се боеше, че изсъхналата стара хартия ще се разпадне. — Доста е изписал, а? Има ли и други такива тетрадки?

— Не, само тази е останала.

— Мисля, че трябва да отидем в кабинета ми. Веднага се връщаме, Айрин. — Той стана пъргаво и махна на Елизабет да го

последва по тъмния коридор към една стая в дъното на къщата с изглед към градината. От двора се бяха отдръпнали и последните лъчи на следобедното слънце и се виждаха само тъмните очертания на ръчната количка и мокрото огнище до дървената ограда.

— Ето ти и книгите, които ми даде — каза Елизабет.

— Благодаря. Остави ги и сядай. Ще ги върна на местата им веднага щом приключим с това.

Боб сумтеше и свиваше устни, докато прелистваше страниците напред и назад.

— Имам някаква идея какво е това — промърмори той. — Имам някаква идея... — Взе една книга от полиците, които покриваха стените от пода до тавана. Томовете бяха подредени по азбучен ред, разделени с етикети по теми. Боб седна в едно дълбоко кожено кресло; по негова покана Елизабет се настани на дървения стол край бюрото му.

— ... но пък, от друга страна, нещо не се връзва. — Боб остави тетрадката в скута си. Вдигна очилата на челото си и разтри очи. — Защо ти е да знаеш какво пише?

Елизабет се усмихна тъжно и поклати глава.

— Не знам, наистина. Просто каприз, смътно предчувствие, че може да ми обясни някои неща. Но сигурно вътре няма нищо интересно. Вероятно са само списъци или предстоящи задачи.

— Вероятно — каза Боб. — Но може да я дадеш на експерт. Да я занесеш в някой музей или университет, където има специалисти по тези неща.

— Не бих ги притеснявала с нещо толкова незначително. Ти не можеш ли да разчетеш текста?

— Може и да успея. Зависи колко таен е шифърът. Ако си водила дневник, например, да речем, че в него си се наричала Кралица Бес. Някой може да разкодира думите Кралица Бес, но пак да не разбере за кого се отнася.

— Вероятно е така. Не си губи много време с това, Боб. Защо ли не...

— Не, не, интересно ми е. Бих искал да поработя над тетрадката. Буквите обаче не са от езика, на който е написана, толкова мога да ти кажа. Това е гръцка азбука, но думите не са гръцки. Мисля, че самите

думи са от някакъв смесен език, вероятно сред тях има и някои тайни названия.

— Искаш да кажеш, че оригиналният език може дори да не е английски?

— Точно така. Когато разгадавали Линеар Б^[1], изгубили години, защото си мислели, че се опитват да четат гръцки, но не било така. Поне не бил атически диалект. След като проумели това, всичко си дошло на мястото. Не че това тук е сложно колкото Линеар Б, в това мога да те уверя.

Елизабет се усмихна.

— Откъде знаеш толкова много неща?

— Трябваше да се занимавам с нещо, за да съм на нивото на Айрин. Някога, когато бизнесът вървеше добре, тя изкарваше всичките пари в семейството. А аз се занимавах с такива неща. В свободното си време правех проучвания. Ще се изненадаш колко можеш да научиш само като четеш. Знаеш ли какво. Ако не успея да разгадая този текст до две седмици, занеси го на някой друг.

— Сигурен ли си, че нямаш нищо против?

— Напротив, ще ми бъде приятно. Обичам предизвикателствата.

[1] Писменост, която се е използвала за записване на ранния старогръцки език в периода около XIII в. пр.Хр. Линеар Б предхожда гръцката азбука с няколко века и по всяка вероятност излиза от употреба след залеза на Микенската цивилизация. — Б.пр. ↑

Обади се Стюарт, мъжът, с когото се беше запознала в дома на Линдзи. Елизабет се изненада, но ѝ беше приятно да го чуе. Покани я на вечеря и тя прие. Винаги изпитваше лека вина, когато излизаше с други мъже. И никакви доводи колко „неверен“ е Робърт не успяваха да заглушат гузната ѝ съвест, която също така никога не я спираше да приема поканите.

Отидоха в китайски ресторант, за който Стюарт я увери, че е по-автентичен от всички други подобни заведения в Англия. Беше работил една година в Хонконг и там беше научил малко китайски. Поръча половин дузина блюда и каза няколко думи на мандарин, които сервитьорът се постара да покаже, че разпознава. Елизабет слушаше с интерес обясненията му за всяко ястие. Имаха същата лепкава консистенция, която познаваше от доставките вкъщи в Падингтън, но Стюарт упорито твърдеше, че са оригиналът. Щеше ѝ се да бяха пили вино вместо чай.

Той попита дали не би искала след вечеря да отидат до апартамента му. Намираще се в голяма сграда в квартал Сейнт Джонс Уд, недалеч от ресторанта. Елизабет беше заинтригувана от този мъж и любопитна къде живее. Погледът ѝ се местеше бързо по дървения под, изисканите килими, пълните с книги лавици. По бледосивите стени имаше само три картини, но всичките бяха елегантни и подходящи — някъде между изкуството и декоративността.

Докато тя пиеше кафе, той отиде до рояла и светна лампата с червен абажур до него.

— Ще изсвириш ли нещо? — попита тя.

— Изгубил съм тренинг.

Трябваше да го убеждава още малко, но накрая той потри ръце и седна зад клавишите.

Изсвири нещо, което ѝ беше смътно познато — изящен мотив, чието въздействие се крепеше на не повече от две-три ноти. Начинът, по който той свиреше — много деликатно и прецизно — беше затрогващо добър. Веднага щом чу мелодията, Елизабет осъзна, че ще я запомни за дълго.

— Равел — каза той, когато приключи. — Прекрасно е, нали? — Разказа ѝ за Равел и Сати и ги сравни с Гершуин. Елизабет винаги ги беше смятала за доста различни композитори и думите му я впечатлиха.

Чак в полунощ си повика такси по телефона. Слезе по стълбите, тананикайки си радостно мелодията, която той беше изсвирил. По пътя към вкъщи я обзеха предателски мисли за Робърт. Винаги му беше казвала, че той я прави нещастна, като не напуска Джейн; уверяваше го, че с нея ще бъде по-щастлив. Смяташе, че е напълно искрена в декларациите си. Но докато таксито преминаваше по „Еджуейър Роуд“, тя осъзна, че може би истинската причина да избере недостъпен за нея мъж, беше, че той не застрашаваше независимостта ѝ.

ЧАСТ ЧЕТВЪРТА

ФРАНЦИЯ, 1917

Под прикритието на падащия здрач Стивън Рейсфорд присви очи срещу ситния дъжд. Мъжете отпред бяха почти невидими под товара на дрехите си и тежката екипировка, която носеха. Изглеждаха така, сякаш бяха тръгнали на полярна експедиция, изследователи на края на света. Докато правеше поредната крачка, Стивън се чудеше какви ли сили ги движат напред.

От три седмици валеше — ту пръскаше леко, ту се изливаха тежки порои, понякога дъждът спираше за около час, докато над ниския хоризонт на Фландрия отново не се струпваха облаци. Дрехите им бяха подгизнали, всяко влакно от вълната беше пропито с вода, която добавяше по десет килограма към онова, което носеха. Напуснаха квартирите си и крачеха към тила, а кожата на гърбовете им вече беше протрита от движението на ремъците, на които висеше багажът им. С маршове и песни стигнаха до задните линии, но когато падна нощта, забелязаха, че до фронта им остават още три мили. Напевите и разговорите постепенно замлъкнаха и всеки се съсредоточи върху измъкването на краката си от калта, която беше започнала да ги засмуква. Светът се сви по подгизналия гръб на човека отпред.

Комуникационният окоп беше пълен с оранжева тиня, която стигаше до над ботушите и гетрите им. Колкото повече се приближаваха към фронтовата линия, толкова по-силно започваше да мирише. След около километър вече крачеха през зигзагообразна помийна яма, потънали до кръста в просмукалата се кал, размесена с фекалиите от прелелите нужници, по която се носеха разлагащите се тела, които се появяваха след всяко срутване на окопна стена.

През строя се разнесе гневен вик: тези отпред вървяха прекалено бързо, някой беше изостанал. Съществуваше риск да се озоват на погрешно място и всичко да започне отначало. Не за първи път бяха тук обаче; вече почти автоматично намираха пътя си в тъмнината и

поемаха по правилното разклонение, когато трябваше да избират накъде да тръгнат; в ругатните и яростните им протести имаше нещо рутинно. В най-добрия случай изпитваха нещо като гордост. Бяха станали свидетели на неща, невиждани от човешки очи преди това, и не бяха извърщали поглед.

Вече се чувстваха непобедими. Нямахше ад, който да ги разтопи, нито буря, която да ги унищожи, защото бяха преминали през най-страшното и бяха оцелели.

В най-добрите си мигове Стивън изпитваше към тях любовта, за която Грей му бе говорил. Отчаяният им кураж, макар роден от необходимостта, беше трогателен. Колкото по-мрачни, по-корави и по-злъчни ставаха, толкова повече ги обичаше. Но въпреки това не можеше напълно да им се довери; не можеше да проумее докъде ще се оставят да ги доведат. Беше любопитен колко далеч могат да стигнат, но интересът му стихна, когато видя отговора: нямаше граница, която не биха пресекли, нямаше предел на това, което биха понесли.

Гледаше лицата им, увити във вълнени шалове, фуражките им стърчаха изпод каските и му приличаха на същества от друг свят. Някои носеха пуловери и жилетки, изпратени от къщи, други бяха увидели парцалени ленти или бинтове около ръцете си на мястото на ръкавиците, които бяха загубили или други по-безскрупулни от тях бяха откраднали от раниците им. Всяка вехтория, която намираха по селата, се използваше вместо чорапи или за допълнителна защита на главата; някои си бяха напъхали дори фламандски вестници в панталоните.

Бяха създадени да устоят и да се съпротивляват; изглеждаха някак пасивни, приспособявайки се към ада на обстоятелствата, които ги гнетяха. И въпреки това Стивън знаеше, че в сърцата си са заключили ужаса от видяното и ведрата гордост от издръжливостта им не беше убедителна. Хвалеха се шеговито какво са преживели и направили; но в тъжните им, увити в дрипи лица той виждаше бремето на нежеланото познание.

Стивън знаеше какво изпитват, защото беше живял с тях и самият той не се чувстваше нито по-корав, нито по-силен след онова, което бе видял — чувстваше се ограбен и унижен. Участваше в техния заговор да се преструват на непоклатими, но понякога изпитваше към

тях това, което изпитваше към себе си, а то не беше любов, а презрително съжаление.

Казваха, че поне са оцелели, но дори и това не беше вярно. От първоначалния състав на взвода само той, Бренън и Петросиян все още бяха на фронта. Имената и лицата на останалите вече избледняваха в паметта му. В ума му се мерзелееше уморена група от хора с шинели, мръсни гетри и цигарен дим, издигащ се изпод каските им. Помнеше гласове, усмивки, характерни фрази. Сещаше се за крайници, откъснати от телата, за формата на различни рани; представяше си внезапната интимна гледка на открити вътрешни органи, но невинаги можеше да каже на кого е принадлежала тази плът. Двама или трима се бяха върнали за постоянно в Англия; останалите бяха изчезнали безследно, погребани в масови гробове или — като брата на Рийвс — взривени на толкова малки частички, че вятърът ги бе отвял.

Можеха да твърдят, че са оцелели, но в намален състав, премесени с други наборни подразделения. Грей стана командир на батальон, замени Баркли и Търсби, които бяха убити, а Стивън пое неговата рота. Харингтън се отправи по дългия път към дома си в Ланкшър, като остави левия си крак на северния бряг на Анкр.

Беше мръкнало, когато стигнаха фронтовата линия. Мъжете, които смениха, им предадоха високи до бедрата гумени ботуши, използвани вече осем месеца. Разкапаната им вътрешност беше натъпкана с прогнили парцали, пропити с китова мас, което правеше възможно в тях да влизат стъпала с почти всички размери. Никой не можеше да остане спокоен в часовете на нощта. Внезапните проблясъци от експлодиращи снаряди бяха толкова далеч, че направо вдъхваха спокойствие, но близо до окопа непрестанно се чуваха звуци и се виждаха силуети, които възбуждаха старите им рефлексии. Стивън понякога си мислеше, че само по този начин можеха да бъдат сигурни, че все още са живи.

Землянката, която служеше за щаб на ротата, беше просто дупка с покрив във втория окоп. Макар и малка, в нея имаше вехто легло и маса. Стивън се освободи от част от багажа, който носеше: скицник, шоколад, цигари, перископ и плетена жилетка, която беше купил от някаква старица. Делеше помещението с червенокос млад офицер на

име Елис, който обичаше да чете в леглото. Не беше на повече от деветнайсет-двайсет години, но изглеждаше овладян и готов да помогне. Пушеше непрестанно, но отказваше всяка покана за питие.

— По време на следващия отпуск искам да отида до Амиен — каза той.

— Той е на километри — отвърна Стивън. — Няма да стигнеш чак дотам.

— Адютантът ме увери, че ще успеем. Според него това било част от новата философия за боеспособност. Офицерите трябвало да прекарват сносно свободното си време на място, което си изберат.

— Желая ти късмет — каза Стивън, седна на масата и придърпа към себе си бутилка уиски.

— Вие няма ли да дойдете?

— Аз ли? Не мисля. Не е нищо особено.

— Били ли сте там?

— Да. Преди войната.

— И как е?

Стивън си наля питие.

— Има хубава катедрала, ако си падаш по архитектурата. На мен лично не ми хареса. Твърде студено здание.

— Е, аз пък ще отида. Кажете ми, ако си промените решението. Командирът каза, че говорите доста приличен френски.

— Нима? Ще отида да видя дали всички са се настанили. — Стивън пресуши чашата си. — Знаеш ли къде започва тунелът?

— След около петдесет метра, в тази посока.

На мястото, което Елис му посочи, имаше дупка. Стивън попита лостовия кога трябва да излезе смяната.

— След половин час, сър.

— Капитан Уиър с тях ли е?

— Да.

— Ако излезе преди да се върна, кажи му да ме изчака.

— Тъй вярно, сър.

Стивън тръгна през окопа, два пъти се спъна в протегнатите крака на войници, които си бяха изкопали ниши за спане в стената. Зачуди се дали наистина бе възможно да стигне до Амиен. Бяха минали почти седем години откакто с Изабел избягаха с нощния влак. Със сигурност сега беше безопасно да се върне. След обстрела и

окупацията на германците, след изминалите почти седем години, без съмнение градът нямаше да събуди у него обезпокоителни спомени.

Майкъл Уиър тъкмо излизаше от тунела, когато Стивън пристигна. Последва миг неудобство между двамата, в който никой не подаде ръка. Ротата на Уиър беше върната на първоначалните си позиции скоро след първата атака през горещата юлска утрин. Той се зарадва, когато след няколко месеца и батальонът на Стивън се върна.

— Добре ли си почина? — попита Уиър.

— Да. Чудесно. Какво става под земята?

— Доставиха ни нови канарчета. Мъжете са доволни. Притесняваха се да няма рудничен газ.

— Добре. Ела да пийнем, ако искаш. Изглежда доста спокойно. По-късно трябва да пратя патрул, но всичко ще е наред.

— Имаш ли уиски?

— Да. Райли все успява да достави отнякъде.

— Добре. На мен ми свърши.

— Не вярвах, че е възможно. Не можеш ли да си поръчаш още?

— Очевидно съм си изразходвал порцията.

Ръцете на Уиър трепереха, когато в землянката пое бутилката и си наля в чаша. Елис ги наблюдаваше мълчаливо от леглото, плащеше се от размъкнатия вид на Уиър и неспособността му да говори смислено, докато алкохолът не вкара малко сили и разум в главата му. Изглеждаше прекалено възрастен да се завира под земята с експлозивите, особено с тези тресящи се пръсти.

Уиър отпи голяма глътка и потрепери, когато течността се спусна по хранопровода му. Беше му все по-трудно да издържа дългите смени под земята, дори и с помощта на това, което си носеше в манерката. Постоянно си намираше поводи да изпрати някой друг с мъжете долу.

Уиър си беше ходил в отпуск в Англия. Пристигна привечер пред викторианския дом на родителите си в Лемингтън Спа и позвъни на вратата. Отвори му прислужницата и го попита кой е. Телеграмата му се беше загубила; не го очакваха. Майка му беше излязла, но според прислужницата баща му бил в градината. Беше октомврийска вечер, три месеца след атаката при Анкр.

Уиър си свали шинела и го остави на един стол в коридора. Пусна раницата си на пода и се отпрати към дъното на къщата. Зад нея имаше голяма равна морава с чимширени храсти и огромен кедър в единия ъгъл. Видя комарите във влажния въздух и усети как ботушите му потъват в ниско окосената трева. Гъстата растителност създаваше приятно усещане за стабилност под краката му. В здрача въздухът беше изпълнен с уханията на градината. Тишината притискаше ушите му. Сетне чу трясване на врата в къщата, после песен на дрозд, а след това звука на потеглящ камион в тихата уличка.

В лявата част на моравата имаше голям парник. Уиър забеляза, че от вратата му излиза струйка дим. Приблужи се и усети познатата миризма от лулата на баща си. Застана на входа и се огледа вътре. Баща му беше коленичил под една полица със спретнато подредени малки кутийки със семена. И като че ли говореше с някого.

— Какво правиш? — попита Уиър.

— Храня жабата — отвърна баща му, без да вдига поглед. — Тихо сега.

Взе едно умряло насекомо от малка метална кутийка от тютюн, стисна го между палеца и показалеца си и протегна бавно ръката си напред под полицата. Уиър виждаше само лъснатото дъно на панталоните му и плешивия му тил, нищо друго.

— Точно така, красавецо. Този е истински шампион. Трябва да го видиш колко е голям. От седмици нямаме и едно насекомо. Ела да го погледнеш.

Уиър тръгна по каменната пътечка, която баща му беше направил по средата на парника, и коленичи на чакъла до него.

— Виждаш ли? Ей там в ъгъла?

Уиър чу силно крякане, идващо от посоката, в която сочеше баща му.

— Да — отвърна той. — Страхотен екземпляр.

Баща му се измъкна изпод кутиите със семена и се изправи.

— По-добре да влезем. Майка ти е на репетиция на хора. Защо не ни предупреди, че ще идваш?

— Пратих телеграма. Сигурно се е изгубила. А и аз не знаех порано.

— Е, няма нищо. Получихме писмата ти. Може би ще искаш да се изкъпеш след пътя.

Уиър огледа набитата фигура на баща си, докато вървяха през моравата. Носеше жилетка върху ризата си, все още беше с колосана яка и тъмна раирана вратовръзка след работния ден. Уиър се зачуди дали изобщо ще чуе дума на поздрав от него. Но докато стигнат до френския прозорец, водещ към всекидневната, стана ясно, че моментът е отминал.

— Ще накарам прислужницата да ти оправи легло, ако ще останеш — каза баща му.

— Ако нямаш нищо против — отвърна Уиър. — Само за една-две нощи.

— Разбира се, че нямам нищо против.

Уиър занесе раницата си на горния етаж и влезе в банята. Водата зашумя в тръбите, задави се и се смеси с въздуха в тях, от което цялото помещение се разтресе. След това се спусна с грохот от широкия кран. Той хвърли дрехите си на пода и се потопи във ваната. Очакваше бързо да се почувства у дома си. Влезе в старата си стая и внимателно се облече във фланелени панталони и карирана риза — очакваше мига, когато познатата нормалност ще го обгърне и предишната му личност ще се възстанови; когато преживяното през последните две години ще се впише в по-ясна перспектива. Забеляза, че дрехите му бяха твърде широки. Панталоните едва се крепяха на кръста му. Намери някакви тиранти в чекмеджето и си ги сложи. Нищо не се случи. Полираната махагонова ракла му изглеждаше чужда; беше му трудно да си представи, че не я вижда за първи път. Отиде до прозореца и се загледа в познатия пейзаж — края на градината отгатък кедровото дърво и ъгъла на съседната къща, чиято тераса и дълъг улук запречваха хоризонта. Припомни си скучните следобеди от детството си, през които беше съзерцавал тази гледка, но спомените не събудиха у него усещане за принадлежност.

Когато слезе пак долу, майка му вече се беше върнала. Целуна го по бузата и каза:

— Изглеждаш ми малко отслабнал, Майкъл. С какво те хранят във Франция?

— С чесън — отвърна той.

— Е, нищо чудно тогава — засмя се майка му. — Получихме писмата ти. Бяха много хубави. Много ободряващи. Кога пристигна последното?

— Преди около две седмици. Пишеше, че са те преместили. — Бащата на Уиър стоеше до камината и пълнеше лулата си.

— Точно така — спомни си Уиър. — Преместиха ни в Бокур. Скоро пак ще ни местят, този път към Ипър. Към място на име Месин, където бяхме в началото. Не ми е позволено да ви казвам много.

— Ще ми се да знаехме, че ще идваш — каза майка му. — Пихме чай по-рано, за да мога да отида на репетиция на хора. Има парче студена шунка и език, ако си гладен.

— Ще ми дойде добре.

— Чудесно. Ще накарам прислужницата да сложи масата.

— Боя се, че закъсна за доматиите ми — добави баща му. — Имахме рекорден добив тази година.

— Ще питам момичето дали не може да намери малко маруля.

Уиър яде сам в трапезарията. Прислужницата му сервира храната заедно с чаша вода и чиста салфетка. В помощна чинийка му поднесе филия хляб и масло. Той преглъщаше мълчаливо, а звукът от дъвченето му се усилваше от отсъствието на разговор.

Сетне до десет часа игра карти с родителите си във всекидневната, след което майка му обяви, че е време да си ляга.

— Радвам се да те видя жив и здрав, Майкъл — каза тя, докато се загръщаше с жилетката, тръгвайки към вратата. — И да не стоите будни цяла нощ и да си говорите.

Уиър седна с лице към баща си от другата страна на камината.

— Как е в работата?

— Добре. Бизнесът си е все същият.

Настъпи тишина. Уиър не се сецаше какво да каже.

— Ще поканя гости, ако искаш — обади се баща му. — В случай че останеш до уикенда.

— Да, добре.

— Предполагам, че ти се иска малко компания след всичко... след, сецаш се...

— Франция?

— Точно така. Малко промяна.

— Беше ужасно — каза Уиър. — Трябва да ти разкажа. Беше...

— Четохме във вестника. Всички се надяваме да свърши по-бързо.

— Не, беше по-лошо. Имам предвид, че дори не можеш да си го представиш.

— По-лошо от кое? От това, което описват? Да не би да е имало повече жертви?

— Не, не е това. Ами... не знам.

— Не се натоварвай. Не се разстройвай. Всеки прави каквото може, нали разбираш. Всички искаме това да свърши, но междуременно трябва да си гледаме работата.

— Не е това — продължи Уиър. — То е... Дали не мога да пийна нещо?

— Да пийнеш? Какво?

— Може би чаша бира?

— Нямам. В шкафа трябва да има малко шери, но едва ли ще искаш. Не и по това време, нали.

— Не, предполагам, че не.

Бащата на Уиър се изправи.

— Наспи се добре. Това е най-доброто. Ще помоля прислужницата утре да купи бира. Ще трябва да те възстановим, все пак.

Протегна ръка и потупа сина си по лявото рамо.

— Лека нощ — добави. — Ще ида да заключа.

— Лека нощ — отвърна му Уиър.

Когато стъпките на баща му заглъхнаха нагоре по стълбите, той отиде до ъгловия шкаф и извади бутилката шери, която беше две трети пълна. Излезе в градината, седна на пейката, запали цигара и надигна шишето с трепереща ръка.

— Искам да ми гледаш. Да ми предскажеш съдбата — каза Уиър. Стивън му се усмихна.

— Ти си безнадежден случай, знаеш ли? Искан да му кажа, че ще оцелее — обърна се той към Елис, който ги наблюдаваше от леглото.

— Хайде — настояваше Уиър. — Не се преструвай, че не вярваш в това. Нали ти ми го показа?

Стивън стана и отиде до противопогазовата завеса, окачена на входа на землянката.

— Райли! — извика той. — Донеси ми един плъх.

Докато чакаха, Стивън взе тесте карти от дървената полица до вратата, няколко парчета от свещи и малко пясък. Очерта пентаграм на масата, постави няколко карти с лицата надолу и ги свърза с ивици пясък. Запали свещите и ги закрепил на пет равно отдалечени точки. Усети как погледът на Елис прогаря тила му.

— Това е вуду ритуал, който измислих, за да убивам времето. Но на Уиър му харесва. Така има чувството, че някой го е грижа за него. По-добре лоша, отколкото равнодушна съдба.

Елис не отвърна. Той не разбираше отношенията между двамата мъже. Капитанът на тунелджиите винаги му се струваше на ръба на срива, а неговият собствен командир, Рейсфорд, изглеждаше толкова спокоен, че бе способен на жестокост към Уиър, можеше да му каже всичко, без той да протестира. Уиър идваше треперещ в землянката им, търсейки уиски и кураж. Очевидно беше станал зависим от хладнокръвието на Рейсфорд. И въпреки това понякога, обикновено късно вечер, Елис оставаше с впечатлението, че това сурово приятелство има и други аспекти. Виждаше хлътналите очи на Рейсфорд, които изглеждаха черни под светлината на свещите, да се впиват в нервно бръщолевещия Уиър, сякаш той също бе зависим от него заради някакво качество, което му липсваше. Тогава Елис си мислеше, че май наистина го е грижа за него.

Райли пристигна, стиснал за опашката един плъх.

— Кокър го хвана, сър. С онзи номер със сиренето върху щика.

Елис погледна Райли с отвращение. Беше много съобразителен дребосък, който винаги успяваше да се представи добре. Елис му се възхищаваше за това, но го намираще за сервилен и склонен да нарушава правилата.

— Пийни си, Райли — каза Стивън. — Вземи си шоколад.

Райли се поколеба под впития поглед на Елис, но прие поканата.

— Елис? — обърна се към него Стивън. — Ще рискуваш ли да изпиеш едно питие тази вечер? Няма да се налага да те носим до леглото. Можеш просто да си лежиш там.

Елис поклати глава. Навън започваше артилерийски обстрел. Все още не можеше да различава гаубиците от оръдията, нито калибъра на снарядите. Познаваше ефекта от експлозиите им, разбира се. Беше виждал разрушителната им сила на картите и учебните полигони; беше чертал диаграми на коничното тяло на шрапнела и компактната мощ на минохвъргачката. Онова, което не беше виждал допреди седмица, бе въздействието на взрива върху меките тъкани, върху розовата кожа на двама редници от взвода му, които друг войник събра в чувал за пясък след това. Беше наблюдавал как малките парчета месо падат в торбата. Когато отново чу снарядите, започна да се тревожи. Сепването от експлозиите беше поносимо; като разбиваща се вълна — силно, но кратко. По-мъчителен беше страхът, който оставаше, когато звукът утихнеше. Той сякаш го изсмукваше и всеки следващ път го правеше все по-слаб.

— Много добре знаят в какво да се прицелват тази нощ — каза Райли. — Очевидно цяла седмица са обикаляли със самолети.

Стивън не вдигна поглед от масата.

— Сега загаси фенера — каза той, сетне се обърна към Елис: — На него тази част му харесва най-много. Кара го да изпитва ужас.

Постави в средата на схемата малка дървена фигурка, която сам беше издялал. Потрепващите пламъчета на свещите осветяваха грубите ѝ ръбове. Извади от джоба си нож със старателно наточено острие. Заби го в гърдите на плъха между предните му крака и го разпра до долу. Хвана животинчето с другата си ръка и изтръска вътрешностите му на масата.

Въпреки всичко, което бе видял, Уиър беше очарован. Далакът и черният дроб лежаха зеленикаво-червени и топли върху грубата дървесина. Стивън заби отново ножа си в кухнята и изстърга каквото беше останало. Уиър се наведе над масата, за да разгледа по-добре.

— Какво означава? — попита той.

Стивън се засмя.

— Откъде да знам? Това е просто мъртъв плъх. Това да не са му червата? Да, така мисля. И е ял... Какво е това? Да не е човешка плът?

— Как се казваха онези двамата от твоя взвод? — поинтересува се Уиър.

— За бога! — обади се Елис. — Това е отвратително. Излизам. Засрамете се. Държете се като простаци. А трябва да давате пример.

— На кого? — попита Стивън. — На теб ли?

Елис стана от леглото. Стивън го бутна обратно.

— Сядай и гледай.

Елис приседна неохотно на ръба на нара.

Стивън заби ножа си в червата.

— Знаците са двусмислени — каза той. — Предполагат стабилно бъдеще, при условие че занапред страниш от жени и свещеници. Иначе можеш да си имаш неприятности.

— Коя карта означава свещеник?

— Десетката — отвърна Стивън. — Десет като десетте божи заповеди. Дамата означава жена.

— И на какво да се надявам?

Стивън бутна с ножа в бъркотията на масата.

— Мир. Четни числа. И твоето собствено — четворка. Нали си роден през април?

— Да.

— Сега ще обърна картите — каза Стивън. Пъхна върха на ножа под една от най-близките карти и я преобърна. Беше осмица. — Добре — отбеляза той. Следващата беше четворка купа. Уиър изглеждаше зарадван. Стивън повдигна бавно нова карта. Беше двойка пика. — Мисля, че онзи горе е на твоя страна, Уиър. — Четвъртата карта беше асо купа. — Мир — обяви той. — Асото означава сила и стабилност. Това е най-доброто предсказание, на което можеш да се надяваш. — Пресегна се с ножа към последната карта и я преобърна рязко. Беше двойка каро.

— Подредил си ги предварително — каза Уиър с недоверие в гласа.

Стивън поклати глава.

— Знаел си какви са картите на масата и си съчинил всичко, за да чуя каквото искам.

— Да си ме видял да ги подреждам?

— Не, но очевидно си го направил.

— Не знам защо ме караш да изнасям този абсурден спектакъл, щом не вярваш на резултатите. Кокър иска ли си плъха обратно, Райли?

— Съмнявам се, сър.

— Ти по-добре се връщай. Аз ще почистя. Запали фенера, преди да излезеш.

Когато Райли си тръгна, настъпи дълго мълчание. Елис се върна към книгата си и запали нова цигара. Уиър се взираше в следите от пясъка по масата като хипнотизиран.

— Защо толкова се тревожиш дали ще оцелееш? — попита Стивън.

— Бог знае — отвърна Уиър. — Нищо друго освен живота си нямам. При тези обстоятелства няма как да не се вкопчиш в него. Може би по-нататък ще постигна нещо и всичко ще се изясни.

Стивън почисти масата с четка и кофа, които предишните обитатели бяха оставили. Почувства се леко засрамен.

Елис ги погледна от леглото.

— Повечето хора в тази война искат да оцелеят, за да можем да я спечелим. Бием се за страната си.

Уиър вдигна широко отворените си очи под светлината на отново запаления фенер. Беше успял някак си да размаже кръв от плъха по бузата си. Долната му челюст увисна невярващо. Стивън се усмихна.

— Е? — попита Елис. — Не сте ли съгласни? Нали затова се бием? Затова търпим да гледаме как смели мъже страдат и умират. Знаем, че го правят за добра кауза.

— Онзи ден патрулирах с едно момче от твоя взвод, Елис — започна Стивън, — и то пушеше някакви цигари, които се казваха „Златно бъдеще“. Откъде ли ги взима? Миришат на конюшня през лятото.

— Идват с порционите — отвърна Елис. — Някои имат много находчиви названия. „Славни момчета“, „Корави ездачи“. Но ти не ми отговори на въпроса.

Стивън си наля още уиски. Рядко пиеше повече от две чаши, освен ако Уиър не настояваше да му прави компания. Тази вечер вече беше изпил половин бутилка. Може би го правеше само за да дразни Елис. Усещаше езика си надебелял; челюстта му се беше схванала и трудно произнасяше думите.

— Уиър, ти обичаш родината си, нали?

— Когато бях там в отпуск, ми се стори отвратителна — отвърна Уиър. — Онези дебели свине нямат представа какво изтърпяваме заради тях. Ще ми се някоя голяма бомбардировка да срути „Пикадили“ и „Уайтхол“ и да ги избие всичките.

— Дори семейството ти?

— Особено семейството ми. Особено тях. Опитах се да им обясня какво е положението и знаеш ли — баща ми се почувства отегчен. На него всъщност му доскуча от цялата работа. Би ми харесала една петдневна бомбардировка на тяхната улица. И над хората, които стачкуваха за по-големи заплати във фабриките, докато ние умираме за шилинг на ден. — Гласът на Уиър трепереше. — Искам да ги видя всичките да пристъпват под вражеските дула на фронтовата линия. За един шилинг. — По брадата му потече слюнка.

— Ами вие? — Елис попита Стивън. — И вие ли сте огорчен като него?

Заради алкохола Стивън се беше сдобил с изненадващо красноречие, което му позволяваше да се застъпи с лекота за всяко мнение.

— Не си спомням родината. Трябва ли да се бием заради поля, живи плетове и дървета? Може би трябва. Може би ако са изпълнени с любовта, която хората са им придали, тогава си заслужава да умреш за тях. Ами промишлените градове, чиито фабрики посещавах, стръмните улици, Лондон с неговите пристанища и сгради — може би тези купчини от камък и мазилка струват повече от вражеските тухли в Хамбург и Мюнхен. Може би ако полята и хълмовете получаваха обичта на достатъчно хора, си заслужаваше да лежим в окопите и да бъдем избивани заради тях. Да се оставим куршумите и снарядите да ни разфасоват, за да останат зелените хълмове недокоснати.

— Да не искате да кажете, че земята струва повече от хората и нашия начин на живот? — попита Елис.

— Не.

— Тогава за какво се биете?

— Ако се бия заради някого — започна Стивън, — то е заради вече загиналите. Не за живите у дома. За умрелите тук. Уилкинсън, Рийвс, брат му, който изчезна без следа. Разтвори се в нищото. Бърн, дете се заплете в бодливата тел. Бия се и за него. — Гласът на Стивън

стана дрезгав, той стисна юмруци. — И за всички останали. Познавах ги. Стръд и как му беше името — русия мъж, с който все бяха заедно? Господи, дори не мога да си спомня как се казва.

— Не се тревожи за това — обади се Уиър. — Поне знаеш имената на тези, с които си сега.

— Да, знам ги, разбира се, че ги знам. Този взвод все още съществува под някаква форма. Петросиян и... Бренън, разбира се. И новите мъже. Има един, казва се Годард. Барлоу и Кокър. И много други. Всички са свестни. Как беше името на приятеля на Бренън? Дето му изтече кръвта? Дъглъс. Вие не губите толкова много хора под земята.

— Загубихме достатъчно. Тайсън в Бомон-Амел, както и хората в тунелите. Но аз няма да умра.

С напредването на нощта очите на Уиър започваха да светят със сини отблясъци, озарени от надежда и алкохолно опиянение. Това, което беше останало от косата му, бе полепнало над ушите му на редки светли кичури. Гласът му все повече изтъняваше от вълнение.

— Не бъди толкова скептичен. Не ми казвай, че никога не си вярвал в магически сили — каза той.

Стивън беше достатъчно пиян, за да започне да се изповядва. Временната му словоохотливост премина и беше заменена от откровеност.

— Когато бях момче, вярвах. Тогава се опитвахме да викаме духовете на мъртвите. Търсех гадатели по панаирите. Искаше ми се да вярвам, че ме очаква забележителна съдба. Измислях си нов свят, защото не можех да понасям истинския.

Землянката се разтресе от взрив.

Уиър изглеждаше изненадан.

— Дори и сега ли?

— Когато бях в болницата, Грей ми каза, че това било обичайно за деца, които... как се изрази?... „на които обичайната магия на детството им е била отнета“. Нещо такова беше.

— Грей пък какво разбира?

— Някакъв австрийски доктор му го казал.

Елис, който все още ги слушаше от леглото, попита:

— Какво стана, като ви раниха?

— Повярвах в нещо.

— В какво?

Стивън подпря брадичка върху дланите си. Речта му беше завалена, правеше дълги паузи, докато се опитваше с мъка да формулира мислите си. А в тишината между думите му пищяха шрапнелите.

— Чух глас. Имаше нещо отвъд мен. Дотогава винаги бях живял с убеждението, че няма нищо освен... плътта; освен мига, в който си жив... а след това идва нищото. Отдавах се на суеверията... — Махна с ръка. — Плъховете. И там нямаше нищо. Тогава чух гласа на собствения ми живот, който ме напускаше. Беше толкова... нежен. Съжалих, че не съм му обръщал внимание. И тогава повярвах в мъдростта на онова, което други бяха открили преди мен... Видях, че тези прости неща май са верни... Никога не бях пожелал да повярвам в тях, защото предпочитах да водя собствената си битка. — И внезапно добави разпалено: — Можеш да вярваш в нещо, без да правиш компромис с бремето на собственото си съществуване.

Уиър го погледна неразбиращо. Елис се покашля.

— И в какво вярвате?

— В пространство, в място, което си е самодостатъчно. — Главата на Стивън беше увиснала над масата и гласът му бе едва доловим. — Просто място. Където всичко е ясно.

— Мисля, че имате да извървите дълъг път, преди да се наречете истински християнин — каза Елис.

Стивън вдигна глава от масата. Погледът му бавно се наля с гняв, който после избликна — неконтролираната ярост на някогашното селско момче. Стана и се заклатушка към нара. Хвана Елис за ризата и го блъсна долу.

— Вижте, извинявайте, не исках да ви обидя. — Елис беше стъписан от изражението на Стивън. — Пиян сте, оставете ме.

Стивън си пое дълбоко дъх. Отпусна ръцете си.

— Иди да нагледаш хората си — каза той тихо. — Три часът е. Иди и поговори с постовите. Знаеш колко са уплашени.

Елис си облече куртката и излезе заднишком от землянката. Стивън го изгледа, след това се обърна към Уиър.

— Нали така, Уиър? Трябва да отиде да ги нагледа дали са добре.

— Кой? Елис? Трябваше да го изриташ от тук. Нека поспя на неговото легло, докато се върне. Сам съм, откакто раниха Адамсън.

Джак Файърбрейс и Артър Шоу лежаха сгъшени един в друг в тяхната землянка. Върху пространство от седем квадратни метра, високо метър и половина се бяха събрали десетина мъже. Легнеха ли веднъж, повече не можеха да помръднат. Джак беше свикнал да спи по цяла нощ на една страна — щом се наместеше Артър Шоу, нямаше как да се завърти. Дълбокото дрезгаво дишане на Шоу го приспиваше; беше свикнал и с очертанията на тялото му. Спеше дълбоко с него, както в Лондон спеше с Маргарет, без да чува тракането на влаковете, минаващи под задния им прозорец.

На сутринта написа писмо до вкъщи.

Скъпа Маргарет,

Благодаря ти много за колета, който пристигна непокътнат, беше ми много полезен. Телешкият бульон винаги ни идва добре, а тортата беше високо оценена от всички. Напоследък сме настанени по-прилично и аз съм в много добро здраве. Землянките ни са хубави и не са само за офицерите! Истински разкош, ти казвам, и всички се наспиваме.

Освен това копаем. Мисля, че пехотата вече ни приема по-добре, а работата ни е много важна за следващата голяма атака. Да, ще има още една.

Опасно е, разбира се, имаше няколко газови тревоги, но всички вече се чувстваме по-спокойни, откакто ни доставиха нови канарчета. Мисля, че долу има вражески галерии, но все още не сме се натъкнали на тях. Разказвам ти всичко това, но не бива да се притесняваш за мен. Ако се тревожиш, ще съжалявам, че съм го написал.

Пехотата все иска от нас да ѝ вършим черната работа, но ние си имаме достатъчно задължения под земята. Казвам ти, няма да им копаем окопите. Помогнахме в заравянето на телефонните кабели, но това е всичко. Сега пък пращат пехотинци да ни помагат. Така е по-добре!

Караха ни да маршируваме пет мили, за да се изкъпем, а се бяхме къпали предния ден. Имаше доста ропот. Какъв е смисълът да се къпем, щом не можем да се преоблечем и да си сменим дрехите, които са пълни с „гости“. Но банята беше добра, с много топла вода и душиове. После всички бяха много доволни, защото си починаха, а и намериха къде да пият бира. Сержантът доста ни кастри, като се върнахме, но си струваше.

Казваш, че при теб няма нищо ново и че ще се отегча от това, което ми пишеш, но не е така. Копнеем за няколко думи от вкъщи. Само за това мислим: вкъщи, вкъщи, вкъщи.

Мисля много и за момчето ни. Трябва да ти кажа, че ми е трудно да оставам ведър. Имаме служби в неделя и проповедите винаги са интересни. Миналата седмица отчето разказа историята за блудния син, как един богат човек имал двама сина и единият от тях пропаднал, но когато се прибрал у дома, баща му направил жертвоприношение в негова чест. И на мен ми се искаше да направя най-доброто за Джон, но не ни е било писано.

Полагам всички усилия, за да съм в добро настроение и ти не трябва да се тревожиш за мен. Моля те, благодари на госпожица Хабард за добрите ѝ пожелания. Пиши ми пак скоро.

Твой любящ Джак

Тунелите бяха прокопани в синята кал дълбоко под земята. В най-отдалечените от тях мъжете разширяваха камери, в които можеха да почиват и спят, без да се връщат на повърхността. Вътре най-неприятното беше вонята от скупчените им немити тела, но пък беше топло и безопасно. Всяка минута беше приемлива, стига да не я прекарваха под непрестанно изливащото се небе, а нощта беше по-поносима далеч от пронизващите ветрове, които втвърдяваха подгизналите куртки и панталони и ги превръщаха в ледени кори. Зловонието се изтърпяваше трудно, но над земята не беше по-добре — вместо да прикрива, хлорната вар сякаш подсилваше дъха на изгнилата плът, полевите нужници бяха зарити или изоставени и за да потиснат смрадта на фекалиите, войниците предпочитаха да вдишват токсичния пушек от мангалите.

Основните галерии, които се изграждаха от две години, постепенно се разширяваха и се насочваха към хребета, но ротата на Уиър работеше в плитък тунел, от който се чуваха действията на германските сапъори. Една сутрин до тях долетяха звуци от работещи над тях немци. Май че наблизо имаше подземна стълба, от която изскачаха хора. Ботушите им тропаха по тунела отгоре. Уиър нареди да опразнят техния тунел, но двама или трима трябваше да останат, за да слушат какво се случва и да се уверят, че немците няма да стигнат под главния окоп. Нямахме доброволци, затова се наложи да направи график за дежурства. Взеха свещи със себе си, за да могат да четат, докато се ослушват. Немците взривиха тунела им с огромен камуфлет^[1]. Двамата мъже на пост бяха погребани под хиляди тонове фламандска пръст.

Уиър беше в окопа, когато избухна експлозията, пиеше чай със Стивън и му говореше за трудностите си. Пребледня, когато земята под него се разтресе. Горещата течност се разля, без да забележи, по треперещите му ръце.

— Знаех си — каза той. — Знаех си, че ще ни взривят. Трябва да сляза долу. Моя беше идеята да ги оставя там. О, боже, знаех си, че така ще стане.

Погледна трескаво Стивън, търсейки съчувствие у него, след това се втурна към тунела.

— Чакай малко — каза Стивън. — Може да си изгубил трима души там долу, но ако врагът има тунел под този окоп, аз ще изгубя

половината си рота. Най-добре разбери съвсем точно накъде води техният тунел.

— Ела да видиш сам, щом си толкова загрижен. Първо трябва да мисля за собствените си хора — отвърна Уиър.

— Вземи един от твоите и му нареди да се върне и да ми докладва.

Уиър беше толкова гневен, че беше спрял да трепери.

— Не ми казвай какво да правя. Щом си толкова притеснен за войниците си, тогава...

— Разбира се, че съм притеснен за тях. Ако се съмняват, че под тях е заложен взрив, няма да останат и двайсет и четири часа в окопа. Ще има бунт.

— Е, тогава слез долу и виж сам.

— Не е моя работа да пълзя под земята.

Стивън следваше Уиър през окопа към мястото, където пазеха миньорското оборудване. Уиър взе едно канарче в малка дървена клетка и се обърна с лице към Стивън.

— Страх ли те е? — попита той.

Стивън се поколеба, докато се взираше в клетката.

— Разбира се, че не, просто...

— Ами тогава тръгвай с мен.

Стивън рядко се оставяше Уиър да го надприказва, но сега нямаше голям избор.

— Ще ни отнеме само час — обясни Уиър, защото видя, че Стивън се колебае. Настъпи мълчание. — Последния път беше ранен долу, нали? И предполагам, че сега се боиш да слезеш.

— Не — каза Стивън. — Не се боя да вляза под земята.

Уиър му подаде миньорска каска с лампа и кирка.

— Много е тясно там и ще трябва да разчистим част от срутената пръст, като стигнем до мястото на взрива.

Стивън кимна мълчаливо. Нареди на най-близкия до него човек да каже на Елис къде отива, след това последва Уиър към входа на тунела.

Върху дървената конструкция, построена само на педя от предната стена на окопа, беше опънато парче брезент. Изкопаната пръст беше изнесена с чували и изхвърлена много назад, за да не могат

вражеските самолети да се ориентират къде се копае. Входът не беше по-голям от заешка дупка.

Уиър се извърна към Стивън, на лицето му беше изписана тревога.

— Следвай ме колкото можеш по-бързо.

Под бруствера на окопа имаше вертикална шахта, която водеше към мрака във вътрешността на земята. Хоризонталните дървени стъпала бяха през няколко педи разстояние. Уиър се спусна надолу с тренирана сръчност, захапал дръжката на клетката с канарчето, но Стивън трябваше да търси опипом всяко стъпало. Накрая стигна до дървената платформа, където го чакаше Уиър.

— По-бързо, за бога. Няма страшно. Просто един плитък тунел.

Дишайки тежко, Стивън каза:

— Не трябваше ли да пратиш санитарите?

— Да, те са готови, но няма да дойдат, докато техният офицер не им нареди.

Уиър продължи напред, приклепнал в мрака, стиснал клетката с канарчето в лявата си ръка. Стивън го следваше на няколко крачки. Птичката чуруликаше, макар че не беше ясно дали от страх, или от радост. Стивън потръпна от песента ѝ. Замисли се за земята над главите им — надупчена от снаряди, с кратери, наполовина пълни с вода, в които плъховете си играеха и пируваха с неизнесените трупове; отдолу десетина метра неподатлива глинеста почва, през която влагата отгоре все пак можеше да проникне.

Уиър вече беше на четири крака, тъй като тунелът се сви до метър височина. Страничните му стени ги притискаха и на Стивън му беше трудно да вижда лъча от каската на Уиър пред себе си. Неговата собствена лампа осветяваше само подкованите подметки на Уиър и част от дрехите на бавно напредващите му задни части.

Докато пълзяха, Стивън усети как глината лепне под дланите му. Искеше да разпери ръце настрани и да избути страничните стени на тунела, за да си освободи място за въздух. Но докато тялото на Уиър го делеше от клетката с канарчето, страхът му от смазващата тежест на пръстта беше поносим. Всичко можеше да изтърпи, стига да не му се налагаше да се приближава прекалено до птицата.

Уиър дишаше шумно и накъсано, изтласквайки тялото си с едната ръка и влачейки клетката с другата. Стивън усети как едно

остро парче скала раздра кожата на лявата му ръка. Нищо не можеше да направи. Пръстта над тях беше заразена със спори на газова гангрена, разнасяни от изобилния конски тор, използван от фермерите; надяваше се инфекцията да не е проникнала толкова надълбоко под повърхността. Продължи напред, като се опитваше да пренесе тежестта си върху външната страна на ръката си. Тунелът вече беше толкова тесен, че трябваше да се опитат да го разширят с кирките. Но нямаше достатъчно място, за да замахнат и затова се придвижваха много бавно.

Внезапно Уиър спря и Стивън го чу да ругае.

— Това е — каза той. — Това е краят. Трябваше да има още десет метра. Взривили са всичко. И двамата са мъртви.

Стивън се доближи и видя стената от пръст пред тях. Изведнъж го обзе паника. Ами ако тунелът зад тях също се срутеше... Краката му инстинктивно се задвижиха и той се опита да се обърне назад. Силната експлозия със сигурност беше разхлабила подпорните греди.

Уиър извади от раницата си дървен диск, който притисна към стената на тунела. След това извади и стетоскоп, закрепил го на специално място върху диска и се заслуша. Вдигна пръст към устните си. Стивън нямаше намерение да му пречи. И той самият се вслушваше внимателно. Беше странно тихо. Имаше нещо обезпокояващо в тази тишина: не се чуваха оръдията.

Уиър свали слушалките на стетоскопа от ушите си.

— Нищо — каза той.

— Това върши ли работа?

— Да, добро е. Някакъв учен от Париж го е изобретил. Но, разбира се, никога не може да си напълно сигурен.

— Кой бяха вътре?

— Единият беше Шоу. Другият мисля, че се казваше Стенли. Беше нов.

— И как ще ги извадим?

— Няма да ги вадим. Ако се опитаме да копаем, ще срутим покрива. Ще изпратим долу няколко души да го подсилват и ако успеят да стигнат до тях — добре. Но искам да затворя този тунел веднага.

— А ако не успеят да се доберат до тях?

— Ще се помолим за душите им. Накрая всички ни погребват.

— Не искаш ли да кажеш една молитва още сега?

Лицето на Уиър беше толкова близо, че Стивън помири сваше алкохола в дъха му.

— Не знам никакви молитви — отвърна той. — А ти?

— Бих могъл да измисля. — Канарчето издаде тих звук. Стивън чак го болеше от страх. Думите сами дойдоха на устните му. — В твоите ръце, Боже, предаваме душите на тези двама мъже. Да почиват в мир. И нека смъртта им не е напразна. В името на Исус Христос, амин.

— Да вървим — каза Уиър. — По-добре да ме оставиш аз да вода. Ще се опитам да се размина с теб. Дръпни се малко назад, точно така, и се притисни в стената.

Стивън се залепи за стената, за да пропусне Уиър да мине покрай него. Докато тялото на Уиър се притискаше в неговото, кирката му се заби в глината отгоре. Върху него падна буца пръст. После се откърти едно доста по-тежко парче почва и се стовари върху дясната му ръка. Той извика. Стивън инстинктивно се опита да се отдръпне назад, където тунелът беше по-широк, в случай че всичко се срутеше. Уиър ругаеше и стенеше.

— Ръката ми е счупена. Извади, извади ме. Бързо иначе цялото това нещо ще падне върху нас.

Стивън се върна при него и започна да разчиства внимателно падналата върху тялото му пръст. Избути я към края на блокирания тунел. Уиър стенеше от болка.

— Махни я, махни я. Трябва да изчезваме.

Стивън каза през зъби:

— Правя каквото мога. Трябва да внимавам. — Лежеше върху Уиър, главата му беше върху краката му и се опитваше да разчисти пръстта от ръката му. След това пропълзя назад по тялото му и притисна лицето му към земята с тежестта си. Накрая двамата застанаха лице в лице. Краката на Уиър бяха притиснати в стената, а стъпалата на Стивън сочеха към изхода. Уиър изплю пръстта от устата си.

— Ще успееш ли? — попита Стивън.

— Ръката ми е счупена. Сигурно и някое ребро. Ще трябва да пълзя с една ръка. Ти вземи птицата.

Стивън се пресегна към клетката. Паянтовата ѝ дървена конструкция беше счупена и тя беше празна.

— Птицата я няма — каза той. — Да вървим.

— По дяволите! — изруга Уиър. — Не мога да я оставя. Ще трябва да я намерим и да я приберем. Ако фрицовете я намерят, ще разберат, че...

— За бога, те знаят, че тук има тунел. Затова са го взривили.

Уиър процеди през болката:

— При никакви обстоятелства не бива да се оставя птица на свобода. Никога. Така е по устав. Иначе ще ме изправят пред военен съд. Намери птицата.

Стивън изпълзя обратно върху проснатото тяло на Уиър. Почувства, че всеки миг ще се разплаче, докато претърсваше почвата под бледата светлина от каската си. Вляво от дупката, появила се след свличането на пръстта, видя да блещука нещо жълто и внимателно се пресегна към него.

Усети как сърцето му се удря лудо в пода на тунела; дрехите му бяха подгизнали от потта, която се стичаше и в очите му. Ръката му беше стабилна, пръстите ѝ се отвориха и се пресегнаха в мрака към птицата. „Моля те, Боже, промълви той, моля те, моля те...“ Когато ръката му беше на не повече от десет сантиметра от канарчето, той посегна рязко към него. Птицата хвъркна и крилата ѝ докоснаха дланта му. Стивън изкрещя. Тялото му конвулсивно потрепери и краката му изритаха Уиър в бедрата.

— За бога! Какво става? Ще събориш целия тунел.

Стивън лежеше по корем и дишаше тежко със затворени очи.

— Стой неподвижен — каза му Уиър. — За бога, не мърдай. Сега е близо до мен.

Стивън лежеше и мълчеше. Уиър също не се движеше. Стивън го чу да подсвирва тихо. Опитваше се да успокои стреснатата птица или да я примами върху ръката си. Стивън все още беше обърнат в погрешната посока. Тялото на Уиър блокираше изхода му обратно към светлината.

Усети как Уиър направи рязко движение.

— Хванах я — каза той. — В ръката ми е.

— Добре. Да вървим. Ти тръгвай напред, аз ще те следвам.

— Имам само една ръка. Не мога да нося и птицата.

— Ами тогава я убий. Това е просто едно канарче. Хайде. Искам да се обърна. Започвам да се схващам. Искам да изляза.

Настъпи тишина. Уиър не помръдваше. Накрая каза.

— Не мога да я убия. Не мога да го направя.

Стивън усети странна тежест в стомаха си.

— Трябва да я убиеш — каза той. Гласът му прозвуча тихо през пресъхналата уста.

Пак настъпи мълчание, което Уиър наруши.

— Не мога да го направя, Рейсфорд. Не мога. Това е една мъничка птичка. Не е сторила зло никому.

Стивън се опитваше да се овладее.

— За бога, убий я — каза. — Просто я стисни в ръката си. Отхапи ѝ главата. Направи нещо.

— Ти го направи.

— Не! Прекалено рисковано е да ми я подаваш. Може пак да избяга.

Уиър се претърколи по гръб и протегна левия си юмрук към Стивън. Главата на птицата се подаваше между палеца и показалеца му.

— Ето ти я — каза той. — Аз ще я държа, докато ти си извадиш ножа и ѝ прережеш гърлото.

Стивън усети впития поглед на Уиър. Бръкна в джоба си и намери ножа. Отвори острието и се пресегна през коленете на Уиър, който се беше протегнал към него и успя да срещне погледа му, когато надигна глава над краката му. Двамата мъже се гледаха над мъничката жълта главичка между тях. Стивън си спомни за стотиците мъже, които бе видял да крачат под огъня на оръжията; спомни си как целият свят крещеше в мрака край Тиепвал. Уиър не сваляше очи от него. Стивън прибра ножа в джоба си. И се помъчи да преглътне напирещите сълзи. Уиър можеше да изпусне птицата. Тя можеше да го докосне.

— Ще я взема — каза той.

— И двете ръце ще ти трябват, за да копаеш и пълзиш — отвърна му Уиър.

— Знам.

Стивън направи от носната си кърпа вързоп за птицата. Завърза трите ъгъла и остави един отворен.

— Добре. Сложи я вътре и ще я вържа.

Стисна зъби и протегна и двете си ръце към Уиър, който пусна птицата в носната кърпа. Стивън подскочи, когато усети пърхането на

крилата ѝ върху дланите си. Успя с треперещи пръсти да завърже и четвъртия ъгъл на кърпата за другите три. Пъхна възела между зъбите си и изпълзя обратно през тялото на Уиър.

Започнаха бавно да се измъкват. Стивън избутваше падналата пръст и разширяваше тунела доколкото беше възможно. Уиър се придвижваше с помощта на лявата си ръка.

В клаустрофобичната тъмнина Стивън усещаше пухкавата тежест точно под лицето си. Понякога птичката пърхаше с криле и се бореше, понякога застиваше от страх. Той си представяше костите на разпереното крило, резките движения на главата и черните безмилостни очи. Опитваше се да мисли за нещо друго, но нищо не успяваше да се задържи в ума му. Сякаш мозъкът му се беше заключил и в него беше останала само една картина: вкаменен скелет на птица, птеродактил, отпечатан в скалата, дълга хищна човка с праисторическа извивка, разперени криле с тънки чупливи кости, но с огромен размах, с жилави пера, стърчащи от плътта на птицата, които се разперват и удрят в лицето му, докато побеснялото същество, обзето от буреносна враждебност, забива острия си клюн в очите му.

Малкото канарче, увиснало от устата му, правеше немощни движения, жълтите му пера се подаваха през пролуките на носната кърпа и леко докосваха лицето му. Той затвори очи и продължи да пълзи напред. Копнееше за калта и смрадта горе, за грохота на шрапнелите.

Зад него Уиър правеше каквото може, за да не изостава. Помоли Стивън да спрат, за да пъхне ръката си в разкопчаната си риза. Извика от болка, когато двете части на счупената кост се притиснаха една в друга.

Стигнаха до стълбата и успяха да се изправят. Стивън взе кърпата от устата си и я подаде на Уиър.

— Ще се кача и ще пратя двама мъже долу да ти помогнат. Ти дръж това.

Уиър кимна. Стивън забеляза, че е много блед, но му хвърли онази широка усмивка с празен поглед, която най-много плашеше Елис.

— Ти си храбрец, Рейсфорд — каза.

Стивън вдигна вежди.

— Чакай тук.

Изкачи се по стъпалата с нарастващо удоволствие. Когато излезе в калта, под жълтата светлина и дъжда, разпери ръце и вдиша дълбоко хлорните изпарения, сякаш поемаше изисканите аромати на Рю де Риволи.

Елис го чакаше изнервен край входа на тунела.

— А, Елис, намери двама каналджии и ги прати долу. Майор Уиър си счупи ръката.

— Къде бяхте, сър?

— Помагах на сапъорите, нали разбираш. Трябва да показваме отношение. Ако ги помолиш любезно, дори могат да ти изкопаят землянка.

— Тревожех се, сър. Не можяхте ли да пратите някой друг?

— Млъквай, Елис. Просто нека двама мъже слязат долу. Отивам да се поразходя. Приятен ден, нали?

Чу как някъде напред сержант Прайс издаде заповед на дежурната група да започне укрепване на окопа. Стивън се усмихна. Когато полята на Европа повече нямаше да са необходими на хората и огньовете на сътворението отново щяха да ги погълнат, Прайс щеше да продължи да прави списъци.

[1] Подземен взрив за разрушаване на подходите на противника, без пробив на повърхността. — Б.ред. ↑

— Разбира се, че можеш да отидеш — каза полковник Грей. — Предполага се, че войната вече е по-цивилизована. И ще знаем къде да те намерим. Просто не оставяй младият Елис да те води по лоши пътища, това е всичко.

Стивън кимна.

— Благодаря ви, сър.

Грей извади книгата си и вдигна крака на бюрото. Докато Стивън и Елис излязат от къщата, която в момента служеше за щаб на батальона, той вече беше прочел още една страница от Тукидид.

На следващия ден влакът ги понесе през пейзаж, почти погребан под руините на войната. В началото на Стивън му се струваше странно как ще излезе от обстрелвания окоп и ще бъде в състояние да възприеме нормалния живот само на няколко километра зад фронтната линия, но пък след почти три години бойни действия земята беше покрита с индустриалните отпадъци на войната. Бензинови туби, шрапнели, сандъци, празни консерви и всякакви видове опаковки от провизии и муниции покриваха полята от двете страни на релсите.

След десет минути видяха първото зелено дърво, чийто ствол не беше изтърбушен и обгорен от взривовете, а все още бе покрит с кафява кора и пазеше всичките си клони, в които се тълпяха гълъби и дроздове.

Елис му предложи цигара. Стивън взе пакета и го разгледа.

— „Флаг“. Откъде ги намираш тези неща, Елис?

— Опитвам се да разбера колко различни марки мога да намеря. Разбрах, че има и някакви цигари, които се казват „Китчънър. Малък размер“^[1], които още не съм успял да докопам.

Димът от евтините цигари изпълни купето.

Откакто Елис за първи път беше споменал Амиен, Стивън постепенно се предаде. Мислеше си, че никога няма да се върне в този град, но стигна до убеждението, че всичко там се е случило толкова отдавна и е било преживяване от такъв странен вид, че нямаше нищо общо с живота, който водеше в момента. Може би беше донякъде рисковано да посети местата от онова време, но не смяташе, че е способен на някакви сантиментални чувства. Изпитваше само известно любопитство какво се е случило с града. Грей му беше обяснил, че е бил „поочукан“ от снарядите.

— Искам да ви питам нещо, сър — започна Елис. — Нали се сещате за картите от онази вечер. Дали вие...

— Няма нужда да ми говориш на „вие“ и да ме наричаш „сър“. А що се отнася до картите... ти какво мислиш?

— Мисля, че предварително ги беше подредил.

Стивън се усмихна.

— Разбира се, че ги бях подредил. Дори и Уиър го разбра.

— Тогава защо те кара да му гледаш?

— Защото е уплашен.

Елис изглеждаше озадачен.

— Да. Сигурно ти се струва странно. Уиър не ми вярва. Има нужда от нещо, което да го крепи. Опитва се да се убеди, че си струва да се бори за собственото си оцеляване. И дори да умре за него, ако може така да се каже.

— И картите му помагат?

— Вероятно. Той е много уплашен човек. Сигурно успява да се самозалъже.

— Разбирам — отвърна Елис. Сетне попита рязко и безцеремонно: — И кога се пречупи така?

— Не мисля, че става въпрос за такъв вид страх — каза Стивън внимателно. — Той не се бои от обгазяване или че може да бъде затрупан. Страхува се, че нищо няма смисъл, че няма цел. Че някак си се е озовал в погрешен живот.

— Ясно — отвърна не много убеден Елис.

Влакът продължи към Амиен и Стивън усети, как се изпълва с все повече приятни предчувствия. Елис не беше човекът, когото би избрал да го придружава, но реши да бъде мил с него. Уиър беше настанен във възстановителен център край Ара. Искаше му се да се прибере у дома, но наранявания като неговите се разглеждаха с подозрение още от първите дни на войната, когато пехотинците си пъхаха ръцете в бързо въртящи се механизми с надеждата да се увредят сериозно.

Елис извади лист хартия и започна да пише писмо до близките си у дома. Стивън гледаше през прозореца. Звучите на войната го напускаха. За разлика от Уиър, който чуваше въображаемия тътен на експлозиите дори в тихата спалня в дома на родителите си, Стивън успяваше да го забрави.

Питаше се какъв ли е бил преди седем години? В какъв свят беше живял, в каква приповдигната и шеметна реалност? По онова време всичко му изглеждаше правилно. Силните чувства, които се бяха отприщили у него и се възпламеняваха всеки ден от повтарящото се блаженство за сетивата му, тогава му се струваха не просто логични, но и важни. Мислеше си, че в онзи етап от живота си бе започнал не просто да проумява, а и да доказва нещо, макар вече да не знаеше какво.

— Какво ще правиш в Амиен? — попита той Елис.

— Не знам. Никога преди не съм бил в отпуск. Нямам представа колко е нормален животът там. Ще ми се да отида на театър. Какво би трябвало да правя?

Стивън сви рамене.

— Повечето хора искат първо да се напият, след това отиват в някой бардак.

Елис се намръщи.

— Това май няма да ми хареса.

Стивън се засмя.

— Кое? Да се напиеш?

— Не... другото.

— Обаче трябва. В армията смятат, че е добре за здравето да бъдеш редовно с жени. Бардаците се наблюдават от военната полиция.

— А ти ще ходиш ли? — попита предизвикателно Елис.

Стивън поклати глава.

— Не. Не изпитвам никакъв интерес.

— Е, значи и аз няма да ходя — отвърна Елис.

— На кого пишеш?

— На майка ми.

Стивън се усмихна.

— Значи съм те попитал в най-неподходящия момент. Но аз определено ще отида в някой бар. Трябва да ме оставиш да те почерпя шампанско. Така се започва.

Когато влакът спря, Стивън не успя веднага да разпознае гарата. Беше нащрек за спомени, но такива нямаше. На перона вдигна глава към сводестия таван, след това сведе очи към тълпата. С Изабел бяха заминали от друг перон в дъното на гарата. Помнеше зелената врата, в

която се беше взирал през прозореца на вагона, докато чакаха да потеглят. Погледна над релсите и я видя, беше си съвсем същата.

В ранния следобед двамата с Елис тръгнаха през павирания площад пред гарата. Денят беше мрачен, но за първи път от шест месеца имаше признаци, че зимата може и да отпусне хватката си. Вече не валеше и вятърът не беше пронизващ.

Поеха към катедралата. По някои от сградите имаше следи от шрапнели. Отдалечен само на няколко километра от фронтната линия, Амиен беше пострадал от урагана на войната. След последното настъпление на съюзническите войски той за пръв път беше безопасен: нямаше бомбардировки и местните търговци се опитваха да печелят от възстановеното спокойствие по поречието на Сома. Магазините отваряха отново; вечерният час в осем за баровете и ресторантите беше премахнат.

Стивън разглеждаше жадно улиците, които помнеше. Бяха общо взето непроменени, въпреки че тук-там се виждаше по някоя паднала стена или обгорена зидария. Никога не се беше опитвал съзнателно да си ги представи през изминалите седем години; рядко се сещаше за града. Но докато крачеше по познатите места, улиците сами извикваха спомените му.

На един ъгъл имаше сграда с фахверкова фасада^[2], през чийто отворен прозорец някога Изабел беше чула мелодия, която я беше развълнувала, но това бе предизвикало присмеха на приятеля на съпруга ѝ Берар. Вдясно по една тясна уличка се стигаше до ресторанта, в който Стивън често беше ходил да обядва. Може би любимата му маса още беше до прозореца; сигурно зад бара стоеше същият парижанин.

— Елис, имаш ли нещо против да отидем там? Видях едно заведение, което помня.

— Стига да има шампанско. Да не е „Гобер“? Препоръчаха ми го.

— Не си спомням как се казваше. Държеше го мъж, който някога е имал кафене на площад „Одеон“ в Париж.

Стигнаха до ресторанта и Стивън надникна през витрината. Старите сепарета ги нямаше. Виждаше се гол тезгях в единия край, а в другия — евтини маси и столове. Бутна леката дървена врата с парче тюл върху стъклото и тя остърга каменния под. Вътре нямаше никого.

Приблжиха се до бара, зад който се виждаха няколко полупразни полица.

Плешив мъж със сбръчкано уморено лице и мазна престилка слезе схванато от горния етаж през малка врата в дъното на помещението. На долната му устна висеше цигара. Изръмжа някакъв поздрав. Стивън поръча две бири.

— Знаете ли какво се е случило с предишния собственик? — попита той.

— В Германия е. Пленник. Арестуваха ги през 1914 година.

— Кои?

— Всички мъже от Амиен. Когато германците окупираха града. Стивън взе бирите.

— Искате да кажете, че всички мъже в града са откарани в Германия?

Мъжът сви рамене.

— Само глупците. И страхливците. Останалите се споразумяха.

— Ами вие?

— Прекалено стар съм, за да се интересуват от мен.

— Какво разправя? — попита Елис.

— Казва, че предишният собственик на ресторанта е депортиран в Германия. Доста е мрачно тук, а? А беше много приветливо, пълно със студенти и други хора.

Стивън остави бирата си между мръсните отпечатащи от чаши по поцинкования тезгях. Изведнъж проумя какво се беше случило със студентите, които крещяха поръчките си и изпълваха помещението с цигарен дим. Оцелелите при Вердюн сега се събираха за атака при река Ен под ръководството на техния нов вдъхновяващ генерал.

— Да вървим — каза той. — Да намерим друго заведение.

— Защо? Точно започвах да...

— Прекалено тъжно е тук. Хайде. — Стивън остави няколко монети на тезгяха.

Навън беше започнало да се стъмва и Стивън се тревожеше да не провали първия отпуск на Елис със собствените си мисли.

— Ти избери мястото — каза той, — а аз ще почерпя.

Минаха покрай катедралата, край чиито стени чак до най-долните прозорци бяха наредени чували с пясък. Зидарията ѝ беше

непокътната, но някои стъкла липсваха. Стивън забеляза, че много жени в Амиен носеха траурни дрехи.

Спряха в един бар, който се казваше „Стридата“, макар вътре да не се предлагаша никакви стриди. Беше пълен с войници от всякакви националности: англичани, французи, белгийци, португалци. Стивън поръча шампанско и наля в чашата на Елис. Вдигна своята и всеки пи за здравето на другия. Стивън искаше бързо да стигне до забравата. Откри, че му е по-трудно да се адаптира към този сравнително нормален свят, отколкото си беше мислил. Присъствието на толкова много войници го объркваше. Знаеше, че много от тях са газили в кал до кръста и са пълзели сред плъхове предишния ден. Гледаше лъснатите токи на коланите им и гладко избръснатите им лица. Щом можеха да се смеят толкова весело сега, на какви ли други измами бяха способни?

Жените от Амиен, които не бяха в траур за мъртвите си съпрузи, изглеждаха благоразположени към чуждите войници. Приемаха почерпки и сядаха на масите им, опитваха да разберат какво им казват на развален френски английските офицери.

Преди да допие втората си чаша, Стивън разбра, че Елис е успял да предложи услугите му на преводач. Един стеснителен майор на около трийсет години бълваше тонове дим от лулата си, стараейки се да скрие смущението си, докато друг офицер от някакъв шотландски полк се опитваше да му сводничи с една шумна францужойка, която пиеше червено вино.

— Кажй й, че той много иска да й покаже землянката си — каза шотландецът.

Стивън преведе, после отвърна:

— Тя казва, че според нея той е много хубав и се чуди дали не иска да я покани някой път на вечеря. — Преводът му беше доста по-прямо от това, което жената в действителност беше казала.

Майорът се опита да отговори, заеквайки, но френският му стигна само до „Est-ce que possible pour...“^[3], след което се върна към лулата си, жестикулирайки кавалерски към жената.

— Според мен тя иска питие — каза Стивън.

— Разбирам. Ужасно съжалявам, аз...

— Не се тревожи, аз ще я почерпя едно. Ти поддържай разговора.

Шотландецът се опита да обясни на жената защо казаното от Стивън е толкова смешно. На военен жаргон „поддържай разговора“ означавало да избиеш въшките; но не знаеше думата нито за въшки, нито за „убивам“, затова започна да имитира насекоми с пръстите си и да удря с юмрук по масата. Жената поклати недоумяващо глава, затова той взе запалката си, поднесе я към ризата си, след това легна по гръб на пода и зарита във въздуха.

Когато Стивън се върна, завари жената да се смее гръмогласно. Елис погледна Стивън малко несигурно, но като го видя да се усмихва, също се засмя и заудря по масата. Останалите в бара гледаха търпеливо към тях. Стивън затвори очи и отпи бързо. Беше купил бутилка уиски и сега го смесваше с шампанското, което бе пил преди това. Когато отвори отново очи, почувства разтапяща топлина към останалите мъже. Отпусна се.

— Кажи й, че той иска по време на следващата си отпуска да я заведе в Париж — каза шотландецът. — Ходи му се в „Мулен Руж“.

— „Мулен Руж“ — повтори жената през смях. — Много хубаво.

Похвалиха я за английския й. Тя се обърна към Стивън:

— Кажи им, че научих английски от един генерал, който беше отседнал в града.

— Казва, че според нея скоро ще те произведат в генерал.

Майорът поклати стеснително глава. Нещо в неговата скованост напомни на Стивън за Уиър и му домъчня за приятеля му. Щеше му се и той да е тук, бедният странен Уиър, който беше толкова непохватен в светските дела, а в същото време изумително опитен в онова, в което най-малко искаше.

Беше ясно, че шотландецът се надява да впечатли жената, като се преструва, че иска да помогне на английския си приятел.

— Питай дамата дали живее в Амиен. Питай я дали има свободна стая за двама благовъзпитани офицери от един от най-добрите шотландски полкове.

Жената погледна въпросително към Стивън. Имаше закачливи кафяви очи и розови страни.

— Ами — започна тя, — той май иска да спи с мен?

Стивън се усмихна.

— И аз така мисля.

Жената се засмя.

— Кажи му да си намери къща със синя лампа. Или червена, ако иска нещо по-евтино. Аз предлагам на трима мъже първокласна вечеря, стая с чисти чаршафи и пресни яйца и кафе на сутринта на разумна цена. Но нищо повече. Можете да дойдете, ако искате.

— Благодаря. В кои барове ходят да пият местните — не войниците, а хората, които винаги са живели тук?

— Има два-три бара в тази посока, към бул. „Бове“ или каквото е останало от него.

— Хайде, приятел — каза шотландецът. — Какво каза тя?

— Каза, че си има места за това, което искате.

— Мили боже — възкликна майорът и издиша силно. — Звучи като Делфийския оракул.

Шотландецът изведнъж стана несигурен, а Стивън се притесни, че му е развалил удоволствието.

— Не, не — каза той. — Тя беше много приятелски настроена. Ще ви прибере да спите през нощта и съм сигурен, че иска да продължи да се забавлява.

Шотландецът изглеждаше облекчен.

— Добре, така бива. Да поръчаме още пиене. Андерсън, твой ред е.

Стивън се наведе към Елис и му прошепна в ухото:

— Излизам за малко. Тук е прекалено горещо. Ако случайно не се върна, ще се оправиш, нали? Имаш ли пари?

— Да, добре съм. Забавлявам се.

Стивън му наля пълна чаша уиски, след това прибра бутилката в джоба си.

— Хубаво — каза той. — Ще се видим по-късно.

Навън зимата се беше върнала, но на Стивън му беше приятно да усеща студения въздух по лицето си след цялата тази жега и дим в бара. Загърна се в шинела и вдигна яката си. Някакво куче душеше тротоара. После тръгна уверено надолу по улицата с високо вдигната бяла опашка под слабата лунна светлина. Явно си имаше работа; повечето обитатели на града си имаха работа, макар магазините да бяха тъмни и затворени. Стивън виждаше през витрините им притихналите щандове с топове плат или аптекарски шишета. На следващия ден хората щяха да си разменят все същите учтивости при хлебаря; той щеше както винаги да поздрави за добро утро всеки

клиент; хлябът щеше да бъде продаден с благодарности и от двете страни. Вдигната вежда или свиване на рамене можеше да покаже, че не всичко е както трябва, но това се подразбираше от само себе си. Животът щеше да си продължи както преди, поради простата причина че нямаха избор. До пекарната имаше месарница, предлагаща три вида конско месо. По пътищата и окопите на обоза със сигурност нямаше недостиг на сурово месо, помисли си Стивън, макар да се опита да не си представя качеството на най-евтиното.

Дочу песен от някакъв бар в далечната част на улицата и отиде да види какво става. Влезе и се озова отново сред войници, макар тези да бяха почти изцяло британци. Младите им лица бяха почервенели от алкохола и повечето от тях издаваха звуци, които бяха нещо средно между реч и смях, по-близо до рев. След като веднъж беше влязъл, нямаше как да се обърне и да излезе, без да ги обиди, затова отиде до бара и си поръча питие.

Един от младите офицери свиреше на пиано в ъгъла, но пък не всички мъже пееха една и съща песен. Близо до него изникна лице на младеж.

— Преди не съм те виждал при Чарли. От кой полк си.

Стивън усети как мъжът хвана и разгледа едно копче на куртката му. Не изглеждаше впечатлен.

— Участвал си в доста битки, а?

— Би могло да се каже.

— Горките стари магарета. Винаги под огън, а?

— Да. В дадения случай под приятелски огън.

— Не го приемай по този начин. Ужасно съжалявам. Мисля, че ще повърна.

Младежът се стрелна покрай Стивън и тръгна, олюлявайки се, към вратата.

— По-добре иди се погрижи за приятеля си — каза Стивън на лейтенанта до себе си.

— О, боже, не пак. Повръща, нали? Уплашен е, това му е проблемът. Извинявай.

Стивън усещаше как множеството край бара го бута напред и назад. Мъжете запяха в един глас, силно и уверено. Накрая се отскубна от тях и успя да си пробие път към вратата. Тръгна с бърза крачка към бул. „Бове“.

Намери тихо заведение с бели пердета на прозорците. Двама мъже седяха на бара и подпираха крака на стъпнките. Изгледаха го подозрително, но кимнаха и отвърнаха на поздрава му.

Стивън си поръча питие и седна до прозореца. Беше тихо и хладно и той успя да си събере мислите. Затвори очи и се опита да се наслади на спокойствието, на липсата на гърмежи, но умът му все още беше нащрек. Чудеше се дали ако продължи да пие, ще успее да се отпусне достатъчно. Но това, от което наистина имаше нужда, беше близък човешки контакт, не принудителен като в окопите, а подарен с желание, от приятелски чувства.

Когато отвори очи и вдигна поглед, видя, че в бара бе влязла жена и си купуваше бутилка зелен ликьор. Беше с гръб към него и носеше тъмен шал на главата си. Когато се обърна с бутилката в ръка, Стивън усети как стомахът му се сви от шока, който премина на вълни през него чак до дланите.

Жената се огледа, видя стъписаното му изражение и наклони глава отбранително, но и някак заинтригувано. Погледът ѝ срещна неговия, след това се плъзна настрани, когато той отчаяно впи очи в нея.

Тръгна към вратата малко смутена, крачеше с бързи ситни стъпки, които отекваха по дървения под. С отворена уста Стивън блъсна стола си назад и се олюля след нея, без да обръща внимание на бармана, който му подвикна, че не си е платил.

Стивън затича по паважа навън, докато настигна жената.

— Извинете.

— Мосю, моля ви да ме оставите на мира, иначе ще повикам полиция.

— Не, изслушайте ме, моля ви. Мисля, че ви познавам. Кълна се, че нямам никакво намерение да ви навредя.

Жената спря неохотно и предпазливо погледна към Стивън.

— Дали не се казвате... Простете, може да ви прозвучи абсурдно, но дали не се казвате... Жан?

Макар и с нежелание, жената потвърди.

— А фамилията ви е Фурмонтие?

Тя кимна, без да каже нищо. Нещо в жестовете ѝ напомняше за сестра ѝ Изабел.

— Знаете ли кой съм аз? — попита Стивън.

Тя се взря в очите му. По лицето ѝ се изписа примирение и умора.

— Да. Мисля, че знам.

— Имате ли нещо против, че ви заговорих?

Тя не отговори. В този миг пристигна барманът с шапката на Стивън. Стивън му благодари и му плати.

Когато двамата отново останаха сами, той каза:

— Може ли да отидем някъде да поговорим? Искам да ви питам някои неща.

— Добре. Последвайте ме.

Стивън тръгна след нея. Нищо не желаше да я пита, нищо не искаше да знае. В мига, в който видя лицето ѝ и предположи коя е, трябваше да направи избор — или да я пренебрегне, или да признае, че е тя. Нямахше време за размисъл и инстинктивно избра второто с всичките му възможни последствия.

Жан го заведе на площада пред кметството и седна на една пейка. Стивън застана неуверено пред нея.

— Тук не можем да говорим. Не може ли да влезем някъде?

Жан поклати глава.

— Не искам да ме виждат с вас в бар.

— Ами у вас? Не може ли...?

— Не, не можем да отидем там. Какво искате да ме питате?

Стивън въздъхна дълбоко. Дъхът му образуваше неясни фигури под светлината на уличната газова лампа. Загърна шинела си на гърдите.

— Може би трябва да ви разкажа какво се случи — започна той.

Видя, че Жан му няма доверие и си помисли, че може да успокои страховете ѝ, ако ѝ покаже, че няма лоши намерения спрямо нея или Изабел. Разказа ѝ набързо за живота си с Изабел, макар да беше сигурен, че Жан е чувала историята. Ако успееше да потвърди това, което тя вече знаеше, може би щеше да докаже своята благонадеждност. Жан кимаше леко и недоверчиво от време на време.

Докато говореше, Стивън осъзна какво би искал да я попита и се изненада от простотата му. Искаше да знае дали Изабел още го обича.

Вгледа се в очите на по-голямата ѝ сестра и видя в тях достатъчно от Изабел, за да се разпали отново старото усещане за присъствието ѝ. А с това се върна и любопитството му.

— След това се върнах във Франция и оттогава се води тази война. Не съм се местил много, само на няколко мили нагоре и надолу по фронта. Годините си минават. Може би един ден вето това ще свърши. — Финалът му не беше особено завладяващ. Не искаше да споделя с Жан твърде много подробности от живота си на фронта; предполагаше, че тя знае достатъчно от собственото си семейство и приятелите си. Внимаваше да не оставя впечатлението, че търси съчувствие, защото преживяваше същото, което преживяваха и милиони други хора.

— Ами вие? — попита той. — В Амиен ли живеете сега.

Жан кимна. Дръпна шала си малко назад и той видя огромните ѝ кафяви очи и почти прозрачната кожа. Лицето и беше по-семпло и по-сурово от това на Изабел, нямаше ги противоречивите нюанси на характера ѝ, но освен сила то излъчваше деликатност. Гласът ѝ беше тих и мек.

— Живея тук от известно време. Дойдох при... Дойдох, кога ме помолиха, миналия ноември.

— Омъжена ли сте?

— Не.

— Сама ли живеете?

— Не, живея с... приятели.

Беше невъзможно да се разбере дали по принцип беше толкова сдържана, или искаше да скрие нещо. Монологът на Стивън не беше успял да я накара да се отпусне. Той потрепери, когато вятърът се втурна през площада от север. Видя как Жан придърпа наметката си около себе си. Налагаше се да е по-директен.

— Искам да знам какво става с Изабел. Дали е добре, дали е щастлива. Нямам никакво намерение да създавам проблеми. Предполагам, че нямате добро мнение за мен, защото разбих брака ѝ, но какъвто ѝ да е животът ѝ сега, не искам да го разстройвам. След шест години се интересувам само дали е добре.

Жан кимна.

— Дали е добре, мосю? Да, добре е. Трябва да разберете, че това, което сторихте, причини огромно страдание на съпруга ѝ и особено на децата му. Стана скандал. Разбира се, Изабел също е отговорна за това. Дори нещо повече — животът ѝ беше съсипан, защото хората обвиняват нея за случилото се. А що се отнася до вас, в този град има

хора, които с удоволствие биха ви застреляли заради това, което направихте.

— Разбирам. Никога не съм взимал лекомислени решения, и двамата винаги сме се отнасяли сериозно към случилото се. Но вие наясно ли сте какъв беше бракът на Изабел с Азер? Говорила ли е за това с вас?

— Изабел ми разказа всичко, мосю. Аз съм единственият ѝ приятел и изповедник и тя изля пред мен цялата си страст, всички подробности, които нормален човек би споделил със сестра, приятел, роднина. Знам всичко.

— Добре. Не че нещастieto ѝ ме извинява, но е важно да го имате предвид и да проумеете как то я е мотивирало.

— Не виня никого — каза Жан. — Направих каквото сметнах за добре също като вас. Изабел ми се довери и нямах друг избор, освен да отвърна на доверието ѝ. Винаги съм ѝ била предана. Не мога да ѝ обърна гръб или да я съдя.

Стивън остана доволен от думите на Жан.

— Така е — каза той. — Предаността не може да бъде частична, тя трябва да бъде пълна. Искам да ви уверя, че съм изцяло предан на щастieto на Изабел, не на моето собствено или нечие друго. Трябва да ми се доверите.

— Не ви познавам достатъчно, за да ви се доверя. Знам само каквото сестра ми е разказвала за вас. То заедно с това, което виждам с очите си, ме кара да ви вярвам. Но има неща, които е най-добре да останат неизречени и неизвършени. Мисля, че е време да се сбогуваме.

Стивън я хвана леко за китката, за да я спре да не си тръгва.

— Кажете ми, защо живеете в Амиен?

Жан го изгледа изпитателно и накрая каза.

— Дойдох да се грижа за Изабел.

— Изабел живее тук? И в момента е тук? И какво значи да се грижите за нея? Да, не би да е болна?

— Не искам да ви разказвам чак толкова много. Не искам да ви подвеждам.

— Вече е прекалено късно — отвърна Стивън. Чу как гласът му отекна из замрелия площад. Преглътна и се опита да снижи тона си. — Кажете ми, тя в Амиен ли е? Зле ли се чувства? Какво се е случило?

— Добре. Ще ви кажа, но само ако се съгласите след това да ме пуснете да си вървя. Ще ви кажа всичко, което трябва да знаете и след това се прибирам. Не бива да ме следвате или да се опитвате по някакъв начин да се свържете с мен. Ясна ли съм?

— Да. Съгласен съм.

Жан заговори внимателно, сякаш преценяваше каква част от истината е редно да му каже.

— Изабел се върна в Руан, в дома на родителите ни. Аз го предложих. Те не я приеха много охотно, но аз настоях. След няколко месеца баща ми сключи споразумение с Азер тя да се върне при него. Не, чуйте, оставете ме да ви разкажа. Тя нямаше голям избор. Иначе баща ми щеше да я изхвърли от къщи. Азер обеща да постави ново начало, да я приеме обратно сякаш нищо не се е случило. Грегоар, синът му, я умоляваше. Мисля, че точно той я убеди. Върна се при него, в дома му. Имаше и други причини, за които не мога да говоря сега. През първата година на войната градът беше окупиран от германците, но вероятно знаете това. Плениха много мъже, включително и Азер. След това... е, времето си минаваше, случваха се разни неща. Изабел остана тук. Къщата на булевард „Канж“ беше улучена от снаряд и задната ѝ част беше разрушена. Никой не пострада, но Изабел се изнесе в апартамент на ул. „Комартен“. Лизет се омъжи, а Грегоар беше достатъчно голям, за да напусне училище. На следващата година трябваше да отиде в армията. Но миналия ноември имаше тежка бомбардировка и сградата на ул. „Комартен“ беше улучена. Изабел беше ранена, но извади късмет. Двама души на улицата загинаха. Тя ми писа от болницата и ме помоли да се грижа за нея и аз дойдох от Руан. Вече излезе от болницата и почти напълно се е възстановила, макар че няма да е в същата форма. Ще остана при нея още няколко седмици.

— Разбирам. — На Стивън му се струваше, че Изабел седи на пейката между тях. Толкова силно бе усещането, което Жан беше събудила у него. Но в същото време му беше ясно, че тя премълчава нещо много важно. — Искам да я видя — каза той. Думите му го изненадаха. Никога през времето, прекарано в тинята и калта, не му се беше искало Изабел да се завърне в живота му като нещо повече от неясен спомен, който да го спохожда от време на време; не беше копнял за кожата, тялото или косата ѝ. Но нещо в думите на Жан бе

променило това безразличие. Може би тревогата му за нея увеличаваше важността на това да се увери с очите си как е тя, а не да разчита само на паметта си или на казаното от Жан.

Жан поклати глава.

— Не, това е невъзможно. И не би било разумно. Не и след всичко, което се случи.

— Моля ви.

Гласът на Жан стана по-нежен.

— Помислете си. Спомнете си всичката разруха и болка, която беше причинена. Да се върнете сега, да отворите отново всички рани, ще бъде истинска лудост. — Тя стана и понечи да си тръгне. — Мосю, казах ви може би повече, отколкото трябваше, но когато ви видях, ми се стори, че мога да ви се доверя. И почувствах, че имам известен дълг към вас. Изабел ви напусна без обяснение, но мисля, че вие сте постъпили почтено. Не я притискахте да направи живота си по-труден, отколкото вече беше. Мисля, че заслужавате да знаете поне това, което ви казах. Но сега съм лоялна към Изабел и както и вие казахте — с това не бива да се прави компромис.

Стивън се изправи до нея.

— Разбира се — каза той. — Благодаря ви за доверието. Но нека ви помоля нещо. Бихте ли казали поне на Изабел, че съм тук? Кажете ѝ, че искам да я видя само за да ѝ пожелаая здраве и да я зърна за малко. Нека тя реши.

Жан стисна устни, на лицето ѝ се изписа истинска неохота и тя поклати глава.

— Това няма да бъде предателство спрямо Изабел — изпревари отказа ѝ Стивън. — Просто ще ѝ дадете възможност сама да реши. Все пак става дума за нейния живот?

— Добре. Не ми се струва правилно, но ще ѝ кажа, че съм ви срещнала. А сега вече трябва да ме пуснете да си вървя.

— А аз как ще разбера?

— Ще се срещнем в същия бар в девет часа утре вечер. А сега трябва да се прибирам.

Стиснаха си ръцете и Стивън видя как високата ѝ фигура, притиснала бутилката с ликьор към себе си, изчезна през площада.

[1] Става дума за фелдмаршал Хърбърт Китчънър, който по време на Първата световна война е военен министър на Великобритания. Портретът и името му са били отпечатани на някои марки цигари, които са влизали в задължителния порцион на войниците. — Б.пр. ↑

[2] Тип сграда с отвесни, хоризонтални или наклонени греди по фасадата. — Б.ред. ↑

[3] Дали е възможно... (фр.) — Б.пр. ↑

Той тръгна към бул. „Канж“. Подмина хладната готическа катедрала, укрепена с чували с пясък, сякаш духовните истини не бяха достатъчна защита срещу експлодиращия метал, и се спусна към брега на канала, където в топлите вечери при първото му идване в града бе виждал голи до кръста мъже да мятат с надежда въдици в отклонените и опитомени води на Сома.

Всичко оживя отново. Това, което беше смятал за мъртъв и вкаменен спомен, се въздигаше и пламтеше у него. Никога не беше предполагал, че нещо подобно ще се случи, дори в миговете на най-дълбока самота, под най-ужасния обстрел, когато търсеше най-примитивни и детински начини да си възвърне куража. На никакъв етап не беше превръщал спомена за Изабел или случилото се между тях в източник на надежда и смисъл, нито дори в средство за бягство от притискащата го реалност, в която се бе озовал. Срещата с Жан обаче направи нещо необикновено с него: превърна събитията от последните три години в нещо, което ако не можеше докрай да проумее, то поне можеше да понесе.

Прекоси южния край на булеварда и продължи да върви. Не можеше да повярва, че къщата все още е там; беше толкова нереално, колкото спомена за смъртта му, когато животът го примамва обратно с неясни обещания, или колкото образите от битките, когато му се струваше, че времето се срутва.

Тогава видя червения бръшлян, плъзнал до каменния балкон на втория етаж; тежката врата с орнаменти от ковано желязо; сивите плочи на покрива, който се спускаше под най-различни ъгли по неправилните очертания на стаите и коридорите. Спокойната внушителна фасада притежаваше безспорна стабилност.

В устата му се върна вкусът от онова време. Усещаше дори миризмата на паркетина, с който прислужницата лъскаше дървените подове. Как ѝ беше името? Маргьорит. Гъстото червено вино, което Азер обикновено поднасяше на вечеря в прашни бутилки, сухо и с много танин; звукът от стъпки, които изглеждаха измамно близо или измамно далече; мирисът на тютюн за лула във всекидневната; роклите на Изабел, едва доловимият им розов аромат, безупречната им чистота и усещането, че е облякла не просто дреха, а костюм, който не подходеше на къщата, а на някакъв свят, съществуващ само в мислите ѝ. Всичко се върна с шеметна яснота, както и чувството, че

скритият вътрешен живот на Изабел по някакъв начин е в унисон с неговия собствен. Докато стоеше на тъмната улица и се взираше в къщата, той си спомни и трескавия си възторг, когато откри, че е прав.

Пресече улицата и се вгледа по-внимателно. Портите бяха заключени и вътре не се виждаха светлини. Повървя още малко, за да види и страничната стена. Там беше окачено голямо парче брезент, имаше следи от ремонт и купчини тухли, които очакваха да бъдат изнесени. Доколкото можеше да види, голям участък отзад беше срутен. Сигурно са стреляли с големи оръдия и попадението е било директно, а може да са били и две. Стивън изчисли, че по-голямата част от всекидневната е била разрушена, както и още няколко по-малки стаи на първия етаж. Над тях са били задните спални, включително помещенията на прислугата и червената стая.

Седна на тротоара под едно дърво. Споменът го завладя напълно. Всичко изплува ясно в ума му, сякаш го преживяваше наново. Дървата в камината в червената стая, които чакаха да бъдат запалени, средновековният рицар, поветът по прозорците... Опита се да спре пороя от спомени, но усети, че така само ги съживява.

Стана и започна да се отдалечава от къщата, тръгна обратно към центъра, а сетне пое по брега на канала. Запита се дали Елис ще се справи сам. В града имаше много квартири и приятелски настроени офицери, които да му покажат къде да отседне. Той самият нямаше никакво желание да спи. Беше близо до речните градини, плодородните участъци, сред които се беше разхождал в един душен следобед заедно с Азер, семейството му и мосю и мадам Берар.

Вървя цяла нощ, като от време на време спираше да си почине на някоя пейка, опитвайки се да прочисти съзнанието си. Зората го завари в квартал Сен Лю, където чу първите звуци на деня — хлебарите палеха фурните, а металните гюмове с мляко потракваха по улиците върху ръчните колички.

В седем часа закуси с пържени яйца, хляб и кафе; цяла кана кафе. Изми се и се обръсна в една малка стая в дъното на ресторанта, която собственикът му посочи. Толкова беше свикнал с безсънието, че не чувстваше никаква умора от нощта. Може би щеше да намери къде да изгледа някой филм; ако не, щеше да се опита да си купи книга и да почете в парка до катедралата.

Прекара деня в трескаво очакване. Следобед спа по-дълбоко, отколкото беше очаквал, в една стая, която нае в малък хотел. Вечерта се преоблече и се приготви да се срещне с Жан. Докато вървеше към бара, забеляза, че по чистата му риза, също както и по старата, имаше въшки.

Малко след девет Жан влезе в бара. Стивън остави питието си и се изправи. Издърпа стол за нея. Едва успя да спази формалностите — предложи ѝ питие, попита я за здравето, но през цялото време се вираше в лицето ѝ, за да отгатне какви новини носи.

— Говорихте ли с Изабел?

— Да, говорих. — След като отказа питие, Жан седна със скръстени ръце на масата. — Изненада се, че сте в Амиеен. И още повече се учуди, когато разбра, че искате да я видите. Отговори ми едва тази вечер. Много ѝ е трудно, мосю, ще разберете защо. Най-накрая се съгласи. Трябва да ви заведе до дома ѝ.

Стивън кимна.

— Добре. Няма нужда да се бавим. — Говореше хладно, сякаш се канеше да свърши нещо рутинно, например да инспектира окоп.

— Добре. — Жан също стана. — Не е далеч оттук.

Вървяха мълчаливо един до друг по тъмните улици. Стивън усещаше, че въпросите му към Жан няма да са добре дошли, тя се беше съсредоточила мрачно върху мисията си, за която очевидно имаше съмнения.

Най-накрая стигнаха до синя порта с месингова дръжка. Жан вдигна поглед към Стивън, тъмните ѝ очи блестяха под шала, който беше увила около главата си.

— Оставам на вас да прецените как да се държите — каза. — Бъдете спокоен, бъдете силен. Не разстройвайте Изабел. Нито себе си.

Стивън беше трогнат от вниманието ѝ. Кимна в знак на съгласие. Дватамата влязоха в къщата.

Светлината в скромния коридор беше приглушена. Под огледалото с позлатена рамка имаше маса, върху която беше поставена ваза с маргарити. Жан тръгна нагоре по стълбите, Стивън я последва. Завиха на малката етажна площадка и се озоваха пред затворена врата в дъното на коридора.

— Изчакайте тук, моля — каза Жан и почука на вратата.

Стивън чу глас отвътре да отговаря. Жан влезе. Сетне долови звук от разместване на столове и тих говор. Огледа се, плъзна очи по картините от двете страни на вратата, по бледо боядисаните стени.

Жан се появи отново.

— Добре, мосю, може да влезете.

Тя го докосна окуражително по ръката, докато минаваше покрай него и изчезна по коридора.

Стивън усети, че устата му пресъхва. Не можеше да преглътне. Постави ръката на бравата и я натисна. Стаята беше много тъмна. Имаше само една лампа с плътен абажур върху масата встрани. В дъното видя друга малка кръгла маса за карти. В далечния ѝ край седеше Изабел.

Направи няколко крачки. Това е страх, помисли си той; това кара мъжете да залягат в кратерите от снарядите и да се застрелват.

— Изабел.

— Стивън. Радвам се да те видя. — Тихият ѝ глас бе същият, както когато го чу за първи път да изпълва стаята в отговор на просташката забележка на Берар; той се плъзна по всеки нерв в тялото му.

Стивън се приближи, за да я види по-добре. Ето я червеникавокестенявата коса и огромните очи; кожата, едва видима в полумрака, по чиито променящи се нюанси бе прочел ритъма на чувствата ѝ.

Но имаше и нещо друго. Лявата половина на лицето ѝ беше обезобразена от белег, който започваше от ухото, минаваше през челюстта, чиято естествена форма изглеждаше променена, стигаше до шията и изчезваше под яката на роклята ѝ. Плътта беше набръчкана. Беше заздравяла и изсъхнала и ухото беше възстановено. Променената линия на челюстта обаче издаваше огромната сила на удара, който бе понесла, и макар раната да се беше затворила, усещането за тази сила я правеше да изглежда все още прясна. Лявата половина на тялото ѝ, облегнатата сковано на стола, сякаш не можеше да се движи сама.

Изабел проследи блуждаещия му поглед.

— Бях ранена от снаряд. Предполагам, че Жан ти е казала. Първо удариха къщата на булеварда, след това и жилището, в което се преместих, на ул. „Комартен“. Лош късмет.

Стивън не можеше да говори. Гърлото му се беше сковало. Вдигна дланта си към нея. Така искаше да ѝ покаже, че се радва да я види жива, че е бил свидетел на много по-страшни неща, че е изпълнен със съчувствие и много други неща, но не успя да предаде почти нищо от това, което изпитваше.

Изабел като че ли се беше подготвила много по-добре. Продължи да говори спокойно.

— Щастлива съм да те видя в такава добра форма. Малко си побелял, май? — Усмиваше се. — Но е хубаво, че си оцелял в тази ужасна война.

Стивън скърцаше със зъби. Извърна се от нея, юмруците му бяха свити. Поклати глава, но от гърлото му не излезе глас. Не беше очаквал да изпита такова физическо безсилие.

Изабел продължи да говори, макар че гласът ѝ затрепери.

— Радвам се, че си поискал да ме видиш. Много съм доволна, че дойде. Не бива да се тревожиш, че съм ранена. Знам, че изглежда грозно, но не ме боли.

Думите ѝ продължаваха опасно да го застигат в гръб. Той бавно започна да овладява чувствата, които бушуваха в него. Гласът ѝ му помагаше. Мобилизира цялата сила на съзнанието си и постепенно установи контрол над себе си.

С облекчение и известна гордост чу как гърлото му най-накрая произведе звук, когато се обърна с лице към Изабел. Произнасяше обикновени кухи фрази, също като нея.

— Имах късмет да срещна случайно сестра ти. Тя беше много любезна.

Срещна погледа ѝ, приближи се до масата и седна срещу нея.

— Изгубих дар слово. Извинявай. Сигурно е изглеждало грубо.

Изабел протегна дясната си ръка през масата. Стивън я хвана между дланите си и я задържа за миг. Отдръпна се, защото не знаеше какво може да направи, ако продължи да я докосва.

— Изабел, имаш ли нещо против да изпия чаша вода? — попита той.

Тя се усмихна.

— Скъпият ми Стивън. На масата в ъгъла има кана. Налей си. След това трябва да пийнеш и малко уиски. Жан излиза специално този следобед, за да купи.

— Благодаря.

Стивън отиде при масата. След като изпи водата, си наля уиски в чашата. Ръката му едва забележимо потрепваше, но успя да се усмихне, когато се обърна към нея.

— Ти си се опазил — каза тя.

— Да, така е. — Извади цигара от металната табакера в куртката си. — Войната ще продължи поне още година, може би и повече. Почти не помня живота преди нея. Тези, които сме оцелели, не си позволяваме да мислим за него.

Разказа ѝ как е бил раняван два пъти и как се е възстановил. Разговорът им изглеждаше доста безстрастен, но той беше доволен от това.

— Надявам се, че не си шокиран от начина, по който изглеждам. Наистина извадих късмет в сравнение с някои други — каза Изабел.

— Не съм шокиран — отвърна Стивън. — Да знаеш какво съм виждал! Не искам да ти го описвам.

Спомни си някакъв мъж, чието лице беше разкъсано от един-единствен изстрел с пушка. Беше се образувал почти правилен триъгълник, чийто връх се намираще в средата на челото, а двата долни ъгъла бяха върху долната му челюст. Беше му останало половин око, всички останали черти бяха заличени, ако не се брояха забитите под ъгъл зъби; другата част от лицето му беше преобърнатата плът. Мъжът беше в съзнание; чуваше и следваше инструкциите, които му даваха военните лекари. В сравнение с неговите рани тези на Изабел бяха незабележими.

Но все пак Стивън излъга. Беше шокиран. Когато очите му свикнаха с приглушената светлина, успя да види, че кожата на лявото ѝ слепоочие е разтегната, тя леко опъваше окото ѝ и променяше формата му. Но не жестокостта на раната го плашеше, а усещането за брутална интимност. В кожата и кръвта ѝ той беше откривал неща, които трябваше да останат недосегаеми за експлодиращия метал.

Накрая, когато доверието между тях беше възстановено, тя се осмели да му каже какво ѝ се беше случило. Премина набързо през съвместния им живот, дори през Сен Реми и другите места, които бяха посещавали заедно.

— Върнах се в Руан, в къщата на родителите си. И все едно отново станах дете, но без усещането за невинност и безкрайните

възможности пред мен. В известен смисъл беше мило от тяхна страна да ме приемат, но аз се чувствах затворник на собствения си провал. Можеш ли да си представиш? Сякаш ме бяха върнали назад, за да започна отначало, защото не се бях представила добре.

Баща ми внимателно ми поднесе идеята да се върна в Амиен. Отначало не вярвах, че говори сериозно. Смятах, че Азер никога няма да иска да ме види, да не говорим за скандала. Но баща ми е упорит в преговорите. Справи се с тях точно както навремето с уреждането на брака. Доведе Лизет и Грегоар. Плаках от щастие, когато ги видях. Лизет беше толкова пораснала, направо млада жена. Тя нямаше нужда да се връщам, но беше мила, макар че можеше да си позволи и да не бъде. А Грегоар ме умоляваше. Те ме пречупиха. Не можех да повярвам, че ми прощават след всичко, което бях сторила на баща им. Казаха, че всичко е забравено. Мисля, че след като веднъж са изгубили майка си, биха направили всичко, за да не изгубят още една. И ми простиха. Простиха ми, защото ме обичаха такава, каквата съм.

Последва срещата с Азер, от която изпитвах ужас. Най-странното беше, че той изглеждаше доста засрамен. Според мен се чувстваше унижен, защото го бях напуснала заради друг мъж. Беше много мек с мен. Дори ми обеща да бъде по-добър съпруг. Не можех да повярвам, че всичко това се случва. Нямах желание да се връщам. Реших се на това, защото бях ужасно нещастна у дома, от което баща ми хитро се възползва.

— И си се върнала? — попита Стивън. Не му звучеше логично; беше немислимо, освен ако Изабел не беше скрила част от историята.

— Да, Стивън, върнах се, наистина с неохота, но и защото нямах избор и от това се чувствах много нещастна. Изпитах съжаление за решението си в мига, в който пристъпих в къщата. Но вече знаех, че връщане назад няма. Трябваше да остана. За няколко месеца така нареченото „общество“ ме прие отново. Канеха ме на вечери у мосю и мадам Берар. Беше старият ми живот, дори още по-лош. Но войната ме спаси. Може би затова гледам философски на нея. — Тя докосна шията си с пръстите на дясната си ръка. Стивън се запита каква ли е на допир. — През онзи август британските войски минаха през града. Гледах ги и почти очаквах да те видя. Пееха „Боже, краля ни пази“. След това нещата тръгнаха на зло. В края на месеца армията реши да не отбранява града. Оставиха ни в ръцете на германците. Исках да

заминем, но Азер беше градски съветник и настоя да останем. Изчакахме два дни. Беше истинска агония. Накрая те пристигнаха — влязоха с марш по шосето от Албер, минаха по ул. „Сен Лю“. Първоначално атмосферата беше празнична. Но след това разбрахме какви са исканията им. Кметът имаше два дни да им осигури огромно количество храна, коне и екипировка. Като гаранция поискаха дванайсет заложници. Дванайсет съветници се явиха доброволно. Съпругът ми беше един от тях.

Превзеха къщата на бул. „Канж“, за да настанят в нея десетина германски офицери. Онази нощ арестуваха съпруга ми в кметството. Много бавно осигуряваха храната и германците заплашваха да убият заложниците. Насочиха огромно количество оръдия срещу града. На другия ден чухме, че всички заложници са били освободени, но после се оказа, че кметът не е платил достатъчно пари, затова четирима от тях, включително и съпругът ми, са били задържани. След три дни несигурност немците заявиха, че условията им са изпълнени и всички градски съветници бяха освободени. Но под тази окупация градът вече не беше същият.

Изабел премина бързо през следващата част от историята. Ситуацията не се отразила добре на никого.

Поискали от всички мъже, подлежащи на набор, да се явят за депортиране. Мнозина избягали, но четири хиляди доброволно се предали. Дори германците били смутени от тяхното покорство. Нямали капацитет да се справят с такъв огромен брой пленници, които обаче все пак извели от града. Докато стигнат до предградието Лонгу, побезстрашните видели, че не ги пазят много добре и тихомълком се прибрали. В Пирон онези, които не успели да се споразумеят, били натоварени в реквизирани френски коли и откарани в Германия. Азер, който смятал за свой дълг на градски съветник да остане с мъжете на Амиен, също тръгнал. Макар че заради възрастта си получил няколко неофициални предложения да бъде освободен, той бил непреклонен в решимостта си да остане с онеправданите си съграждани.

За Изабел превзетият град бил вече съвсем различно място; макар на нея окупацията да ѝ донесла свободата.

Германските офицери в къщата на бул. „Канж“ били педантични и добронамерени. Млад прусак на име Макс обръщал специално внимание на двегодишната дъщеря на Изабел. Играел с детето в

градината; убедил другите немци, че грижите за момиченцето извиняват Изабел, задето не може да се грижи за техните нужди и задълженията ѝ били поети от войници. Позволили ѝ например да запази най-добрата стая от къщата за себе си.

Но докато разказваше историята си на Стивън, Изабел не спомена за детето. Именно заради бебето се беше съгласила да се върне първо в Руан, а след това и в Амиен: то бе имало нужда от дом и семейство. Не можеше да се застави да каже на Стивън за момиченцето, въпреки че беше негова дъщеря. Беше запазила бременността си в тайна от него и беше принудила Жан да се закълне, че ще мълчи. Беше убедена, че ако той разбере за детето, всичко между тях ще стане много по-болезнено и сложно.

Но по същата причина, поради която премълча за съществуването на детето, тя разказа на Стивън за Макс. Струваше ѝ се, че така за него всичко ще изглежда по-просто и окончателно.

Окупацията беше продължила само няколко дни, но в изкривеното време на войната тя се бе сторила на Изабел достатъчно дълга, за да се влюби във войника, който си играеше с невръстната ѝ дъщеричка и специално се грижеше за удобствата ѝ. Той беше не само много галантен, но притежаваше въображение, стабилност и чувство за хумор. За първи път в живота си беше усетила, че е срещнала някого, с когото би могла да бъде щастлива при всякакви обстоятелства и във всяка страна. Той бе отдаден на това Изабел да се чувства добре и тя беше осъзнала, че ако му отвърне със същата непринудена преданост, никакви обстоятелства, никакви промени и дори войни не биха могли да разрушат тяхното простичко и затворено удовлетворение. В сравнение със страстта ѝ към Стивън аферата им беше приглушена, но не и повърхностна; тя я изпълваше със задоволство и увереност, че ще се реализира като жена, без да бъде ограничавана или мамена, че ще живее спокоен живот, който ще се отрази добре на детето ѝ.

Макс изглеждаше искрено развълнуван от връзката им и смяташе, че е извадил голям късмет. За изненада на Изабел той сякаш не можеше да повярва, че тя отвърща на чувствата му. Неговото неверие му придаваше лекота и светлина през краткото време, което бяха прекарвали заедно. Единствено националността му помрачаваше мислите на Изабел. Понякога, докато лежеше будна през нощта, тя си

мислеше, че е изменничка; не само че два пъти беше изневерила на съпруга си, но сега предаваше нещо много по-важно — страната и народа си. Не разбираше защо я беше сполетяла тази странна съдба, при положение че в собствените си очи не беше сложно същество, а все същото момиче, което още докато живееше в дома на родителите си искаше просто малко любов и внимание, едно естествено човешко общуване. Защо нейните обикновени желания я бяха тласнали към такъв екстравагантен живот?

Този проблем упорито не можеше да разреши, колкото и да се опитваше. Когато размишляваше над него, се чувстваше нещастна, но все пак бе развила у себе си и един практичен инстинкт за оцеляване. Макс бе мъж от плът и кръв, добряк, човешко същество, а и в края на краищата това беше по-важно от нещо толкова случайно като националността му, макар и в тези ужасни времена. Заради вродения си талант да взема дългосрочни и трудни решения Изабел продължаваше да се придържа към онова, което смяташе за правилно.

С Макс си пишеха писма. Тя беше ходила тайно до Виена, за да се срещнат, когато той беше в отпуск. Дългата им раздяла с нищо не беше накърнила чувствата ѝ, само беше затвърдила решимостта ѝ. Това беше последният ѝ шанс да се спаси и да осигури добър живот на дъщеря си.

През юни 1916 година полкът на Макс беше пратен да подсили доскоро спокоен сектор по река Сома край Маме. Изабел получи писмото на Стивън от фронта. В продължение на шест месеца не можеше да чете вестници. Мисълта, че Макс и Стивън се бият един срещу друг, ѝ беше непоносима. Писа на Макс от болницата. Новината за нейното раняване удвои неговата преданост. Колкото по-трудно ставаше, толкова повече и двамата осъзнаваха важността на обещанията, които си бяха дали.

— Не е лесно — каза Изабел. — Този избор е много, много труден. Но колкото по-дълго продължава войната, толкова по-непоколебими ставаме.

Когато спря да говори, тя погледна към Стивън. Той не беше изрекъл и дума по време на разказа ѝ. Зачуди се дали изобщо я беше разбрал. И тъй като не беше споменала нищо за детето, се оказа, че ѝ е по-трудно да му обясни, отколкото беше очаквала. Беше наясно, че е озадачен.

Променил се е почти до неузнаваемост — помисли си тя, — със сигурност много повече, отколкото самият той си даваше сметка. Косата му беше прошарена, както и неравните му мустаци. Беше зле обръснат и постоянно се чешеше, очевидно без да го осъзнава.

Винаги мрачните му очи сега изглеждаха хлътнали. В тях нямаше никаква светлина. Гласът му, който някога вибрираше от значения и нюанси, от съдържана страст и емоции, бе станал монотонен и груб. Приличаше на човек, преминал в някаква нова реалност, където се беше окопал и укрил от всякакви естествени чувства и реакции.

Изабел беше покъртена от тези промени, но се боеше да направи нещо повече от това да протегне ръка към света, който той сега обитаваше. Щеше да плаче за него, когато той си тръгне, но не и преди да му каже всичко, което бе намислила.

Стивън взе нова цигара от табакерата си и я потупа бавно по масата. Внезапно се усмихна, диво и сардонично.

— Май не ти се удава да вървиш по лесния път, а?

Изабел поклати глава.

— Никога съзнателно не съм предизвиквала съдбата. Всичко сякаш ми се случи от само себе си.

— Как е Лизет?

— Омъжи се. За ужас на мъжа ми стана съпруга на Люсиен Льобрун. Помниш ли го? Човекът, който организира стачката.

— Помня го. Ревнувах те от него. Щастлива ли е?

— Да. Много е щастлива, само дето Люсиен е в армията. Догодина и Грегоар заминава за фронта, ако войната продължи.

— Бих искал да се видя с Лизет. Беше мило момиче.

— Тя живее в Париж.

— Ясно. — Стивън кимна. — Какъв е този шум?

— Сигурно са котките. Жан има две.

— Прозвуча ми като дете.

Чуха стъпки в коридора. Някаква врата се отвори и затвори.

Изабел усети, че под безизразната поза на Стивън се надига мощна вълна от чувства.

— Изабел — започна той, — радвам се за всичко, което ми разказа. Не искам да те виждам повече. Това трябваше да разбере. Желая ти всичко най-хубаво с германския ти приятел.

Изабел усети как, без да иска, очите ѝ се пълнят със сълзи. Със сигурност нямаше да го остави да си тръгне с този жест на мълчаливо и отчаяно великодушие. Не искаше да го вижда съкрушен.

Той се наведе през масата и каза леко задавено:

— Може ли да те докосна?

Тя се взря в тъмните му очи.

— Имаш предвид...? Да.

Той бавно кимна. Протегна дясната си ръка. Тя я взе в своята и усети голямата му загрубяла длан. Ръката ѝ леко потрепери, но насочи неговата бавно към лицето си и я плъзна по челюстта под ухото си.

Почувства как пръстите му нежно пробягват по ръба върху кожата ѝ. Запита се дали в тях беше останала някаква чувствителност, за да усетят в какво се беше превърнала плътта ѝ, или бяха прекалено загрубели и не регистрираха разликата.

Обзе я силно желание, докато пръстите му докосваха белега ѝ. Сякаш не бяха на бузата ѝ, а се плъзваха между краката ѝ; спомни си мекия му настойчив език; изпита отново екстаза от срама и обладаването. Лицето ѝ почервеня от придошлата кръв; усети как нещо в корема ѝ се разтопи и потече обилно. Беше пламнала от възбуда, кожата ѝ пулсираше и пареше под роклята.

Лицето му беше неподвижно, очите следваха ръката му по линията на белега. Когато стигна деколтето на роклята ѝ, той спря и остави пръстите си да почиват върху зарасналата рана. След това погали с opakото на дланта си здравата мека кожа на лицето ѝ, както беше правил толкова много пъти в миналото.

Изправи се и излезе от стаята, без да каже и дума. Изабел го чу да говори с Жан в коридора, след това стъпките му отекнаха надолу към първия етаж. Тя покри лицето си с ръце.

Беше късен следобед и вече притъмняваше, когато Стивън пристигна на гарата. Видя Елис да чака на перона и отиде при него.

— Какво стана с теб? — попита троснато Елис. Звучеше раздражено.

— Срегнах стар приятел.

Намериха две свободни места във влака и Стивън се загледа през прозореца към плъзгащата се назад гара.

Елис запали цигара.

— Чувствам се като в онези неделни часове, когато очакваш да чуеш първите камбани на вечернята — каза той. — Готов съм на всичко, за да не се връщам.

Стивън затвори очи. Вече не беше сигурен какво иска и какво не иска да прави. Влакът сам щеше да го отведе там, където трябваше.

На следващия ден отиде при полковник Грей в щаба на батальона.

Грей остави книгата си, когато Стивън отвори вратата на кабинета му, който всъщност беше преустроена всекидневна на ферма.

— Седни, Рейсфорд. Добре ли прекара отпуската?

— Да, благодаря ви, сър.

— Боя се, че ротата ти се връща на фронта утре.

— Нямам нищо против — каза Стивън. Кръстоса крака и се усмихна на Грей. — Просто продължаваме напред. Докато всичко свърши. — Харесваше Грей, защото беше прям. Само залитането му по странни психологически теории го притесняваше.

Грей запали лулата си.

— Натискат ме да ти дам работа в щаба — каза той. — Този път ще се наложи да я приемеш.

Стивън се напрегна.

— Не съм стигнал дотук, за да зарежа хората си точно в този момент.

— Кои хора? — попита тихо Грей.

— Тези, с които съм повече от две години.

Грей поклати мълчаливо глава и вдигна вежди. Стивън преглътна и сведе очи към пода.

— Тях вече ги няма, Рейсфорд — каза Грей. — Всичките си отидоха. Не можеш да ми изброиш и двама живи от първоначалния състав на взвода ти.

Стивън облиза устните си. В очите му имаше сълзи.

— Уморен си — каза Грей.

— Не, аз...

— От нищо не се скатаваш. Знам, че участваш в атаки и патрулираш. Чух, че дори си слизал под земята заедно с тунелджиите. Не, не е това. Съзнанието ти е уморено, Рейсфорд. Не мислиш ли?

Стивън поклати глава. Не можеше да отговори. Отдавна никой не беше разговарял с него с такова съчувствие.

— Няма от какво да се срамуваш. Мили боже, направил си толкова, колкото и всеки в този батальон. Най-добре е сега да подпомогнеш бригадния щаб. Те се нуждаят от твоя френски. Нямах полза от него в ямите от снарядите.

— За колко дълго?

— За няколко месеца, не повече. При френските ни съюзници назрява някакъв проблем. Трябва да знаем какво точно се случва, защото можеш да си сигурен, че те сами няма да ни кажат.

Стивън кимна. Не можеше да откаже с никакъв разумен аргумент.

— Първо ще получиш домашен отпуск. И този път няма да се измъкнеш от него.

Адютантът на Грей — Уоткинс, донесе чай и кейк с орехи, изпратен от съпругата на полковника в Англия.

Започнаха да ядат в пълно мълчание, после Грей каза:

— Станал е някакъв неприятен инцидент с германски пленници във втора рота. Чу ли за това? Случило се е след дълъг обстрел, хората са били уморени. Имало е настъпление и са заловили десетина фрицове. Когато разбрали, че ще трябва да ги ескортират пет мили под дъжда нагоре по хълма, ги завели в някаква горичка и ги убили. Офицерите са си затворили очите.

Стивън беше наясно, че Грей внимателно следи реакцията му. Помисли си, че дори е възможно полковникът да си измисля историята, за да го изпита.

— Трябва да ги съдят — каза той.

— А аз си мислех, че си безмилостен към германските ни приятели — отвърна Грей с малко по-силен шотландски акцент, което означаваше, че е заинтригуван.

— Така е — увери го Стивън и остави чашата си. Дори и в щаба чаят миришеше все едно беше сипан от туба за бензин. — Смятам, че най-трудната част от работата ми е да накарам хората си да ги мразят колкото мен. Всичко е наред, когато сме в почивка или в тила, но колкото повече се приближаваме към фронта, толкова повече започват да ги съжбяват. Най-лошото е, че когато ги чуят да си говорят или да пеят, тогава знам, че сме загазили. И им припомням за мъртвите им приятели.

— Ами ти?

— Нямам проблем да поддържам огъня на омразата си жив — отвърна Стивън. — Не съм като тях. Научих се да обичам устава, да съм кръвожаден точно както пише там. Достатъчно е само да си спомня за хората си, за това, което са им сторили, как са умрели.

Стивън се беше разпалил. Опита се да се успокои, за да не каже нещо непремерено. Мислеше си за Бренън, чийто брат беше изчезнал безследно по време на патрул преди няколко дни.

Грей кимаше интелектуално превъзбуден, като хирург, току-що открил жлъчен камък, който ще предизвика сензация в медицинската литература.

— Аз не смятам, че от офицерите се очаква да живеят в мрака на личната омраза към врага — каза той. — Те би трябвало да бъдат кръвожадни, разбира се, но и да запазят ума си бистър и да мислят за безопасността на хората си.

— Непрекъснато мисля за това — отвърна Стивън. — Който знае какво направихме с вас миналия юли, никога не би поискал да погуби без причина живота, на който и да е от хората си.

Зъбите на Грей изтракаха върху чаената лъжичка.

— Ще ти достави ли удоволствие да убиеш голям брой врагове със собствените си ръце?

Стивън сведе поглед към масата. Умът му беше натежал от мисли за Изабел и прусака. Представи си какво би направил, ако срещнеше този мъж. Нямахше да му бъде никак трудно, нито щеше да се посвени да натисне спусъка на револвера си; нямахше да се поколебае да дръпне предпазителя на граната. Не беше сигурен какъв отговор очакваше от него Грей. Мислите му бяха замъглени, но една се открояваше с особена яснота: щом беше стигнал чак дотук, след като толкова хора

бяха мъртви, би било лудост да прави компромис или да увърта. Каза истината, точно както я чувстваше.

— Да. Огромен брой.

— И въпреки това издребняваш за дузина пленници, застреляни от войници, чийто живот те са превърнали в истински ад?

Стивън се усмихна.

— Много добре ги знам как се предават веднага, щом не могат да стрелят по теб от безопасно място. Викат ти „камарад“, раздават сувенири. Но все пак трябва да има някаква почтеност. Звучи странно, но дотолкова сме обезценили човешкия живот, че трябва да дадем възможност на достойнството да се съвземе. Може пък някой ден и това да стане. Не за мен и вас, но за децата ни.

Грей преглътна и кимна, без да каже и една дума. След известно време проговори:

— Ще те направим истински офицер някой ден. Но първо трябва да забравиш омразата си. Помниш ли когато дойдох да те видя в болницата? Казах ти да престанеш с онези вуду глупости. Престана ли?

— Правя го само по специална молба на капитан Уиър. И на никой друг.

— А ти самият не вярваш в този ритуал, така ли?

— Аз подреждам картите предварително. Как бих могъл да вярвам?

Грей се засмя и обърса няколко трохи от устата си.

— А в какво вярваш?

— Във войната.

— Какво имаш предвид?

— Искам да видя как ще свърши.

— Нещо друго? — Грей пак го погледна изпитателно като лекар.

— Понякога — започна Стивън, който беше прекалено уморен, за да го усуква — вярвам в някакъв по-висш ред. В различни нива на преживяването; във възможността всичко да бъде обяснено.

— Така си и мислех — каза Грей. — С повечето хора е обратното. Колкото повече виждат, толкова по-малко вярват.

Стивън стана и каза рязко:

— Видях лицето ви онази юлска сутрин, когато атакувахме Бокур. Получих заповеди от вас в началото на комуникационния окоп.

— И?

— Погледнах в очите ви и видях абсолютна празнота.

За първи път, откакто Стивън го познаваше, Грей изглеждаше несигурен. Покашля се и сведе очи. Когато пак бе в състояние да срещне погледа на Стивън, той каза:

— Това са интимни моменти.

Стивън кимна.

— Знам. Бях там. Видях огромната пустота в душата ви и вие видяхте моята.

Погребаха Артър Шоу и Бил Стенли, мъжа, който беше загинал заедно с него. Първо трябваше да ги изровят от непредвидения им гроб в тунела. Групи от по четири души копаха три дни, укрепвайки мястото, докато стигнат до тях. Беше опасно упражнение и Уиър препоръча да не се прави; но тъй като той все още си почиваше в тила, сапъорите успяха да впечатлят с готовността си да намерят телата временния си командир — податлив на манипулации тип на име Картрайт.

По време на погребалната служба Джак Файърбрейс стоеше между Джоунс и Евънс. И тримата мачкаха фуражките си в ръце, докато свещеникът четеше молитвата. Сетне хвърлиха по шепа пръст върху тленните останки на загиналите. Джак не беше изненадан от случилото се. Не виждаше причина да смята, че приятелят му има повече шансове за оцеляване от сина му. Когато чу експлозията в германския тунел, той просто зачака новините: долу е имало двама души, единият е бил Артър Шоу. Когато Фийлдинг му го съобщи, той само кимна. Безразборното кръвопролитие беше достигнало връхната си точка; нямаше смисъл да се опитва да намери обяснение.

Запяха химна „Там далече има зелен хълм“, който Джак знаеше, че Шоу бе харесвал. Наистина много далече, помисли си Джак и погледна жълтеникавата кал по ботушите си. Чу се звук от тръба. Мъжете тръгнаха, отлепяйки с мъка краката си от пръстта. Шоу влезе за последен път под земята.

Подразделението на Джак беше в тила, разквартирувано в някаква ферма. С Тайсън и Шоу се бяха обединили, за да си купят малък газов котлон, който беше вече само негова собственост. Покани Джоунс и Евънс на консерва яхния, към която Евънс добави боб и кейк, изпратени му от вкъщи.

— Не е добре така — каза Джак. — Трябва да прием в негова чест. — Отиде до вратата на фермата и изсипа яхнията и боба на земята.

Когато се стъмни, успяха да се доберат до селото, в което Фийлдинг им беше казал, че има приятна кръчма. Последваха указанията му и намериха една къща близо до главната улица.

Когато пристигнаха, ръцете на Джак вече отчаяно се нуждаеха от стопляне. Маншетът на униформата му стържеше премръзналите му вени и изпращаше нещо подобно на електрически импулси към пръстите му. Тялото му копнееше за топла вода. Кръчмата беше пълна

с мъже, които стояха край стените и се опитваха да се примъкнат поблизо до печката в дъното на помещението, върху която цвърчеше тиган с мазнина. Две жени хвърляха в него шепи картофи, които поднасяха с пържени яйца за радост на мъжете, които бяха успели да си намерят място край дългата маса.

Джак си проби път към жената, която подаваше чаши със светла бира. От опит знаеше, че така няма да успее да се напие. Помоли за бутилка бяло вино, а Джоунс реквизира сиропа от някакъв човек, който си тръгваше. Бързо изпиха бутилката, докато Евънс крещеше грубо на старицата, която пържеше яйцата. Тя с удоволствие го кълнеше в отговор, докато най-накрая му дойде редът.

Поръчаха още вино и го изпиха с мазните картофи, които им се струваха изискани на вкус — пресни, горещи и ухаещи на дом. Джак избърса уста в ръкава си и вдигна чаша. Евънс и Джоунс стояха близо до него в блъсканицата.

— За Артър Шоу — каза Джак. — Най-добрият приятел, който човек би могъл да има.

Пиха, после пак. Джак го правеше с ритмичната и бавна решителност, с която си вършеше работата в тунела. Някъде в трезвия му мозък се беше загнездил болезнен спомен за Шоу. И той малко по малко заличаваше тази хладна част от ума си, докато накрая я изтри напълно заедно със спомена.

Кръчмата трябваше да затвори в осем и половина, когато щеше да пристигне военната полиция, за да се увери, че няма останали хора там. Оставаха още двацет минути и скоростта на пиенето се увеличи. Евънс запя, а Джоунс, чиито уелски прадеди бяха се преместили в Лондон преди много поколения, намери достатъчно келтска кръв у себе си, за да го подкрепи. След това накараха Джак Файърбрейс да изпълни номера си.

Когато Евънс призова за тишина, Джак почувства вдъхновение. Започна с няколко познати шеги и установи, че първоначалната досада на мъжете от прекъсването на разговора им скоро премина в шумно одобрение. Вървеше към кулминационната част на всеки виц с професионално спокойствие, като правеше кратки паузи, за да нагнетява напрежението. Алкохолът го беше направил дързък и освободен; усещаше, че е преминал отвъд фазата, в която заваляше думите или забравяше къде се намира; вместо това се бе устремил към

нов вид яснота. Имаше нещо надменно, направо жестоко в увереността му.

Мъжете харесаха много вицовете, макар да ги бяха чували и преди. Джак беше убедителен. Малцина го бяха виждали да се представя толкова добре. Той не се смееше много, но виждаше ефекта от шегите си върху публиката. Бурният им смях отекваше в ушите му като рева на морето. Искаше му се той да става все по-гръмогласен и да погълне войната. Ако викаха достатъчно силно, можеха да разтърсят света и да го накарат да се осъзнае; да успеят да върнат дори мъртвите към живот.

Джак пи още вино от каната, която един доволен зрител му подаде. От състоянието на крайна невъзмутимост, дължащо се на пълното падане на задръжките му, той премина към някаква трескава несвързаност, която го накара да смята, че онова, към което се стремеше — могъщото отрицване на смеха — може да бъде постигнато чрез настоятелност, а не чрез хладно съсредоточаване върху средствата, които да го изтръгнат. Започна да повтаря ефектните думи от вицовете и да дирижира реакцията на слушателите с ръце. Някои от мъжете изглеждаха озадачени, други започнаха да губят интерес и да се връщат към прекъснатите си разговори.

Изпълнението му винаги завършваше с песен. Странно, че най-ефектни бяха най-безвкусните и простички рефрени, онези, които караха войниците да си мислят за дома, всеки по свой си начин. Джак подхвана: „Ако беше единственото момиче на света“. Гласът му се извиси и той замаха с ръце, подканяйки останалите да се присъединят към него. Доволни, че е приключил с шегите, много от мъжете запяха с него.

Щом видя лицата им отново да изразяват благосклонност и одобрение, Джак се заразхожда из помещението и продължи да ги насърчава. Чертите на мъртвия му приятел се върнаха в съзнанието му. В този странен изкривен свят за него Шоу беше единственият човек: голямата му красива глава, спокойните му очи, мускулестият гръб и огромните пръсти с изпочупени нокти. Джак почти усещаше гъвкавото му тяло, притиснато в неговото в тясната воняща землянка, в която спяха. Думите на глупавата песен започнаха да го задавят. Усети, че макар и отново приятелски, погледите на мъжете му досаждат. Взря се в зачервените им ревящи лица както и преди, когато бяха пели същата

песен. И отново си каза, че не иска да заобича някого от тях повече от другите, защото знаеше какво ги очаква.

Горещото шумно помещение се завъртя пред плувналите му в сълзи очи. „Правил съм вече тази грешка — каза си Джак, — неведнъж, а два пъти си позволих да обичам някого повече, отколкото сърцето ми може да понесе.“ И с тази безнадеждна мисъл той падна от стола в ръцете на приятелите си Джоунс и Евънс, които го изнесоха навън под озадачените, но безразлични погледи на останалите.

Два дни по-късно им организираха изненадващия спектакъл с къпането. Ротата на Джак бе отведена на три мили зад фронта в една стара пивоварна. Джак се наслади на ритуала и се засмя над оптимизма на неколцина млади офицери, които бяха сигурни, че краткото къпане ще разреши хигиенните проблеми на мъжете.

Отначало Джак гледеше на въшките по тялото си като на обикновени паразити, чието нахалство го изпълваше с възмущение. Начинът, по който вливаха кафеникавите си тела в кожата му го отвращаваше. Изпитваше огромно удоволствие да поднася запалена свещ към ръбовете на дрехите си, където насекомите се криеха и размножаваха. Обикновено смъртта им чрез изгаряне беше тиха, макар от време на време да се чуваше и удовлетворително пукане. Джак обработваше и дрехите на Шоу, защото ръката му не беше достатъчно прецизна и имаше опасност да си подпали бельото. Ако наоколо нямаше свещ, дори притискане с палец вършеше работа. Изпитваше известно облекчение, унищожавайки част от създанията, макар да беше като да смачкаш насмукал се с кръв комар. Джак смяташе, че те нямат право да са там. Очевидно предимство от частичното им ликвидиране беше временното освобождаване от киселата застояла миризма, която оставяха след себе си, макар че тя обикновено беше смесена или направо надвита от по-силното телесно зловоние.

Както повечето мъже и Джак се чешеше почти непрекъснато, без да го съзнава, и постепенно спря изобщо да забелязва, че го прави. Но не всички се бяха примирили. Веднъж Тайсън така полудя, че военният лекар му предписа петнайсет дни почивка. За него непрекъснатият сърбеж се беше оказал по-мъчителен дори от звука на тежката артилерия и страха от смъртта.

В старата пивоварна мъжете се строиха и предадоха дрехите си. Нахвърляха бельото на купчина. Честта да отнесат сивата гъмжаща от

въшки грамада се падна на най-окаяните бежанци. Войниците се шегуваха с жените, които се бяха заели със задачата. Те носеха ръкавици и носни кърпи на лицата си. Джоунс предложи противогаза си на една нещастна слаба белгийка, която изобщо не го разбра. По нареждане на сержанта на взвода на Джак куртките и панталоните бяха отнесени в ъгъла на огромното, прилично на хамбар помещение, където дезинфектиращата машина, влачена оптимистично нагоре-надолу по фронтовата линия, трябваше да ги опуши.

Джак влезе в една вана заедно с неколцина други мъже от взвода му. Водата беше все още топла, макар и сапунена от предишните ползватели. Триеха телата си и се смееха, усещайки как се загрива кожата им. За копачите на лондонското метро не подsigуряваха душеве; Джак се прибираше у дома си целият в кал и пот. А тук в старите бирени бъчви се чувстваше сред приятели и се отпускате както никога преди. Евънс и О'Лоун започнаха да се пръскат с вода, разплисквайки я с отворени длани. Неусетно и Джак се присъедини към тях. За миг се почувства виновен пред паметта на мъртвите си другари, сякаш не им отдаваше нужната почит, но това бързо премина. Щеше да се наслаждава на всяко удоволствие, което му помагаше да продължи нататък.

След това стояха и трепереха, докато комендантът им раздаде чисти ризи и бельо. Върнаха и горните им дрехи от дезинфектиращата машина и те седнаха да пушат под слабото пролетно слънце. Времето беше започнало да се променя. Макар нощем все още да беше мразовито, въздухът през деня започваше да става по-плътен. Джак се замисли за нарцисите, които скоро щяха да цъфнат по бреговете на канала край дома му. Спомни си как бе играл с Джон, как го беше учил да слага стръв на въдицата, как беше ритал топка с него с часове. Беше се надявал, че тези тренировки ще направят детето по-пригодно да се присъедини към мачовете на другите момчета от улицата, макар да не постигаха кой знае какво. Джак виждаше как бузите му порозовяваха от вълнение, докато тичаше към него, стиснал топката, която изглеждаше твърде голяма пред тесния му гръден кош. Чуваше неразбираемите му екзалтирани викове, които прорязваха мъгливия ден с неподправената си невинност и жизнерадост.

Отклони мислите си от спомените и погледна надолу към обувките си. Изпъна стъпала в чистите чорапи. Мъжете се строяваха,

за да тръгнат обратно. Тази вечер щяха да възстановяват окопите. Разликата между това да си на фронтовата линия и в резерва, както отбелязваше Евънс, беше, че на фронта поне ти позволяваха да се скриеш под земята извън обсега на снарядите.

Когато стигнаха до квартирите си, Джак усети първото дразнене по кожата си. В рамките на три часа топлината на загрялото му от маршируването тяло накара стотици въшки да се излюпят от яйцата, останали в шевовете на дрехите му. А когато стигнаха до фронта, те вече пъплека навсякъде по кожата му.

На следващата сутрин се получи писмо за Стивън от Амиен. Почеркът му беше непознат, но му приличаше на онзи по бележките, които беше намирал в дома си в Сен Реми, и списъците с доставки от бул. „Канж“. Занесе го в землянката и го отвори, когато Елис излезе да говори с постовите и той остана сам. Това беше първото писмо, което получаваше от началото на войната.

Обърна плика към светлината, съзерцавайки името си върху него. Отвори го и усети как синята шумоляща хартия го изпълни със странна топлина.

Жан му беше писала, че Изабел е напуснала Амиен и е заминала за Мюнхен, където нейният германец се беше прибрал след тежко раняване. Макс е трябвало да плати огромна сума, за да я измъкне през Швейцария. Изабел се беше сбогувала с нея и ѝ беше казала, че никога повече няма да се върне във Франция. Никой от семейството ѝ и от града не искал вече да чуе за нея.

„Когато ме попитахте дали ще ви пиша — продължаваше писмото, — ми казахте, че искате да научите нещо за нормалния живот. Никой от нас не е очаквал, че ще започна с такава важна новина. Но тъй като ме помолихте за ежедневни подробности от Амиен, нека ви кажа, че всичко тук е наред. Фабриците работят, за да осигурят униформи за армията. Разбира се, след като мъжете вече не носят червени панталони, ушиването им не е толкова вълнуващо. Животът е учудващо нормален. Мисля, че ще остана още малко, преди да се върна в Руан. Ако искате да ми гостувате при следващия си отпуск, ви уверявам, че за мен това би било приемливо. Можете да вечеряте в жилището, което посетихте последния път. Снабдяването с храни не е толкова добро, колкото в мирно време, но сигурно е по-добро от онова, което получавате на фронта. С най-добри пожелания, Жан Фурмонтие.“

Стивън остави писмото върху грубите дъски на масата, в чиито пукнатини все още се виждаше засъхнала миша кръв. След това опря глава на дланите си. Беше получил отговор на простия въпрос, който

го вълнуваше. Изабел вече не го обичаше; или ако го обичаше, то беше по някакъв отчужден начин, който не влияеше на постъпките ѝ и на привързаността ѝ към другия мъж.

Когато се обърна към запасите си от сила, установи, че може да понесе тази мисъл. Каза си, че чувствата помежду им все още съществуват, но това е съществуване в друго време.

Някога в хладната катедрала в Амиен беше предвидил огромния брой на мъртвите. Не беше предчувствие, а по-скоро осъзнаване, че разликата между живота и смъртта не се съдържаше в някакъв факт, а просто беше въпрос на време. Това разбиране му беше помогнало да понесе писъците на умиращите при Тиепвал. И затова сега можеше да вярва, че любовта му към Изабел, както и нейната към него, беше непокътната в цялата си извънмерна страст — тя не беше загубена, а временно жива по също толкова значим начин, както всяко сегашно или бъдещо чувство сред безкрайната тъма на смъртта.

Прибра писмото на Жан в джоба си и излезе в окопа, където видя Елис да се приближава към него по дъсченото покритие.

— Тихо е, а? — каза Стивън.

— Поносимо е — отвърна Елис. — Имам проблем. Опитвам се да събера работна група, с която да върнем обратно някои от телата на загиналите. Тихо е, както казваш, и може да нямаме по-добра възможност.

— И какъв е проблемът?

— Хората ми не искат да тръгнат, ако не ги придружавам. Така че им обещах. После настояха с нас да тръгне и поне един сапър, но техният командир каза, че това не им влизало в задачите и че им било омръзнало да ни вършат черната работа.

Бледото луничаво лице на Елис изглеждаше трескаво. Бутна фуражката си назад и под нея се показа сплесканата му червеникава коса, която беше започнала да оредява.

Стивън се усмихна леко и поклати глава.

— Всички трябва да отидем. Не е кой знае какво. Просто смърт.

— Е, все пак с капитан Уиър ще пратите ли някои от сапърите с нас?

— Мога да го попитам. Вероятно и той ще иска да дойде, след като ръката му вече е по-добре.

— Сериозно ли говориш? — попита троснато Елис.

— Не знам, Елис. Нещо у теб ми вдъхва несигурност. Събери групата до дванайсет часа. Ще се видим при следващото укритие.

Уиър се изсмя сухо, когато Стивън му предложи да тръгне с тях.

— Ще има ром — обеща Стивън.

Очите на Уиър се разшириха заинтригувано.

Но когато моментът настъпи, той донесе внезапен ужас и усещане за нереалност. Нищо не би могло да ги подготви за бруталните форми на смъртта, които ги очакваха. Както и в предишни мигове на изключително напрежение, Стивън усети как губи представа за времето. То сякаш се запъна и спря.

По обяд на банкета за стрелба с противогази. Вкус и мирис на смърт, мислеше си Стивън. Кокър нарязан чували за ръкавици и им ги раздаде. Файърбрейс и Фийлдинг от тунелджиите, Елис, пребледнял като платно, Барлоу, Бейтс, Годард и Алън от пехотата; Уиър, отпиващ ром след уискито, олюлявайки се на стълбата.

— Какво правиш, Бренън?

— И аз идвам.

Тръгнаха към един кратер от снаряд, слънцето приличаше, над тях се виеше чучулига. Синьо небе, невидимо за очите, забити в калта. Придвижваха се приведени към кратера, в който от седмици лежах неприятели трупове.

— Опитай се да го вдигнеш.

Нито звук от картечница или снайпер, макар да бяха нащрек.

— Хвани го за ръцете.

Едва доловима заповед през противогаза. Ръцете с лекота се откъснаха.

— Не ги дърпай така.

По яката на Уиър пропълзя огромен плъх, устремен към нещо червено на гърба му. Стреснат гарван, издигна черното си тяло, порейки въздуха с огромните си криле. Кокър и Барлоу разтръскаха глави под атаката на рояк мухи, чиято намеса трансформира черната кожа на труповете в зелена. Оглушителното повръщане на Годард ги развесели, но те преглътнаха смеха си зад противогазите. Годард се освободи от своя противогаз и задиша дори по-шумно, отколкото беше повърнал. Ръцете на Уиър, увити в парчета от чували, внимателно

разтвориха униформата на един сапър, разголиха гърдите му, взеха някакъв диск заедно с част от кожата и го прибраха в джоба на куртката му. Макар да беше корав човек, Джак беше погнусен от подпухналата плът. Лъщящ и преял с черен дроб, от корема на един труп се измъкна плъх; повдигна се и тупна върху ребрата, изпълнен с доволство. Товареха парче по парче върху носилките телата, лежащи в калта. Не хора, а плът и мухи, помисли си Стивън. Бренън тревожно разсъблече един обезглавен торс. Прегърна го с две ръце и го измъкна без крака от кратера, а пръстите му потънаха в размекнатата зеленикава маса. Беше брат му.

Когато се върнаха на сигурно място в окопа, Джак беше бесен, че са ги накарали с Фийлдинг да пренасят трупове, но Уиър отбеляза, че трима души от собствената им рота са останали непогребани. Годард не можеше да спре да повръща, макар стомахът му отдавна да се беше изпразнил. Когато не се напъваше, седеше на банкета и плачеше неудържимо. Беше на деветнайсет години.

На лицето на Майкъл Уиър беше застинала усмивка. Каза на Фийлдинг и Джак, че ги освобождава от работа за една седмица, след това отиде в землянката на Стивън с надеждата да намери уиски.

— Чудя се какво ли би казал баща ми — каза той замислено. — Разбира се, те всички „допринасят“, както той се изрази. — Уиър преглътна и облиза устни. — Само дето неговият и моят принос изглеждат толкова различно.

Стивън се взря в него и поклати добронамерено глава.

— Знаеш ли от какво наистина се страхувах? — попита. — Най-много ме плашеше мисълта, че някой от тези мъже ще се окаже жив.

Уиър се засмя.

— След толкова време?

— Известни са и такива случаи — каза Стивън. После му хрумна нещо. — Къде е Бренън? Видя ли го да се връща?

— Не.

Стивън тръгна да го търси из окопа. Намери го да седи притихнал на банкета близо до землянката, в която спеше заедно с още пет-шест души.

— Съжалявам, Бренън — каза той. — Сигурно е било ужасно за теб. Не трябваше да идваш.

— Знам. Исках да дойда. Сега се чувствам по-добре.

— Чувстваш се по-добре?

Бренън кимна. Имаше продълговата глава с гъста черна мазна коса, която Стивън наблюдаваше в този момент отгоре. Когато вдигна лице, на него беше изписано спокойствие.

— Поне си измий ръцете, Бренън. Сложи им малко хлор. Вземи си почивка, ако искаш. Ще кажа на сержанта ти, че си освободен от наряд.

— Няма нужда. В известен смисъл се чувствам късметлия. Помните ли миналия юли, когато паднах от банкета, а една мина избухна и ми счупи крака? И после видях как вие всички се изкатервате от окопа навън. Извадих късмет.

— Да, но съжалявам за брат ти.

— Всичко е наред. Намерих го, това е важното. Не го оставих да лежи там. Върнах го и сега ще получи подобаващо погребение. Ще има гроб, който хората ще виждат. Когато войната свърши, ще мога да идвам да оставям цветя на него.

Стивън беше учуден на увереността на Бренън, че той самият ще оцелее. Когато се обърна да си върви, Бренън си запя тихо някаква ирландска песен, която беше пял и сутринта, когато чакаха да започне настъплението. Гласът му беше дрезгав настойчив тенор, а и знаеше много песни.

Цяла нощ пях на брат си, когото беше донесъл със собствените си ръце.

В ресторанта на хотел „Фолкстоун“^[1] в Булон се беше събрала развълнувана компания млади офицери. Повечето от тях бяха на фронта само от шест месеца, но имаха какво да разказват на приятелите и роднините си. Войната не им се отразяваше много зле. Бяха станали свидетели на осакатявания и смърт; бяха преживели физически неудобства, студ, влага и умора, каквито никога не бяха си и помисляли, че могат да издържат, но все още гледаха на службата си като на нещо, което, ако се редува с редовни домашни отпуски, би могло да се изтърпи, поне за известно време. Пиеха шампанско и се хвалеха какво ще правят, като се приберат в Лондон. По време на голямото кръвопролитие от миналата година все още не бяха в армията и не можеха да предвидят механизирания скотобойна, която се очакваше в непроходимата кал на Фландрия през следващите месеци. Ужасът по време на антракта беше поносим; те тръпнеха от радост, че са оцелели и се топлеха един друг с ентузиазма на облекчението. Младите им гласове приличаха на цвъртене на скорци под полилеите.

Стивън ги чуваше от стаята си на втория етаж, където пишеше писмо на Жан. Манерката с последното уиски от Арас беше почти празна, пепелникът — пълен. За разлика от подчинените си, които пишеха до вкъщи всеки ден, на него му липсваше опит в кореспонденцията. Писмата на войниците, които той четеше уморено, бяха пълни с окуражителни думи към близките им, коментари за получените колети и молби за още новини.

Стивън не мислеше, че Жан има нужда да я уверява, че е добре; нито че се интересува от подробности от фронтния живот. Стараеше се да не споменава Изабел и смяташе, че е разумно да пише за неща, които касаят едновременно и него, и Жан — а именно Амиен и как хората и сградите в него са оцелели.

Онова, което искаше да й каже, беше, че заедно с Майкъл Уиърт е най-добрият му приятел. И тъй като можеше и да е мъртъв след месец, нямаше причина да не го направи. Написа: „За мен писмата ви означават много, защото чрез тях имам връзка с нормалния свят. Оценявам любезността ви към мен. Приятелството ви ми дава сили да оцелея.“

Скъса листа и го изхвърли в кошчето до краката си. Жан не би харесала това; беше прибързано и грубо от негова страна. Трябваше да

е по-официален поне в началото. Подпря глава на ръцете си и се опита да си представи издълженото умно лице на Жан.

Каква беше тази жена? Какво очакваше да ѝ каже? Представи си тъмнокафявите ѝ очи под извитите вежди. Те бяха интелигентни и насмешливи, но въпреки това нежни и състрадателни. Носът ѝ приличаше на носа на Изабел, но устата ѝ беше по-голяма, а устните — по-тъмни. Брадичката ѝ беше остра, макар и малка. Чертите ѝ, които говореха за сила, тъмният цвят и възпиращото излъчване на очите ѝ придаваха малко мъжки вид; но пък красотата на бледата ѝ кожа, която не беше толкова изразителна като тази на Изабел, но също бе гладка като слонова кост по лицето и шията, издаваше необикновена деликатност. Не знаеше как да подходи към нея.

Описа някои подробности от пътуването си с влак до Булон и обеща, че ще ѝ пише от Англия, когато ще има какво интересно да ѝ разкаже.

На другия ден, когато корабът пристигна във Фолкстоун, на кея се беше събрала малка тълпа. Много от момчетата и жените махаха с флагчета и приветстваха пехотинците, които слизаха по трапа. Стивън видя как израженията им от весели станаха объркани — тези, които бяха дошли да посрещнат синовете и братята си, за пръв път виждаха завръщащи се войници. Отслабналите и безизразни същества, които стъпваха на брега, но не бяха мъжете с лъснато снаряжение и широки усмивки, които се бяха качили на борда под звуците на полковите оркестри. Някои носеха животински кожи, които си бяха купили от местни ферми; мнозина бяха изрязали парчета от шинелите си и ги бяха увили около ръцете си, за да ги пазят от студа. На главите им имаше шалове вместо фуражки с лъскави кокарди. По телата и екипировката им беше засъхнала мръсотия, а очите им бяха празни и непроницаеми. Автоматичните им движения излъчваха мрачна сила. Изглеждаха страшни в очите на цивилните, защото се бяха превърнали не в убийци, а в пасивни същества, чиято единствена цел беше да издържат.

Стивън усети нечия ръка върху рамото си.

— Здравейте. Вие ли сте капитан Рейсфорд? Казвам се Гилбърт. Аз съм началникът тук. Не можах да тръгна с вас, момчета, боя се, че кракът ми е увреден. А сега вземете тези формуляри и когато стигнете

до гарата, искам да се свържете с офицера, отговарящ за транспортирането. Всички имена са тук. Ясно?

Стивън го изгледа слисано. От тялото на мъжа се излъчваше остра миризма на гнило, която той усети, когато се приближи, за да му подаде формулярите.

На перона на гарата също имаше тълпа посрещани. Виждаха се и маси, на които доброволчески организации предлагаха чай и кифли.

Стивън тръгна към предната част на перона и когато се скри от тълпата зад грамадната тухлена чакалня, остави купчината формуляри върху един нисък зид.

Влакът потегли, мъжете се бяха наредили в коридора, седяха върху раниците си, пушеха, смееха се и махаха на хората отвън. Стивън отстъпи мястото си на една жена със синьо боне.

Притиснат до прозореца на купето, той не успя да види много от Англия, която прелиташе край него. Зърваше я само от време на време изпод мишницата си. Гледката на родината не успя да извика у него любов или чувството, че е добре дошъл. Беше твърде уморен, за да я оцени. Чувстваше само болка в кръста, предизвикана от усилието да не си удря главата в полицата за багаж над него. След време може би щеше да отвори душата си за красотата на провинцията и звуците на мирния живот.

— Слизам на следващата спирка — каза жената с бонето. — Искате ли да се обадя на съпругата ви или на родителите ви и да им кажа, че пристигате?

— Не. Не, аз... не мисля. Благодаря.

— Откъде сте?

— Линкълншир.

— О, мили боже, това е доста далече.

— Няма да ходя там. Отивам... — Нямахте планове. Спомни си нещо, което веднъж му беше казал Уиър. — В Норфолк. Много е хубаво там по това време на годината.

На гара „Виктория“ Стивън успя да си пробие път през тълпата до улицата. Не искаше да вижда войници, а да се изгуби в анонимността на града. Тръгна с бърза крачка през парка към „Пикадили“, след това пое по-бавно на север. Влезе в добре зареден магазин за мъжко облекло близо до ул. „Албърмарл“. Повечето му дрехи се бяха изгубили при прехвърлянето предишната година и

имаше нужда поне от една риза и един кат бельо. Стоеше на дървения под и се взираше в множеството изложени вратовръзки и чорапи в стъклените витрини. Иззад щанда се появи мъж в официален дневен костюм.

— Добър ден, сър. С какво мога да ви помогна.

Стивън видя как очите му се плъзнаха по тялото му и регистрираха униформата и чина му. Също така забеляза неволното му отвращение зад формалната любезност. Запита се какво ли у него беше отблъскващо. Не знаеше дали не мирише на хлор, на кръв или на плъхове. Инстинктивно вдигна ръка към долната си челюст, но усети съвсем лекото драскане на брадата, набола след като се беше обръснал за последно в хотел „Фолкстоун“.

— Трябват ми ризи.

Мъжът се качи по една стълба и издърпа две дървени лавици, които свали и постави пред Стивън. Върху тях имаше бели ризи с колосани нагръдници за официални случаи и всекидневни раирани модели без яка. Докато Стивън се двоумеше, продавачът донесе още ризи във всякакви цветове и ги разпръсна в дъга пред него с цялото им разнообразие — с ръчно изработените им илици, изгладените им маншети и всевъзможните материи, от по-груби до луксозни и фини.

— Извинете, сър. Трябва да се погрижа за друг клиент, докато вземете решение.

Продавачът се оттегли и остави Стивън объркан от избора и отношението към себе си. С другия клиент, едър мъж на около шейсет години в скъпо палто и бомбе, той заговори доста по-оживено. След като записа няколко покупки на сметката си, човекът излезе от магазина с тежка стъпка, без дори да забележи присъствието на Стивън. Усмивката на продавача замръзна, след което напълно изчезна, когато се върна при него. Държеше се определено дистанцирано.

Накрая каза:

— Не искам да ви препирам, сър, но ако изборът ни не ви харесва, може би е по-добре да опитате някъде другаде.

Стивън го погледна невярващо. Беше на около трийсет и пет години, с оредяваща сламеноруса коса и добре оформени мустаци.

— Трудно ми е да избира — отвърна. Когато заговори, чувстваше челюстта си натежала. Чак тогава осъзна колко е уморен. — Извинете.

— Може би ще е най-добре, ако...

— Не ме искате тук, нали?

— Не е това, сър, просто...

— Дайте ми тези. — Посочи двете най-близки ризи. Помисли си, че преди десет години би ударил този човек; но сега просто му плати и излезе.

Навън вдиша дълбоко тежкия въздух на „Пикадили“. От другата страна на улицата видя арките на хотел „Риц“, чието име беше осветено от запалени крушки. Жени в скъпи кожени палта и техните кавалери в лъскави сиви костюми и черни шапки влизаха и излизаха през вратата. От тях се излъчваше целеустременост, сякаш отговаряха за важни финансови сделки или дела от международно значение, които не им позволяваха дори да погледнат към угодническата усмивка на портиера с неговия цилиндър и обшитата със златни ширити ливрея. Изчезваха зад стъклото, меките им връхни дрехи се влачеха зад тях и веднага забравяха за улицата и за всичко извън техния собствен живот.

Стивън ги погледа известно време, след това тръгна с военния си куфар към „Пикадили Съркъс“, където си купи вестник. Беше се разразил финансов скандал, имаше нещастен случай във фабрика в Манчестър. Нямаше новини от войната на първа страница, но по-нататък, до читателските писма намери репортаж за маневрите на Пета армия и сърдечни похвали за тактическите умения на нейния командир.

Колкото повече вървеше, толкова по-изолиран се чувстваше. Любуваше се на гладките незасегнати павирани улици. Радваше се, че обичайният живот в столицата си тече както винаги, но не се чувстваше част от него. Щеше да му е неудобно да бъде третиран различно от обикновените цивилни в страната, в която отдавна не се беше завръщал, но все пак му се струваше странно, че присъствието му извикваше не просто безразличие, а неприязън. Отседна за през нощта в малък хотел близо до площад „Лестър“, а на сутринта взе такси до ул. „Ливърпул“.

Имаше влак за Кингс Лин по обяд. Остана му време да отиде на бръснар и да се подстриже, преди да си купи билет и да поскита по перона. Сетне се качи на полупразния влак и спокойно си намери място. Плюшената тапицерна беше чиста. Потъна в една ъглова седалка и извади книга. Влакът се заклати и бавно затрака, излезе от

гарата и започна да набира скорост, оставяйки зад себе си мръсния североизточен Лондон.

Стивън осъзна, че не може да се съсредоточи върху книгата. Мозъкът му беше твърде задръстен и вцепенен и не успяваше да проследи дори проста сюжетна линия. Макар крайниците му да бяха леко схванати, не усещаше умората физически; наспа се сравнително добре в малката хотелска стая и закуси късно. Но умът му като че ли трудно функционираше. Не можеше да прави почти нищо друго, освен да седи и да се взира в пейзажа, който преминаваше край него. Полята бяха огрени от пролетното слънце. През тях кротко течаха тесни поточета или реки. Веднъж или дважд по хълмовете му се мярнаха сивите кули на църкви или групи от фермерски постройки, но през повечето време виждаше само равната земеделска земя, очевидно пуста, в чиято дълбока влажна почва в същия миг нещо растеше или гниеше, невидим, но неумолим процес, който течеше от векове денем и нощем под студеното дъждовно небе.

Докато продължаваше да трака напред по пътя си, влакът сякаш съживи някакъв ритъм дълбоко в паметта му. Задряма в ъгъла, после се стресна, защото сънува, че се намира в селцето от детството му в Линкълншир. Разбра, че е заспал, просто бе сънувал, че се събужда. И се озова в хамбар в някакво равно бледо поле, през което минаваше влак. Събуди се втори път, обзет от страх, и се опита да не заспива; но отново откри, че само е сънувал събуддането си.

Всеки път, когато очите му се отваряха, се опитваше да стане, да се откъсне от плюшената седалка в купето, но краката му бяха прекалено натежали и той се плъзгаше отново в съня, така както бе видял един мъж да се свлича по дъските в окопа към отходната яма, в която най-накрая се удави.

Накрая успя да издебне един от миговете на пробуждане и да се изправи с мъка на крака. Застана до прозореца и се загледа в полята.

Трябваше му няколко минути, за да се убеди, че не сънува. Усещането не беше по-различно от няколкото пъти, в които се беше заблудил, че е буден, но после бе открил, че все още спи и сънува.

Постепенно мозъкът му се проясни. Стискаше здраво рамката на прозореца и дишаше тежко. Усещането за дезориентация започна да намалява.

„Уморен съм, помисли си той, докато вадеше цигара. И тялото ми, и умът ми са уморени, точно както каза Грей. Вероятно той или някой от неговите австрийски лекари могат да ми обяснят любопитната поредица от халюцинации.“

Оправи си униформата и приглади косата си там, където се беше разрошила от съня. Дръпна вратата на купето и тръгна по люлеещия се коридор към вагон-ресторанта. Сервитьорът се приближи, клатушкайки се по пътеката с менюто.

Стивън беше изненадан от богатия избор. От години не беше виждал такова разнообразие. Поръча си бульон, морски език и пудинг с месо и бъбреци. Сервитьорът му подаде винената листа. Джобовете му бяха пълни с английски банкноти, които беше получил срещу фиша за заплатата си. Поръча си най-скъпото вино, което струваше шест шилинга бутилката.

Сервитьорът закръжи около него с черпак, пълен с топла супа, който изсипа в чинията с монограм, но след като приключи с това действие, по бялата покривка остана дълга кафява следа. На Стивън супата му се стори прекалено силна, за да му е вкусна; пресният телешки бульон и подправките го объркаха. В Амиен нито беше обядвал, нито вечерял и небцето му беше свикнало с фабричен пудинг със сладко от сливи и ябълки, мляно говеждо в консерва, бисквити и от време на време по някое парче кейк, пратено от Англия на Грей или Уиър.

Тънките филета морски език бяха покрити с фина мрежа от жилки и месото им беше прекалено деликатно за вкуса му. Сервитьорът наля според етикета два сантиметра вино в кристалната чаша. Стивън го изгълта на един дъх и му каза да налива още. Докато чакаше пудинга, пийна порядъчно. Вкусът му се стори завладяващ. Сякаш в главата му се случваха множество малки експлозии от аромат и цвят. Не беше вкусвал вино от шест месеца, при това тогава пи някакво тръпчиво бяло вино без етикет. Остави чашата. Водата на фронта имаше вкус на вода, когато идваше с порцията, или на нещо по-лошо, ако се процеждаше от кратерите на снарядите; чаят миришеше на бензин заради тубите, в които го доставяха. Но докато пиеше това вино, му се струваше, че поглъща самата сложна същност на Франция — не непрогледния ад на Пикардия, а някое по-старо пасторално място, където все още имаше надежда.

Очевидно беше дори по-уморен, отколкото бе предполагал. Изяде колкото можа от пудинга. Пропусна десерта и изпуши една цигара с кафето. Когато стигна до Кингс Лин, се прехвърли на линията, минаваща покрай брега на Норфолк към Шерингам — мястото, което Уиър му беше препоръчал. Докато малката композиция напредваше натам, той установи, че пътуването подлага на изпитание търпението му. Искаше му се да е навън, да диша чистия спокоен въздух; копнееше за странноприемница с меко легло. На следващата спирка, в някакво село на име Бърнам Маркет, той свали куфара си от полицата за багаж и скочи на перона. Влезе в селото, разположено от главния път, от двете страни на който се виждаха добре поддържани морави. Повечето къщи наоколо бяха строени през XVIII век — изглеждаха просторни, но скромни. Сред тях се виждаха няколко магазинчета, включително и аптека, бакалия и дюкян, където се продаваха конски такъми.

Зад огромен кестен се беше стушила странноприемница на име „Кос“. Стивън влезе в нея и позвъни на гишето в подножието на стълбите. Никой не му отговори, затова пристъпи в застлания с каменни плочи бар. Той беше празен, макар да се виждаха неприбрани чаши от бира по масите, останали сигурно от обяда. Атмосферата вътре беше хладна и мрачна заради каменния под и тежките дървени греди.

Чу зад себе си глас, обърна се и видя пълничка жена с престилка, която му се усмихна малко несигурно, когато срещна погледа му. Каза му, че е само чистачка, а собственикът е излязъл за целия следобед, но може да го настани, ако се запише в регистъра. Заведе го до малка стая на горния етаж с махагонова ракла и старо дървено легло с дебел пухен юрган. До вратата имаше стол и умивалник с порцеланова кана и леген, а край тях малка лавица с няколко доста четени книги. Прозорецът до раклата гледаше към моравата пред хотела, където белите цветове на кестена скриваха небето. Стивън благодари на жената и хвърли куфара си на леглото. Точно такава стая беше търсил.

След като разопакова багажа си, легна на леглото и затвори очи. Искаше да поспи, но клепачите му непрекъснато потрепваха. Всеки път, когато му се струваше, че сънят е близо, тялото му го връщаше обратно в реалността. Най-накрая се озова в някакво състояние на полусън, подобно на онова във влака, в което ярки сцени от

последните две-три години изскачаха в разбъркан ред в съзнанието му. В паметта му ясно се връщаха случки и хора, които беше забравил, след това изчезваха. Опита се да се изтръгне от зловещата върволица на спомените. Непрекъснато виждаше как след удара на снаряда Дъгълс пада от носилката на хлъзгавия под на окопа; дори чуваше безжизненото тупване на отпуснатото му тяло. В паметта му се върна и Стъд, за когото напълно беше забравил, видя как каската му се плъзва назад и картечният огън пробива черепа му, докато се навежда да помогне на друг паднал войник.

Стивън стана от леглото. Ръцете му трепереха като на Майкъл Уиър по време на обстрел. Пое дълбоко дъх и чу как въздухът свисти в гърдите му. Струваше му се странно, че шокът се стоварва върху него сега, когато беше в безопасност в спокойно английско село.

Мисълта за това къде се намира го стресна. Отдавна не се беше връщал в Англия. Може би не беше зле да излезе навън и да поразгледа.

Стъпките му отекнаха по голите дървени стъпала, докато слизаше без шапка към преддверието. После излезе навън.

Вдигна рамене, а сетне ги отпусна с дълга болезнена въздишка. Тръгна по зелената трева, след това зави по пътя, който извеждаше извън селото. Опита се да се отпусне. „Бях под обстрел, помисли си той, но засега всичко свърши.“ Под обстрел. Двете думи се върнаха при него. Колко неясна и неадекватна беше тази фраза.

Живите плетове покрай него бяха неподдържани и избуяли, обрасли с див магданоз. Въздухът изглеждаше толкова чист, сякаш никога не е бил вдишван; точно започваше да се захлажда от първия вечерен бриз. В далечината от високите брястове отатък полето се носеше грак на врани, а наблизо се чуваше тихото гукане на гълъби. Спря и се облегна на портата. Покоят на света край него сякаш беше извън времето; нямаше човешки глас, който да го върне обратно.

Загледа се в подранилата бледа луна, увиснала ниско над брястовете. Над и отвъд нея се виждаха дълги раздърпани облаци, които се проточваха в бледата синева на небето, а сетне чезнеха в мъглива белота.

Стивън усети, че го връхлита неудържим прилив на чувства. Уплаши се, че той ще придобие физическо изражение — на спазъм, кръвоизлив или смърт. След това осъзна, че онова, което изпитва, не е

агресия, а страстно привличане — към разлюляното поле, спускащо се към дърветата, към пътя, водещ обратно в селото, където се виждаше камбанарията на църквата. Тези неща и далечното опрощаващо небе бяха неделими, част от едно и също сътворение; и той самият, както можеше да прецени всеки нормален млад човек, съдейки по едва доловимия пулс във вените си, беше едно с тях. Вдигна поглед и си представи как биха изглеждали звездите, проправящи си път през тъмнината, видя пълзящите мъглявини и мътните светлини в безкрайността. Това не бяха различни светове, вече ясно го разбираше, те бяха свързани от разума на сътворението с раздърпаните бели облаци, с никога невдишвания майски въздух, с пръстта под влажната трева, върху която стъпваше. Хвана се здраво за ниската ограда край пътя и подпря глава върху ръцете си, изпълнен с някакъв остатъчен страх, че силната любов, която изпитваше, някак си ще го отнесе от земята. Искаше да протегне ръце и да прегърне полята, небето, брястовете и птиците в тях; искаше да ги притисне към себе си и да им прости всичко, както баща прощава на своя блуден, скитащ, но обичан син. Изабел и жестоката смъртоносна война; изгубената му майка, приятелят му Уиър: нищо вече не беше неморално или спасяемо, всичко можеше да се подреди, да се разбере в отдалечената перспектива на прошката. Докато стискаше дървената летва, той искаше да бъде опростен за всичко, което бе сторил; копнееше творецът на света да изличи греховете и гнева му, защото душата му беше свързана с него. Тялото му се разтресе от страстната любов, която го беше връхлетяла и от която беше прокуден сред кръвта и плътта на неспирната сеч.

Вдигна глава и установи, че се усмихва. Вървя омиротворен по пътя може би около час, макар да беше изгубил представа за времето. Вечерта остана светла, докато вървеше край нивите с различни очертания и дърветата, израсли ту в редица, ту сами или на групи, според това къде случайността бе отвяла семената им.

Пътят се спусна надолу и зави и Стивън се озова в малко село. Две момчета си играеха на голяма поляна до една канавка, която отделяше тревата от пътя. Стивън влезе в кръчмата отсреща, която приличаше повече на гостна в частен дом. Раздразнителен старец го попита какво иска. Донесе му бира, налята от невидимо буре в задната стая; заедно с нея му подаде и по-малка чаша, пълна с някаква

канелена напитка. Стивън изнесе двете чаши навън, седна на една пейка край поляната и се загледа в момчетата, които играеха, докато слънцето най-накрая не залезе и не блесна бледата луна.

[1] Хотелът носи името на английския пристанищен град Фолкстоун. Френският град Булон сюр Мер и Фолкстоун се намират на двата противоположни бряга на Ламанша. — Б.ред. ↑

Стивън пристигна обратно във Франция ден по-рано, за да може да гостува на Жан в Амиен. Прехвърлянето му в бригадният щаб се отложи с две седмици и междувременно той трябваше да се върне при ротата си на фронта. Стори му се, че завръщането му към войната ще е по-леко, ако прекара една нощ във Франция, преди да тръгне към мястото, където Грей го беше разквартирувал.

Гарата в Амиен за него беше като местна забележителност, макар това да му се струваше странно, защото едва за трети път слизаше тук. Първият път доведе до необикновени и неவிждани дотогава последствия, същото можеше да се каже и за втория. Третия път със сигурност нямаше да види Изабел; може би вече не го очакваха нови драми и обрати. Поне така се надяваше.

Жан беше решила да му се довери и той ѝ беше благодарен за това. Нямаше нужда да го прави, но отношението ѝ издаваше великодушие и въображение. Освен ако не го правеше от съжаление. Откри, че му е трудно да прецени какви чувства събужда у хората сега, но дори Жан да проявяваше просто състрадание към недолялания войник, той нямаше да го отхвърли. Тя беше мила жена. Чудеше се защо не се е омъжила: сигурно беше на трийсет и осем или трийсет и девет, вече почти твърде възрастна, за да има деца.

Изпрати ѝ телеграма от Булон и дочака отговор. Тя му пишеше, че ще се радва да го види вечерта, по всяко време.

Тръгна през града с очукания си войнишки куфар. Беше облякъл една от новите си ризи, които купи в Лондон, както и ново бельо. Доколкото можеше да прецени, въшките, които го бяха тормозили, бяха унищожени в огъня, в който изгори старите си дрехи в Норфолк. Когато на връщане мина през ул. „Ливърпул“, помоли бръснаря да му махне мустаците. Когато пристигна на бул. „Канж“, почти беше започнал да се чувства отново млад.

Прекоси площада с кафенето, в което беше срещнал Жан, и стигна до малката къща, в която тя живееше преди с Изабел. Позвъни. Докато чакаше, се опита да си спомни как изглежда Жан, но в ума му не изникна никакъв образ.

— Влезте, мосю. — Жан протегна ръка.

Стивън отново се озова в скромния коридор, който този път му се стори по-ярко осветен. Жан отвори вратата вдясно и го покани във всекидневната. Тя имаше лъскав дървен под и кръгла маса, върху която

беше поставена стъклена ваза с фрезии. От двете страни на мраморната камина имаше по едно кресло.

— Уморен ли сте от пътуването?

— Не, никак. Чувствам се много добре.

Стивън седна на стола, който Жан му посочи, и вдигна очи към нея. Сега си спомни бледата ѝ кожа и чертите на лицето ѝ, които излъчваха сила; когато ги гледаше, се чувстваше спокоен. Разположението на очите ѝ и извивката на главата ѝ от време на време му напомняха за Изабел, за някаква импулсивна природа, която беше укротена от сдържаното поведение на Жан.

— Тя ме предупреди, че обичате да се взирате в хората — каза тя.

Стивън се извини.

— През всичките тези години в калта съм забравил доброто си възпитание. — Беше доволен, че Изабел изникна толкова бързо в разговора им. Така щяха по-бързо да се отърват от темата. — Имате ли вести от Изабел?

— Да — каза Жан. — Много е щастлива. Макс е ранен зле, но ще оцелее. Помоли ме да ви благодаря, задето дойдохте да я видите. Според мен това означаваше много за нея. Нямахме никакъв късмет — или пък беше много глупава, както би се изразил баща ми. Всичките ѝ решения бяха трудни. Мисля, че срещата ѝ с вас и мисълта, че ѝ желаете само добро, я крепи.

— Доволен съм, ако е така — отвърна Стивън, макар да не изпитваше никакво удоволствие. Чувстваше се объркан, че настоящата му роля в живота на Изабел беше да ѝ дава кураж. — Доволен съм — повтори той и в този миг на безобидна лъжа усети, че и последната частица от Изабел го напусна. Не беше фалшива забрава като първия път, а просто най-обикновено отсъствие.

Обърна се към Жан.

— Колко дълго ще останете в Амиен? Не живеете ли в Руан?

Жан сведе поглед към ръцете си.

— Баща ми е възрастен и би искал да отида да се грижа за него. Макар че майка ми е още жива, тя не е добре и не е толкова грижовна, колкото на него би му се искало.

— Значи ще се върнете?

— Не знам — отвърна Жан. — Бях примерна дъщеря. Но се чувствам привлечена от идеята за независимост. Тук, в Амиен, в тази малка къща ми харесва.

— Разбира се. — Стивън отново се замисли за възрастта ѝ. — Ами другите ви сестри? Те не могат ли да се грижат за него?

— Не. Те всички са омъжени. Ако не възразявате, ще вечеряме след около час. Трябва да отида да нагледам храната. Не знам дали не бихте искали да си починете или пък може да изпиете един аперитив... Не съм свикнала с тези неща. — Тя махна с ръка. — Малко ми е необичайно.

— Нищо в този миг не е обичайно — усмихна се Стивън. — Благодарен съм ви, че го разбирате. А междувременно, да, бих пийнал нещо.

Жан също му се усмихна. За първи път виждаше усмивката ѝ и беше сигурен, че е най-необикновеното изражение на човешко лице, което беше съзирал. Започна с бавно разтегляне на устните, след това бледата кожа на лицето ѝ блесна, не от нахлудата кръв, както би станало при Изабел, а от някаква вътрешна светлина. Накрая стигна и до очите, които се свиха доверчиво и насмешливо и пръснаха ярки искри. Не само изражението ѝ, а цялото ѝ лице се промени и от него се излъчваше прошка и спокойствие.

— Изабел ме прати да купя нещо, когато идвахте тук първия път. Мирише ужасно. Казва се „Олд Оркни“^[1]. Английска напитка.

Стивън се засмя.

— Мисля, че е шотландска. Много добре я знам.

Жан донесе бутилката и кана вода. Стивън си наля в малка кристална чаша и след като Жан отиде в кухнята, се огледа из стаята. Чу тракане на тенджери и прибори; мирисът на подправки и вино изведнъж накара стомахът му да се свие от глад. Запали цигара и потърси с очи пепелник из малката елегантна стая. Имаше множество малки керамични и порцеланови чинийки, но реши да не рискува с тях и изтръска пепелта в камината, след това я замаза с крак. Въпреки новите си дрехи без въшки се чувстваше като непохватен грубиян в тази подредена женска стая. Запита се дали някога ще си възвърне усещането за удобство и естественост в нормална обстановка, или се беше превърнал в същество, чиято обичайна среда вече бяха

помещения с ръждясали железни покриви, дървени стени и храна, наредена в обезопасени срещу плъхове сандъци.

Жан беше приготвила супа, която сервира от супник на масата в дъното на стаята. Обясни, че би трябвало да е рибна, както я правели в Диеп, близо до дома ѝ в Нормандия, но не успяла да намери всички необходими продукти в Амиен. Стивън си спомни с какво раздражение Изабел беше приела забележката му, че Амиен не е прочут с кухнята си.

— Предполагам, че войната се е отразила на доставките — отбеляза той.

— Не съм сигурна — отвърна Изабел. — Може би просто хората тук не се интересуват от готвене. Ще налеете ли виното? Не знам дали е добро, но съм виждала баща ми да го пие.

Стивън все още не беше сигурен дали Жан го разглежда като бежанец, за когото хората с чувство за обществен дълг трябва да оказват грижи, или има по-прости мотиви зад приятелството ѝ. Докато се хранеха, не спираше да си задава този въпрос.

Тя не беше щедра на информация. Държеше се приятно срамежливо, сякаш смяташе, че вечерта им не бе позволена от етикета и във всеки миг някой можеше да нахлуе при тях и да им забрани да продължат. Стивън предположи, че е останала в дома на родителите си от чувство за дълг към баща си, който очевидно бе успял да наложи волята си над нея, както беше направил и с Изабел. Но тя беше оказала по-успешна съпротива срещу избора му на съпруг от по-малката си сестра, а той ѝ беше отвърнал, като ѝ беше забранил да има свой. Както беше уплашил и прогонил войника на Изабел, така бе прекратил и спора за вдовеца, който щеше да му отнеме Жан.

Жан говореше с много премерени изречения; маниерите ѝ бяха малко сковани, но се смекчаваха от хумора, който проблясваше в очите ѝ, и резките движения на дългите ѝ тънки пръсти.

Стивън продължаваше да се чувства напълно спокоен в компанията ѝ. Установи, че му е приятно да я слуша и когато му задаваше въпрос, той отговаряше благоприлично, дори когато питането ѝ се отнасяше за войната.

Стана късно и той започна да изпитва ужас от завръщането си. Още от дете, когато го бяха откъснали от родните поля и го бяха пратили в пансион, той се страхуваше от мига на раздялата повече от

всичко друго на света. За него той означаваше изоставяне. Не можеше да се накара да мисли за завръщането си в окопите. Колкото повече то приближаваше, толкова повече Стивън губеше дар слово.

— Мислите си за завръщането, нали? — попита Жан. — Спряхте да отговаряте на въпросите ми.

Стивън кимна.

— Няма да продължи вечно. Чакаме танковете и американците, така каза маршал Петен. Трябва да сме търпеливи. Мислете за следващия си отпуск.

— Мога ли пак да дойда тук?

— Да, щом искате. Бройте дните и седмиците. Пазете се. Изглежда, че след новото ви назначение няма да участвате в толкова сражения. Бъдете внимателен.

— Може би сте права — каза Стивън и въздъхна. — Но вече продължава толкова дълго, ужасно дълго. Като си помисля за мъжете, с които съм бил...

— Тогава спрете да мислите за тях, за онези, които са мъртви. Направили сте каквото сте могли за тях и нищо повече не можете да сторите. Когато всичко свърши, тогава можете да си ги спомняте. А сега трябва да се съсредоточите върху това да издържите. Още една смърт няма да върне загиналите.

— Не мога, Жан, не мога да го направя. Толкова съм уморен.

Жан погледна умолителното му лице. Той едва сдържаше сълзите си.

— Дадох всичко от себе си — каза. — Не ме карайте да ходя там. Моля ви, нека остана тук.

Жан отново се усмихна.

— Мъж, който е водил войниците си край Анкр, не бива да говори така. Можете да се справите с няколко седмици в тила, където няма опасност.

— Не е работата в опасността, а в усилията. Повече не мога да ги полагам.

— Знам. — Жан сложи длан върху неговата. — Разбирам. Но трябва да сте силен. Оправих ви легло, защото предположих, че може да поискате да преспите тук. Ще ви събудя навреме сутринта. Елате.

Стивън я последва неохотно към вратата. Знаеше, че на следващия ден ще се върне на фронта.

[1] Марка шотландско уиски. — Б.ред. ↑

Атаката при Месин беше планирана усърдно и подробно. Ветераните от предишния юли вече гледаха скъпернически на човешкия живот, с който разполагаха.

— Имам добри новини за теб — каза Грей, когато Стивън се яви при него след отпуска си. — Ще имаш време преди новото си назначение да организираш мащабен рейд срещу вражеските окопи. Това е част от новата ни стратегия, която изисква да познаваме врага. Разузнаване. — И безуспешно се опита да потисне напиратата усмивка.

— Ясно — отвърна Стивън. — И нашата грандиозна стратегия ще бъде ли повлияна, ако открием, че ще се изправим срещу четирийсет и първи, а не срещу четирийсет и втори полк?

— Много се съмнявам — каза Грей. — Но заповедите са да подпомогнеш разузнаването по фронта. Мисля, че ротата ти излиза от резерва тази седмица. Отлично съвпадение за боец от предните линии като теб.

— Благодаря, сър.

Грей се засмя.

— Хайде, Рейсфорд, отпусни се. От теб искам да поведеш атаката при канала вляво. Имаме нужда да стъпим там. Просто локален щурм. Излизате от окопите по изгрев заедно с останалия батальон. По-късно през деня ще ни подкрепят нашите приятели от Бирмингам. Така повече ли ти харесва?

— Изглежда по-полезен начин да умреш, отколкото докато разглеждаш отдалеч кокардите на врага.

— Браво, Рейсфорд. Продължавай все така. Знам, че ще успееш.

— А вие откъде намирате сили да продължите, сър? — попита Стивън.

Грей се засмя.

— Благодарение на шотландската ми кръв. Едва сега започваме.

Хората на Стивън излязоха на позиции още веднъж. Минаха през дългия комуникационен окоп и влязоха в тинестата траншея зад чувалите с пясък. Като изключим рейдовете и патрулите, не бяха атакували от девет месеца. Мъжете, които трябваше да поставят стълбите по стените на окопа, бяха изнервени и се караха. Цяла сутрин се чуваше звук от коване и рязане, докато наредят дъските на интервали пред бруствера. Стивън остана с впечатлението, че въпреки

очакваната голяма офанзива в Белгия, за която се твърдеше, че е много скъпа на генерал Хейг, те някак си очакваха, че няма да им се наложи да пристъпват отново под урагана от куршуми.

Джак Файърбрейс наблюдаваше приготовленията, когато се върна от смяната си под земята и те му навяха спомени, които успешно беше потиснал. Припомни си как се беше молил за мъжете, които щяха да излязат от окопите в онази лятна утрин и колко сигурен беше, че ще се опазят. Сега не му идваха наум никакви молитви.

Влезе в голямата землянка в началото на дълбоката галерия, където ротата му щеше временно да спи. Направи чай и го изпи с Евънс, след това извади скицника си. След смъртта на Шоу там вече нямаше негови портрети. Джак беше започнал да рисува Стивън вместо него. От мига, в който се беше озовал в ръцете му и се беше върнал от смъртта, Джак беше заинтригуван от него. Рисувал беше едрата му тъмна глава от много гледни точки и с различни изражения — големите му очи, ту широко отворени и изпълнени с неверие, ту решително присвити; усмивката му, с която дразнеше неговия командир капитан Уиър; празното му отчуждено изражение, сякаш си е загубил паметта, с което беше отпратил Джак, когато отиде да докладва, че е заспал на пост. Вече не помнеше достатъчно добре лицето на Джон, за да го рисува.

Очакването на атаката не беше дълго, но въпреки това беше мъчително. Стивън разговаря с командирите на взводовете, които трябваше първи да излязат от окопите в несигурния свят извън тях.

— Никакво колебание — каза им той. — Това, което ви очаква, не може да бъде променено, но ако проявите малодушие, ще застрашите ненужно живота на други хора.

Видя как Елис облиза устни. По бледото му чело беше избила пот. Бомбардировката вече започваше и таванът на землянката се тресеше.

Стивън говореше спокойно, като опитен човек, но това не му помогна. Фактът, че го е правил преди, не беше гаранция, че пак ще успее. Когато дойдеше моментът, трябваше да се изправи отново пред най-дълбоката си същност, а се боеше, че се е променил.

Оръдейният обстрел щеше да продължи само ден. И според артилерията беше насочен с научна прецизност, основаваща се на разузнавателни данни. Нямаше да има неразкъсана бодлива тел, нито бетонни редути, пръскащи лениви вълни от смърт по преобърнатите поля.

Уиър дойде в землянката му в полунощ. Гледаше налудничаво, косата му беше разрошена. Стивън се разтревожи от вида му. Не искаше да се зарази със страха му. Не искаше да го вдишва.

— Този шум — каза Уиър. — Повече не мога да го търпя.

— Все това говориш от две години — сопна му се Стивън. — Истината е, че си един от най-издръжливите мъже в целия Британски експедиционен корпус.

Уиър извади цигарите си и се огледа с надежда. Стивън неохотно бутна бутилката към него.

— Кога излизате от окопите? — попита Уиър.

— В обичайното време. Всичко ще бъде наред.

— Стивън, тревожа се за теб. Имам лошо предчувствие.

— Не искам да чувам нищо за предчувствията ти.

— Ти си прекрасен приятел, Стивън. Никога няма да забравя как лежеше в онази дупка и ми говореше и...

— Разбира се, че ще го забравиш. А сега млъквай.

Уиър трепереше.

— Ти не разбираш. Искам да ти благодаря. Предусещам нещо. Помниш ли последния път, когато ми гледа на карти и...

— Аз подредих предварително картите. Те нищо не означават. — Стивън не можеше повече да понася този разговор.

Уиър се стресна и сетне се умърлуши. Отпи голяма глътка.

— Знам, че не бива да казвам това, знам, че е егоистично, но...

— Затваряй си устата, Уиър! — изкрещя Стивън и гласът му се задави от ридание. Приблужи лицето си до това на Уиър. — Опитай се да ми помогнеш. Щом си ми благодарен, опитай се просто да ми помогнеш. Мили боже, да не мислиш, че много искам да го правя? Да не мислиш, че съм роден, за да върша това?

Уиър се отдръпна от слюнката на Стивън. Запротестира, но Стивън вече кипеше от гняв.

— Всички тези момчета на по осемнайсет-деветнайсет години ще трябва да излязат от окопа сутринта и аз трябва да съм с тях и да

гледам какво се случва. Моля те, поне веднъж се опитай да говориш за нещо друго.

Уиър също се разпали, макар и в присъщия си витиеват пиански стил.

— Това трябва да се изрече и не ме е грижа дали е тактично, защото не това е най-важното. Искам да ти благодаря и да се сбогувам с теб, в случай че...

Стивън го хвана за реверите и го вдигна към вратата на землянката.

— Майната ти, Уиър, махай се от очите ми, остави ме на мира. — Избута го и Уиър падна по корем в калта. Изправи се бавно и погледна укорително Стивън, бършейки гърдите си, сетне закрачи самотен по дъските на окопа.

Щом остана сам, както искаше, Стивън започна пътуването навътре в себе си, което щеше да приключи на зазоряване. Огледа внимателно тялото си и си припомни какво са докосвали ръцете му; взря се в пръстите си и ги приближи до устните си.

Легна на дървения нар и почувства допира на вълненото одеяло върху лицето си. Помнеше това усещане от детството си. Стисна очи и се опита да върне най-ранните спомени за майка си, за ръцете ѝ, за гласа и аромата ѝ. Загърна се в наметалото на паметта с надеждата, че там ще е на сигурно място, че никакви снаряди и куршуми няма да го достигнат. Преглътна и почувства познатото усещане за езика и гърлото си. Това беше неговата плът, още откакто бе невинно момче. Със сигурност нямаше да позволи да му се случи нищо лошо. Преоткритата му любов към света направи мисълта да го напусне непоносима.

Час преди изгрев-слънце при него дойде Райли. Носеше гореща вода за бърснене. Стивън се зарадва на хитрия раболепен дребосък. Освен това беше запарил и голяма кана чай. Стивън се обръсна внимателно и си сложи колана, който Райли беше лъснал.

Когато излезе в окопа, откри, че дажбите са пристигнали навреме и някои от мъжете си готвеха бекон за закуска. Трябваше да върви внимателно в тъмното, гледайки в краката си. Намери сержант Прайс да проверява снаряжението. Методичността на Прайс помогна на Стивън — беше си просто най-обикновен ден. След това разговаря с Петросиян, ефрейтора от стария му взвод. Познатото мургаво лице се

вдигна към Стивън сякаш с надежда за избавление. Стивън извърна очи. Отиде при група мъже, които преди не бяха излизали от окопа — Барлоу, Кокър, Годард и още няколко, които се бяха сгушили край стълбата. Спря да поговори с тях и дори в мрака виждаше особените изражения на лицата им. Кожата им изглеждаше толкова изопната, че направо блестеше. Не бяха способни да му отговорят; всеки се бе оттеглил вътре в себе си, където времето беше спряло и нямаше кой да им помогне.

Артилерията откри баражен огън по ничията земя. Виждаха как пръстта се сипе и отскача от чувалите с пясък на бруствера. Стивън погледна часовника си. Оставаха още четири минути. Коленичи на стъпалото за стрелба и се помоли безмълвно.

Всичко се беше случило толкова бързо. Продължителният артилерийски обстрел преди офанзивата през юли беше почти непоносим, но поне беше дал време на войниците да се приготвят. А сега му се струваше, че само преди часове беше вечерял с Жан, а вече се подготвяше да умре. Нямаше значение, че се планираше малка атака — смъртта нямаше степени.

Изправи се и се върна в укрытието, където видя Елис да си гледа часовника. Приблужи се до него и го прегърна през раменете. Изопнатото лице на Елис му вдъхна смелост; успя някак си да му се усмихне окуражително, след това го стисна за рамото. В началото на комуникационния окоп стоеше Прайс и държеше списък. Подаде ръка на Стивън и той я стисна. Прайс нямаше да излиза от окопа, щеше да брой жертвите.

Стивън вдигна очи към небето, където първите слънчеви лъчи започваха да пробиват през облаците. Дълбоката му въздишка го разтърси чак до ботушите.

— О, боже, о, боже — прошепна той и по гръбнака му премина тръпка. Къде бяха сега любовта и единението на света? Точно когато оставаше една минута, него, както и всички останали, го връхлетя прозрение: нямаше връщане назад. Хвърли изпълнен с копнеж поглед към задръстения комуникационен окоп, след това се обърна напред. Чу се изсвирване и мъжете започнаха да се катерят непохватно по

стъпалата, дърпани надолу от тежките си раници. Излязоха в металния въздух.

Стивън видя глуповатите им като на морски раци движения и усети как сърцето му се сви от любов и състрадание към тях. Надигна се и ги последва.

Тичаха с всички сили по разранената земя; този път нямаше заповед да напредват бавно както при атаката предишната година. Техните картечници им осигуряваха защитна завеса срещу отбранителния огън на врага. Стивън чу грохота, когато наведе глава, за да се скрие колкото може под каската си. Трябваше да заобикаля паднали тела и да прескача малки кратери в калта.

Видя, че първите атакуващи вече са стигнали вражеския окоп. Неговата рота осигуряваше подкреплението и започна да се прегрупира в дупките от снаряди на около петдесет метра зад първите.

Стивън се мушна в една двуметрова яма в тинята. Там видя Годард и Алън, който притискаше полева превръзка на бицепса си. Стъпил върху гърба на друг войник, Кокър надничаше от ръба на кратера и се опитваше да види през бинокъла какви сигнали им подава предната група. После скочи обратно в калта.

— Нищо не виждам, сър — каза той на Стивън, надвиквайки шума. — Никакви сигнали, нищо. Май са минали през бодливата тел. В окопа избухват гранати.

Стивън усети прилив на надежда. Можеше да се окаже, че за първи път, откакто беше на фронта, артилерията беше успяла да разкъса бодливата тел и хората му нямаше да се превърнат в мишени за вражеските картечници.

Петросиян също се катурна в дупката. Беше почернял от барут, кал и каквато там разлагаща се мръсотия бе намерил в предишното си убежище, но не кървеше.

— Сигнал от втора рота, сър — каза той. — Те са вътре.

— Добре, да вървим.

Стивън се изкачи до ръба на ямата и размаха флаг. Земята се раздвижи и започна да изхвърля хората в радиус от над сто метра. Шумът пред тях се засили, когато от задните германски окопи също откриха картечен огън. Макар втора рота да се опита да ги прикрие, пушките им не можеха да се мерят с картечниците. Преминаха

последните петдесет метра, като че ли се движеха през огън, прескачайки падналите тела.

Стивън последва двама войници, които преминаха през отвора в бодливата тел на германците и скочи в един претъпкан окоп. Никой не знаеше какво се случва. На земята се виждаха групи германски пленници, които се усмихваха нервно. Изглеждаха облекчени от залавянето си, макар и малко тревожни, че нещо може да се обърка в последния момент. Раздаваха подаръци и цигари на войниците от втора рота. Окопът им беше обект на възхищение от страна на британците — имаше огромни дълбоки землянки и изкусно изграден бруствер. Разглеждаха с трескаво любопитство мястото, което дълго си бяха представяли и в което най-накрая бяха нахлули.

Стивън успя да вкара пленниците в една неразрушена землянка и остави Петросиян и още трима да ги пазят. Знаеше, че Петросиян ще бъде доволен, че прекратява участието си в настъплението и с удоволствие би убил немците, ако се наложи. Тръгна през окопа и откри Елис плувнал в пот, с празен поглед, сякаш сражението се водеше в някакъв друг свят.

Вляво от тях, където окопът срещаше канала, битката все още продължаваше, но след половин час бяха доведени още пленени германци и стрелбата утихна.

Елис погледна с очакване към Стивън.

— А сега какво?

— По обед ще дойде подкрепление от тази гора вдясно, от — както ги нарича Грей — нашите приятели от Бирмингам. Трябва да подсигурим канала, след това да продължим към втория окоп.

Елис се усмихна несигурно. Стивън направи гримаса.

— Вече обстрелваме и втората им линия — извика той, когато чу свистенето над главата си. — Дръж си каската на главата и се моли.

В окопа настана трескаво раздвижване, войниците започнаха да трупат чували с пръст, за да могат да стрелят от задната страна към втория окоп на германците. Докато си търсеха позиция за стрелба, мнозина бяха улучени в главата и паднаха назад. Картечарите търсеха сигурни места, откъдето да могат да се прицелят добре, но все още беше трудно да се предвиди дали ще успеят да напреднат още малко, преди контраатаката да ги спре.

Постепенно артилерията започна да намира по-точно целите си. Чуваха се викове, когато снарядите попадаха по ръба на окопа и тела и пръст се разхвърчаха във въздуха. Немците реагираха яростно от тила. Нямаше връзка с щаба на батальона и в грохота на нарастващото кръвопролитие единственото средство за възстановяване на реда, което Стивън успя да измисли, беше да следва първоначалния план. Качи се на някакъв импровизиран банкет. Доколкото виждаше, немците се готвеха да отстъпят към резервния окоп. Ако успееше да се свърже с артилерията, можеха да ги заловят, докато се оттеглят.

След серия изкрещани и полуразбрани заповеди започна втората атака. Тя беше по-хаотична от първата, без отчетливи вълни, но оцелелите крачеха замаяни от въодушевление към втората линия на врага. Нямаше място за пушки, влизаха в окопите с щикове и юмруци. Някои бяха пометени от собствената им артилерия, която не успяха да уведомят за втория щурм, а други скачаха право към смъртта. Стивън премина през бодливата тел и се стовари върху тялото на някакъв немски ефрейтор, чиито крака бяха откъснати от снаряд. Беше още жив и се опитваше да се измъкне на безопасно място. Пробваха да се съберат на едно място и да атакуват окопа в двете посоки, така че гърбовете им да са защитени, но пристигаха още хора и не можеха да хвърлят гранати през траверсите от страх да не избият своите. Нямаше друга алтернатива, освен да настъпват на сляпо покрай всеки ъгъл. Съдбата на първите двама или трима беше добро предупреждение за следващите. Стивън видя как мъжете се втурнаха като полудели, прескачайки телата на другарите си, разчистваха нишите една по една, блъскаха се да са първи на траверсите. Мислеха за мъртвите си братя и приятели; бяха наелектризирани от страх. Убиваха с удоволствие. Не бяха на себе си.

Малко преди обед приключиха с подсигурияването на окопа. Стивън прати един отряд при канала да се окопаят срещу контраатаката. Оставаше им само да задържат позициите, докато пристигне подкреплението и ги защити по другия фланг.

Стивън не можеше да гледа германските пленници и се опита да ги отпрати възможно най-бързо. Въпреки продължаващия оръдеен обстрел имаше достатъчно доброволци да ги ескортират. Повечето смятаха, че овладяването на два окопа за една сутрин е пределът на

добрия им късмет. След шестчасовото усилие копнееха за почивка. Стивън със завист ги гледаше как се отдалечават.

За момент интензивността на огъня стихна, след това отново се засили, най-вече по десния фланг, който беше атакуван от невидими картечници и гранатомети. Стивън още не беше имал време да вкуси мига на решителното настъпление, когато позициите им бяха обградени. Зигзагообразната конструкция на окопа не позволяваше да се разбере какво се случва дори на няколко метра по-нататък, но звуците на контраатаката му се сториха заплашителни.

Започна да усеща лъкатушещо движение вдясно, когато най-отдалеченото укритие на окопа беше или евакуирано, или притихна. По обяд се изкатери по стълбата до онова, което беше останало от бруствера, и погледна към гората дали идва подкрепление. Нямаше никой. Скочи обратно в окопа и намери перископ. Разгледа с него ничията земя, но не видя нищо, освен далечната редица пленници, които вървяха към тила. Затвори очи и въздъхна под урагана от куршуми и снаряди. Можеше да се досети. Трябваше да отгатне какво ще стане.

Един взводен командир на име Сибли извика в ухото му. Искаше да знае кога ще пристигне подкреплението.

— Няма подкрепление. Никой няма да дойде — изрева му Стивън в отговор.

— Защо? — прошепна Сибли.

Стивън замълча.

След час немците се върнаха в крайните траншеи и там започна ръкопашен бой. Малко по-късно командирът на втора рота нареди на хората си да се оттеглят към предния окоп, който бяха превзели сутринта. Когато излязоха на повърхността, се озоваха под огъня на германските картечници, които вече се бяха настанили в поддържащия окоп.

В целия този шум беше невъзможно да се мисли. Стивън чу как Елис извика в ухото му:

— Свършено е с нас, свършено е с нас! — произнасяха устните му.

Стивън поклати глава.

Елис допря устни до ухото му.

— Това е краят на втора рота.

— Знам, знам. — На Стивън не му се обясняваше. Задачата на неговата собствена рота беше да завземе окопа; нарежданията на втора рота бяха да атакуват и сами да преценяват кога да се движат. Не можеше да направи така, че Елис да го чуе, но смяташе да се придържа към заповедите на полковник Грей.

Някакъв сержант с опръскано с кръв лице се стрелна покрай тях, последван от група тичащи мъже, които бяха изтласкани от незащитения десен фланг на окопа. Контраатаката вече стремително се приближаваше към тях от резервния окоп. Двете картечници не успяваха да задържат немците. Още една атака откъм канала и щяха да бъдат напълно обградени. Стивън бързо прецени шансовете им за оттегляне. В окопа вече имаше толкова много германци, че успяха да си върнат позициите на бруствера и започнаха да стрелят по хората му в гръб, докато бягаха.

Елис се разплака.

— Какво да правим? — хленчеше той. — Искам да спася хората си. Какво да правим?

Стивън се сети само за един изход — да наредят трупове един върху друг като чували с пясък. Не би си го помислил при други обстоятелства, но само това им оставаше.

— Какво да правим? — простена отново Елис наскреде целия грохот.

— Ще държим позициите, ще държим проклетите позиции. — Зъбите и езикът на Стивън се виждаха в устата му, докато крещеше нечуто.

В отчаян опит да си спасят живота, мъжете се биеха за всяка педя земя в окопа. Стивън се присъедини към тях и започна да стреля към настъпващите сиви редици.

Малко преди три часа чу йоркширски диалект в ухото си, обърна се и видя непознато лице. Взря се озадачен в очите на мъжа.

Беше лейтенант от полка на херцога на Уелингтън. Той крещеше на Стивън, че хората му са завзели отново далечния край на окопа.

През следващия час си проправиха път обратно до канала. Дойде и ново подкрепление с минохвъргачки и картечници. Немската контраатака временно беше прекратена и врагът се оттегли в резервния си окоп.

Стивън тръгна през окопа към землянка, в която намери един майор от полка на херцога на Уелингтън.

— Май всички сте тук — каза майорът весело. — Заповедта ви е да се оттеглите. Пратиха ни да ви покроем. Преди това нещо се обърка. Още един триумф на планирането.

Стивън се взря в лицето му. Изглежда толкова млад, помисли си той, а сътвори истинско чудо.

— А вие какво ще правите? — попита.

— Ще прикриваме оттеглянето ви, а после и ние се махаме.

Стивън му стисна ръката и излезе.

Първо изнесоха мъртвите и ранените, а това, което беше останало от ротата, се прибра в собствения си окоп, преди да падне мрак. Елис беше убит от картечен огън. Малцината оцелели едва се влачеха през калта, която бяха прекосили сутринта. Не питаха за съдбата на другарите си; просто искаха да стигнат до място, където можеха да легнат.

Новите задължения на Стивън бяха да преглежда картите и да се опитва да установи кой батальон къде се намира. Беше настанен в приятна къща в селото, макар че от време на време му нареждаха да прекарва нощта в землянка в резервния окоп. Но дори и тя беше истински лукс, в сравнение с това, с което беше свикнал.

Работеха малко припряно, тъй като атаката при Месин ставаше неизбежна. Стивън изпита тъжно задоволство, когато разбра, че сапърската рота на Уиър ще излезе в почивка малко преди това. Те щяха да си свършат работата, а после някой друг щеше да взриви тунелите.

Бригадният командир се казваше Станфорд и по маниери му напомняше на полковник Баркли. Имаше навика да крещи без основателна причина и да използва кратки изречения, които се предполагаше, че придават на думите му усещане за неотложност. Щом се случеше нещо непредвидено, веднага демонстрираше, че владее положението, като издаваше настоятелни и объркани заповеди, макар проблемите обикновено да се разрешаваха от само себе си.

В деня, когато пристигна, Стивън се беше заел с неприятното задължение да пише на майката на Елис, която вече беше официално уведомена за смъртта на сина ѝ. Дъвка писалката цял час в кабинета си, преди изобщо да започне. Беше летен ден, косовете и дроздовете пееха в градината.

Направи няколко неуспешни опита да опише част от атаката или времето, което беше прекарал с Елис в землянката или в Амиен. Накрая си остана само с формалните съболезнования.

Скъпа госпожо Елис,

Пиша ви, за да изразя най-дълбоките си съболезнования заради загубата на сина ви. Както вече са ви информирали, той загина по време на бойни действия сутринта на 2 юни. Беше убит от вражески картечен огън, докато защитаваше немския окоп, смело превзет от войниците под негово командване. Погребан е заедно с лейтенант Паркър и лейтенант Дейвис. Гробът му ще бъде надлежно обозначен, а местонахождението му ще бъде

отбелязано от Комисията по регистрация на военните гробове.

По време на последния ни разговор той ми каза, че не се бои от смъртта и се чувства готов за всяка задача, която може да му бъде възложена.

При всякакви обстоятелства той мислеше на първо място за благополучието и удобството на войниците си.

Подчинените му го обичаха и затова искам да изразя не само моите, но и техните съболезнования. Той загина за това, което империята се опитва да отстоява, и бе един от онези мъже, които платиха огромна цена. Предаваме душите на падналите си братя на милостта и закрилата на Бог.

Когато препрочете писмото, Стивън подчерта думата „всякакви“ в изречението „При всякакви обстоятелства...“. Така беше. Само за няколко месеца Елис беше спечелил уважението на войниците си, защото не се боеше, а дори и да се боеше, не го показваше. Беше станал добър войник, макар това да не му помогна много накрая.

Стивън беше уморен от писането на такива писма. Забеляза колко сух и безстрастен беше станал стилът му. Представи си как би въздействало писмото му на съсипаната вдовица, която щеше да го отвори. Единственият ѝ син вече го нямаше... Не искаше да се замисля над това.

Седмица преди атаката ротата на Джак беше преместена в дълбоките галерии под хребета, където натъпкаха тонове амонал в специално приготвени камери.

Свършиха си работата два дни преди самото нападение и Джак излезе изтощен на дневна светлина. Евънс, Фийлдинг и Джоунс се измъкнаха след него. Застанаха в началото на окопа и се поздравиха един друг за усилията. Бяха инструктирани да докладват на капитан Уиър, преди официално да ги освободят, и те тръгнаха по дъсчения под към неговата землянка.

— Чуват се слухове, че ще те пуснат в домашен отпуск, Джак — каза Фийлдинг.

— Не вярвам. Преди това ще ни накарат да копаем от тук чак до Австрия.

— Тук със сигурност повече не можем да копаем — отвърна Евънс. — Вече сме надупчили всичко под земята. Ще се радвам, ако мога да полегна в хубаво меко легло след една-две чаши вино.

— Да — каза Фийлдинг. — И може би с някое френско момиче до мен.

Джак започваше да си мисли, че за него най-лошото от войната беше свършило. Позволи си да си представи коридора на къщата си в Лондон и Маргарет, която го очаква там.

Уиър ги пресрещна в окопа. Изглеждаше по-доволен от обикновено. Носеше ботуши, куртка и фуражка. Докато вървеше към тях, Джак забеляза, че част от чувалите с пясък, свалени от бруствера в деня, когато пехотата трябваше да излезе от окопа, за да атакува, все още не бяха върнати на местата им. Опита се да го предупреди, че не е прикрит добре. Уиър стъпи на банкета, за да пропусне войниците, разнасящи дажбите, да минат покрай него. И тогава куршум от снайпер прониза главата му над окото и остави следи от мозък по чувалите зад него.

Тялото му като че ли не успя да разбере първоначално какво се е случило и сякаш се канеше да продължи пътя си. След това падна като чучело, краката му се вдигнаха нагоре, а лицето му се заби в калта.

Стивън научи за това на следващата вечер от един офицер от разузнаването на име Маунтфорд. Той спеше в неговата землянка в резервния окоп и служеше за свързка между щаба и частите, които

сутринта щяха да се включат във втората вълна на атаката. Маунтфорд му съобщи набързо новината.

— Доколкото знам, ти е бил приятел — каза той. По изражението на Стивън разбра, че не бива да остава повече край него.

Стивън седя неподвижен около минута. При последната му среща с Уиър го беше съборил в окопа. Това беше последният му жест към него. Известно време не можеше да мисли за нищо друго, освен за нараненото и укорително изражение на приятеля си, докато чистеше калта от лицето си.

Въпреки всичко го обичаше. Само Уиър правеше войната поносима. Ужасът му от артилерията заглушаваше неговия собствен страх, а невинната му природа даваше поводи на Стивън да се подиграва с качествата, които той самият беше загубил. Уиър беше далеч по-смел от него, той бе живял с този ужас, изпитвал го беше всеки ден и го беше победил със странната си упоритост. Не беше отстъпил през нито един ден за цялата си служба; беше умрял на бойната линия.

Стивън опря лакти на грубата дървена маса. Почувства се по-самотен откогато и да е било в живота си. Единствен Уиър бе стоял до него в граничната реалност, която обитаваше; само Уиър бе чувал грохота в небето над Тиепвал.

Легна си със сухи очи. Малко след три през нощта тунелите се взривиха и разлюляха леглото му.

— Експлозията ще се усети чак в Лондон — беше се хвалил Уиър.

Телефонът иззвъня и Стивън се върна на стола до бюрото си. През малките часове предаваше съобщения. До девет часа Втора армия беше на хребета. В гласовете, които чуваше, звучеше въодушевление, най-накрая нещо се правеше. Експлозиите бяха колосални и използвайки методите, заимствани от канадците^[1], пехотата щурмува немските позиции. По жиците се носеше ликуване.

По обяд Стивън беше сменен. Легна на леглото си и се опита да поспи. Чуваше безмилостния обстрел по германските линии. Проклинаше съдбата си, че не може да го последва. И ако трябваше да отговори на хипотетичния въпрос на Грей, точно сега би убивал без угризения. Завиждаше на мъжете, които имаха възможността да стрелят по отчаяните врагове, да забиват щикове си в беззащитната

им плът, да заспят с картечни куршуми онези, които бяха отнели живота на приятеля му. Сега би убивал с леко сърце.

Опита се да си мисли, че победата на хълма ще бъде разплата за Уиър и ще му донесе удовлетворение, но не можеше да си го представи. Той беше просто отсъствие сега. Стивън си спомни озадаченото му открито лице, бледата му кожа, прошарена от червени капилляри, спукани от пиене; спомни си олисяващия му череп, стъписаните му невинни очи. Замисли се със съжаление за плътта му, която щеше да се върне в земята, без да е познала друго човешко тяло.

През цялата нощ и на следващия ден лежа неподвижно в леглото. Не каза нищо, когато Маунтфорд дойде и се опита да го накара да се надигне. Отказа храната, която му донесоха. Проклинаше се за последната си грубост към Уиър. Мразеше се заради себичността си, защото беше изпитвал повече съжаление към себе си, отколкото към мъртвия си приятел. Но нищо не можеше да направи. Както и всички останали се беше научил да пропъжда смъртта от мислите си, но не можеше да се пребори със самотата. И след като Уиър беше вече мъртъв, нямаше кой да го разбере. Опита се да се разплаче, но сълзите не дойдоха, за да изразят безутешната му мъка или обичта му към бедния побъркан Уиър.

На третия ден полковник Грей дойде при него.

— Най-накрая постигнахме успех — каза той. — Тунелите свършиха прекрасна работа. Имаш ли нещо против да поседна, Рейсфорд?

Стивън седеше на ръба на леглото. Беше направил опит да се изправи и да отдаде чест, когато Грей влезе, но полковникът му махна с ръка да не го прави. Посочи един стол край масата.

Грей кръстоса крака и запали лулата си.

— Фрицовете така й не разбраха откъде им дойде. Никога не съм вярвал в каналните плъхове — само копаят дупки, които врагът после укрепва. Но дори и аз трябва да призная, че този път си свършиха работата.

Продължи да говори още няколко минути за атаката, очевидно без да забелязва, че Стивън не му отговаря.

— Нашите хора бяха в резерва — продължи той. — Нямаше нужда от тях. Някои ми се сториха разочаровани. — Дръпна от лулата. — Не много обаче.

Стивън прокара ръка през рошовата си коса. Чудеше се дали някой е пратил Грей при него, или той сам беше решил да дойде.

— Станфорт — каза Грей. — Изглежда като типичен английски щабен офицер, нали? Дебел, самодоволен, зле информиран. Прощавай, Рейсфорд, нямам нищо против англичаните, както много добре знаеш. Но в неговия случай външността е измамна. Той планира всичко много внимателно. Сигурен съм, че е спасил живота на много хора при тази атака.

Стивън кимна. Слаб интерес беше започнал да прониква през мрака на скръбта му; беше като първото болезнено усещане за протичаща кръв в изтръпнал крайник.

Грей не спираше да говори и да пуши.

— Изникна един деликатен въпрос с нашите благородни френски съюзници. Те изпитват затруднения. Как да го кажа, срещу тях има брожения. Отстраняването на ослепителния генерал Нивел^[2] помогна донякъде. Петен изглежда е по-пестелив, когато се отнася до живота им, но все пак това е тревожно. Доколкото знаем, метежите са се разпространили в две трети от армията, може би една от всеки пет дивизии е сериозно засегната.

Това, което Грей говореше, заинтригува Стивън. При сходни обстоятелства френската армия се беше представяла по-добре от британската и показваше нечовешка устойчивост. Бунтовете изглеждаха немислими.

— Станфорт ще поиска ти и Маунтфорд да тръгнете с него. Срещата е напълно неофициална. Френските офицери, с които ще разговаряте, са в отпуск. Всичко е уредено по приятелска линия.

— Разбирам — каза Стивън. — Учуден съм, че е било позволено. Ние почти не се срещаме с французите.

— Точно така — отвърна Грей и се усмихна победоносно, но съдържано. Беше накарал Стивън да проговори. — Не е позволено. Това е просто обяд с приятели. И тъй като така и така съм тук, ще ти кажа, че изглеждаш ужасно. Избърсни се, изкъпи се. Съжалявам за онзи сапъор, знам, че бяхте приятели. А сега ставай.

Стивън го погледна с празни очи. В тялото му нямаше и капчица енергия. Погледът му се спря върху бледите ириси на Грей. Опита се да почерпи сила от по-възрастния мъж.

Грей смекчи тона, когато видя, че Стивън се опитва да реагира.

— Знам какво е да останеш сам, да няма с кого да споделиш. Но се налага да продължиш напред, Рейсфорд. Ще те предложи за Военен кръст за ролята ти в бойните действия при канала. Би ли искал?

Стивън отново се размърда.

— Не, в никакъв случай. Не можеш да раздаваш тенекиени ордени на едни, когато останалите отдават живота си. За бога!

Грей се усмихна отново, а на Стивън му се стори, както много пъти преди, че той му дърпа конците като на марионетка.

— Много добре. Никакви награди.

— Предложете Елис — каза Стивън — или някой друг загинал. Това може да помогне на майките им.

— Да — отвърна Грей. — Или може да разбие сърцата им.

Стивън се изправи.

— Ще се върна в щаба, за да се преоблека.

— Добре — каза Грей. — Ако сега се предадеш, ще лишиш живота му от всякакъв смисъл. Само ако продължиш напред, ще му дадеш покой.

— Нашият живот отдавна загуби смисъл. Знаете го. При Бокур.

Грей преглътна.

— Тогава го направи заради децата ни.

Стивън прекрачи схванато от землянката в летния въздух.

Когато погледна дърветата и сградите, които продължаваха да си стоят, когато вдигна очи към небето над тях, откри, че все още изпитва частица от обвързващата любов, която беше усетил в Англия. Можеше да се застави да действа, макар да се боеше, че действителността, в която съществуваше, е много крехка.

Известно време пишеше на Жан всеки ден, но след това установи, че няма какво да й каже. Тя му отговаряше с описания на живота си в Амиен и го уведомяваше какво пишат френските вестници за войната.

Заедно със Станфорт и Маунтфорд заминаха с една кола за Ара, където в един хотел се срещнаха с двама френски офицери — Лалмон и Артман. Лалмон, по-възрастният от двамата, беше пълен общителен човек. Преди войната беше работил като юрист в държавната администрация. Поръча безброй вина с обяда и изяде няколко яребици, които разкъсваше с ръце. Сосът се стичаше по брадичката му и по салфетката, която беше затъкнал в яката си. Стивън го наблюдаваше недоверчиво. По-младият офицер, Артман, беше мургав сериозен млад мъж на около двайсет години. Изражението му беше непроницаемо и не беше склонен да каже нищо, което би изложило по-висшестоящия от него.

Лалмон говореше основно за лов и природа. Стивън превеждаше на майор Станфорт, който изучаваше французина с известно подозрение. Маунтфорд, който говореше френски, го попита за духа на френската армия. Докато изтриваше соса от брадичката си, Лалмон го увери, че рядко е бил по-висок.

След обяда с помощта на Стивън, Лалмон заразпитва Станфорт за семейството му в Англия. Оказа се, че имат обща позната — възрастна французойка, родственица на съпругата на Станфорт. След това Лалмон им зададе въпроси за британската армия и как преценяват военната ситуация. Станфорт беше изненадващо откровен в отговорите си и Стивън установи, че се изкушава да го цензурира. Предположи, че все пак Станфорт знае какво прави, а и във всички случаи Маунтфорд щеше да забележи, ако имаше отклонения от плана.

Стивън, който не беше свикнал с разузнавателни операции, дори и неформални като тази, се чудеше кога ще научат за падналия френски боен дух и за степента, в която бяха засегнати армиите. Докато стана време за чая, той беше дал подробно описание на движенията на повечето дивизии в рамките на Британския експедиционен корпус и детайлна картина на деморализацията сред войниците, които само временно се бяха окуражили след успехите при Вими и Месин. Униинето им се задълбочаваше, особено при онези, които знаеха какви са перспективите, ако се предприеме голяма офанзива при Ипър.

Лалмон обърса устата си със салфетката и предложи да отидат в един бар близо до главния площад, който му бил препоръчан от приятел. Останаха до десет часа, когато Стивън беше изпратен да

търси шофьора на колата на Станфорд. Откри го да спи на задната седалка. Когато се сбогуваха с французите, вече валеше. Стивън погледна назад към Лалмон и Артман, които стояха един до друг под капещата колонада.

Посети отново Жан пред август и септември. Двамата се разходиха из града, но Стивън отклони предложението ѝ да прекарат следобеда във водните градини.

Тя му каза, че неговата апатичност я притеснява. Сякаш беше изгубил надежда и се беше пуснал по течението. Той отвърна, че това е неизбежно, след като хората в родината му се отнасят с безразличие към всичко, което те бяха изтърпели.

— Тогава бъдете силен заради мен — каза тя. — Аз не съм безразлична към случилото се с вас и приятелите ви. Не съм и нетърпелива. Ще ви чакам.

Чувстваше се окуражен от нея. Разказа ѝ какво е почувствал по време на отпуската си в Англия — там, в полето.

— Видяхте ли! — възкликна Жан. — Има Бог, има причина за всичко. Но вие трябва да сте силен.

Хвана ръката му и я стисна здраво. Той погледна бледото ѝ умолително лице.

— Направете го заради мен — повтори тя. — Върнете се, идете където ви пращат. Вие сте късметлия. Ще оцелеете.

— Чувствам се виновен, че съм оцелял, а другите са си отишли.

Той се върна в щаба на бригадата. Не искаше да е там. Искаше да е пак с мъжете в окопите.

Всичко, за което имаше сили, беше просто да съществува.

Животът му бе станал сив и вял, като светлина, която всеки миг може да угасне; беше изпълнен с тишина.

[1] По време на Първата световна война канадците разработват метода на т.нар. окопен рейд, при който малки части на пехотата превземат отделни сектори на вражеския окоп, пленяват или унищожават противника и след това с минимални човешки загуби се присъединяват към основните атакуващи сили. — Б.ред. ↑

[2] Генерал Робер Нивел, главнокомандващ френската армия по време на Първата световна война, е отстранен след неуспешно настъпление през април 1917 г., при което загиват близо 190 000 френски войници. В армията избухват бунтове, които обхващат близо половината от състава ѝ. — Б.ред. ↑

ЧАСТ ПЕТА

АНГЛИЯ, 1978 — 1979

— Някакъв напредък? — попита Елизабет по време на седмичното си посещение при Айрин.

— Като че ли не — отвърна Айрин. — Според него се е оказало по-трудно, отколкото е предполагал. Все още работи върху това, но дядо ти май добре си е замитал следите.

Бяха минали два месеца, откакто Елизабет беше дала дневника на Боб и реши, че трябва да намери други пътища към миналото. От офицерския му наръчник разбра в кой полк е служил дядо ѝ и се опита да намери щаба му.

След серия телефонни обаждания и съобщения, останали без отговор, откри, че полкът е престанал да съществува преди десет години, когато е бил слят с друг. Щабът се намираще в Бъкингамшър и в съботния следобед Елизабет тръгна с колата си натам.

Посрещнаха я подозрително. Колата ѝ беше щателно претърсена за бомби, накараха я да чака цял час, преди най-накрая при нея да дойде един млад мъж.

Беше първият войник, когото Елизабет срещаше. Изненада се колко невоенно изглежда. Държеше се като повечето чиновници или дребни държавни администратори — полковите документи били незнайно къде, трудно било да се намерят, били поверителни; нямало почти никакъв шанс.

— Виждате ли, работата е там, че дядо ми се е бил в тази война и аз бих искала да науча повече за нея — каза Елизабет. — Хората невинаги оценяват жертвите, които са правени за тях и които все още се правят от въоръжените сили. Всичко, което ми е нужно, е списък с имената на хората от неговия... батальон, рота или каквото и да е там. Сигурна съм, че такава ефективна структура като армията трябва да пази архивите си, нали?

— Убеден съм, че всичко е в ред. Просто е въпрос на достъп. И поверителност, както вече ви обясних.

Седяха в малка дървена охранителна будка край главната порта. Ефрейторът скръсти ръце. Имаше нездраво бледа кожа и къса кестенява коса.

Елизабет отново се усмихна.

— Пушите ли? — И му подаде пакет цигари през масата.

— Ще ви кажа какво да направите — отвърна той и се наведе за огънчето. — Мога да ви пусна да прегледате историята на полка. Така поне ще научите някои имена. След това можете да продължите проучването си. Разбира се, не вярвам много от тях да са още живи.

— Тогава не бива да губим време — каза Елизабет.

— Изчакайте тук. Ще трябва да отида да ви взема пропуск.

Излезе и на негово място на пост застана млад мъж с пушка, в случай че Елизабет реши да ги нападне.

Ефрейторът ѝ даде карта с безопасна игла, която тя закачи на гърдите си. След това я заведе в голяма тухлена сграда. Пусна я в някаква стая с обикновена дървена маса и два твърди стола. На Елизабет ѝ заприлича на зала за разпити. Подаде ѝ тежък том, подвързан с червена текстилна материя, застана в ъгъла и започна да я наблюдава как разгръща страница след страница.

Една от водещите фигури в историята на полка беше капитан Грей, по-късно произведен в полковник. Елизабет си записа няколко имена на един плик, който намери в чантата си. Очевидно нямаше вероятност ефрейторът да ѝ намери, да не говорим пък да ѝ разкрие някакви адреси. Тя му благодари и се върна в Лондон.

Същата вечер позвъни на Боб, за да види дали не е постигнал някакъв успех с тетрадката.

— Разполагам с няколко имена на хора, които сигурно са се били заедно с него, но нямам представа как да се свържа с тях — каза тя. — Един човек на име Грей изглежда доста важен, но сигурно е ужасно стар, ако все още е жив.

Чу как Боб подсвирна мрачно от другата страна на линията.

— Мислила ли си за справочника „Кой кой е?“. Ако този Грей е получил някакъв медал или е постигнал нещо в цивилния живот, може и да е записан там.

Елизабет намери справочник „Кой кой е?“ отпреди три години в обществената библиотека на ул. „Порчестър“ и започна да прехвърля справките за петдесет и двама души с фамилия Грей. Те се бяха

отличили в общественения живот и редица бизнес начинания, но малцина от тях бяха родени преди 1918 година. На другата страница имаше един последен Грей.

„Грей, Уилям Алън Маккензи“, прочете тя. „Старши консултант в болница «Кралица Александра», Единбург, 1932–1948. Роден на 18 септември 1887 г. в Калкута, син на Томас Маккензи Грей и Мейси Макленан; през 1920 г. се жени за Джойс Амилия Уилямс, дъщеря на д-р А.Р. Уилямс; има един син и една дъщеря. Образование: колеж «Томас Кембъл», университет «Сейнт Андрюс», бакалавърска степен по природоматематически науки от 1909 г.“

Очите ѝ се плъзнаха по изписаното със ситен шрифт, докато не стигна до „участвал в Първата световна война, 1914-1919“. Следваха още подробности. В дъното на статията беше добавен адрес и телефонен номер в Ланаркшър. Единственият проблем беше, че справочникът беше публикуван преди три години и дори тогава по изчисленията на Елизабет той трябваше да е бил на... осемдесет и осем години.

Както беше казала и на ефрейтора, нямаше време за губене. Забърза към апартамента си, за да се обади по телефона. Той звънна, преди да е стигнала до него.

— Ало.

— Аз съм.

— Какво?

— Стюарт.

— О, Стюарт. Как си?

— Добре. А ти как си?

— Ами, добре съм, благодаря. Доста съм заета. — Елизабет замълча, за да може Стюарт да ѝ каже защо се обажда. Но той мълчеше, затова тя побъбри още малко. Той продължаваше да не казва и дума, когато беше негов ред да говори. Най-накрая тя попита: — Е, има ли нещо, нали разбираш... по-конкретно?

— Не знаех, че ми трябва причина, за да ти се обадя. — Звучеше обиден. — Звъннах просто за да си поговорим.

Не за първи път ѝ се обаждаше, за да си побъбрят, а после не казваше нищо. Може би е срамежлив, помисли си Елизабет, докато му разказваше с какво се занимава. Намираще за трудно да затваря телефона на хората, без преди това поне да се престори, че скоро ще се

видят, и когато този път приключи разговора, вече беше поканила Стюарт на вечеря.

— Трябва да наминеш някой път — каза тя.

— Трябва ли? — попита той. — Кога?

— Ами... Боже! Какво ще кажеш за събота?

Нямаше значение. Харесваше го. Щеше да има време да сготви нещо. Междувременно извади плика от чантата си и започна да набира шотландския телефонен номер.

Когато пръстът ѝ се върна на нулата, си представи хладна мрачна къща в Ланаркшър, в която старовремски телефон иззвънява гръмовно върху масичката в преддверието, а един много стар мъж се надига с усилие от креслото си през няколко стаи и тръгва мъчително по коридора, за да установи, че му се обажда напълно непозната, която иска да му задава въпроси за война, в която се е бил преди шейсет години.

Беше абсурдно. Изгуби кураж и прекъсна връзката.

Отиде в кухнята и си наля джин, в който сложи три бучки лед и резен лимон. Добави няколко капки тоник, запали цигара и се върна във всекидневната.

За какво беше всичко това? Искаше да открие какво се беше случило с дядо ѝ, за да може... какво? Да разбере повече за себе си? Да може да разкаже на хипотетичните си деца за рода им? Може би беше просто каприз, но тя беше твърдо решена да го следва. Най-лошото, което можеше да се случи след този телефонен разговор, беше да се почувства засрамена. Цената не изглеждаше чак толкова плашеща.

Набра отново номера и чу позвъняване. Осем, девет, десет пъти. Четиринайсет, петнайсет. Дори и най-немощният старец вече щеше да е стигнал до...

— Ало? — Беше женски глас. Незнайно защо Елизабет се изненада.

— О, това... госпожа Грей ли е?

— На телефона. — Имаше лек единбургски акцент. Звучеше като дистанцирана и много възрастна жена. Джойс Амилия.

— Много се извинявам, че ви притеснявам. Казвам се Елизабет Бенсън. Имам доста странна молба. Дядо ми се е бил в една и съща рота със съпруга ви през Първата световна война и се опитвам да науча нещо за него.

Госпожа Грей не отговори. Елизабет се зачуди дали я е чула.

— Знам, че е много необичайно да ви моля за това — каза. — И наистина се извинявам за безпокойството. Просто не зная на кого друг да се обадя. Ало? Там ли сте?

— Да. Ще повикам съпруга си. Но трябва да сте търпелива. И говорете високо. Той е малко глух.

Елизабет усети как дланите ѝ изтръпнаха от вълнение, когато госпожа Грей остави слушалката и се чу силно тупване на бакелит върху дърво. Представи си масичката с телефона под дървеното стълбище, където винаги ставаше течение. Почака минута, после още една. Накрая чу треперлив, но силен глас.

Елизабет обясни отново молбата си. Грей не можа да я чуе, затова тя разказа всичко за трети път, като изкрещя името на дядо си.

— За какво ви е да знаете всичко това? Мили боже, беше преди много години. — Звучеше раздражен.

— Извинете, наистина не искам да ви досаждам, просто ми се иска да се свържа с някого, който го е познавал, и да разбере какъв е бил.

Грей изсумтя от другата страна на линията.

— Помните ли го? Били ли сте заедно?

— Да, помня го.

— Какъв беше?

— Какъв? Какъв? Какъв беше ли? Бог знае. Не ви трябва да се ровите в това.

— Моля ви. Наистина трябва да знам.

Грей издаде нови звуци в слушалката. Най-накрая каза:

— Тъмнокос. Висок. Май беше сирак или нещо подобно. Беше суеверен. За същия човек ли говорим?

— Не знам! — Елизабет се усети, че вика. Запита се дали госпожа Кириейдс не се наслаждава на разговора ѝ през стената. — Искам вие да ми кажете?

— Рейсфорд. Боже... — Последва ново сумтене. След това Грей продължи: — Беше странен човек. Много добре го помня. Невероятен боец. Направо изумителна смелост. Но никога не беше доволен. Нещо го тревожеше.

— Мил ли беше? Беше ли добър приятел с останалите? — попита Елизабет. Не знаеше дали задава адекватни за армията въпроси,

но за това се сецаше.

— Мил? Боже... — Грей като че ли се смееше. — Бих казал овладян.

— А беше ли... забавен?

— Забавен? Бяхме на война! Какъв необикновен въпрос.

— Но той имаше ли чувство за хумор, как мислите?

— Предполагам. Беше доста сух, дори и за шотландец като мен.

Елизабет усети, че Грей започва да си припомня и го притисна.

— Какво друго си спомняте? Разкажете ми всичко.

— Все не искаше да излиза в отпуск. Казваше, че няма дом, в който да се завърне. Обичаше Франция. Помня, че го посетих в болницата, когато беше ранен. Трябва да е било през хиляда деветстотин и петнайсега... Не, през хиляда деветстотин и шестнайсега година.

Няколко минути Грей се опитваше да уточни кога точно се е състояло въпросното посещение и накрая Елизабет прекъсна напразните му усилия.

— Нещо друго? Имаше ли някакви приятели? Някой, който го помни и би ми разказал?

— приятели? Не мисля. Не, имаше един сапър. Не си спомням името му. Беше единак.

— Но добър войник.

Линията запука, докато Грей обмисляше отговора си.

— Беше невероятен боец, но това не е същото.

Чу се гласът на госпожа Грей:

— Съжалявам, но трябва да отведа съпруга си. Не е свикнал с това и не искам да се уморява. Разбирате ли ме?

— Да — отвърна Елизабет. — Много съм благодарна и на двама ви. Надявам се, че не съм ви досадила.

— Никак даже — каза госпожа Грей. — Съпругът ми си пишеше с един човек, казваше се Бренън. Беше в дом за ветерани в Саутенд. Не е далеч от Лондон.

— Много ви благодаря. Бяхте много любезна.

— Дочуване.

И слушалката тракна.

В тишината Елизабет чу бумтенето на музиката от горния апартамент.

Шведският седан отново не успя да запали и Елизабет беше принудена да вземе влака от улица „Френчърч“. Една от новите придобивки на британските железници с вагони без коридори и плюшени оранжеви седалки. Вървеше с чаша кафе през люлеещия се вагон и премигваше, когато врялата течност плисваше изпод капачката и капеше по ръката ѝ. Когато изстина достатъчно, за да се пие, усети как вкусът ѝ започна да се смесва с миризмата на дизелови пари и цигарени фасове до такава степен, че вече беше трудно да се определи къде свършваше едното и започваше другото. Отоплението беше пуснато на максимална степен и повечето пътници бяха пред припадък, докато гледаха през прозореца как полята на Есекс се плъзгат пред очите им.

Елизабет се беше обадила на управителката на дома, а тя ѝ бе казала, че почти не си струвало да посещава Бренън, но той ще се види с нея, ако дойде. Вълнуваше се от възможността да се срещне с човек от онова време. Беше като историк, който след като е работил по чужди трудове, най-накрая е успял да се добере до оригинален източник. Представата ѝ за Бренън беше мъглява. Беше наясно, че е стар и грохнал, ако се съдеше по това, което ѝ беше казала управителката, но въпреки това си го представяше в униформа и с оръжие.

Валеше, когато слезе на гарата в Саутенд. Отвори вратата на синьо такси, спряло на гаровия площад. Колата потегли по лъсналите от влагата улици, по крайбрежието с дългия, запуснат кей и рушащи се хотели. Когато започнаха да се изкачват по хълма, шофьорът посочи към плажа, където малка лодка ловеше риба с някакво устройство, приличащо на маркуч от прахосмукачка.

Домът се помещаваше в голяма викторианска тухлена сграда, която едва се виждаше от противопожарните стълби по фасадата. Елизабет плати на шофьора и влезе вътре. Към рецепцията водеха каменни стъпала. Оттам във всички посоки тръгваха огромни коридори с високи тавани. Рецепционистката беше пълничка жена с бледозелена жилетка и очила с рогови рамки.

— Той очаква ли ви?

— Да, така мисля, говорих с управителката, госпожа Симпсън. Рецепционистката набра две цифри на телефона.

— Да. Посетител за Бренън. Добре. Да. — Остави слушалката.
— Ще дойдат да ви вземат — каза тя на Елизабет и взе списанието,

което четеше допреди това.

Елизабет погледна надолу и бръсна една троха от полата си.

Жена в униформа на медицинска сестра ѝ се представи като госпожа Симпсън.

— Вие сте за Бренън, нали? Може ли да ви видя в кабинета си за момент?

Изминаха няколко метра по коридора и влязоха в малко претоплено помещение с шкафови за документи. На стената беше окачен календар с котенце в кошница. На масата имаше саксия с хлорофитум, чиито зелено-бели листа се спускаха почти до пода.

— Не сте идвала тук преди, нали? — попита госпожа Симпсън. Беше учудващо млада, с изрусена коса и ярко червило. Изглеждаше странно в униформата си.

— Трябва да разберете, че някои от мъжете са живели тук почти през целия си живот. Това е всичко, което познават, което си спомнят. — Изправи се и извади папка от шкафа. — Да, ето. Вашият господин Бренън е приет през 1919 година. Изписан е през 1921 година. Връща се през 1923-а. И оттогава е все тук, на грижите на държавата. Няма живи близки. Сестра му е починала през 1950-а.

Елизабет пресметна, че е прекарал на това място почти шейсет години.

— Те са много неосведомени, повечето от старите обитатели. Изобщо не знаят какво се случва със света навън. Насърчаваме ги да слушат радио, да четат вестници, но те не могат да ги следят.

— И какво му е по-точно на господи Бренън?

— Ампутация — отвърна госпожа Симпсън. — Да видим. Да. Ранен е при последната офанзива през октомври 1918-а. От избухнал снаряд. Левият му крак е ампутирен в полевата болница. Връща се в Англия. Лежи в болницата в Саутхемптън. Мести се в Северен Мидълсекс, след това в Роухемптън. Приет е тук през септември 1919-а. Освен това е преживял шок от взрива. Знаете ли какво означава това?

— Психологическа травма?

— Да, така се нарича за по-благозвучно. Не е наред с главата. Някои го преодоляват, някои не успяват.

— Разбирам. И ще разбере ли коя съм? Имам предвид, ако му обясня защо съм дошла?

— Не съм сигурна, че се изразих ясно. — Спокойният глас на госпожа Симпсън стана раздразнителен. — Този човек живее в свой собствен свят. С всички е така. Няма никакъв интерес към външния свят. Не зависи от тях, разбира се. Но правим всичко за тях. Храним ги, правим им тоалет, всичко.

— Той има ли много посетители?

Госпожа Симпсън се засмя.

— Много посетители? О, боже. Последният е бил... — Направи справка в някаква папка на бюрото си. — Сестра му. През 1949-а.

Елизабет сведе поглед към ръцете си.

— А сега ако сте готова, ще ви заведа при него. Не очаквайте прекалено много.

Тръгнаха по зеления линолеум, с който беше постлан коридорът. Тухлените стени бяха облицовани с плочки до височината на кръста и се срещаха над главите им в свод, откъдето на дълги, сплетени шнурове висяха жълти крушки.

Завиха веднъж, после още веднъж, минаха покрай препълнени кошове с пране, покрай две летящи врати, от които изведнъж се понесе мирис на зеле и месен сос, над който бързо надделя обичайният за сградата дъх на дезинфектант. Пристигнаха пред една боядисана в синьо врата.

— Това е дневната — каза госпожа Симпсън и отвори вратата. Покрай стените седяха старци — някои бяха в инвалидни колички, други — в кресла, тапицирани със светлокафява мушама.

— Той е ето там, до прозореца.

Елизабет прекоси помещението, като се опитваше да не вдишва прекалено дълбоко топлия застоял въздух, който миришеше на урина. Приблужи се до дребничкия мъж в инвалидната количка, завит до кръста с одеяло.

Протегна ръка към него. Той вдигна поглед и я пое.

— Не е той — каза госпожа Симпсън от вратата. — До другия прозорец.

Елизабет пусна ръката на мъжа, усмихна се и направи още няколко крачки. В средата на пода беше постлан килим в оранжево и кафяво. Вече й се искаше да не беше идвала.

Дребният мъж в инвалидната количка беше като птица, кацнала на клон. Носеше дебели очила, залепени от едната страна с тиксо.

Елизабет видя зад стъклата сините му очи.

Протегна ръка. Той не помръдна, затова тя взе дланта му от скута и я стисна.

Чувстваше се неудобно, като натрапница. Защо, по дяволите, беше дошла? Заради суета, за да научи за въображаемото минало на семейството си, по някаква глупава прищявка. Дръпна един стол и отново хвана ръката на Бренън.

— Казвам се Елизабет Бенсън. Дойдох ви на посещение. Вие ли сте господин Бренън?

Сините му воднисти очи се завъртяха изненадано. Тя усети как стисна ръката ѝ. Имаше малка глава. Косата му не беше толкова побеляла, колкото обезцветена. Беше мръсна и полепнала по черепа му.

Тя се опита да си издърпа ръката, но усети, че той се опитва да я задържи, затова я остави в дланта му и приближи стола си към него.

— Дойдох да ви видя. Дойдох да ви видя, защото мисля, че сте познавали дядо ми. Стивън Рейсфорд. Било е през войната. Помните ли го?

Бренън не отговори. Елизабет се взря в него. Носеше вълнена риза на райета, закопчана догоре, но без вратовръзка, и ръчно плетена кафява жилетка. Заради липсващия му крак изглеждаше много дребен. Тя се запита колко ли тежи.

— Помните ли войната? Помните ли изобщо онези дни?

Очите на Бренън все още бяха пълни с изненада. Очевидно не разбираше какво се случва.

— Да ви поговоря ли минута-две? Или просто да поседим и да помълчим?

Той продължаваше да не отговаря, затова Елизабет му се усмихна и сложи другата си ръка върху неговата. Тръсна глава, за да отметне падналия върху лицето ѝ кичур обратно зад ухото.

Бренън заговори. Имаше тъничък глас като на момиче. Той излизаше през гъстите храчки, които Елизабет чуваше да се движат в гърдите му; на всеки няколко думи си поемаше пресекливо дъх.

— Такива фойерверки. Всички бяхме там, цялата улица. Имаше танци. Бяхме навън цяла нощ. Аз и Барбара. Сестра ми. Тя падна. Когато угасиха тока. Трябваше да го прибира всяка вечер. Падна от стълбата.

— Сестра ви е паднала от стълба?

— Имаше една песен, която всички пеехме. — Той си пое по-дълбоко дъх и се опита да запее.

— А помните ли нещо от войната? Можете ли да ми разкажете за дядо ми?

— Беше при вдигането на обсадата при Мафикенг^[1]. Даваха ни толкова лош чай. Не мога да го ям. Помия. Беше заради онзи проклет Хитлер. — Тя усети, че ръката му е топла.

Внесоха в помещението количка с чай, която затрака към обитателите на дома.

— Добре, Том. Значи имаш посетител, а? — избоботи жената, която буташе количката. — Какво правиш с такова хубаво момиче? Май пак си почнал със старите номера. Ах, ти, палавнико. Ще ти го оставя тук, става ли? — И тя сложи чашата чай на малката масичка до лакътя на Бренън. — Никога не го пие — каза тя на Елизабет. — Ти искаш ли чай, скъпа?

— Да, благодаря.

Количката продължи да трака по пътя си, а Елизабет отпи от чая. Усети как вътрешностите ѝ се разбунтуваха срещу необичайния вкус и бързо върна чашата върху чинийката.

Огледа се из помещението. В душната му атмосфера седяха около двајсетина мъже. Никой от тях не говореше, само един слушаше малък радиоапарат. Всичките се вираха пред себе си. Елизабет се опита да си представи какво ли е да прекараш шейсет години на такова място, където нищо не отличаваше един ден от друг.

Бренън отново заговори, скачайки от един произволен спомен на друг. Докато го слушаше, Елизабет осъзна, че той всеки път вярва, че се намира във времето, за което говореше; за него то се превръщаше в настояще. Повечето му спомени като че ли идваха от границата между двата века или от началото на 40-те години и германските бомбардировки над Лондон.

Отново му каза името на дядо си; ако не реагираше, щеше да го остави на мира и да спре да се рови из неща, които не бяха нейна работа.

— Брат ми. Върнах го както трябва. Винаги се грижех за него.

— Брат ви? И той ли беше на фронта? Заедно ли се биехте? А дядо ми? Капитан Рейсфорд?

Гласът на Бренън се надигна от гърлото му.

— Всички го мислехме за луд. И онзи сапъор с него. Моят приятел Дъглъс казваше: „Този човек е странен“. Но той го държа, докато умираше. Те всички бяха луди. Дори Прайс, сержантът. В деня, когато всичко свърши, побягна без дрехи. Прибраха го в лудница. Все ми носят от този чай. Казвам им, че не го искам. Брат ми е добър с мене обаче. А и лови хубави риби. Много хубави риби. Трябваше да видиш фойерверките. Цялата улица танцуваше.

Представата му за време отново се скъса, но Елизабет беше развълнувана от чутото. Трябваше да извърне очи от Бренън към килима в оранжево и кафяво.

Не казаното от Бренън имаше значение. Беше ѝ разказал, че дядо ѝ е бил странен, каквото и да означаваше това в подобен контекст; че всички мислели него и някакъв негов приятел за луди, че е утешавал умиращ човек, макар това последното да не ѝ беше много ясно. Но тя нямаше желание да го кара да ѝ обясни. Дори умът му да беше достатъчно бистър и да беше в състояние да го направи, за нея това пак нямаше да има значение. Не казаното от Бренън беше важно; а фактът, че някаква нечленоразделна част от него си спомняше. Слушайки тънкия глас, излизащ от дребното му осакатено тяло, тя беше успяла да запази веригата на събитията цяла.

Изпитваше огромна нежност към него, стискаше ръката му, докато откъслечните му спомени се връщаха. След още десет минути стана да си върви.

Целуна го по бузата и прекоси с бързи стъпки мрачното помещение. Каза, че ако той иска, пак ще го посети, но не би понесла отново гледката на малкото му тяло в количката, на която бе прикован от шейсет години.

Излезе извън високите викториански стени и затича към морето. Застана на крайбрежното шосе, вдишваше дълбоко соления въздух под дъжда и забиваше нокти в дланите си. Беше спасила една важна връзка, бе успяла в малката си мисия; но това, което не можеше да направи и което я караше да ругае и да стиска ръцете си до кръв, бе да възстанови живота на горкия Бренън и да се отърве от съжалението за миналото.

[1] Град в ЮАР. По време на Втората англо-бурска война разположеният там британски гарнизон е обсаден от бурите. Обсадата

продължава 217 дни — от октомври 1899 до май 1900 г., и вдигането ѝ се смята за една от решаващите победи на британците. — Б.ред. ↑

— За теб е — каза Ерик и унило подаде на Елизабет телефонната слушалка с увит около нея кабел. — Някакъв мъж.

— Мъж ли? — попита Елизабет. — Ерик, толкова си конкретен. — Беше Робърт. Наложило му се неочаквано да пътува до Лондон тази вечер и се чудел дали не би искала да му гостува в неговия апартамент.

— Съжалявам, че не можах да те предупредя по-рано — каза той, — но току-що и аз научих. Предполагам, че не си свободна.

Елизабет смяташе да ходи на кино и след това на парти някъде в южен Лондон.

— Разбира се, че съм свободна — каза тя. — Да дойда ли към осем?

— Ще се видим тогава. Да не излизаме, а? Ще купя храна за вкъщи.

— Не се тревожи. Аз ще взема — отвърна тя малко рязко, защото имаше опит с пазаруването на Робърт.

След като отмени другите си ангажименти, отиде в стаята на Ерик, за да види дали може да му помогне с нещо.

— Е — каза той с такъв тон, че един сантиметър пепел от цигарата му се откърти върху предницата на пуловера му, — странстващият рицар идва на посещение.

— Бих искала да не ми подслушваш разговорите.

— И как да стане, като използваш офиса за център на личния си живот?

— То пък един личен живот! Един мъж веднъж месечно. Можеше и да е по-зле. Горе главата, Ерик. Ще те черпя обяд.

Ерик въздъхна.

— Добре. Но няма да ходим при Лука. Писна ми от този човек. Едни и същи сандвичи всеки ден. Мисля, че просто маже нов пласт пастет от сардини върху вече наличните. Най-долният слой сигурно е откогато е дошъл в Лондон през 1955 година.

— Откъде знаеш, че тогава е дошъл?

— Ние, емигрантите, се държим един за друг. Боим се от гадната ви полиция и правилата на вътрешното ви министерство. Важно е коя година си пристигнал.

— Вътрешното министерство да не провежда курсове как да си направиш заведение за сандвичи? Имам предвид, че всички тези италианци от различните краища на страната им са израснали с

прекрасна храна, а идват тук и почват да предлагат една и съща майонеза, пастет от сардини и застояли хлебчета, едно и също кафе, миришещо на жельди, а в Италия то е истински еликсир. Да не би имиграционните власти да ги инструктират?

— Нямах никакво уважение към бедните изгнаници, нали? Внимавай или ще поискам да ме заведеш в най-добрия ресторант в Лондон.

— Където кажеш, Ерик. За мен ще е удоволствие.

— Мили боже, този мъж наистина ти вдига настроението. Все едно натиска копчета по теб. Като плъховете на Скинър си.

— Да нямах предвид кучетата на Павлов?

— Не, сега съм англосаксонец. Предпочитам Скинър. Захващай се за работа. Ще дойда при теб в един, нито минута по-рано.

Ерик беше напълно прав, помисли си Елизабет, когато се върна на бюрото си. Робърт позвъни; тя подскочи. Гласът му я направи щастлива. Но по-добре беше да имаш някакъв източник на щастие, отколкото никакъв, нали? Беше го притискала, беше се опитвала да го накара да промени решението си; беше анализирала собствените си чувства и предполагала какви са неговите; беше направила всичко, за да го накара да напусне жена си, но нищо не се беше променило. Тя се беше примирила, че не бива да мисли за бъдещето. Сериозните разговори и съзливите раздели скоро пак щяха да се върнат.

Робърт имаше малък апартамент на последния етаж в една сграда на пресечка на ул. „Фулъм“. Докато чакаше Елизабет, той се опита да премахне следите от семейния си живот, макар да му беше трудно да го заличи напълно. Жилището имаше отворена кухня, отделена от малката всекидневна само с бамбукова завеса. На дървения бюфет между двете помещения стояха две бутилки от кианти със забити в тях червени свещи, които напомняха атмосферата на бистро в Челси от шейсетте години, както често отбелязваше Елизабет. Не можеше да бъдат изхвърлени, защото дъщерята на Робърт ги харесваше.

В гардероба висяха половин дузина от роклите на жена му, а в шкафчето в банята имаше нейни гримове.

Можеше поне да махне снимките ѝ от библиотеката и да ги прибере под покривките за маса в чекмеджето. Всеки път, когато го правеше, изпитваше суеверна вина, сякаш пронизваше вуду кукла. Не ѝ желаше нищо лошо; признаваше нейната всеотдайност и щедростта ѝ, които като че ли на самия него му липсваха, но не можеше да се спре да се вижда с Елизабет.

Много от колегите му предполагаха, че това е удобен модел, повърхностна връзка, каквато повечето от тях имаха. Робърт знаеше, че Елизабет си мислеше същото, колкото и да се опитваше да я убеди в обратното. Когато протестираше, че не е такъв човек, тя му се смееше. Преди да срещне Елизабет, беше изневерявал на жена си само веднъж, в една нещастна нощ. Опитваше се да ѝ обясни, че с нея е различно. Смяташе, че се е оженил за неподходяща жена. Не искаше да си извоюва някаква измислена свобода, просто искаше да бъде с Елизабет. Отначало беше пристрастен към нея физически; само седмица без тялото ѝ и той ставаше разсеян и раздразнителен. След това го заинтригува ироничната ѝ самоувереност. Ако я използваше само за забавление, както тя понякога твърдеше, защо тогава не изпитваше само удоволствие? Защо в това, което колегите му непрекъснато намекваха, че е тъй приятно, имаше толкова много болка?

Докато оправяше възглавниците, я чу да звъни на домофона.

— Какво, по дяволите, е това? — попита Елизабет и побутна с пръст пуловера му.

— Имах време да си сваля костюма и да се преоблека, така че...

— Откъде го имаш?

— Купих го този следобед. Реших, че е време да вляза в крак с модата.

— Като начало можеш да се отървеш от него. А това чарлстон ли е? Робърт, моля те.

— Всички мъже в Европа ходят с леко разкроени крачоли. Няма никакви други по магазините.

Тя отиде до спалнята и намери някакви стари джинси и поприличен пуловер. Робърт се правеше, че възразява, когато тя се опитваше да се грижи за него, но дълбоко в себе си беше доволен. Възхищаваше се от познанията ѝ и беше поласкан, че достатъчно я беше грижа за него, та да му дава съвети.

Вече нормално облечен, той приготви питиета и прегърна Елизабет през раменете, докато тя приготвяше храната, която бе донесла. Това време обичаше най-много — когато всичко беше очакване и вечерта все още не беше започнала.

Докато ядяха, той ѝ разказа за работата си и за хората, с които се беше срещал покрай нея. Елизабет го насърчаваше да говори, като му задаваше въпроси. Бояше се да не ѝ досади, но тя очевидно обичаше ироничния начин, по който той описваше срещите и деловите вечери, на които беше присъствал.

Успяха да прекарат вечерта и нощта в интимна хармония, без да обсъждат трудните решения, които ги очакваха. Робърт беше доволен, Елизабет — също. Когато тя си тръгна с лека стъпка на сутринта, изглеждаше щастлива.

В събота следобед се обади Франсоаз, за да каже, че е намерила още двайсет тетрадки на тавана. Елизабет веднага отиде до дома ѝ, за да ги вземе. За тази вечер нямаше никакви планове, затова си взе дълга вана, не си направи труда да приготвя вечеря, а се зае с тетрадките, за да види дали няма да успее там, където Боб се беше провалил.

Запали камината във всекидневната и стаята се затопли, докато тя беше в банята. Запита се дали има закон, който да забранява на газовата компания да стачкува. Почти всички други бяха решили да го направят едновременно през зимата. Ако спреше подаването на газ, дали армията щеше да поеме доставките? Винаги можеше да отиде да поживее при майка си, която се отопляваше с нафта, макар че щеше да се наложи да вземе и госпожа Кириейди със себе си, защото жената нямаше да издържи и един ден на студа...

Елизабет отново се върна към тетрадките. Сви се по халат на дивана и отвори първата. От вътрешната страна на корицата имаше дата — 1915 г. Беше установила, че всички дати са от периода между 1915 и 1917 година. Тетрадката, която беше дала на Боб, беше от 1918 година. Тук-там имаше и редове на английски. „Върнах се в щаба в десет. Все още няма вести от Грей за атаката.“ Елизабет се развълнува, когато видя името „Грей“. Отново се беше докоснала до миналото. То беше престанало да бъде история и се беше превърнало в преживяване.

Прелисти страниците напосоки. По всичко личеше, че записките са водени редовно, макар да забеляза, че след един дълъг пасаж от 30 юни 1916 година не беше написано нищо цели два месеца. Дали не се беше случило нещо?

Намести очилата си за четене и взе друга тетрадка. На вратата се позвъни.

Тя отиде раздразнена в коридора и натисна копчето на домофона?

— Да? — попита рязко.

Чу се пукане и съскане.

— Аз съм.

— Кой?

— Стюарт, разбира се. Навън е адски студ.

Елизабет онемя. Стюарт. Боже! Беше го поканила на гости.

— Качи се. Аз просто... бях в банята. Заповядай. — Натисна бутона за отваряне на външната врата и остави тази към апартамента

си откряхната, след което се втурна към спалнята. Свали си очилата, махна гребените от косата си и омота халата по-плътно около себе си. Чу го да чука на отворената врата. Сигурно е тичал по стълбите.

Тя се извини.

— Съжалявам, малко съм закъсняла.

— Хм — отвърна той. — И на мен ми се стори, че на стълбището не мирише на нищо интригуващо.

— Заповядай, влизай. Извинявай, че е толкова разхвърляно. — Тетрадките лежаха отворени по целия под; чашата ѝ от сутрешното кафе все още беше на масата. Само дето не беше наредила дрехите си да съхнат пред камината, иначе всичко показваше, че не очаква никого.

Стюарт сякаш не забеляза.

— Донесох ти това — каза той и ѝ подаде бутилка вино. Тя го разопакова.

— Чудесно — отвърна тя. — Мускаде. Много ли е специално? Нищо не разбирам от вина.

— Мисля, че ще ти се стори доста добро.

— Извини ме, докато се облека. Съжалявам за целия този хаос. Налей си питие отгук.

Елизабет ругаеше под носа си през цялото време, докато се обличаше. Навлече една тъмносиня вълнена пола до коляното, която беше купила съвсем скоро, вълнен клин и ботуши. Замисли се за блузата. Не искаше да изглежда прекалено размъкната, но пък, от друга страна, щеше да ѝ се наложи да излезе в мразовитата вечер, за да купи храна. Извади от скрина едно поло, а от гардероба — старо кожено сако. Нямаше време за грим. Стюарт трябваше да я изтърпи натюр. Ужасно хрумване, промърмори тя, докато си решише косата. Линдзи, която я смяташе за много изискана, дори не би си представила, че е възможно да ѝ се случи нещо такова. Докато крачеше към всекидневната, си сложи набързо чифт червени обеци.

— О, какво преобразяване. Великолепно. Да...

— Виж, току-що осъзнах, че съм забравила да купя паста. Нали ще вечеряме паста, а аз забравих да взема. Можеш ли да повярваш? Така че ще изляза за малко. Искаш ли да ти купя нещо? Цигари? Пусни си телевизора. Изпий още едно питие. Няма да се бавя.

Измъкна се, преди Стюарт да успее да я спре. Затича към супермаркета на ул. „Прейд“ и набързо напазарува всичко необходимо

за приготвянето на бърза вечеря. Вкъщи имаше още вино, ако бутилката на Стюарт се окажеше недостатъчна и за двама им. Беше червено вино, донесено ѝ от Робърт. Не беше сигурна дали Стюарт ще го одобри, но пазарската ѝ чанта вече изглеждаше подозрително пълна.

— Реших да купя и други неща, след като така и така ходих до там — обясни тя, докато влизаше запъхтяна в кухнята. Наля си малко джин и започна да готви.

— Какво е това? — попита Стюарт, застанал на вратата и протегнал ръка към нея. — Прилича ми на катарама от колан.

Елизабет я взе.

— „Gott mit uns“ — прочете тя буквите на нея.

— Означава „Бог с нас“ — преведе Стюарт. — Намерих я на килима.

— Купих я от един антиквариат — каза Елизабет. Сигурно беше изпаднала от някоя от тетрадките, но тя не искаше да говори за това.

След като сервира вечерята на масата, тя започна да се отпуска. Стюарт, изглежда, нямаше нищо против хаоса наоколо, дори почти не го забелязваше. Направи ѝ комплименти за храната и сам пое отговорност за виното, като се стараеше чашите винаги да са пълни.

— Е, разкажи ми за себе си, Елизабет Бенсън — каза той и се облегна назад.

— Мисля, че вече го направих. И сега, и предишния път. Мисля, че дадох своята дан. Сега ти ми разкажи повече за работата си. Консултант си по маркетинг, нали така?

— Точно така, да.

— Какво значи това?

— Колко дълго е парче канап?

— Знаеш какво имам предвид. Хората идват при теб и те питат как да си продават продуктите — това ли правиш?

— Това е част от работата ми. Но е доста по-сложно.

— Е, разкажи. Сигурна съм, че ще успея да разбера.

— Занимаваме се с развитие на бизнес умения. Предпочитаме да се наричаме полезни надзиратели. Държим връзка с ключове за всякакви случаи. Те отключват потенциала за бизнес. Учим хората как да ги използват, кой ключ пасва в ключалката. Но преди всичко трябва да ги научим да задават правилните въпроси.

— Разбирам — каза Елизабет с леко колебание. — Значи давате съвети, продажбите се увеличават, а вие прибирате процент. Така ли е?

— По-скоро показваме как всяка част от бизнеса е свързана с останалите компоненти. Да предположим, че ти се занимаваш с развойна дейност, а господин Х е в продажбите. Ако не задаваш правилните въпроси, двамата може да теглите в различни посоки. Винаги съм казвал, че основната ни цел е да научим хората как да нямат нужда от нас.

— И как разбирам, че вече нямам нужда от вас?

— Много добър въпрос.

— Дали е един от тези, които би ме научил да задавам? — Елизабет усети как ъгълчето на устата ѝ започва да се повдига и се опита да го спре.

— Не е толкова просто.

— И аз така предполагам. Както и да е. Мислех си, че си музикант.

Стюарт прокара ръка през косата си и си оправи очилата.

— Наистина съм музикант — отвърна той. — Просто не си изкарвам парите с това. Ти не печелиш от готвене, но въпреки това си готвачка, нали? Разбираш ли?

— Мисля, че да. Между другото, много добре свириш на пиано.

— Благодаря.

— Боя се, че имам само сладолед. Мислех да приготвя нещо, но не ми остана време. Нали нямаш нищо против?

Докато приготвяше кафето в кухнята и се опитваше да загребе замръзналия сладолед от кутията, без да счупи лъжицата, не за първи път я връхлетя мисълта колко повърхностен беше животът ѝ.

На приливи и отливи минаваха тривиални кризи; несигурен паричен поток, малки победи, спорадичен секс, прекалено много цигари; пропуснати крайни срокове, които накрая се оказваха без значение; спорове, нови дрехи, пристъпи на алтруизъм и искрена решимост да се заеме с важните неща. И най-същественният аспект от всички епизоди в живота ѝ можеше да се изрази с думите „оказа се, че няма значение“. Макар да беше общо взето доволна от онова, което беше постигнала, непрекъснато имаше усещането, че всичко, което прави, е лесно и незначително и това я вбесяваше. Замисли се за Том Бренън, който беше познавал само живот или смъртта, а след това

смъртта в живота. Нейното поколение беше лишено от всякаква енергия.

Занесе кафето и сладоледа във всекидневната. Стюарт беше пуснал музика, концерт за пиано на Бетовен, и слушаше със затворени очи.

Елизабет се усмихна, докато слагаше сладоледа му пред него. Още не беше сигурна какво да мисли за Стюарт. Беше впечатлена от изпълнението му на пианото и поласкана от вниманието му, но част от нея все още не беше убедена докрай.

Седяха на дивана и той ѝ обясняваше все още със затворени очи каква е конструкцията на произведението и къде според него солистът греши.

Когато записът свърши, Елизабет понечи да стане да пусне друг, но Стюарт я хвана за ръката и я дръпна обратно на дивана.

— Седни, Лиз. Трябва да те питам нещо.

— Моля?

— Искам да ме изслушаш внимателно. Не знам какво ще си помислиш за мен и не съм сигурен дали това има голямо значение. Ще ти разкажа една приказка.

Елизабет се опита да го прекъсне, но той вдигна ръка, за да я накара да замълчи.

— Имало едно време много привлекателно момиче. То имало тълпи от приятели, прекрасна работа, апартамент в града и всички му завиждали. Но времето си вървяло, приятелите на момичето се изпоженили и родили деца, а то се превърнало в много привлекателна жена. Но не се омъжила. Колкото повече възрастта ѝ напредвала, толкова повече тя се преструвала, че това няма значение за нея, но и толкова по-дълбоко копнеела за съпруг и деца. Част от проблема била, че колкото повече се преструвала, толкова повече плашела мъжете. Защо те, бедните същества, ѝ вярвали, когато казвала, че е щастлива.

Елизабет сведе очи към пода. Някакво нездраво любопитство се бореше с неудобството, което течеше на вълни по гръбначния ѝ стълб. Стюарт не показваше никакви признаци на дискомфорт. Гледаше право пред себе си.

— Но един ден срещнала мъж, който никак не бил уплашен. Той бил мил с нея, забавен и приятелски настроен. И когато се замислила,

дълбоко в себе си осъзнала, че винаги е искала това. И те се преселили в провинцията, тя родила много деца и всички заживели щастливо.

Елизабет преглътна.

— И?

Стюарт се обърна с лице към нея.

— Моля те да се омъжиш за мен. Знам, че е малко необичайно. Това е само третата ни среща и аз дори не съм положил усилия да те съблазня. Но съм толкова старомоден. Ти си необикновена жена. Мисля, че ако приемеш предложението ми, ще откриеш, че и аз съм необикновен мъж.

Елизабет стана. Запали цигара и изломоти, докато дърпаше от дима:

— Много мило от твоя страна. Поласкана съм от мисълта, но се боя, че си сбъркал човека. Имам приятел. Аз...

— Той е женен, нали? Нека позная. Виждаш го веднъж в месеца за един бърз секс, последван от съзливо сбогуване. Той ти казва, че ще напусне жена си, но всички знаем, че няма да го направи, нали? Това ли искаш? Това ли е бъдещето ти.

Гласът на Елизабет стана леден.

— Не бива да говориш по този начин за хора, които не познаваш.

Стюарт се изправи и разпери ръце.

— Хайде, и двамата сме големи хора, и двамата сме наясно със ситуацията. Извинявай, ако съм се натрапил в личната ти драма, но това е много важен въпрос. Имам пари. Това споменах ли го? Или е заради секса? Искаш ли да ме пробваш?

— Моля!?

— Е, поне ми отдай заслуженото, задето не се опитах да те прельстя.

— И какво, по дяволите, ти дава право да мислиш, че би успял?

Стюарт сви двусмислено рамене.

— Извинявай, Лиз. Отидох прекалено далеч. Ще те оставям. Да кажем, че посях семенцето. А ти ми направи услугата да го поливаш от време на време. Помисли си за това, което ти казах.

Взе си палтото от закачалката в коридора и се върна в стаята.

— Благодаря за прекрасната вечер — каза той. — И нали ще поливаш семенцето?

— Няма да забравя. Със сигурност няма да забравя.

— Добре. — Той се усмихна и я целуна по челото, след това си тръгна, без да чака да го изпрати.

Няколко дни Елизабет беше в шок. Като се замислеше, самонадеяните думи на Стюарт ѝ приличаха на нежелана физическа близост; сякаш я бе насиллил.

Разхождаше се дълго из Хайд парк и вдишваше дълбоко студения януарски въздух. Работеше до късно в офиса. Купи си две книги за войната, в която беше участвал дядо ѝ, и ги прочете. Взе решения за новата година. Щеше да пуши по-малко, да посещава Том Бренън веднъж на две седмици, стига той да нямаше нищо против, а ако имаше, щеше да посещава някой друг от неговото поколение. Някак си щеше да върне дълга си; щеше да затвори кръга.

По време на първата си визита при Том Бренън през новата година се надяваше да научи нещо повече за дядо си. Вече беше достатъчно наясно с психическото му състояние, за да очаква някакви дълги разкази или дори анекдоти, но се надяваше все да спомене нещо.

Този път се беше облякла по-леко, защото знаеше колко силно е парното отопление в дневната. Като си спомни за оплакванията му от храната, се сети да му занесе кейка, който майка ѝ беше опекла. Докато го опаковаше, беше поразена от усещането, че приготвя колет до мъж в окопите. Взе и половин бутилка уиски; поне това беше нещо, което едва ли са му пращали от къщи. Макар да се чувстваше засрамена, сложи и две пакетчета против молци в носната си кърпа, за да може да ги приближи до лицето си и да вдишва камфора вместо миризмата на урина.

Той беше на същото място до прозореца. Остави я да му хване ръката и двамата седяха доволни един до друг. Елизабет го попита какво е правил през последните няколко седмици, както и в годините преди това. Отговорите му нямаха никаква връзка с въпросите ѝ. Говореше за някаква вечер в Мафикенг, за сестра си по време на спирането на тока и как била паднала от стълбата. Каза ѝ, че не харесва храната, която му дават.

От време на време забелязваше, че някои от въпросите ѝ достигат до съзнанието му, защото очите му ставаха тревожни зад дебелите лещи на очилата му. Изломотваше нещо, след което или замълчаваше, или подхващаше някоя от неговите си истории. Елизабет започна да подозира, че вече е чула по-голямата част от репертоара му.

Този път не го притискаше да говори за дядо ѝ. Беше направила първата жива връзка. Ако той имаше какво още да ѝ каже, то щеше да

изплува, когато му дойде времето; даже беше по-вероятно да се случи, когато свикнеш с посещенията ѝ.

Остави му кейка и уискито и каза, че ще дойде пак след две седмици. На вратата се размина с управителката, госпожа Симпсън.

— Не мислех, че ще ви видим отново — каза тя. — Някакъв успех?

— Ами... не точно. Не знам дали му е приятно да ме вижда. Но на мен ми хареса да го виждам. Оставих му някои неща. Позволено ли е?

— Зависи какво.

Елизабет имаше чувството, че уискито е забранено. Затова си тръгна, преди да стане свидетел на конфискацията му.

Същата вечер у дома си тя направи някои изчисления. Беше задача, която все отлагаше, защото се боеше от резултата. С помощта на календара от миналата година успя да установи кога е бил последният ѝ цикъл. Със сигурност беше неразположена на шести декември, защото помнеше, че закъсня за обяда, планиран за този ден, тъй като ѝ се наложи да се отбие до аптеката. А сега беше 21 януари. Не си беше записала кога е виждала Робърт за последен път, но трябваше да е било седмица преди Коледа. Помнеше, че магазините бяха украсени. Всъщност той се бе прибрал за ваканцията ден по-рано и така беше успял да намери време и за нея. На другия ден тя трябваше да ходи на работа, значи е било през седмицата. Кръгът от възможности се стесни до 21-ви или 22-ри. Точно по средата на месечния ѝ цикъл, а това като че ли беше най-опасното време. Опита се да си спомни дали бяха взели предпазни мерки. Тя беше пила противозачатъчни в продължение на четири години и лекарят ѝ я бе посъветвал да ги спре. След това използваша най-различни други средства. И двамата внимаваха, даже тя смяташе, че Робърт я пази прекалено невротично.

На следващата сутрин си купи тест за бременност от аптеката на „Крейвън Роуд“. Беше плоско правоъгълно парче пластмаса с две прозорчета. Занесе го в банята и пет минути по-късно, както пишеше в указанията, погледна прозорчетата. Не беше просто положителен, той кипеше от живот.

През деня чувствата ѝ се колебаеха между радост и отчаяние. На два пъти тръгна да споделя с Айрин тайната си, но и двата пъти дискретността ѝ я накара да смени темата. Излезе да обядва сама и усети, че докато се храни, очите ѝ преливат от сълзи. Вече изпитваше абсурдна страст към невидимото нещо вътре в нея.

Вечерта се обади на Робърт. Той не вдигна, но тя остави съобщение на новопридобития му телефонен секретар да ѝ позвъни. Изтича в банята и се потопи във водата. Взираше се в корема си и се чудеше какви ли микроскопични процеси текат там. Боеше се от физическата промяна, притесняваше се какво ще кажат хората; но тревогите ѝ бяха заглушени от радостта. Телефонът ѝ иззвъня и тя скочи от ваната и отиде, цялата капеща, да го вдигне.

Беше Боб.

— Разгадах кода — каза той. — Извинявай, че толкова се забавих. Оказа се наистина лесно, след като разбереш как е работил умът на стария чудак. Гръцки букви, френски език и някои лични шифри. Елементарно, драги ми Уотсън. Не мога да се закълна, че съм разгадал правилно всички имена, разбира се. Отбелязал съм неразбираемите пасажи. Но пъзелът се нареди.

След като преодоля разочарованието си, че не е Робърт, Елизабет каза:

— Това е чудесно, Боб. Много ти благодаря. Кога мога да взема тетрадката?

— Ела през уикенда, ако искаш. Пуснах ти няколко страници по пощата тази сутрин. Превел съм само последните две, защото първо тях разгадах. Трябва да пристигнат при теб сутринта, ако пощите не стачкуват. Но никога не се знае, нали?

— Така си е. Е, ще ги чакам с нетърпение утре.

— Да — отвърна Боб. — Малко са мрачни, ще видиш. Преди това си налей питие.

— Познаваш ме, Боб. И отново благодаря.

Робърт звънна чак след полунощ, когато Елизабет вече беше заспала. Тя му каза веднага, че чака бебе. Беше толкова сънена, че не можа да му поднесе новината внимателно, както бе възнамерявала.

— Няма да казвам на никого кой е бащата. Това може да се запази в тайна — каза тя.

Робърт беше в шок.

— Надявах се да звучиш малко по-щастливо — каза тя.

— Дай ми време — отвърна той. — Радвам се за теб и с времето ще започна да се радвам и за себе си и детето. Просто ми дай време да свикна.

— Добре — каза Елизабет. — Обичам те.

Следващият ден беше събота и сутринта пристигна пратката от Боб.

Елизабет я остави настрана, докато закуси, след това внимателно я отвори. Боб беше използвал повторно стар кафяв плик от каталог или алманах, като беше залепил бял етикет с името и адреса ѝ върху собствените си данни.

Вътре имаше два големи шумящи листа. Елизабет беше много развълнувана. В мига, в който видя черното мастило и прецизния почерк на Боб, разбра, че беше намерила онова, което търсеше.

Грубият старчески глас на Грей по телефона от Ланаркшър беше добро попадение; искрицата спомен сред хаоса в главата на Бренън беше вълнуваща. Но най-накрая имаше това, което искаше — миналото оживя в тънките като паяжина букви в леко треперещата ѝ ръка. Тя зачете:

Не знам как преминават дните. Гневът и кръвта вече ги няма. Седим и четем. Винаги има някой, който спи, друг се разхожда. Носят ни храна. Не четем истински книги, само списания. Някой яде. Все има хора, които отсъстват или не се знае къде са.

Откакто Уиър[?] умря, нямам много връзка с действителността. Вече съм в пустошта отвъд страха. Най-накрая за мен времето се срути. Тази сутрин получих писмо от Жан. Каза, че са минали два месеца от срещата ни.

Пристигащите от Англия са като емисари от непозната страна. Не мога да си представя как изглежда мирът. Изобщо не знам как живеят хората там.

Единственото, което понякога ни изважда от този транс, са спомените за загиналите. В очите на някой новобранец зървам погледа на Дъгълс или [някакво име, може би Рийв?]. Въображението ми ме сковава. Представям си как черепът на онзи мъж се отвори, когато се наведе към приятеля си в онази лятна утрин. Вчера един свързочник дойде да говори с мен и жестовете му ми напомниха за У. Видях го ясно, не проснат в калта както последния път, а как излиза от дупката в земята с див поглед.

Образът му остана в ума ми само за миг, след това се разпръсна и ми се изплъзна.

Утре ме викат при Грей. Вероятно и той се чувства така.

Не се отнасяме надменно към вражеския огън, но вече нямаме сили да се страхуваме. Снарядите падат по нашите позиции, а ние не спираме да си говорим. Все още има кръв, но никой не я вижда. Край мястото, откъдето мъжете взимаха чая си от готвача, лежеше момче без крака. Всички го прескачаха.

Опитах се да се съпротивлявам на пропадането си в нереалния свят, но нямам сили. Уморен съм. Вече душата ми е уморена.

Много пъти съм лежал и съм копнял за смъртта. Чувствам се човек без стойност. Изпитвам вина, че съм оцелял. Смъртта не идва и аз съм затворник на вечното настояще, през което се нося по течението.

Не знам с какво съм заслужил това съществуване. Не знам какво е направил всеки от нас, та да изместим света в тази неестествена орбита. Дойдохме тук уж за няколко месеца.

Децата и бъдещите поколения никога няма да научат какво ни е било. Няма да го разберат.

Когато всичко свърши, ние ще се смесим тихо с живите и няма да им казваме.

Ще говорим, ще спим и ще си вършим работата като човешки същества.

Ще запечатаме видяното в тишината на сърцата си и
никакви думи няма да ни докоснат.

ЧАСТ ШЕСТА

ФРАНЦИЯ, 1918

Стивън остави писалката и тетрадката си. Беше нощ. Хълмовете над селото бяха облени от лунна светлина. Той запали още една цигара и разлисти някакво списание. До стола имаше цяла купчина, които вече беше прегледал. Очите му обхождаха всяка страница, но почти не регистрираха думи.

Излезе в двора зад малката къща. Пред краката му се пръснаха кокошки.

Пристъпи на улицата и тръгна по нея. Беше само частично завършена. Усещаше локвите и поклащащите се камъни под краката си. Стигна до главния път и се огледа. Оръдията гърмяха тихо в далечината; трополяха като влак, минаващ по железопътен насип.

Спря се и вдиша дълбоко. Отнякъде се чу призивът на бухал. Стивън се заразхожда бавно напред-назад по улицата. Бухалът му напомни за детството; момчетата издаваха подобен звук с ръцете си. А детството му се струваше толкова отдавна, все едно някой друг го беше изживял вместо него.

Прибра се в квартирата и намери Маунтфорд седнал на масата да играе карти с лейтенант на име Тайлкоут. Отказа поканата им да се присъедини към тях, но седна замаян и започна да наблюдава как местят омазнените картончета по дървения плот.

На сутринта отиде при полковник Грей в щаба на батальона, на три километра от квартирата му.

Грей скочи на крака, когато Стивън влезе в стаята.

— Рейсфорд! Колко се радвам да те видя отново. Много мило, че вие, хората от щаба, идвате да ни посетите.

Грей се беше променил външно. Килнал глава настрани, приличаше на умоляващ териер. Мустаците и косата му бяха побелели, но движенията му все още бяха енергични и уверени.

Издърпа един стол и го посочи на Стивън, който седна.

— Можеш да пушиш — каза. — А сега да те питам, забавляваш ли се е картите и списъците?

Стивън пое дълбоко дъх.

— Ние... просто съществуваме.

— Съществуваме? Мили боже, това не са думи, които съм свикнал да чувам от стар фронтовак като тебе.

— Сигурно. Ако помните, сър, помолих да бъда преместен.

— Много добре си спомням. По мое мнение ти беше уморен от битките. Имай предвид, че мнозина не са имали възможност да достигнат този етап. Някой куршум се е погрижил за това.

— Да, извадих късмет. — Стивън се закашля, когато димът от цигарата влезе в дробовете му.

Грей погледна през прозореца и качи краката си на бюрото.

— Доста добре се справихме. Дадохме много жертви при Сомма, но кой не даде? Иначе не е зле. И двата батальона пак са в пълен състав.

— Да, знам — отвърна Стивън и се усмихна. — Знам доста за армейските сили в този регион. Повече, отколкото когато се сражавах.

Грей кимна бързо и почука с писалката по зъбите си.

— Кажи ми — започна той, — когато войната свърши и вдигнат паметник на полка, какво искаш да пише на него?

— Не знам. Предполагам, че паметникът ще е на дивизията. И че би трябвало да се изброят битките, в които е участвал полкът.

— Да — каза Грей. — Списък, вдъхващ гордост, нали?

Стивън не отговори. Не изпитваше гордост от трудно произносимите имена.

— Имам добри новини за теб — каза Грей. — Назначението ти в щаба приключи. Връщаш се. — Замълча за малко. — Мислех, че това искаш.

— Аз... да, предполагам, че е така.

— Не изглеждаш много доволен.

— Не мога да съм доволен от нищо, свързано с тази война. Но не съм и недоволен. Безразличен съм.

— Чуй ме сега. Много скоро ще атакуваме. Ще се движим бързо по дълъг фронт навътре в Германия. Някои от частите вече настъпват, както знаеш. Ако искаш да командваш старата си рота — може. Сегашният командир ще ти стане заместник.

Стивън въздъхна, но не каза нищо. Искаше му се да е доволен или развълнуван.

Грей се изправи и заобиколи бюрото.

— Помисли си за надписа на онзи паметник, Рейсфорд. Помисли си за онези миризливи градове и гадни селца, чиито имена ще се покрият с фалшива слава благодарение на някакви дебелогъзи историци, които не са се мръднали от Лондон. Ние бяхме там. Бяхме наказани Бог знае за какво и наши хора умираха във всяко едно от тези отвратителни места. Мразя имената им. Мразя мисълта за тях, начина, по който звучат. Но чуй ме... — Приближи лицето си до това на Стивън. — Четири думи ще бъдат изсечени под тях най-долу. Четири думи, в които хората един ден ще се взират. Когато четат останалите, ще им се доповръща. И ще навеждат глави, съвсем малко. „Последна атака и преследване“. Не ми казвай, че не искаш да сложат името ти до тези думи.

Стивън се засмя.

— Наистина не ми пука какво...

— Хайде — изръмжа Грей към него като куче. — Все някоя от тези думи ти харесва как звучи.

— Предполагам, че „последна“.

Грей го разтресе за раменете.

— Браво. Ще съобщя на хората ти, че пътуваш към тях.

Работата на тунелджиите стигна върхната си точка с експлозията на хребета Месин. Ротата на Уиър се сля с трите инженерни роти, прикрепени към дивизията, в която служеше Стивън. Работата беше по-лека и по-малко интересна. Джак Файърбрейс написа:

Скъпа Маргарет,

Пиша ти само няколко реда, докато имам малко свободно време. Благодаря за колета, който пристигна тук вчера, макар и леко повреден. Ти ли сложи бръснарските ножчета вътре?

Отново поправяме пътища. Работата е много тежка, но повечето мъже я предпочитат пред тунелите. Трябва да запълваме големите ями с камъни и инертни материали — парчета тухли, боклуци и други подобни от разрушени къщи.

Но с калта, дъжда и умрелите животни всичко това е жалка работа. Тъжно ни е за умрелите коне, такива красиви същества, а така жестоко са загинали, без дори да са искали да бъдат част от тази война.

Все още копаем по малко. Командирът казва, че сме дали своя принос във войната, но сега тя ще става по-бърза и ще се води над земята. Ще се погрижим за това. Вече започнахме да настъпваме и ни се струва, че още една атака и всичко ще свърши.

Държим духа си висок. Еванс получи нова колода карти и вече съм истинска звезда на покер. Освен това продължавам да рисувам.

Вярвам, че си добре и че скоро ще те видя отново.

Твой любящ съпруг Джак

Преди да се върне в ротата, Стивън си взе два дни отпуск и отиде в Руан, където Жан се беше преместила по време на германската офанзива през пролетта.

Беше горещ неделен следобед, по улиците цареше празнично настроение. Някои семейства бяха тръгнали на разходка със старите си коли. Други се возеха на файтони, каруци или велосипеди — всичко

годно за транспорт. Малки момчета тичаха по калдъръма и крещяха на шофьорите.

Стивън се движеше учуден през тълпата. Следвайки инструкциите на Жан, стигна до катедралата и влезе в старата част на града, където тя беше наела стая, докато се отвори възможност да се върне в Амиен.

Чакаше го, когато той позвъни. Преведе го през вътрешния двор и после по стълбите към квартирата си. На втория етаж имаше само две стаи, но тя беше успяла да ги направи приятни с вещите, които бе успяла да донесе от Амиен.

Покани го да седне на едно от двете кресла и го погледна. Беше отслабнал много и кожата около очите му беше сбръчкана и задебеляла. Изражението му вече не беше непроницаемо; на Жан то й се стори празно. Косата му не беше опадала, дори и по слепоочията, но беше преждевременно побеляла почти навсякъде. Движеше се като насън, сякаш въздухът около него беше толкова гъст, че трябваше бавно да го избутва. Пушеше, без да осъзнава какво прави, и ръсеше пепел по дрехите си.

Това беше човекът, който преди осем години така беше обърнал живота на по-малката й сестра. Изабел не й беше разказала нищо за това как са правели любов, но й беше дала доста добра физическа представа за него, като бе описала раменете му, очите и умелите движения на ръцете му. Но мъжът, който сега стоеше пред нея, беше различен; не беше за вярване, че е същата личност. Тази мисъл я накара да се почувства по-спокойна.

Разходиха се из града, а след това отидоха до музея и седнаха в градината му.

— Какво се случи с теб през пролетта? — попита Стивън. — Известно време не получавах писма.

— Писах ти — отвърна Жан. — Може би писмата са се изгубили в целия хаос. Като начало след настъплението на германците градът се напълни с бежанци от други места. После ни бомбардираха и кметът нареди населението да се евакуира. Останах известно време, защото не исках да се връщам в Руан. Нощем ни обстрелваха със снаряди, като осветяваха целите със сигнални ракети. Беше страшно. Отидох в катедралата да им помогна да свалят витражите. Увихме ги в одеяла. Накрая трябваше да замина, но не казах на родителите си къде отивам.

Успях да си намеря квартира с помощта на една приятелка от детинство. Родителите ми не знаят, че съм тук.

— Няма ли да се ядосат?

— Не знам. Мисля, че вече са изгубили всякакви надежди за дъщерите си. Чух, че Изабел е отишла в Германия. Те са получили писмо от стар приятел на Азер в Амиен, някой си Берар. Смятал, че трябвало да знаят.

— „И малката лодка отплува...“ — запя тихо Стивън.

— Какво беше това?

— Познавам този човек. Идваше на гости, когато бях там. Той е... грубиян, нелеп самодоволен дребосък. Но, изглежда, знае как да манипулира хората.

— Писах на Изабел и ѝ съобщих какво се е случило. Тя ми отговори, че когато градът за първи път е бил окупиран от германците, този Берар предложил на командването им да се настани в неговата къща. Мислел, че ще останат там през цялата война. А когато след няколко дни се изнесли, той умрял от срам. Според Изабел се опитвал да замаже скандала, като станал агресивен.

— А постъпил ли е в армията?

— Не. Може би защото е прекалено възрастен. Изабел пише, че е щастлива, макар Макс да не е добре. Наложило се да му ампутират крака и още не се бил възстановил. Тя му е много предана.

Стивън кимна.

— Горкият човек. Съжалявам.

— А сега ми кажи ти как си? — каза Жан. Взе дланта му и я стисна с обич, по сестрински. — Изглеждаш блед и отнесен. Тревожа се за теб. Казах ти го, нали? Смятам, че не се храниш пълноценно.

Стивън се усмихна.

— Добре съм. На назначението, което приключих, храната беше доста по-добра. И много.

— Тогава защо си толкова слаб?

Той сви рамене.

— Не знам.

Тъмните очи на Жан станаха сериозни, когато тя стисна отново ръката му и го накара да я погледне.

— Стивън, не трябва да се предаваш. Всичко почти свърши. Скоро ще започнем настъпление и ти ще можеш да се върнеш към

стария си живот.

— Да се върна? Не помня стария си живот. Няма да знам къде да го потърся.

— Не бива да говориш така — ядоса се Жан. За първи път, откакто Стивън я познаваше, бледите ѝ страни пламнаха от придошлата кръв. Тя удари леко с лявата си ръка по пейката, на която седяха, за да подчертае думите си.

— Разбира се, че няма да се върнеш към живота си в Париж, когато си се носел по течението, работел си като дърводелец и какво ли още не. Ще направиш нещо по-добро, нещо, което си струва.

Стивън бавно обърна поглед към нея.

— Ти си изключителна жена, Жан. Ще направя както казваш. Но не детайлите от живота ми се губят. Губи ми се цялата реалност.

Очите на Жан се напълниха със сълзи.

— Тогава трябва да я върнем обратно. Аз ще го направя заради теб. Ще ти помогна да намериш онова, което си изгубил. Няма нищо непоправимо.

— Защо си толкова мила с мен? — попита Стивън.

— Защото те обичам. Не си ли го разбрал? Искам от лошото да сътворя нещо добро. Трябва да опитаме. Обещай ми, че ще опиташ.

Стивън кимна.

— Ще опитам.

Жан стана, беше окуражена. Хвана го за ръката и го поведе през градината. Какво друго би могла да направи, за да го съживи, да го върне в реалността, която му се губеше? Имаше едно нещо, разбира се, макар че усложненията, свързани с него, можеха да се окажат по-големи от ползите. Трябваше да се случи спонтанно или изобщо да не се случва.

Вечеряха рано в един ресторант и тя накара Стивън да пие вино с надеждата, че то ще го развесели. Чаша след чаша бордо преминаваха през гърлото му, но в мъртвите му очи не се появяваше блясък.

По пътя към дома ѝ Жан каза:

— Моля те, бъди много тих, когато пресичаме вътрешния двор. Не искам портиерът да разбере, че в квартирата ми ще остане мъж през нощта.

Стивън се засмя за първи път.

— Ах, вие, момичетата Фурмонтие! Какво ще каже баща ви?

— Тихо — отвърна Жан, доволна, че го е накарала да се засмее. Вечерта беше гореща и още не беше притъмняло напълно.

Малък оркестър свиреше на един от площадите сред чинарите, където кафенетата започваха да палят светлините.

Стивън внимаваше много, вървейки по калдъръма в двора, и не издаде нито звук, докато не стигнаха на безопасно място в квартирата на Жан.

— Постлала съм ти на дивана в ъгъла. Искаш ли вече да си лягаш, или предпочиташ да си поговорим? Мисля, че имам малко бренди. Можем да седнем на малкия балкон ей там. Но ще трябва да говорим тихо.

Седнаха на два плетени стола на малката тераса, от която се виждаше изсъхналата песъчлива градина.

— Знаеш ли какво искам да направя за теб? — попита Жан. — Ще те накарам да се засмееш. Това е новият ми проект. Ще разсея англосаксонската ти потиснатост. Ще те разсмея и ще те накарам да се изпълниш с радост като истински френски селяк.

Стивън се усмихна.

— И да разказвам истории, и да се пляскам по бедрата като нормандски фермер? — добави той.

— И дори да не се сещаш за войната. И за загиналите.

— Никога. — Той пресуши брендите на една глътка.

Жан взе отново ръката му.

— Ще имам къща с розови храсти и цветни лехи в задния двор и може би люлка за децата — ако не за моите собствени, то поне за тези, които ми гостуват. Къщата ще е с високи прозорци и ще бъде изпълнена с аромата на прекрасни храни от кухнята. Във всекидневната ще има фрезии и теменуги. А по стените — картини от Миле, Курбе и други велики художници.

— Ще ти идвам на гости. Може би ще живея там с теб. Това ще скандализира цял Руан.

— Ще се возим с лодка в неделя, а в събота ще ходим на опера, след това на вечеря на централния площад. Два пъти годишно ще правим празненства в къщата. На тях ще има много свещи, ще наемаме прислуга, която да разнося питиетата на сребърни подноси. И ще танцуваме и...

— Без танци.

— Добре, без танци. Но ще има оркестър. Може би струнен квартет или циганин с цигулка. А който иска, може да танцува в отделна стая. Може би ще поканим и певец.

— Сигурно ще успеем да придумаме Берар.

— Добра идея. Може да пее немските песни, които е научил от коменданта и съпругата му. Празненствата ни ще са прочути. Но не съм сигурна как ще платим за тях.

— Ще съм натрупал богатство от изобретения. А баща ти ще ти завещае милионите си.

Пиха още бренди, което замая Жан, макар да нямаше никакъв ефект върху Стивън. Когато захладня, влязоха вътре и Стивън заяви, че иска да спи. Тя му показва дивана и му донесе гарафа с вода.

Жан отиде в спалнята и се съблече. Чувстваше се окуражена относно Стивън, макар да виждаше, че той полага усилия само заради нея. Все беше някакво начало. Прекоси гола стаята, за да вземе нощницата си, закачена на вратата.

Вратата се отвори, преди Жан да посегне, и тя се озова лице в лице със Стивън, който беше само по риза и с голи крака.

Той се дръпна назад.

— Извинявай, търсех банята.

Жан инстинктивно беше сграбчила една кърпа от стола и се опитваше срамежливо да се покрие с нея.

Стивън се обърна и тръгна обратно към всекидневната.

— Спри. Всичко е наред. Върни се — каза тя.

Остави кърпата на стола и застана неподвижна.

В стаята беше тъмно, но в ярката есенна нощ всичко се виждаше.

— Ела и ми позволи да те прегърна — каза тя. Лицето ѝ постепенно грейна в усмивка.

Стивън влезе бавно в стаята. Издълженото слабо тяло на Жан го посрещна радушно. Бледите ѝ ръце се разтвориха и повдигнаха гърдите ѝ, които под слабата светлина приличаха на загадъчни бели цветя, закрепени върху гърдния ѝ кош. Стивън се приближи и коленичи в краката ѝ. Облегна глава под ребрата ѝ.

Тя се надяваше, че принудената му веселост все още не го е напуснала.

Той обви с ръце бедрата ѝ. Мекото окосмяване между краката ѝ беше буйно и черно. Допря буза до него за миг, след това отново

притисна лице в корема. Тя го чу как захлипа.
— Изабел — повтаряше той. — Изабел.

Когато Стивън се върна в ротата си на предните линии, настана оживление. Мъжете тайно се надяваха, че следващата им атака ще е последна, а след събитията край Анкр и настъплението при канала, Стивън бе придобил репутацията на винаги оцеляващ. Дори новите попълнения, постъпили след преместването му, знаеха, че той е техният талисман. Носеха се преувеличени слухове за магиите, които прави в землянката си.

Инженерните войски и тунелджиите идваха от време на време, за да поддържат окопите. Дългият тунел под ничията земя беше периодично инспектиран и поправян. Най-отдалечената му точка предлагаше вход към полезен, макар и опасен подслушвателен пост близо до немските позиции, очевидно все още неоткрит от врага. Там слушаха разговорите на германците. В тях ставаше въпрос за отстъпление.

Вражеският артилерийски обстрел следваше определен модел. Той беше точно прицелен в тила, не създаваше особена опасност за предната линия и спираше за час по обед. Британският отговор следваше същия принцип, затова Стивън успя спокойно да обядва през първия си ден обратно на фронта. Райли беше стоплил консервирана яхния и успя да намери отнякъде прясно зеле, с което да я освежи.

Картрайт, офицерът командващ инженерните части, дойде да го види следобед. Макар пехотинците да го смятаха за слабак, той беше вечно изпълнен с недоволство, което го правеше упорит опонент.

— Както знаеш — каза той, — имаме договорка да си помагаме, но въпреки това не виждам особена склонност към взаимни отстъпки. — Той имаше бледо лице и малка брадичка и проявяваше слабост към устойчивите изрази и клишетата, смятайки, че те ще направят доводите му по-убедителни. — Получих заповед моите хора да подсилят подслушвателния пост в дъното на главния тунел. Всичко това е много хубаво, но последните, които пратих там, казаха, че се чува шум като че ли някой работи над тях.

— Ясно. Искаш няколко от моите хора да слязат долу заедно с твоите.

— Да. Мисля, че имаме право на това.

— Смятах, че копаенето е спряло.

— С нашите приятели фрицовете никога не се знае, нали?

— Сигурно. Струва ми се малко излишно, но...

— Мислех си, че след като те е нямало, ще искаш да видиш с очите си какво става там. Все пак вършим цялата работа, за да предпазим твоите хора.

— Ти си същият като Уиър. Защо толкова ви се иска да ни вкарате под земята?

— Защото сме ви изкопали отводнителните канали и землянките. — Картрайт посочи дървените стени и книжната лавица над леглото. — Нали не смяташ, че твоите хора са свършили това?

— Добре — отвърна Стивън. — Ще дойда да огледам, но не мога да отсъствам повече от час. Някой от твоите хора ще трябва да ме върне обратно.

— Сигурен съм, че това ще се уреди. Слизаме утре по обяд.

Есенните лъчи огряваха почернелите и нацепени от снаряжи дървета. Окопът беше като никога що-годе сух, когато се събраха пред входа на тунела.

Джас Файърбрейс, Еванс и Джоунс бяха сред шестимата опитни тунелджии, които раздаваха каски, фенерчета и дихателни апарати. Картрайт каза на Джак:

— Ти ще върнеш обратно капитан Рейсфорд, след като инспектира работата ни, Файърбрейс.

— Ти няма ли да дойдеш? — попита Стивън, докато прибираше фенерчето в джоба си.

— Не е хубаво и двамата да сме долу — отвърна Картрайт.

Стивън погледна небето над себе си. Беше ясно, бледосиньо, с малко високи облаци. Покритият с брезент вход към тунела беше тъмен.

Мислеше си за първия път, когато слезе под земята с Хънт и Бърн, за да помогнат на Джак Файърбрейс. Спомни си побледнялото от паниката лице на Хънт и собственото си раняване. Самият той се беше променил оттогава; вече не беше сигурен, че ще успее отново да запази спокойствие в тесния тунел, който ги очакваше. Опря ръка на дървената обшивка на окопа и вдиша дълбоко. Нямахше отделни светове, а само една вселена, към която той беше привързан чрез пулса във вените си. Под земята щеше да е същото като тук, в топлия въздух с пеещите птици и нежните облаци над тях.

Влезе след тунелджиите и напипа грапавата дървесина на стълбата. Шахтата беше вертикална, а стъпалата бяха далеч едно от

друго. Стивън се поколеба, докато спускаше крака си в тъмнината, но беше принуден да продължи надолу от ботушите, които заплашваха да му стъпчат пръстите. Огромната група слизаци мъже препречваше светлината на върха на тунела, тя постепенно се смали като далечно прозорче, а сетне напълно изчезна.

Чу отдолу гласа на Джак да му казва колко още им остава. Накрая скочи от стълбата и падна на земята върху платформа от около три квадратни метра, на която вече го чакаха Джак и още двама пехотинци със запалени фенери. Когато и останалите слязоха, отгоре им спуснаха и няколко греди. Джоунс и Еванс ги откачиха от въжето и се приготвиха да ги носят в тунела.

Водеха ги трима тунелджии, а други трима вървяха най-отзад, между тях неохотно крачеха шестимата пехотинци. Отначало тунелът беше достатъчно висок, за да ходят изправени и те напредваха бързо по сухата варовита почва. След около петдесет метра старшият сапър, шотландски лейтенант на име Лоримър, им каза, че от тук нататък трябва да бъдат тихи. Влизаха в дълга странична галерия, от която тръгваха различни тунели към вражеските позиции. Като начало всички щяха да поемат по главния, който стигаше до предния подслушвателен пост; по-късно, когато сапърите щяха да започнат да го разширяват, пехотинците щяха да заемат позиции в един от успоредните тунели, за да ги охраняват. С тях щеше да върви един тунелджия, който да им показва пътя. Всички бяха снабдени с лампи.

Започнаха да пълзят на колене към основния проход и Стивън видя, как мъжете се спогледаха тревожно. Въздухът беше гъст и влажен. Те се напрегнаха и дишаха с мъка, докато минаваха през тесния отвор, но след това откриха, че отново могат да вървят полуизправени. Стивън забеляза солидните хоризонтални греди, лежащи върху вертикалните подпори на разстояние от около метър и половина. Доколкото можеше да прецени, бяха добре поставени. В уверената походка на тунелджиите нямаше нито страх, нито усещане, че вършат нещо необичайно.

Шестимата пехотинци, водени от лейтенант на име Крошоу, се мъчеха да догонват водачите. Стивън ги чуваше как се задъхват. Носеха пушки, заради които им беше трудно да се подпират на ръцете си.

Странен начин да прекараш войната, помисли си Стивън — като гризач в една отделна природна стихия. Тя ги беше предпазила от големите атаки и гледките с купчините трупове, но светът, който тунелджиите обитаваха, беше проникнат от свой собствен ужас.

Смяташе да отиде до главната камера и след това да настоява да го върнат при хората му. Те щяха да са му благодарни за жеста, който щеше да им осигури помощта на тунелджиите в работата, която най-много ги уморяваше.

Тунелът се стесни и вече всички бяха принудени да се придвижват на четири крака. Водачите внезапно спряха, принуждавайки хората зад тях да се блъснат един в друг.

— Мисля, че чува нещо — прошепна Крошоу в ухото на Стивън. — Никой да не мърда.

Мъжете лежаха притиснати един в друг в тесния коридор; в това време Еванс затършува из раницата си, а сетне се промуши през останалите, за да стигне до тримата водачи. След като се посъветва с тях шепнешком, той се промъкна напред до една суха стена и допря към нея някакъв диск, към който прикрепил стетоскоп. Крошоу вдигна пръст до устните си и направи жест с длани към останалите да не мърдат. Те се прилепиха към дъното на тунела. Стивън усети под бузата си камък и се опита да отмести главата си, но тя беше попаднала до нечий крак и трябваше да остане където си беше. Чувстваше как сърцето му бие бавно в гръдния кош.

Еванс лежеше плътно до стената на тунела и като някакъв мръсен и недоучил доктор се ослушваше за признаци на вражески живот.

Стивън затвори очи. Запита се дали ако остане достатъчно дълго в това положение, най-накрая ще успее да заспи. Безпокойството на другите мъже обаче не му позволи да потъне в мислите си. Усети страха в напрегнатите им тела, които се притискаха до неговото. Най-много ги притесняваше пасивната им позиция; горе дори изправени срещу оръжията имаха някакъв шанс да отвърнат на огъня, но така приклекчени бяха безсилни.

Най-накрая Еванс извади стетоскопа от ушите си, сгъна го и го прибра в джоба си. Поклати глава и сви устни. Прошепна нещо на лейтенанта, който пък каза в ухото на Стивън:

— Нищо не е чул. Може да са били снарядите на повърхността. Продължаваме.

Мъжете се размърдаха и продължиха приведени напред.

Стивън усети, че се поти. И по смрадта, която се носеше от телата край него, разбра, че не беше единственият. Условиата в окопите се бяха подобрили, но не до степен да осигурят на мъжете възможност да се къпят, дори и в топло време.

Таванът на тунела започна малко по малко да се повдига и пониските като Еванс и Джоунс вече можеха да се изправят. Стигнаха до някакво разклонение, където лейтенантът на сапъорите Лоримър им даде инструкции. Основният екип на тунелджиите щеше да продължи направо към подслушвателния пост; останалите щяха да влязат в един от бойните тунели отстрани, чийто вход вече можеше да им посочи.

Стивън се усмихна, когато видя израженията на своите хора. По лицата им се изписа преувеличена неохота, която се превърна в комична гримаса, но той от опит знаеше, че чувствата им са съвсем искрени. Беше доволен, че влиза в онази част от галерията, която предполагаше, че е най-широка. Не се страхуваше да върви напред, стига да знаеше, че може да се върне обратно. Това, което го беше уплашило под земята с Уиър, беше падналата зад тях пръст, когато си беше помислил, че няма да успее да излезе от тунела.

Крошоу провери пушките и гранатите на хората си. Той носеше револвер, който размахваше заплашително към входовете на тунелите. Стивън предположи, че се опитва да демонстрира безстрашие. Може би му вярваха.

Видя ги как се разделиха. Спомни си топлотата, която изпитваше към хората си, когато влизаха в бой или тръгваха да патрулират; представяше си живота и надеждите им, домовете и семействата им, малките светове, които носеха на гърбовете си и в умовете си. Помнеше онова съчувствие, но вече не го изпитваше.

Неговата група беше на двацет и пет метра от главния подслушвателен пост, когато Лоримър пак спря и вдигна пръст към устните си.

Стивън въздъхна напрегнато. Вече започваше да съжالياва, че слезе под земята. Или Лоримър беше изнервен и правеше рутинната процедура продължителна и неприятна, или имаше реална опасност.

Еванс извади инструментите си за слушане и Лоримър извика Джак Файърбрейс да допре ухо до стената.

Джак покри другото си ухо с ръка и затвори очи, за да се съсредоточи по-добре. Всички стояха неподвижни половин минута. Под светлината на миньорската си каска Стивън се взираше напрегнато в шарките на дървената гредка на педя от лицето му. Проследи тънките линии и неравности по нея. Представи си я как се огъва под пръстта.

Джак отдръпна глава от стената и отиде при Лоримър. Тревожният му шепот се чуваше от всички.

— Долових стъпки, оттеглящи се към техните позиции. Имат тунел на запад и на три метра над нас.

Лицето на Лоримър се изопна. Отначало мълчеше, но после каза:

— Каза, че се оттеглят, така ли?

— Да.

— Тогава мисля, че трябва да продължим и да си свършим работата.

— Да — каза Джак, — но може да са оставили експлозив. Искам да кажа, че има много причини, поради които...

— Ще изчакаме пет минути — прекъсна го Лоримър, — след това продължаваме.

— За бога! — намеси се Стивън. — Няма да рискуваш живота на всички тези мъже, за да...

Въздухът излезе от дробовете му, преди да успее да завърши изречението, защото взривът ги запрати към стените на тунела; сякаш пръстта беше тласната към тях от страховито кратко земетресение. Главата на Стивън се удари в дърво. Под слабата светлина, която проблесна, той видя хвърчащи крайници, парчета дрехи и снаряжение, каски, ръце и отломки от варовик, които рикошираха из целия тунел, отнасяйки със себе си късове човешка плът в грохот от сгъстена ярост.

Лежеше на дъното на тунела под земята и въпреки всичко все още беше жив. Усещаше, че в очите и носа му е влязла пръст, че нещо го притиска с огромната си тежест. Опита се да се помръдне, но не успя, сякаш земята го беше загърнала с удобни тежки одеяла и го приспиваше. Звукът от експлозията беше като хванат в капан в тясното пространство. Стивън си помисли, че обратният им път е отрязан и в корема му завибрира паника, но веднага стихна под тежестта, която го притискаше. Плененият звук постепенно утихна.

Той чуваше как тътенът беше заменен от познатите стонове на човешка агония — от гласовете на мъже с откъснати крайници или изливащи се от черепите им мозъци. Отначало не долавяше нищо. Но когато и последното парче разместена земя се слегна, чу дълга хриплива въздишка; за първи път чуваше нещо подобно, но знаеше, че беше знак за едновременната смърт на няколко души.

Завидя им за кроткия край — въздъхнаха и духът им излезе от тялото. Опита се да си помръдне крака и установи, че не може.

Напрегна мускулите на раменете и ръцете си и усети силна остра болка отдясно над лакътя. Опита се да преглътне, но не можеше да събере достатъчно слюнка в пресъхналата си уста, пълна с пръст.

След няколко минути му стана ясно, че не е сериозно ранен. Краката му изглеждаха непокътнати. Дясната му ръка беше пострадала, но това нямаше значение, освен ако не се наложеше да копае, за да излезе навън, тогава тя нямаше да му служи добре. Трябваше да разчисти онова, което се беше стоварило върху него, след което щеше да види дали няма и някой друг оцелял. Изпъна шия доколкото можа и видя, че в общи линии таванът на тунела над него беше цял. Добрият стар късмет, презреният вуду ритуал на оцеляването.

С лявата си ръка започна да загребва и избутва пръстта от краката си. След известно време тежестта ѝ намаля значително и вече можеше да разрита останалата. Стегна мускулите на краката си и ги опъна, беше се разминал само с няколко драскотини. Завъртя се, все едно се опитваше да се измъкне от завивка, и успя да седне. Внезапно дъхът му спря от болката в горната част на ръката. Плю няколко пъти, за да прочисти устата си. Постепенно събра слюнка и успя да преглътне, а след това вече можеше и да говори. Извика в тъмнината. Встрани от себе си видя лампа; стъклото ѝ беше счупено, но все още светеше.

Не чу отговор. Застана на четири крака и запълзя напред към лампата. Беше последен от групата, когато избухна взривът; затова ако имаше оцелели, те трябваше да са пред него. Бяха четиримата миньори, които трябваше да разширят подслушвателния пост, и двама пехотинци. Стивън се зачуди какъв ли е бил обхватът на ударната вълна. Може би някой в страничния тунел се е оказал достатъчно далеч от нея.

Натъкна се на солидна стена от отломки. Върху нея все още падаше пръст от разрушения таван. Изглежда, можеше да се срути всеки момент. Стивън се обърна и се огледа зад себе си. Обратният път изглеждаше чист. Макар да трябваше да пропълзи на четири крака първите десетина метра, предполагаше, че ще успее да се добере до втората странична галерия, където групите се бяха разделили. Оттам му се струваше, че ще е сравнително просто да се върне в основния тунел и след това в подножието на шахтата.

Нещо се размърда в падналата пръст пред него. Не виждаше нищо. След това чу тих шум от ровене. Проследи го с ръце и напипа плат, покриващ нечия ръка или крак. Движението идваше оттам.

С все по-натежало сърце Стивън осъзна, че ще трябва да се опита да спаси притежателя на този крайник. Коленичи и започна да разрива земята с лявата си ръка. Дясната беше безполезна. Упорито разчистваше падналата пръст и я буташе зад себе си, докато не се натрупаше купчина, след което я изритваше с крак още по-назад в тунела.

Огледа какво е свършил под светлината на лампата. Постепенно успя да изкопае дупка около парчето плат, което се оказа ръкав. Протегна се и стисна ръката. Прокара я до рамото. Зад стената от пръст се чу човешки глас, който стенеше от болка или го приветстваше.

Стивън извика няколко окуражителни думи. Спря за миг, след това свали куртката си и остана само по подгизналата си от пот риза. Когато освободи дясната си ръка, видя тъмночервено кърваво петно на ръкава.

Продължи да копае. Тревожеше се, че пръстта, която изрива, поддържа други отломки, които ще се срутят и ще направят преградата дори още по-голяма.

След час беше освободил достатъчно място около рамото и главата на човека. Парче греда беше паднало диагонално над него и поддържаше основната тежест на тавана над главата му, която се беше озовала в защитено пространство. Извадил беше късмет. Стивън вече беше достатъчно близо, за да говори с него.

— Дръж се — каза. — Просто не мърдай. Ще те извадя.

Струваше му се невероятно да успее заради смазващия товар върху краката на мъжа, които гледаха към входа на тунела, но не

спираше да копае, да разчиства и да му шепне механично окуражителни думи, задъхан от усилието.

Джак Файърбрейс лежеше погребан под тежката пръст и чувстваше как животът му идва и си отива, докато въздухът в кухината над главата му все повече се разреждаше. Болката в затрупаните му крака се носеше нагоре и надолу по гръбнака и го караше да губи съзнание, после отново да се свестява и пак да припада. Опита се да ги размърда, защото му се стори, че агонията ще го предпази от смъртта. Щом усещаше болка, значи беше в съзнание и следователно жив.

В това състояние разпозна гласа на човека, който някога беше паднал гол в ръцете му, мълвейки тихи проклетия, самият той на границата на живота. Усещаше как слабата му ръка разравя пръстта, която го беше затиснала, и чувстваше, че всичко е наред, че ще бъде спасен от някого, когото той самият бе избавил от смъртта; беше уверен, че Стивън ще го измъкне.

Джак се бореше със себе си. Беше съсредоточил усилията си върху битката с нежните вълни на съня, които бяха естественият отговор на тялото му срещу болката в краката. Поне можеше да движи главата си и той я мятеше наляво и надясно, за да не позволи на съзнанието му да се замъгли.

Успокояващият глас на Стивън достигна до ухото му. Джак усети как го хваща под мишницата и се опитва да го измъкне.

— Няма да стане — каза той. — Краката ми са заклещени.

— Чуваш ли ме? — попита Стивън.

— Да.

— Кой си ти?

— Джак Файърбрейс. Който трябваше да ви изведе. — Джак беше изненадан, че е в състояние да говори. Възстановеното човешко общуване го посъживи.

— Какво се случи? — попита Стивън.

Джак изсумтя.

— Вероятно камуфлет. Бяха точно над нас. Набелязали са безпогрешно нашия тунел. Сигурно са ни чакали със седмици.

— Ще има ли още?

— Бог знае.

— Колко зле си заклещен?

— Краката ми са извън строя. Не мога да ги помръдна. Ръцете ми са добре. Мога да ви помогна да разчистите достатъчно място. Аз...

— Какво? Добре ли си?

От усилието да поддържа разговора Джак беше припаднал.

— Да. Не говорете. Копайте.

— Ами ако се срути още пръст?

— Трябва да рискуваме — каза задъхано Джак.

Стивън си свали ризата и продължи да разрива. Джак го усети да пропълзява отстрани в пространството, което беше разчистил. Каза му да се опита да укрепи глината над тях с парчетата дърво от купчината. Стивън се труди цели часове само с една ръка под инструкциите на Джак. Успя да оформи миниатюрна камера в падналата пръст. Джак му помогна да избути и вдигне гредите над тях; дълбаеше с ръце около себе си, докато тялото му се откри до кръста.

— Трябва да си почина — каза накрая Стивън. — Дори само за няколко минути.

Легна в пространството, което бяха разчистили, и веднага заспа, облегал глава на гърдите на Джак. Джак го усещаше как вдишва и издишва. Завиждаше му за съня, но не искаше да се унася; боеше се, че няма да се събуди.

Не каза на Стивън, за да не му вдъхва напразни надежди, но предполагаше, че от окопа са изпратили спасителна група. Дори и да изчакваха, за да се уверят, че няма повече вражески взривове, едва ли щяха да се забавят много.

В тъмнината времето беше спряло, но Джак пресметна, че са под земята от около шест часа. В продължение на пет от тях той беше затиснат и Стивън се мъчеше да го освободи.

Представи си как Картрайт организира спасителната група в яркия летен ден горе. Закле се, че ако успее да стигне до повърхността, никога повече няма да слезе долу. Ще прекара остатъка от дните си на въздух, ще се наслаждава на усещането от слънцето и дъжда по лицето си. Почувства, че отново потъва в дрямка, съзнанието му се завъртя в бавни сънливи кръгове.

Реши, че трябва да събуди Стивън. Иначе щеше да умре. Хвана го за раменете и го разтърси, но Стивън пак се отпусна върху него.

Зашлеви го през лицето, но той само изръмжа и пак заспа. Сякаш умората от всичките четири години го беше налегнала наведнъж.

Джак започна да го ругае. Крещеше най-циничните думи, за които можеше да се сети. Отново му удари шамар. Нищо не можеше да проникне в изтощеното му съзнание.

После зад тях, откъм собствените им позиции, се чу друг взрив. Джак затвори очи и се приготви да посрещне срутването. Очакваше по тунела да се понесат пламъци и пръст, изхвърлена от ударната вълна.

Стивън се събуди.

— Господи. Какво беше това?

Джак видя тревожното му лице под светлината на лампата.

— Още един взрив. Откъм нашите позиции. Много добре са се прицелили.

— Какво означава това?

— Нищо. Трябва да се опитаме да излезем.

Всъщност означава, помисли си Джак, че за спасителната група може да се окаже невъзможно да стигне до тях. Зависеше от това къде точно беше станала експлозията.

Също така означаваше, че ако Стивън беше излязъл, без да се опитва да го спасява, можеше да е навън вече няколко часа.

— По-добре се опитайте да ме измъкнете — каза той нежно. — Така ще съм ви по-полезен, отколкото ако лежа приклепен тук.

Стивън възобнови деликатната си работа, опитвайки се под напътствията на Джак да изгради дървен навес над краката му. Той му напомняше за конструкцията над обгазеното момче в болницата. Трябваше да разчиства и да строи едновременно. Джак му помагаше, като укрепваше пръстта зад тях.

Докато работеше, Стивън си мислеше за втората експлозия и пораженията, които вероятно бе нанесла. Усещаше как смъртта, за която беше копнял, се приближава към него. Но все още не беше готов да я прегърне.

Накрая тежестта над краката на Джак намаля дотолкова, че Стивън успя да го издърпа. Излезе като тапа от бутилка, макар да нададе болезнен вик, когато раздробените му кости преминаха през отломките.

Лежеше треперещ на дъното на тунела, а Стивън се опитваше да го успокои. Ако бяха донесли малко вода... Когато тръгваха, му

хрумна, че една манерка няма да им е излишна, но предполагаша, че ще са под земята само час.

— Колко е зле? — попита Стивън, когато прецени, че Джак вече може да говори.

— Мисля, че и двата ми крака са счупени. И ребрата. Ужасно ме боли тук. — И той докосна гръдния си кош.

— Имаш дълбока рана на главата. Боли ли те?

— Не много. Но се чувствам отпаднал. И замаян, сякаш съм улучен от куршум.

— Ще трябва да те нося — каза Стивън.

— Точно така — отвърна Джак. — Както когато аз ви носех.

— Ще направя каквото мога, обещавам. Мислиш ли, че ще се измъкнем.

— Зависи къде има срутване.

— Мисля, че първо трябва да потърсим други оцелели.

— Трябва да се примирите. Ще бъде трудно. Няма да има други оцелели. Можем да потърсим, ако искате, но знам какво се случва под земята. Цяло чудо е, че ние двамата сме живи.

Стивън облече ризата и куртката си и намести Джак на раменете си. Той не беше едър, но тежеше достатъчно и докато пълзеше през тунела, Стивън трябваше да спира на всеки няколко метра, за да си почине. Джак хапеше куртката на Стивън, за да не крещи.

Стигнаха до разклонението към втората странична галерия, седнаха и се облегнаха на стената. Джак целият трепереше. Беше започнало да го втриса и едва стоеше буден. Стивън вдишваше с пълни дробове топлия рядък въздух и се опитваше да се намести така, че да позволи на мускулите на гърба му да се отпуснат.

Когато си починаха, каза:

— Откъде дойдохме? Обърках се.

— Много е просто. Най-добре да ви обясня, в случай че... ме изгубите. Представете си вилица с три зъба. — Джак положи всички усилия, за да се изрази ясно. — Средният зъб води до подслушвателния пост. Бяхме по средата му, когато стана експлозията. Двата зъба отстрани са бойните тунели. Напречен коридор съединява и трите в основата им. Сега сме в него. На това място Лоримър ни раздели.

Стивън огледа тунела и подпорните над тях греди.

— За да излезем — продължи Джак, — трябва да вървим право напред по дръжката на вилицата. В средата ѝ спряхме за първи път, за да се послушаме. Много е тясно там, помните, нали? В края на дръжката е основната напречна галерия. Пресичаме я и оттам ни остава съвсем малко до шахтата.

Облегна се назад към стената, изтощен от обясненията.

— Добре — каза Стивън. — Разбрах. А сега ще те оставя тук и ще отида да огледам бойните тунели за оцелели.

— Няма нужда да влизате в този — посочи Джак вляво. — Всички влязоха в десния.

— Сигурен ли си? Мисля, че ще е най-добре да проверя и двата.

Джак дишаше тежко през зъби.

— Разберете, вече имам треска. Ако ме оставите тук дълго, няма да оцелея. — Стивън видя болката, изписана на лицето му. Не беше физическо страдание. Той претегляше собствения си живот срещу възможността да бъде спасен някой от приятелите му. — Не искам да оставам дълго сам.

Стивън преглътна. Инстинктът го караше да тръгне към шахтата по възможно най-бързия начин, но си представи какво биха си мислили останалите в тунела, ако бяха оцелели. Сигурно биха се молили да отиде при тях. Не беше честно да ги остави без шанс. Но посинялото лице на Джак не му вдъхваше никаква надежда.

Той го хвана за ръката.

— Ще вляза съвсем за малко в този, празния. След това се връщам да видя как си. После ще проверя набързо другия. Обещавам ти, че няма да се бавя повече от десет минути във всеки един. — Порови в джоба си за нещо, което би могло да облекчи състоянието му. Намери цигари и парче шоколад.

Джак се усмихна.

— Не е позволено паленето на никакъв огън. Има газ. Но благодаря за предложението.

Стивън го остави и влезе с лампата в левия боен тунел. Не беше добре укрепен като главния. Виждаше къде е копано с кирките. Приличаше повече на пасаж, на уличка, водеща към светлината и разбирателството.

Напредваше бързо, приведен напред, както беше виждал да се движат сапъорите. Стигна до края и видя последствията от взрива. Не

бяха толкова тежки, колкото в главния тунел, но доста пръст се беше откъртила и тук. Не можеше да прецени на какво разстояние е бил първоначално краят на коридора.

Спря за миг. Нямаше опасност. Беше тихо. Въздъхна и прокара ръка през косата си. Беше наясно със себе си и с положението си, независимо че непосредствената необходимост да предприема някакви действия тук беше отпаднала. Нямаше да се връща, докато не се увереше, че с Джак са единствените оцелели, независимо че с издирването може би щеше да се приближи към смъртта. Имаше някакво благоприличие в това да умрат дълбоко под земята, която бяха защитавали толкова дълго.

Извика в тъмнината. Отиде до срутването и събори малко пръст. Приблужи устни до дупката и пак извика. Отломките така се бяха сбили, че звукът не проникваше през тях. Каквото и да имаше отвъд, то отдавна беше покосено от смъртта.

Обърна се и тръгна обратно към мястото, където лежеше Джак. Коленичи до него. Очите на Джак бяха затворени и за миг Стивън си помисли, че е мъртъв. Потърси пулса му под грубата яка на ризата. Доста опипва между жилите му, но накрая усети слабо туптене там където животът продължаваше да тече.

Плесна го леко по лицето, за да го свести. Джак се размърда и вдигна поглед.

— Не ме оставяйте отново — каза той. — Не отивайте. — Гласът му беше дрезгав, но Стивън усети, че е натезжал от чувства. — Никой не е оцелял. Там беше основният взрив, в тунела. И проби през стената при нас.

Стивън го погледна. Болеше го и се страхуваше от смъртта, но нямаше причина да не му вярва. Познаваше работата под земята.

— Добре — съгласи се Стивън. — Ще се опитаме да излезем. Достатъчно силен ли си? Искаш ли да си починеш малко.

— Да се опитаме да тръгнем веднага.

Стивън се изправи, след това отново се приведе. Нагласи торса на Джак върху раменете си и го прихвана през краката с лявата си ръка. Понесе го както се носи спящо дете. Джак държеше лампата над рамото му.

След няколко метра Стивън трябваше да спре. Наранената му ръка вече не издържаше тежестта, а лявата, съвсем отслабнала и

изтощена от копаенето, изпускате краката на Джак. Подпря го на стената на тунела, коленичи пред него и го метна на лявото си рамо. С ръцете на Джак, обвити около врата му, можеше да притичва приведен по няколко метра. Джак припаднаше всеки път, когато Стивън го изправяше, затова след третия опит си почина коленичил, без да го сваля от гърба си, с притиснато в пръстта лице. Затвори очи, за да ги предпази от потта, която се стичаше по челото му. Ругаеше живота си и парчетата варовик, които бодяха коленете му.

След около час бавно и мъчително напредване двамата стигнаха до края на тунела. Нямаше накъде да вървят повече; пред тях бяха само тонове френска пръст.

Стивън отправи една ругатня към Джак. Не искаше думите му да прозвучат на глас, но те се изплъзнаха. Джак се размърда на раменете му и Стивън го остави да легне на земята.

— Преведе ме по грешен път, мамка му! — Беше изтощен. Лежеше по корем и дишаше тежко.

Съприкосновението със земята извади Джак от делириума му. Той поклати глава и се опита да се съсредоточи.

— Вървахме направо, нали? — Хвърли поглед назад. На тавана още висеше лампата, която Еванс бе оставил там.

Това беше ужасен знак. Джак погледна отново напред и каза тихо:

— Това е правилният път, но тук е бил вторият взрив. На двайсет метра сме от главната галерия.

Стивън простена и затвори очи. Смъртта успя да го докопа, помисли си той; сега с него беше свършено.

Останаха там около час. Никой нямаше сили да помръдне. Имаше само един път за навън и той беше затворен за тях. Джак можеше скоро да умре от раните си; Стивън щеше да умре от жажда и глад.

Носеше револвер на кръста си. Когато изгубеше и последна надежда, щеше да стреля; през небцето към нагънатата маса, която пазеше съзнанието и спомените му. Имаше някаква перверзна привлекателност във възможността да направи това, което никой враг не бе успял.

Когато привикнаха с отчаянието, започнаха пак да си говорят. Стивън попита Джак дали ротата му ще прати още хора да ги спасят.

— Не мисля — отвърна Джак. — Ще им е трудно да разчистят камарата, дори и да слязат. Ще трябва да я взривят, а това ще срути тавана и ще стане по-лошо. Пък е и прекалено близо до нашите позиции. Ще кажат молитва по време на неделната служба и ще ни обявят за безследно изчезнали.

— Не можеш да ги виниш. Войната е почти към края си.

— Страх ли ви е от смъртта? — попита Джак.

— Мисля, че да. — Стивън се изненада, като чу собствените си думи. — Имах късмет, че не изпитвах страх на повърхността, освен в неизбежните моменти. А сега се чувствам... сам.

— Не сте сам — отвърна Джак. — Аз съм тук. Все пак съм някой. — Премести тежестта си и се подпря на отломките. — Как е първото ви име?

— Стивън.

— Може ли да ви наричам така?

— Щом искаш.

Настъпи мълчание, после Джак продължи:

— Странно, нали? Че съм с теб, когато умирам. От всички хора, които познавам, точно с теб ще трябва да бъда.

— А кого би избрал да бъде до теб? — Стивън беше заинтригуван, макар мисълта за собствената му смърт да му тежеше достатъчно. — Кое човешко същество би искал да ти държи ръката, да е близо до теб на прага на вечността?

— Имаш предвид — и да е с мен завинаги?

— Да. Другата ти половина.

— Синът ми — отвърна Джак.

— Синът ти. На колко е години?

— Умря преди две години от дифтерит. Казваше се Джон.

— Съжалявам.

— Липсва ми. Толкова го обичах. — В мрачния тунел в гласа на Джак неочаквано прозвуча тъга, каквато не си бе позволил, дори когато научи за смъртта на Джон; сега вече съвсем близо до собствения си край, той се освободи от задръжките. — Обичах това момче. Всяко негово косъмче, всяка поразителна част на тялото му. Бих убил всеки, който му посегне. Целият ми свят беше събран в лицето му. Не бях млад, когато се роди. Чудех се за какво съм живял, преди той да се появи. За нищо. Радвах се на всяка дума, която ми казваше. Стараех се да запомня

всичко, което правеше, как си обръщаше главата, как говореше. Сякаш знаех, че няма да продължи дълго. Той беше от друг свят, беше прекалено голяма благословия за мен.

Стивън не отговори, а остави Джак тихо да хлипа в ръцете си. Не изглеждаше гневен дори в мъката си. Плоското му наивно лице с тесни очи изглеждаше изненадано и невярващо, че му е била позволена такава невероятна любов.

Когато се поуспокои, Стивън му каза:

— Говориш почти като влюбен.

— Според мен е точно така — отвърна Джак. — Почти същото беше. Ревнувах го. Искях да ме обича. Гледах как жените си играят с него. Радвах се, че е щастлив, но знаех, че нашите игри са най-добри. Че когато бяхме само двамата, беше най-хубавото, най-чистото време на земята.

Джак заговори за невинността на момчето и как тя го беше променила. Трудно намираше думите и пак заплака.

Стивън го прегърна през раменете.

— Всичко е наред — каза той. — Ще те измъкна оттук. Някак ще успея да го направя и ще имаш и други деца. Джон няма да ти е последното.

— Не, Маргарет е прекалено стара. Не може да роди повече.

— Тогава аз ще имам деца вместо теб.

Джак се успокои отново и каза:

— Не вярвам, че ти би ме избрал да седя до теб, докато умираш. Не съм достатъчно добър за теб.

— Нищо ти няма — отвърна Стивън. — Кой знае? Собственият ни избор понякога се оказва по-лош от онзи, който някой друг прави вместо нас. Запознах се с хора, на които бих разчитал и в ада. Бърн и Дъгълс. Бих им се доверил да дишат вместо мен, да изпомпват кръвта ми със собствените си сърца.

— Тях ли обичаше най-много? Тях ли би избрал?

— Да са до мен, докато умирам? Не. Единственият път, в който съм изпитвал това, което ми описваш, беше с жена.

— Имаш предвид — любовница? — уточни Джак. — Не твоя плът и кръв?

— Струваше ми се, че сме една плът и кръв. И наистина вярвам, че беше така.

Стивън сякаш изпадна в транс. Джак мълчеше. Но минутите минаваха и той се опита да се разбуди.

— Трябва да намеря изход оттук — каза той. — Няма смисъл да се връщаме към шахтата, трябва да вървим напред.

— Какъв е смисълът? Там има само тунели, които завършват в стени.

— Така поне ще правим нещо, вместо да стоим и да чакаме да умрем. Можем да се опитаме да вдигаме шум. Ако успееш пак да ме качиш на гръб. Свали си дихателния апарат, той само ти пречи. Свали и моя. Остави ги тук.

Стивън коленичи и помогна на Джак да се качи върху раменете му. Опита се да скрие отчаянието си. Очевидно беше безсмислено да се връщат назад; бяха видели, че два от трите тунела са блокирани. Третият според Джак беше пострадал най-тежко от взрива, затова едва ли щеше като по чудо да ги изведе на слънце и чист въздух.

Докато се влачеха с мъка в тъмнината, на Стивън му се струваше, че в надеждата им има нещо лекомислено. Бяха се изправили лице в лице със смъртта и нищо не можеха да направят. Можеха да си прекарат времето по-смислено; можеха да се подготвят по някакъв начин за края, вместо да се опиват от детинска вяра.

Но Джак очевидно беше доволен. Когато стигнаха до разклонението при втората напречна галерия, Стивън го свали на земята и се отпусна до него. Гърдите му се повдигаха и спадаха, докато си поемаше с мъка въздух. Джак беше затворил очи, за да се справи с болката в краката, които вече миришеха силно на кръв.

Когато отново отвори очи, той се усмихна.

— Само едно можем да направим. Пробвай третия зъб на вилицата. Където отидоха онези бедни нещастници.

Стивън кимна.

— Дай ми една секунда да си отдъхна. Можем да опитаме. Поне ще знаем...

Замълча, все още не беше способен да произнесе очевидното. Джак го направи вместо него:

— ... дали това е краят.

Тази мисъл не смути Джак. Започваше да се отнася радушно към идеята за собствената си смърт. Макар у него все още да бушуваше първичен страх, болката в тялото му и загубата на илюзиите му го

караха да желае развързката. Все още обичаше Маргарет и му се искаше да я види, но тя принадлежеше към друга реалност, не към тази, която той сега обитаваше с такова нежелание. В нея тя би умряла. Основите на неговата вяра се оказаха нестабилни. Невинността на Джон, посланието от по-добрия свят, му беше отнето. Всяка среща с Маргарет и възраждането на любовта им щяха да се окажат илюзорни. Любовта го беше предала и той повече не искаше да се връща към стария си живот.

На моменти, когато болката го напускаше, беше в пълен мир със себе си. В тъмнината на тунела не мислеше за нищо отвъд тялото си; това, което правеха в земята с ръцете, краката и гласовете си, беше пределът. Напрежението в мускулите на Стивън, който се опитваше да го спаси, начинът, по който търпеливо понасяше тежестта му и опитваше безсмислени неща — всичко това вдъхваше на Джак издръжливост и покой.

Стигнаха до началото на десния тунел и Стивън трябваше да застане на четири крака, за да мине през смаления отвор. Под светлината на угасващата лампа Джак погледна зле укрепения таван и му се прииска да нахока мъжете, които го бяха направили. Не беше достатъчно висок, както се полагаше на боен тунел. Стивън вече почти пълзеше. След няколко метра имаше нужда от почивка.

На Джак му се струваше, че най-разумно би било да го остави и да продължи напред с надеждата да се случи някакво чудо; но Стивън не го предложи. На Джак му се струваше, че капитанът е изпълнен с някаква извратена решителност; колкото повече напредваха, толкова по-целеустремено той носеше излишния си товар.

Ударната вълна беше въздействала различно на третия тунел. Сякаш го беше стеснила, като бе всмукала пръстта от двете страни. Стивън коленичи, за да продължи и вдигна на гърба си Джак, който още държеше фенера. Той се люлееше напред-назад и осветяваше на пресекулки пътя им.

Джак извика, когато нещо студено докосна лицето му. Стивън спря и Джак премести фенера, за да се огледа по-добре. От стената на тунела стърчеше ръка. Тялото, към което принадлежеше, беше погребано в нея.

Продължиха напред. Джак видя и крак, облечен в панталон, да стърчи от земята. Спряха да го разгледат.

— Това е Еванс — каза Джак. — Познах го по кръпката. Беше ми приятел. Заедно ходехме на смени.

— Съжалявам. Но ние знаехме, че е загинал, нали?

— Няма значение — отвърна Джак. — Така му е по-добре, отърва се. Всички вече си заминахме. Шоу, Тайсън, Еванс, Джоунс и аз. Цялата ни малка група.

Докато пълзяха напред, Джак загуби хладнокръвие. Започна да трепери и да отмества въображаеми ръце от лицето си. Усещаше студеното докосване на мъртвите си приятели.

Намираще се в призрачна галерия. Душите на всички умрели, техните приятели и партньори; духовете на хората, които бяха убили; телата на немците, вдигнати във въздуха заедно със земята при големите експлозии; всички ненужно загинали в дългата война протягаха студените си ръце към лицето му. Те го укоряваха, че ги е убил; подиграваха му се, че е още жив.

Джак толкова силно трепереше, че Стивън трябваше да го остави на земята. Лежеше в мрака, потеше се и се тресеше от страх, сякаш беше забравил за болката в краката си.

— Сега ще умрем — каза той. В гласа му вече нямаше самообладание, само отчаян детински страх.

Стивън седна срещу него и хвана главата му.

— Да — каза. — Мисля, че това е краят.

Джак затвори очи и се преобърна на една страна. Искаше треската, която се беше опитвал да държи под контрол, да го победи и да го приспи.

— Нямам нищо против да умра — каза Стивън. — Бог ми е свидетел, че след като толкова хора умряха, не можем да мечтаем за нищо по-добро. Ако имах право на едно желание, преди да си отида, щях да поискам малка чаша вода. Мисълта за езера и буйни потоци ме държи все още, само мисълта за тях.

Джак застана тихо. Стивън беше чувал този звук много пъти; беше тих, първичен вопъл, който той самият бе надал, когато го носеха към лазарета. Джак викаше майка си.

Стивън опипа треперещото тяло на Джак и подгизналата му риза. Нямаше нищо сухо, с което да го завие; от носенето и копаенето

собствените му дрехи бяха просмукани от пот. Опита се да направи нещо за Джак, после го остави и запълзя напред през тунела.

Искаше да остане сам. Опитваше се да намери място, където да полегне. Там щеше да се опита да заспи с надеждата никога повече да не се събуди.

Пълзя, докато стигна до по-голямо пространство, вероятно разширено от взрива. Претърколи се на една страна и сви колене към гърдите си. Помоли се за забрава и въпреки болката в ръката, заспа.

Часове наред двамата мъже лежаха на няколко метра разстояние един от друг, всеки в собственото си безсъзнание.

Когато Стивън се събуди, влажната миризма и мракът го заблудиха, че е в землянка. След това се протегна и допря стените на тясната си гробница. Лампата беше угаснала.

Заплака тихо и паметта му се възвърна. Помръдна ранената си ръка и докато търсеше за какво да се хване с лявата, за да се надигне, докосна нещо, което му се стори, че е плат.

Отдръпна се, защото също като Джак си помисли, че е напипал тяло, зловещ труп, до който дълго беше лежал, без да знае.

Но платът беше по-груб дори от материята на военните униформи. Затърси из джоба си електрическото фенерче, което му бяха дали на влизане в тунела. Под слабата му светлина опипа по-обстойно плата. Беше чувал с пръст.

Изправи се до седнало положение и го издърпа. Трябваше да опре крака на стената на тунела, за да успее да го помръдне. Накрая успя да го примъкне с около метър към себе си. Видя, че зад него има друг. Тази част от стената сякаш беше изградена от чували с пръст. Бяха наместени така плътно и здраво, че едва ли ги беше изхвърлила ударната вълна. Най-вероятно бяха подредени от миньорите в някакъв етап от работата им.

Доколкото знаеше, чувалите с пръст имаха само една функция — да поемат взривната вълна на снаряди и куршуми. Сигурно са решили, че тази част от коридора е особено уязвима. Следователно са знаели, че наблизо има вражески тунел; и ако наистина беше така, защо бяха продължили да копаят в тази посока? Трябваше да пита Джак.

В дъното на съзнанието му се появи подозрение, че може би има нещо зад тези чували. Макар вероятно да бяха поставени там за

допълнителна защита, точно толкова възможно беше и да водят към друг тунел. Но ако беше така, защо Джак не знаеше нищо за това?

Стивън изпълзя обратно до мястото, където го беше оставил. Намери го свит на кълбо и треперещ. Хвана го за рамото и го разтърси, за да го събуди. Джак извика нечленоразделно. На Стивън му се стори, че говори нещо за някакъв щит.

Стивън бавно успя да го върне в съзнание. Люлееше го внимателно и повтаряше името му. Струваше му се жестоко да го издърпва обратно в реалността, когато и най-лошият делириум беше за предпочитане.

Джак го погледна умолително, сякаш го молеше да изчезне. Стивън разбираше, че лицето му напомня на Джак, че е още жив.

— Слушай — каза той. — Намерих малко по-нагоре чували с пръст. Какво означава това според теб?

— Пълни?

— Да.

Джак поклати бавно глава. Но не отговори. Стивън хвана китките му и ги стисна. Приблужи лицето си към неговото и подуши зловонния дъх, който излизаше от дробовете му.

— Укрепват допълнително стената или какво? За какво ги използвате? Хайде, отговори ми. Кажете нещо. — Звукът от плесницата му по лицето на Джак отекна силно в тясното пространство.

— Не знам... не знам... Просто чували. Пълнихме ги с пръст, когато копаехме тунела. Централната линия. В големия щит. Спряхме при Банката.

— За бога, чуй ме. Защо има чували с пръст в стената? Тук, във Франция, по време на войната, не в метрото.

— Стигнахме до ул. „Ливърпул“ през 1912 г. Участвах през цялото време. Повече не съм работил.

Джак продължи да разказва за работата си в тунелите под Лондон. Стивън пусна китките му и ръцете му паднаха върху безжизнените му крака. Болката от удара го стресна.

Той вдигна отново безумния си поглед.

— Зад нишата. Редяхме ги зад експлозивите.

— Но това е боен тунел — каза Стивън. — Както и да е, те са наредени по продължение на стената.

Джак изсумтя.

— По продължение на стената? Ти си луд.

Стивън отново вдигна ръцете на Джак.

— Чуй ме, Джак. Може и да съм луд. Може и двамата да сме откачили. Но много скоро ще умрем. Преди да си отидеш, просто се съсредоточи и помисли. Направи го заради мен. Пренесох те чак дотук. Направи ми сега тази услуга. Помисли какво може да означава това.

Беше впил поглед в очите на Джак под догарящата светлина на фенера. Виждаше го как се мъчи да се освободи от него, да се отърве от последната си връзка с живия свят. Поклати глава, или по-скоро я остави да се отпусне настрани. Затвори очи и остана да лежи неподвижно до стената.

От ъгълчетата на устата му потече слюнка и изби пяна. Бледото му безизразно лице сякаш още повече се отдалечи от реалността. След това крайчецът на окото му потрепна.

— Освен ако... не... освен ако не са кивитата. Може да са кивитата.

— Какви ги говориш? Кивита? Какво имаш предвид?

— Те ги поставят по различен начин, новозеландците. Ние ги редим в редица зад експлозива. Те копаят малко под прав ъгъл от главната галерия, след това залагат експлозива там. Няма нужда да се похабяват толкова много чували.

— Не разбирам. Искаш да кажеш, че не слагат експлозива в основния тунел, а в стената.

— Точно така. Казват, че ставала по-добра компресия. Няма толкова работа, мен ако питаш. С по-малко чували.

Стивън се опита да сдържи вълнението си.

— Искаш да кажеш, че там, зад чувалите, има експлозив?

Джак най-накрая го погледна в очите.

— Възможно е. В последно време не сме слизали често тук, а знам, че преди нас е идвала рота от кивита.

— Т.е., не са ви казали, че тук има ниша с експлозив?

— Сигурно са казали на капитана, но той не е длъжен да ни уведомява. Никога нищо не ми казват. Слизал съм само два пъти под земята, откакто сме тук.

— И тъй като няма да взривяваме повече мини, просто сме използвали този тунел като боен, за да защитим главния подслушвателен пост?

— Не сме взривявали мини от месеци. Напоследък вършим само черна работа.

— Добре. Да предположим, че зад тези чували има експлозив. Можем ли да го взривим?

— Ще ни трябват жици или фитил. И зависи колко е. Вероятно може да накара половината страна да потъне.

— Но само това ни остава, нали?

Джак отново сведе очи.

— Просто искам да умра спокойно.

Стивън коленичи и повдигна Джак, след това го качи на гърба си и тръгна през мрака, стиснал фенерчето си със зъби. Новият прилив на енергия го накара да забрави болката в крайниците си и тежестта на Джак, дори мъчителната жажда в устата си.

Когато стигнаха до разширението, където беше намерил чувалите с пръст, остави отново Джак на земята. Отчаяно искаше той да не умре, за да му каже как да взриви експлозива.

Всеки чувал беше метър дълъг и половин метър широк. За да предпазват от ударната вълна, бяха натъпкани с това, което Джак наричаше отпадък — изкопана пръст. Тъй като имаше само една здрава ръка, Стивън ги изтегляше много бавно и след всяко дръпване от десетина сантиметра трябваше да си почива.

Докато работеше, не спираше да говори на Джак с надеждата, че гласът му ще го държи в съзнание. Но от проснатия на земята силует не идваше никакъв отговор. Макар да напредваше много бавно, правеше всичко трескаво, задвижван от надеждата. Представяше си голям кратер от взрив в полето над тях, двамата с Джак се измъкват иззад щита си от чувалите с пръст и тръгват по дъното на кратера, което макар и на три метра под земното равнище, е открито за дъжда и вятъра.

В разширената част на тунела от време на време можеше да се изправа, за да опъне гърба си. Всеки път, когато си почиваше, се навеждаше над Джак и се опитваше да го върне в съзнание със смесица от сила и увещания. Обикновено той му отвърщаше, макар несвързано и с неохота; като че ли отново беше изпаднал в делириум.

Стивън се върна към работата си. Загаси фенерчето и продължи на тъмно. Когато разчисти десетина чувала и ги нареди в главния тунел, му стана по-лесно, защото около него се освободи повече място.

Искаше да спре и да се увери, че Джак е още жив, но се боеше, че колкото повече време губи, без да мести чували, толкова повече се приближават към смъртта му.

Продължи да работи. Когато в лявата му ръка не останаха сили, захапа края на един чувал и го задърпа като териер. Парче варовик счупи един от предните му зъби, заби се във венеца му и изпълни устата му с кръв. Но почти не забелязваше болката. Накрая стигна до края на купчината от чували, плътно наредени от новозеландците.

Върна се в тунела и потърси фенерчето на земята. Изпълзя обратно в разчистеното пространство и вдигна светлината пред себе си. Видя сандъци с надпис: „Опасно. Силен експлозив. Амониев нитрат/Алуминий“. Бяха наредени в малка ниша в стената в посока на вражеските позиции.

През Стивън премина лека тръпка на вълнение. Спря за миг и установи, че очите му са влажни. Позволи си да се отдаде на надеждата. Можеше да се спаси.

Върна се внимателно и хвана ръката на Джак.

— Събуди се — каза му той. — Стигнах до експлозив. Можем да се измъкнем. Можем да се спасим. Ще живеем.

Натежалите клепачи на Джак се повдигнаха над присвитите му примирени очи.

— Какво има там?

— Кутии с амонал.

— Колко?

— Не ги преброих. Може би двеста.

Джак изсумтя. Започна да се смее, но едва събираше сили за това.

— Това са пет тона. С половин килограм можеш да взривиш лондонската община.

— Тогава ще ги изнесем и ще оставим колкото трябва.

— Една кутия е достатъчна, за да разберат, че сме тук.

— Помогни ми, Джак.

— Не мога. Не мога да се помръдна...

— Знам. Просто ме окуражайвай. Кажи ми, че ще стане.

— Добре. Направи го. Може би ще успееш. Достатъчно луд си.

Стивън си почина половин час и изпълзя обратно в дупката.

Дървените сандъци имаха въжени дръжки. Всяка беше по двайсет и пет килограма — идеално тегло, което да вдига и мести здрав мъж с двете си ръце. Но само с една ръка и при това лява на Стивън му беше много трудно. Трябваше да издърпва най-горните, след това да ги задържа във въздуха, за да не се ударят в земята.

За един час успя да свали шест сандъка и да ги пренесе в бойния тунел на разстояние, което според него нямаше да предизвика детонация. Погледна часовника и пресметна времето — нужни му бяха приблизително трийсет часа. Колкото повече се уморяваше и обезводняваше, толкова по-дълги щяха да стават почивките му. А трябваше и да поспи.

Погледна проснатия на дъното на тунела Джак и се запита дали усилието наистина си струваше. Очакваше Джак да умре, преди да си свърши работата. Не беше сигурен, че и самият той ще оцелее. Поне имаше въздух в нишата с експлозивите. Не беше нито свеж, нито обилен, но поне отнякъде проникваше в малки количества. Възможно беше експлозията да е счупила вентилационната тръба. На дъното в ъгъла имаше малка локва, която той изсмука с уста, задържа течността, после изплю обратно варовитата утайка. Беше прекалено зловонна, за да я преглътне, пък и щеше да му потрябва пак.

Насред сандъците имаше едно голямо парче нитроцелулоза с прикрепен към него кабел, което Стивън отмести настрана. След като прехвърли четиридесет и шест сандъка, легна до Джак и заспа. Часовникът му показваше два и десет, но не знаеше дали е нощ или следобед, нито от колко време бяха под земята.

Използваше фенерчето колкото може по-рядко. Действаше по инстинкт като животно — брутално, глупаво, сляпо. Не разсъждаваше какво прави, нито защо. Животът му на повърхността не съществуваше. Не си спомняше за Грей или Уиър, не помнеше имената на Жан или Изабел. Те бяха погребани в подсъзнанието му и действителността, в която съществуваше, приличаше на съня на звяр.

Понякога се спъваше в Джак, преминавайки покрай него, понякога го риташе толкова силно, че той реагираше. От време на време коленичеше и смучеше от локвата в дъното на тунела.

Когато краят на задачата му вече се виждаше, се уплаши, че може да умре, преди да я довърши. Забави движенията си и започна да си почива повече. Провери пулса си.

Отне му три дни, за да разчисти нишата и когато приключи, беше прекалено изтощен, за да мисли как да взриви единствения останал сандък. Легна и заспа. Когато се събуди, веднага отиде при Джак и освети лицето му с фенерчето. Очите му бяха отворени и взрени в пространството пред него. Стивън го разтърси, беше сигурен, че е мъртъв. Джак простена в знак на протест, че го връщат в съзнание.

Стивън му каза, че е изнесъл сандъците. За да го окуражи, изпълзя обратно в нишата, гребна шепа вода от локвата, донесе я внимателно при него и я посипа върху лицето му.

— Кажи ми как да я взривя и ще имаш вода колкото искаш.

Гласът на Джак едва се чуваше. Стивън трябваше да приближи ухо до пресъхналите му устни. Джак му каза, че ползват кабели.

— Мога ли да го направя с фитил?

— Ако успееш да го направиш сам. Трябва да е дълъг. За да сме на безопасно разстояние.

— Ами ако използвам някой от чувалите? Ако го накъсам на ленти и ги вържа една за друга?

— Стига да са сухи. Но няма да стане без детонатор. Амоналът гори, но не се взривява без нитроцелулоза.

Стивън отиде до мястото, където беше наредил чувалите; бяха сравнително сухи. После се върна при куртката си и извади от нея нож и кутия кибрит. Срязва един чувал, изпразни го и запали клечка. Разръфаните му краища пламнаха, но по-дебелите части горяха бавно. Не можеше да се разчита на това.

— Ами ако отворя една кутия амонал и направя малка пътечка върху фитила? Ще помогне ли?

Джак се усмихна.

— Внимавай.

— Колко далече от взрива трябва да сме?

— На сто метра. Зад стабилна стена. Освен това се отделя газ. Трябва да си сложим дихателните апарати.

Стивън пресметна колко време ще му трябва да нареже и върже сто метра фитил от чувалите. Не беше възможно. Нямаше да може да използва и нитроцелулозата, защото без нея амоналът нямаше да се взриви. Трябваше да направи пътечка от експлозива.

Първо пренесе Джак в бойния тунел, където му се стори, че ще е на безопасно място. Прибра дихателните апарати от мястото на втората

експлозия и се върна с тях при Джак. След това внимателно махна капака на една кутия с амонал, първо го повдигна с острието, а след това и с дръжката на ножа. Гребеше с шепи от сивия прах и го хвърляше в чувал, докато чувалът натежа. Занесе го в нишата и го изсипа на купчина до нитроцелулозата, която постави в сандъка. След това направи пътечка, към бойния тунел, около пет сантиметра широка. Чувалът се изпразни и той се върна да го напълни отново, сетне продължи оттам, докдето бе стигнал. Два пъти се връща да пълни чувала, преди да стигне до мястото, където беше складира останалия амонал. Направи така, че пътечката да го заобиколи възможно най-отдалече. Трябваше да поеме този риск, не можеше да го мести отново. След това изпразни и нарязва шест чувала за фитил, който простря от пътечката с амонал до мястото, където щеше да се скрие.

Седна до Джак. Постави му дихателната маска, сетне си сложи и своята. Абсурдната надежда караше сърцето му да тупти силно.

— Това е — каза той. — Ще го взривя.

Джак не реагира, затова Стивън отиде в галерията и коленичи пред края на десетметровия фитил, който беше направил от чувалите. Искаше да види дали огънят от фитила ще стигне до амонала, тогава щеше да е сигурен, че всичко ще бъде наред.

Спря за миг и се опита да си спомни някоя мисъл или молитва, които да са подходящи за края на живота му, но съзнанието му беше прекалено уморено, а ръката му — прекалено нетърпелива.

Драсна клечката в кутията и я видя как се разгаря. У него нямаше и капка предпазливост или страх. Поднесе пламъка към лентата от чувала и тя пламна. Сърцето му подскочи; искаше да живее. Това го накара да се засмее — с безумния си поглед и брадясалото си лице приличаше на отшелник в пещера.

Платът запука, пламъкът намаля и почти угасна, после пак се разгоря. Огънят стигна на два метра от края на фитила и като че ли пак стихна. Стивън изруга на висок глас. Грабна фенерчето. За бога! От угасналия фитил в празното пространство прехвъркна огънче като електрическа искра. Допря се до амонала и Стивън видя как до тавана на тунела се издигна стена от огън. Обърна се и направи три големи крачки към Джак, но преди да стигне до него, беше изхвърлен напред

от ударната вълна, която разтресе тунелите и стените и земята се вдигна във въздуха.

Експлозията залюля лейтенант Леви, който седеше на стъпалото за стрелба и ядеше грахова супа с наденица и хляб, раздадени от ротния готвач и пътували стотици километри след първоначалната експедиция от Саксония.

Британските оръдия стреляха по техните позиции вече трети ден и вероятно се очакваше голяма атака. Леви се чудеше кога ще може да се върне към мирновременната си медицинска практика в Хамбург, където тъкмо беше започнал да печели някаква репутация като специалист по детски болести. Съпротивляваше се, докато можа, на мобилизацията си, но страната му даде много жертви и накрая тя стана неизбежна. Остави децата в болницата и отиде у дома си да се сбoguва със съпругата си.

— Не искам да се бия с французите — каза ѝ той. — И особено не бих искал да воювам с англичаните. Но това е моята родина и нашият дом. Трябва да изпълня дълга си.

Тя му даде малка златна звезда на Давид, която в семейството ѝ се предаваше от поколение на поколение. Окачи я с верижка на шията му. Не само еврейският квартал съжаляваше, че доктор Леви тръгва на война. На гарата се събра малка тълпа, за да го изпрати.

Тъй като пролетната офанзива на германците беше спряна и врагът, вече подсилен от американците, разполагаше танкове на предните си линии, Леви предполагаше, че при този артилерийски обстрел беше само въпрос на седмици да се види със съпругата си. Лекият срам, който изпитваше от евентуалното поражение, лесно се заглушаваше от приятната мисъл за мира.

— Ти си лекар у дома, нали, Леви? — попита командирът на ротата, който се зададе по окопа, когато ударната вълна от експлозията на амонала утихна.

— Детски лекар, но...

— Все тая. По-добре иди да видиш какво става. Имаме там патрул. Вземи двама души с теб. Крюгер и Лам. Те ще са ти най-полезни. Познават всички тунели тук.

— Обикновено взривовете са два, нали? Не е ли по-добре да изчакаме?

— Изчакай един час. След това върви.

Крюгер и Лам му рапортуваха след трийсет минути. Крюгер беше изтънчен и умен мъж, който на няколко пъти отказваше повишение. Произхождаше от добро семейство, но имаше принципи и вярваше в социалната справедливост. Лам беше по-семпъл баварец, хубав тъмнокос миньор със спокоен темперамент.

Взеха дихателни апарати, в случай че след взрива се бе отделил газ под земята, както и кирки, въжета и друго оборудване, което Лам каза, че може да им потрѣбва. Самият той взе и малко количество експлозив.

— Колко от нашите хора бяха там долу? — попита Леви.

— Трима — отвърна Лам. — Отидоха на рутинно разузнаване да слушат за вражеска дейност.

— Мислех, че сме унищожили техния тунел преди три-четири дни.

— Вероятно е така. Подслушваме, за да разберем кога ще атакуват. Не смятаме, че могат да възстановят тунела. Взривихме го на две места. Така ѝ не се усетиха откъде им дойде.

— Да вървим? — подкани ги Крюгер. — Предпочитам да съм под земята, отколкото под този обстрел.

Чуха как над главите им профучаха снаряди и се взривиха в поддържащия окоп зад тях. Леви последва двамата мъже по наклонена пътека, която ги отведе на десет метра под земята. Макар да се чувстваше по-сигурен там, където снарядите не можеха да го достигнат, не беше ентусиазиран от идеята да бъде блокиран долу. Пратиха ги с достатъчно вода и храна за три дни, така че вероятно някой беше предположил, че операцията им може да продължи дълго.

Вървяха десет минути през главната галерия. На тавана имаше електрическо осветление, но веригата беше прекъсната от експлозията. Системата беше построена старателно и прецизно. Лам и Крюгер пееха, докато вървяха. Тунелите бяха построени по същия модел като британските, макар че главната напречна галерия на германската мрежа беше свързана с канализацията на близкия град. Подслушвателният им пост беше на три метра над британския; оттам бяха успели да прокопаят проход надолу и да зложат експлозивите,

които бяха направили по-голяма част от вражеските галерии непроходима.

Още не бяха стигнали до собствения си централен тунел, когато се натъкнаха на голямо срутване. Леви седна, докато Лам и Крюгер го проверяваха. Хрумна му ужасна мисъл. Брат му, който бе инженер в същата рота, му беше казал, че очаква скоро да слезе под земята и да инспектира системата, за да се увери, че са блокирали напълно британския тунел. Той обикновено не слизаше под земята, но периодично инспектиреше новата работа. Леви не го бе виждал от три дни, което само по себе си не беше необичайно, тъй като задълженията им бяха доста различни. Не беше сигурен нито дали брат му е част от патрула, пратен долу, нито дали не е.

— Срутването е много сериозно — каза Лам. — Предлагам засега да го оставим и да отидем да видим какво се случва в бойния тунел. Можем да се върнем, ако се наложи.

— Знаеш ли кои са в патрула? — попита Леви.

— Не — отвърна Лам. — А ти?

— Не, знам само, че са трима. Просто се чудя дали един от тях не е брат ми.

— Сигурен съм, че командирът щеше да ти каже — увери го Крюгер.

— Съмнявам се — каза Леви. — Има си други неща, за които да мисли. Скоро ще трябва да организира пълно отстъпление.

— Просто трябва да се надяваме — отвърна Крюгер. — Доколкото ни е известно, всичките са живи и просто си вършат работата.

Лам изглеждаше изпълнен със съмнения, когато пъкна кирката си в гайката отстрани на раницата си и ги поведе обратно към началото на тунела. Влязоха през малкия отвор в бойния тунел и продължиха. Тук беше по-тясно и тъмно и трябваше да се привеждат на места, докато стигнат до участък, където покривът беше укрепен с греди по всички стандарти на техните сапъори.

След петдесет метра се натъкнаха на хаос от разхвърляни отломки. Взривът беше разрушил стените на тунела и беше увеличил сечението му, като в същото време беше запълнил пространството с пръст и варовик. Тримата германци се спогледаха озадачено.

— Вълната е преминала през главния тунел — каза Лам. — Това е участъкът на същата експлозия.

— Не разбирам кой го е взривил — каза Леви. — Какво е това всъщност? Мислех, че сме ги срутили, не може да сме го направили ние. Или може?

— Моето предположение е — започна Крюгер, — че е станало случайно. Долу имаше експлозив, който не беше използван. Останал е там и се е детонирал. Веществото е нестабилно.

— А другата възможност — обади се Лам — е това да е вражеско действие.

— Но как са влезли вътре толкова бързо, след като сме им взривили цялата система? — попита Леви.

— Щом не са влезли, значи не са излизали. Не знаем колко души е имало долу, когато сме ги взривили. Може някои да са оцелели.

— Но със сигурност вече са се задушили.

— Не е задължително — каза Лам. — Имат вентилационни тръби, въздушно захранване. Вероятно вече са премазани, но тук-там има въздушни джобове и пробиви към повърхността. Един от нашите оцеля осем дни само с бутилка вода.

— Боже! — Леви беше ужасен. — Значи зад тези отломки може да се намират не само трима от нашите, живи или мъртви, но и неизвестен брой британци, въоръжени с експлозивни и оцеляващи в дупки или въздушни джобове като... като...

— Като плъхове — помогна му Лам.

Започнаха да разкопават срутването с кирките. Двама работеха, а третият си почиваше или разчистваше пръстта. Продължиха така пет часа, преди и тримата да се проснат на земята. Пиха съвсем малко вода и ядоха бисквити и сушено месо.

По-малкият брат на Леви се казваше Йозеф. Беше отличник в училище, винаги печелеше награди по латински и математика. Отиде да учи природни науки в Хайделбергския университет. Върна се оттам с докторат и много фирми му предложиха работа, както и правителството. На Леви му беше трудно да свърже обсипания с почести мъж, който гледаше надменно през очилата си онези, които го заливаха с благоразположението си, с решителното, астматично и общо взето комично момче, което познаваше от детството си. Йозеф се беше състезавал здраво с по-големия си брат, но поради разликата в

годините обикновено търпеше поражение. От мига, в който Йозеф се роди, Леви изпитваше неистова нежност към него, най-вече защото беше създаден от хората, които обичаше най-много на света — родителите си. Нямаше търпение да го научи възможно най-бързо защо майка им и баща им са толкова важни, а начинът, по който вършеха всичко — толкова достоен за възхищение. Най-големият му страх беше, че Йозеф може да не разбере колко е важно да пази честта на семейството и да го опозори. Затова не изпитваше завист, а само удоволствие, когато постиженията на брат му носеха на семейството общественото одобрение, което той тайно смяташе, че им се полага.

Понякога го ядосваше със склонността си към своеволие. Имаха толкова много общо помежду си, затова по-малкият му брат смяташе за ненужно да следва по-големия във всичко, а предпочиташе да взема различни решения, да култивира други вкусове, което на Леви му се струваше направо безобразие. Смяташе, че го прави нарочно, за да го дразни, но не позволяваше това да унищожи привързаността му към момчето; беше се научил да укротява яда си и да оставя загрижеността му да вземе връх.

Би било типично за Йозеф да се окаже в тесния тунел точно когато е избухнал взривът. Докато Леви копаеше препятствието с кирката си, ясно си представи бледото му и удивително безизразно лице полегнало със затворени очи, с целия товар на земята върху астматичните му гърди.

В почивките тримата слушаха шума от бомбардировката на повърхността.

— Атаката сигурно приближава — каза Крюгер.

— Никога няма да отпушим този тунел — заяви Лам. — По звука си личи колко много пръст се е изсипала. Ще трябва да опитам да я взривя.

— Ще събориш тавана — отвърна му Крюгер. — Виж.

— Експлозивът е много малък и ще го поставя така, че да избухне в правилната посока. Не се тревожи, обещавам, че няма да има поражения. Ти какво мислиш?

— Добре — каза Леви. — Ако това е единственият начин. Но внимавай. Използвай възможно най-малък експлозив. Винаги можем да опитаме пак да копаем.

Не искаше Йозеф да бъде убит от взрив, предизвикан от свои.

На Лам му трябваша повече от два часа, за да изкопае необходимата дупка. Сложи кабел в експлозива и отнесе другия му край чак до началото на наклонения проход, който водеше към повърхността. Свързаха го с детонатора, който бяха оставили там и когато Леви и Крюгер бяха на безопасно място зад него, натисна дръжката.

В тясната му гробница, където от дупка, не по-широка от игла за плетене, проникваше въздух, но не и светлина, звукът отекна в ушите на Стивън. През него премина тръпка на надежда. Бяха изпратили спасителна група. Старата рота на Уиър нямаше да ги изостави. Бяха тръгнали късно, но вече идваха. Премести тежестта си, макар че в пространството, в което се намираше, почти не можеше да се мърда. От едната страна на главата му имаше твърдо парче варовик, което го отделяше от онова, което беше останало от главния тунел. То беше единственият му ориентир — пръстта, изкъртена от взрива на амонала, ги обграждаше от всички страни.

— Там ли си още, Джак? — попита той. Протегна крака си и усети рамото на Джак под ботуша си. Чу се тихо стенание.

Опита се да го върне в съзнание, като му заговори.

— Мразиш ли германците? — попита той. — Мразиш ли всичко в тях и страната им?

След взрива разумът на Джак не беше много ясен.

Стивън се опита да го провокира.

— Те убиха приятелите ти. Не искаш ли да останеш жив, за да видиш поражението им? Не искаш ли да ги видиш смазани и унижени? Не искаш ли да влезеш в страната им с някой от нашите танкове? Да видиш как жените им те гледат със страхопочитание?

Джак не отвърна. Докато и той беше жив, имаше надежда, помисли си Стивън. Ако останеше сам, без импулса да помага на някой друг, щеше да се поддаде на отчаянието, което според всяка трезва преценка вече би трябвало да го е обзело.

Не беше сигурен откъде идва въздухът, но в най-горната част на пространството, в което се намираха, можеше да се диша. От време на време си сменяше мястото с Джак, за да може да диша и той.

Предполагаше, че някоя вентилационна тръба е била огъната от взрива и все още доставяше спасителен въздух.

Тъмнината обаче го притесняваше. След взрива вече не виждаха нищо. Фенерчето беше изхвърлено от ръката му и смазано. Отначало и двамата бяха покрити с пръст, но бавно успяха да я отстранят. Лежах в ниша около пет-шест метра дълга и не по-широка от разперените им ръце. Когато за първи път осъзна размерите ѝ, Стивън изкрещя от отчаяние.

Единствената им възможност беше да лежат неподвижни и да чакат да умрат. В някакъв момент Стивън беше изгубил ризата, куртката и колана с пистолета си. Все още беше с панталони и ботуши, но нямаше как да се самоубие, освен ако не извадеше ножа от джоба си и не си срежеше някоя артерия.

Разгъна острието в тъмнината и го допря до врата си. Хареса му познатото докосване на добре наточената стомана. Намери артерията, която свързваше мозъка с тялото му, тя тихо пулсираше под кожата. Беше готов да го направи, да приключи с паническия ужас, че е погребан жив.

Но пулсът под пръстите му не преставаше да бие. Той не се интересуваше от ситуацията, в която беше изпаднал Стивън. Биеше си както когато беше тичал из полята като малко момче, или както когато стана мъж и започна да работи; не правеше разлика между епизодите в живота му, през които бе преминавал с такава решителност и яснота. Стивън бе поразен от пълното му безразличие към всичко, освен към собствения му ритъм.

— Джак, чуваш ли ме? Искам да ти кажа колко мразя германците. И защо ти трябва да живееш.

Не последва никакъв отговор.

— Джак, трябва да живееш. Трябва да вярваш.

Стивън придърпа тялото на Джак по-близо до себе си. Знаеше, че от влаченето ще го заболи.

— Защо не искаш да живееш? — попита той. — Защо поне не опиташ?

Силната болка върна Джак в полусъзнание и той най-накрая проговори.

— Това, което съм видял... Не искам повече да живея. Денят, в който атакувахте. Ние ви гледахме. Аз и Шоу. Свещеникът, онзи мъж,

не мога да си спомня името му... Ако го беше видял, щеше да ме разбереш. Откъсна кръста си от шията. Момчето ми си отиде. Какъв свят приготвихме за него? Доволен съм, че е мъртъв. Доволен съм.

— Винаги има надежда, Джак. А и животът продължава. С нас или без нас той продължава.

— Не и за мен. Ще бъда в дом, без крака. Не им искам съжалението.

— И предпочиташ да умреш в тази дупка?

— За бога, да. Съжалението им ще е... отчайващо.

Стивън усети, че Джак успя да го убеди. Това, което го караше да иска да живее, не бяха силните аргументи, а някаква животинска воля, инстинкт.

— Когато умра — каза Джак, — ще бъда с онези, които разбират.

— Но къщи са те обичали. Жена ти, синът ти, родителите ти преди тях. Хората ще продължат да те обичат.

— Баща ми е умрял, когато съм бил бебе. Майка ми ме отгледа. Бях заобиколен от жени. Всички си отидоха. Само Маргарет ми остана, а аз вече не знам как да говоря с нея. Прекалено много неща се случиха.

— Не искаш ли да спечелим войната? — Още докато задаваше този въпрос, Стивън осъзна, че звучи кухо.

— Никой не може да спечели. А сега ме остави на мира. Къде е Тайсън?

— Ще ти разкажа една история, Джак. Дойдох в тази страна преди осем години. Отидох в една голяма къща на широка улица в град недалеч оттук. Бях млад. Бях невъздържан, любопитен и себичен. Привличаха ме опасните води, неща, които на по-късна възраст само поглеждаш и подминаваш, защото са прекалено опасни. На младини нямаш страхове. Мислиш си, че разбираш всичко, че всичко ще придобие смисъл с времето. Разбираш ли какво имам предвид? Никой не ме беше обичал. Това е истината, макар тогава да не я осъзнавах. Нямах твоите отношения с майка ти. Никой не се интересуваше къде съм, дали съм жив или мъртъв. Затова си измислих свои собствени причини да живея, затова някак си ще се измъкна оттук, защото никой друг досега не го е било грижа за мен. Ако трябва, ще си изгриза пътя навън като плъх.

Джак изпадна в делириум.

— Няма да пиеш бира сега. Рано е. Къде е Търнър? Свали ме от този кръст.

— Срегнах една жена. Беше съпруга на собственика на голямата къща. Влюбих се в нея и повярвах, че и тя ме обича. С нея открих нещо, което не знаех, че съществува. Може би почувствах облекчение, наслаждавах се на усещането, че някой може да ме обича. Но не мисля, че беше само това. Имах видения, сънища. Не, не беше така. Немаше никакви видения, това му беше странното. Имаше само плът, физическа близост. Виденията дойдоха после.

— Те взеха компресора. Питай Шоу. Свали ме.

— Не защото я обичам, макар да е така, винаги ще я обичам. Не защото ми липсва или защото ревнувам от немския ѝ любовник. Но нещо в случилото се между нас ме направи способен да открива и други неща в този свят. Сякаш прекрачих през някаква врата в място, където имаше звуци и сигнали от бъдещето. Невъзможно е да ги разбереш, но след като си ги чул, не можеш да отречеш, че съществуват. Дори и тук.

На Стивън му се стори, че Джак се задавя. Не беше сигурен дали се опитва да потисне смеха или плача си.

— Вдигни ме — каза Джак, когато възстанови дишането си.

Стивън го вдигна и го положи в скута си. Неподвижните му крака се извиха настрани, а главата му увисна.

— Аз можех да те обичам. — Гласът на Джак беше станал ясен. Отново се задави и сега, когато главата му беше толкова близо до неговата, Стивън разбра, че той се смее. Тих подигравателен смях в душния мрак.

Когато утихна, Стивън започна да удря ритмично с ножа си по варовика, за да упъти спасителната група.

Контролираната експлозия на Лам проби в стената достатъчно голяма дупка, през която успяха да минат и тримата.

Леви следваше другите двама със смесица от нетърпение и лошо предчувствие. Намериха основния германски тунел, но от разбитите дървени греди разбраха, че има и други поражения.

Крюгер ги накара да спрат и посочи напред. Краят на тунела като че ли беше пропаднал надолу. Приблжиха се, доколкото прецениха, че

е безопасно, сетне Лам извади въже от раницата си и завърза единия му край за една все още изправена греда.

— Ще слеза долу да огледам — каза той. — Вие двамата дръжте края на въжето, в случай че гредата поддаде.

Те го гледаха как напредва предпазливо в бездната. На всеки две-три крачки им се обаждаше. Накрая намери стабилна повърхност, на която можеше да стъпи. Завърза здраво въжето около кръста си и извика към другите двама да го държат здраво. Вдигна лампата си и се огледа. В мрака проблесна метал. Той се наведе да го разгледа по-добре. Беше каска. Застана на четири крака и започва да опипва земята. Докосна нещо, което по твърдост и строеж не приличаше на варовик. Лепнеше под пръстите му. Беше рамо в сива немска униформа. Видя и останалата част от тялото, заровено от кръста надолу в пръстта. Главата беше общо взето цяла и Лам разпозна брата на Леви.

Пое дълбоко дъх и го издиша с издути бузи. Не искаше да изкрещи новината на другите двама, но беше нечестно спрямо Леви да я крие от него. Вдигна фенера и отново огледа кухината. Не виждаше други тела, нито следи от някаква дейност. Опипа ръцете на мъртвеца, за да види дали има пръстен; взе идентификационната плочка от врата му, но искаше да намери нещо не толкова бездушно, по което брат му да го разпознае. Нямахме пръстен, но намери часовник, който сложи в джоба си.

Дръпна два пъти въжето и извика, че излиза. Усети как въжето се изопна, когато Крюгер и Леви започнаха да теглят. Височината беше около шест метра и им трябваша няколко минути, за да го издърпат, докато ботушите му стържеха по стената в опит да намерят опора.

— Е? — попита Леви, когато всички си поеха дъх. Нещо в хубавото лице на Лам, който избягваше да срещне погледа му, го разтревожи.

— Намерих труп. На един от нашите хора е. Вероятно е убит на място.

— Взел ли му медальона? — попита Крюгер.

Леви стоеше напълно неподвижно.

— Намерих това.

Лам подаде часовника на Леви, който с неохота го взе. Сведе очи. Беше на Йозеф. Подарък от баща му по някакъв семеен повод — за бар

мицва или като награда за приемането му в университета. Леви кимна.
— Глупаво момче — каза. — Толкова близо до края.
Отдалечи се в тунела, искаше да остане сам.

Лам и Крюгер седнаха на земята и започнаха да ядат храната, която си бяха донесли.

След като се помоли, час по-късно Леви се върна при тях. Религията не му позволяваше да вземе от храната, която Лам му предложи.

Поклати глава.

— Трябва да постя — каза той. — А сега да продължим претърсването.

Крюгер прочисти гърлото си и заговори внимателно.

— Чудя се дали е разумно. С Лам си поговорихме. Разбрахме каква е била силата на взрива и според него едва ли някой, който е бил в тунела по-навътре от брат ти, е оцелял. Приключихме задачата си като претърсваща група. Установихме какво е станало и можем да изнесем брат ти на повърхността и да го погребем както се полага. Ако продължим нататък, ще рискуваме живота си без причина. Не знаем какво може да се случи над нас. Изпълнихме дълга си. Мисля, че трябва да се връщаме.

Леви потри с длан челюстта си. Брадата му беше набола. Заради траура трябваше да я остави да покрие лицето му, преди отново да се избръсне.

— Разбирам ви, но не съм съгласен. Двама наши сънародници са някъде долу под земята. Ако са мъртви, трябва да ги намерим и да ги погребем както му е редът. Ако са живи, трябва да ги спасим.

— Вероятността е...

— Няма значение каква е вероятността. Трябва да довършим задачата си.

Крюгер сви рамене.

Лам изтъкна практическите последствия от забавянето.

— Долу е топло — каза той. — Тялото му...

— Плътта е слаба. Това, което е останало от него, няма да изгние. Аз лично ще го изнеса, когато му дойде времето.

Лам сведе очи.

— Не се страхувайте — продължи Леви. — Мъжете долу са наши сънародници. Те не биха искали да останат в тези чужди полета. Трябва да се върнат по местата, които обичат и заради които са умрели. Вие не обичате ли страната си?

— Разбира се — отвърна Лам. Беше получил заповедите си. Не виждаше смисъл да спори. Стана и започна да оправя въжетото.

— Обичам родината си — каза Леви. — Във времена като тези смъртта в семейството ме свързва още повече с нея. — Погледна предизвикателно към Крюгер, който кимна тъжно, като че ли смяташе, че патосът на Леви е плод на емоционален изблик.

Леви го хвана за рамото.

— Нали, Крюгер? — Взря се в умното му угрижено лице. На него не беше изписано съгласие, но поне имаше примирение. Крюгер отиде да помогне на Лам да се приготви да се спусне отново.

Леви тръгна с него и остави Крюгер горе да си почива. Шест метра под нивото на главния тунел започнаха да разкопават пораженията от взрива. Не знаеха какво търсят, но като разчистваха прясно падналата пръст, се надяваха да разберат повече за това, което се беше случило.

Загряха се от работата и свалиха ризите си. Ударите от кирките им отекваха силно, когато срещаха твърд варовик.

Стивън свали стъклото на часовника си, за да напипа в тъмното стрелките и да разбере колко е часът. Беше четири без десет, когато пак чу шум от копаене, макар все така да не знаеше дали е сутрин, или следобед. Пресметна, че са под земята вече пет, а може би и шест дни.

Отново придърпа Джак към малкия отвор, през който влизаше въздух. Лежеше с пръсти върху часовника и отброяваше трийсетте минути, които трябваше да прекара в задушния ъгъл на общата им гробница. Не мърдаше, за да не се нуждае от повече кислород.

Страхът да не остане затворен отново го връхлетя. Казваше си, че след като най-лошото се беше случило, след като вече бе погребан жив в толкова тясно пространство, няма от какво да се бои. Ужасът идваше от очакването, не от реалността. Въпреки това изпитваше паника. Понякога му се налагаше да стегне мускулите на цялото си

тяло, за да не извика. Отчаяно искаше да драсне клечка кибрит. Дори само за да огледа затвора си, все щеше да е нещо.

На моменти жизнените му функции се понижаваха. Въображението и сетивата му спираха да работят, угасваха едно по едно като лампи в голяма къща. Накрая всичко помръкваше, оставаше да свети само искрица от волята му.

Но през всичките часове, в които лежеше там, нито за миг не спря да се съпротивлява на случващото се. Бореше се с яростно негодувание. Макар силата му да прииждаше и да си отиваше, защото тялото му отпадале от жаждата и глада, гневът му означаваше, че светлината в него, макар немощна, все още беше жива.

Когато трийсетте минути изтекоха, той се върна при Джак и легна до него.

— Още ли си с мен, Джак?

Чу се стенание, след това гласът на Джак проби през слоевете на съзнанието му и прозвуча ясно, както не беше звучал от дни.

— Радвам се, че мога да си облегна главата на тези чорапи. Получавах от вкъщи по един чифт всяка седмица през цялата война.

Стивън напипа вълнената плетка под бузата на Джак, когато го вдигна.

— Никога не съм получавал колет — каза той.

Джак отново се засмя.

— Ти си голям шегобиец. Нито един колет за цели три години? Ние получавахме поне по два на седмица. С всички беше така. А пък писмата...

— Тихо. Чуваш ли това? Спасителната група е. Чуваш ли ги как копаят? Заслушай се.

Стивън премести Джак така, че ухото му да се доближи до варовика.

— Идват — каза Стивън. По ехото не можеше да се ориентира на какво разстояние са, но искаше да внуши на Джак, че са почти при тях.

— Всеки миг ще са тук, така мисля. Ще се измъкнем.

— И през цялото време си носил служебни чорапи? Горкият нещастник. Дори най-бедните редници в ротата имаха...

— Чуй. Ще излезеш оттук. Махаме се.

Джак все още се смееше.

— Не искам. Не искам...

Смехът му премина в кашлица, след това в спазъм, който разтресе гърдите му в обятията на Стивън. Мъчителният звук изпълни тясното пространство, след това секна. Джак издиша дълго за последен път, тялото му се отпусна и той най-накрая намери края, който бе желал.

Стивън поддържа още малко тялото му от уважение, след това го избута към края на нишата, където имаше по-малко въздух. Приблужи устата си до дупката, през която влизаше кислород, и задиша силно.

Протегна крака и малко по малко изрита трупа далеч от себе си. Почувства се отчайващо самотен.

Единствената му компания бяха тежестта на земята и звукът от копаене, който, ако трябваше да бъде честен пред себе си, звучеше безнадеждно далеч. Намери кибрита в джоба си. Нямаше кой да го спре в порива му за светлината. Но се поколеба.

Проклинаше Джак, задето умря, задето не повярва, че имат шанс за спасение. Сетне яростта му стихна и умът му се съсредоточи върху далечния ритмичен звук от удари на кирка. Докато го слушаше, му се струваше, че чува собствения си пулс. Извади пак ножа и започна да удря с него колкото може по-силно по стената над главата си.

След четири часа копаене Леви и Лам не бяха стигнали почти доникъде. Леви извика Крюгер да слезе и да смени Лам.

Докато чакаше Крюгер, Леви седна да си почине. За него вече беше въпрос на чест да намери придружителите на брат си. Йозеф не би искал той да се държи като един онези хора, които позволяват на личната им мъка да ги отклони от пътя. Не толкова неговата чест, колкото тази на Йозеф беше заложена на карта. Неговите действия можеха да възвърнат част от достойнството на смачканото му тяло.

През тежкото му дишане до ушите му достигна тихо почукване. Той притисна глава в стената и се заслуша. Може да е плъх, помисли си най-напред, но беше съвсем ритмичен звук и се чуваше дълбоко под земята. Нещо му подсказваше, че идва от голямо разстояние и може да е произведен само от човешко същество.

Крюгер скочи от въжетото и Леви го повика при себе си. Крюгер се заслуша. После кимна.

— Определено има някой долу. Малко по-нататък е според мен, но успоредно на нас. Ударите не са достатъчно силни, за да идват от кирка или лопата. Според мен някой чука нарочно.

Леви се усмихна.

— Казах ви, че трябва да продължим.

Крюгер не изглеждаше убеден.

— Въпросът е как ще стигнем до него. Между нас има много варовик.

— Като начало ще взривим част от него. Контролирана експлозия. Ще се кача и ще пратя Лам на моето място. Той може да поставя взрив.

Лицето на Леви изразяваше решителност и ентузиазъм.

— Да предположим, че този звук не идва от някой от нашите хора, а от вражески войник, попаднал в капан.

Леви ококори очи.

— Не вярвам, че някой може да е останал жив след толкова време. Но дори и така да е, тогава... — Той разпери ръце и сви рамене.

— Тогава какво? — попита Крюгер веднага.

— Тогава това ще е човекът, убил брат ми и двамата му придружители.

Крюгер го погледна тъжно.

— Око за око... Нали не мислиш за отмъщение?

Усмивката на Леви замръзна.

— Не мисля за никакви конкретни действия. Вярата ме води във всичко. Не се боя да се срещна с него, ако това имаш предвид. Тогава ще знам какво да направя.

— Ще трябва да го вземем като военнопленник — каза Крюгер.

— Това е достатъчно — отвърна Леви. Отиде при въжето и извика на Лам да го издърпа.

Лам, който едва стоеше буден, не каза нищо, когато Леви му съобщи какво иска от него. Пригответи експлозива, прибра го в раницата си и слезе по въжето.

Пръстта, примесена с варовик, се оказа трудна за копаене. На двамата с Крюгер им отне пет часа, за да направят дупка за експлозива, която да удовлетвори Лам. Леви го смени, за да помогне на Крюгер. Напълниха чували с пръст и ги наредиха плътно върху мястото.

Крюгер спря за малко, за да пие вода и да хапне месо и бисквити. Леви отказа предложението му да ги сподели с него.

Главата му беше започнала да се замайва от мъката и умората, но беше твърдо решен да спазва поста. Работеше яростно, без да обръща внимание нито на потта, която пареше в очите му, нито на треперещите си пръсти, които пълнеха чувалите с пръст.

Не знаеше какво или кого очакваше да намери зад стената; у него беше останал само импулсът да продължи напред. Любопитството му беше свързано с усещането му за загуба. Смъртта на Йозеф можеше да бъде обяснена и възмездена единствено ако намереше оцелелия и се изправеше лице в лице с него.

Прикачиха кабелите и се отдалечиха на безопасно място в началото на наклонената пътека, която водеше към повърхността. Чуваха гърмежите на тежките оръдия и минохвъргачките и огъня на картучниците над тях. Атаката беше започнала. Лам натисна детонатора и земята под краката им се разтресе. Разнесе се грохот като горещ дъх, след това заглъхна и отново се надигна. За миг им се стори, че към тях през тунела се втурват огнени кълба от пръст и варовик. След това звукът утихна за втори път и замря напълно.

Върнаха се бързо през ниския, укрепен с греди вход, пълзяха, залитаха и тичаха към ямата в земята. Облак каменен прах ги принуди да отстъпят, кашляйки, за около минута, докато въздухът се прочисти.

Леви каза на Крюгер да остане назад, докато двамата с Лам слязат долу. Искаше Лам да прецени взрива, а и се съмняваше в искрената съпричастност на Крюгер.

Минаха през дупката, направена от експлозията, като копаеха около себе си, за да я разширят. Тя ги беше отвела право в главния подслушвателен пост на британците. Разгледаха с любопитство подпорните греди и обшивката.

— Чуй — каза Леви и хвана Лам за ръката.

Почукването вече беше неистово и се чуваше от много по-близо.

Леви беше толкова развълнуван, че подскочи и си удари главата в горната част на тунела.

— Стигнахме — каза. — Успяхме.

Бяха взривили всичко, което ги разделяше. Сега трябваше само да покопаят още малко и да протегнат ръка.

В тясната си камера Стивън беше разлюлян от нова експлозия. Обърна се по корем и покри главата си с ръце в очакване светът да се срути върху него. Но въпреки че звукът отекна в стените, те останаха непокътнати.

Започна да рита и блъска по стените, които го ограждаха. Клаустрофобията, която беше държал под контрол досега, го сграбчи. Представи си как някой се движи свободно близо до него и страхът, че няма да го чуят или достигнат, отпуши паниката му.

Докато се мятеше, изкърти пръстта, която се беше разхлабила от взрива. Тя се срути тежко върху краката му и го накара да спре за миг и да се овладее.

Продължи да чука с дръжката на ножа и започна да крещи колкото имаше сили:

— Тук съм. Насам.

Представи си хората от ротата на Уиър, с техните светнали, ухилени под каските лица, да си проправят път към него. Кой би могъл да бъде? Кого бяха изпратили да го измъкне? Не помнеше нито физиономии, нито имена. Само Джак, но той лежеше мъртъв до него. И един разсеян мъж със светла коса, Тайсън, но той беше умрял преди доста време. И онези дребните, които сякаш никога не се изправяха, дори на повърхността, май и те бяха с него под земята, когато гръмна първият взрив.

Стивън усети как съзнанието му напълно се избистри. То беше изпълнено с картини от нормалния свят, обитаван от жени, в който хората живееха мирно, правеха любов и пиеха, където имаше деца, търговия и смях. Спомни си за Жан и невероятната усмивка, която избухваше като свръхнова звезда в очите ѝ. Противният смазващ свят, пълен с пръст, пот и смърт, не беше единствената реалност; той беше стесняваща границите илюзия, неохраняем затвор, от който щеше лесно да избяга всеки миг.

Забрави за жаждата и умората; беше жив, изпълнен със страст към света, към звездите, дърветата и хората, които се движеха и живееха в него. Ако не успееш да стигнат до него, той щеше да издълбае стените, да рие, ако трябва да яде пръст и да я поглъща, но щеше да излезе оттук на дневна светлина.

— Продължавай! — Леви се засмя, очите му блестяха. Кожата му беше лъснала от пот, докато копаеше в стената, от която бяха свалили гредите.

Лам направи гримаса под мокрия си перчем и присви очи срещу светлината от фенера.

— Продължавай — изкрещя Леви. — Продължавай.

Той беше почти в делириум, докато вдигаше и стоварваше кирката си в пръстта. В съзнанието му бяха само чертите на скъпия му брат Йозеф. Колко много го беше обичал, как беше живял чрез него; колко много бе искал Йозеф да е като него, но по-добър, да печели от опита му и да постигне нещо, което да прослави благородното му семейство и предците му.

Лам работеше с равномерен ритъм, мускулите на раменете му се плъзгаха напред и назад под подгизналата му сива фланела, докато рушеше стената от пръст.

Намираще се на десетина метра от Леви, когато кирката му пропадна във въздуха. Беше преминал преградата. Извика. Леви го бутна настрана и започна да копае трескаво с ръце, като изхвърляше пръстта зад себе си като куче. Изкрещя на затворения вътре мъж. Идваха, вече бяха при него.

Именно действията на Леви, а не на Лам освободиха пръстта в края на гробницата на Стивън и му дадоха възможност да изпълзи от нея през трупа на Джек Файърбрейс.

Той се промъкна на четири крака през камарата от отломки, срутени от собствения му взрив. Само метър по-нататък видя къде тунелът беше останал непокътнат. Точно там Лам беше пробил. Леви блъсна Лам назад и се изкатери в британския тунел. Заблуден от ехото от почукването на Стивън, той се насочи в погрешна посока и започна да се отдалечава от него.

Като хъркаше и плюеше пръст, Стивън запълзя напред, без да спира да вика. Пред себе си виждаше да се поклаща светлина от фенер. Имаше въздух. Можеше да диша.

Леви го чу. Обърна се и тръгна обратно.

Когато таванът на тунела стана по-висок, Стивън се изправи приведен на крака и отново извика. Фенерът го освети.

Вдигна поглед и видя краката на спасителя си. Бяха обути в сиво-зелена германска униформа — цвета от най-мрачните му сънища.

Олюля се и ръката му се опита да изтегли револвера, но не откри нищо на кръста си, само скъсаните, подгизнали дрипи, в които се бяха превърнали панталоните му.

Погледна лицето на мъжа, който стоеше пред него и вдигна напред юмруци като селско момче, готово за бой.

Някъде дълбоко, под всичко, до което изтощеният му ум можеше да проникне, конфликтите на душата му си проправиха път към него като вълна по чакълест бряг. Гласът на живота му, който го викаше от някакъв далечен път; лицата на загиналите в касапницата, затворените очи на Майкъл Уиър в ковчега; собствената му изгаряща омраза към врага, към Макс и всички мъже, които го бяха довели до този момент; плътта и любовта на Изабел и очите на сестра й.

Отвъд разума му до него достигна едно решение и той осъзна, че стиснатите му в юмруци ръце се отпускат и се разтварят.

Леви се взираше в този силует с див поглед, този полупобъркан мъж, убиеца на брат му. По неизвестна за него причина той също разтвори ръце, двамата паднаха в прегръдките си и заридяха горчиво за страниния си живот.

Помогнаха на Стивън да стигне до въжето и му дадоха вода. Вдигнаха го на горното ниво. Леви го беше прегърнал през кръста и вървя така с него до края на тунела, а Лам и Крюгер се върнаха в мрака, за да извадят тялото на Джак Файърбрейс.

Леви насочваше бавните стъпки на Стивън по наклонената пътека към светлината. Трябваше да закрият с ръка очите си от ярките слънчеви лъчи. Накрая излязоха на чист въздух в германския окоп. Леви помогна на Стивън да мине през стъпалото.

Стивън вдишваше дълбоко отново и отново. Погледна далечното синьо небе, по което се носеха прозрачни облаци. Седна на банката и подпря глава на ръцете си.

Чуваше се песента на птиците. Окопът беше празен.

Леви се покачи на бруствера и вдигна бинокъла си. Британският окоп също беше изоставен. Погледна назад към германските позиции, но не видя нищо на хоризонта, който беше на пет мили от тях. Бентът се беше скъсал, немската армия бе пометена.

Върна се в окопа и седна до Стивън. Никой от двамата не продума. Само се вслушваха в божествената тишина.

Най-накрая Стивън извърна лице към Леви.

— Всичко е свършило, нали? — попита той на английски.

— Да — отвърна Леви също на английски. — Всичко е свършило.

Стивън погледна към дъното на немския окоп. Не можеше да проумее какво се беше случило. Четири години, които се бяха проточили толкова дълго, че сякаш времето беше спряло. Всички мъже, които бе видял да умират, телата им, раните им. Майкъл Уиър. Бледото му лице в гроба под земята. Бърн като обезглавена врана. Десетките хиляди, които бяха паднали с него в онази лятна сутрин.

Не знаеше какво да прави. Не знаеше как да възстанови живота си.

Усети, че долната му устна започна да потрепва и очите му се наляха с горещи сълзи. Опря глава на гърдите на Леви и заплака.

Изнесоха тялото на Джак и когато мъжете си починаха, го погребяха заедно с Йозеф Леви. Изкопаха им общ гроб, защото войната беше свършила. Стивън каза молитва за Джак, а Леви — за

брат си. Набраха цветя и ги положиха върху гроба. И четиримата плачеха.

После Лам отиде да огледа землянките и се върна с вода и консерви. Ядоха на открито. Влязоха в една землянка и заспаха.

На следващия ден Стивън каза, че трябва да се върне в батальона си. Стисна ръцете на Крюгер и Лам, после отиде при Леви. От всичката човешка плът, която беше виждал и докосвал, точно ръката на този лекар донесе спасението му.

Леви не искаше да го пуска. Накара го да му обещае, че ще му пише, когато се върне в Англия. Свали катарамата от колана си и му я даде за спомен. *Gott mit uns*. Стивън му подари ножа си. Прегърнаха се отново и стояха така дълго време.

Сетне Стивън се изкачи по стълбата и излезе в ничията земя. Не го срещна ураган от куршуми, не го разкъса метална целувка.

Усещаше сухата изровена земя под ботушите си, докато вървеше към британските позиции. Във въздуха над него пееше чучулига. Тялото и умът му бяха уморени отвъд думите и отвъд всякаква надежда за възстановяване, но нищо не можеше да заглуши тихото ликуване на душата му.

ЧАСТ СЕДМА

АНГЛИЯ, 1979

Елизабет се тревожеше какво ще каже майка ѝ, когато ѝ съобщи, че е бременна. Франсоаз беше толкова строга към подобни неща, че Елизабет дори беше скрила от нея, че приятелят ѝ е женен.

— Работи в чужбина — беше всичко, което успя да издума, когато Франсоаз я попита защо никога не ги е запознала.

Отлагаше момента, но през март започна да наддава на килограми. Вместо да го спомене между другото по време на визитите си за чай в Туикънъм, тя реши да покани майка си на вечеря в Лондон и да отпразнуват случая. Призна пред себе си, че донякъде искаше да обърка Франсоаз, да я постави в отбранителна позиция; но все пак се надяваше майка ѝ да сподели нейното щастие. Уговориха срещата си и тя направи резервация.

Съобщаването на новината пред Ерик и Айрин също беше неловко, защото бременността ѝ означаваше, че известно време няма да идва на работа. Ерик прие вестта като лична обида към него и сина му, за когото ирационално смяташе, че би трябвало да е бащата на децата ѝ, макар да бе щастливо женен за друга жена.

Айрин също не беше доволна. Елизабет не разбираше защо. Айрин беше една от най-добрите ѝ приятелки, винаги беше на нейна страна. Но когато чу тази важна новина, тя изглеждаше неспособна да сподели радостта и вълнението на Елизабет. И дълго мърмори за брака и семейството. Няколко седмици след като Елизабет ѝ каза, Айрин влезе в кабинета ѝ, за да се извини.

— Не знам защо, но бях малко объркана, когато ми съобщи за бебето. Сигурно е било от завист. Много се радвам за теб, скъпа. Вече му направих това. — И подаде на Елизабет книжна торба с чифт плетени вълнени терлички.

Елизабет я прегърна.

— Благодаря ти. Извинявай, че бях толкова нетактична. Наистина трябваше да помисля. Благодаря ти, Айрин.

Когато я питаха кой е бащата на детето, Елизабет отказваше да отговори. Отначало всички се обиждаха.

— Рано или късно ще се разбере — казваха онези, които не бяха чували за Робърт. — Не може едно дете да няма баща.

Елизабет свиваше рамене и отвърщаше, че все някак ще се оправи. Тези, които знаеха за Робърт, предполагаха, че той е бащата.

— Не мога да ви кажа, тайна е — казваше им Елизабет.

Раздразнението им постепенно утихна, както ѝ интересът им. Имаха си свои грижи и щом Елизабет бе решила да постъпи глупаво, това си беше изцяло нейна работа. Така че опазването на тайната се оказва възможно, точно както беше смятала. Хорското любопитство в крайна сметка беше победено от безразличието, или казано по-меко, всеки имаше право сам да управлява живота си.

Елизабет трябваше да се срещне с майка си в събота вечерта. Сутринта довърши четенето на последната от тетрадките на дядо си, преведени с тънкия като паяжина почерк на Боб. Записките бяха извънредно подробни. Имаше дълго описание на времето, в което са били погребани под земята с Джак Файърбрейс, и на разговорите, които са водили.

Елизабет беше особено поразена от един пасаж, преведен малко неясно от Боб, в който си бяха говорили за децата, които щяха да имат след войната. Този епизод завършваше с думите: „Казах му, че ще имам деца вместо него“. Много по-ясен беше откъсът, в който Стивън разказваше за любовта на Джак към сина му Джон.

След като прочете всички тетрадки, както и още две-три книги за войната, Елизабет най-накрая успя да си представи какво е било. Жан, или grand-mère^[1], както я знаеше Елизабет, се появяваше няколко пъти накрая, макар от написаното да не ставаше ясно какво е изпитвал Стивън към нея. В превода на Боб тя най-често беше описана с безличната дума „мила“, а от време на време и с „нежна“. Това не беше езикът на страстта.

Елизабет направи някои изчисления на лист хартия. Баба ѝ беше родена през 1878 година. Майка ѝ беше родена... не беше сигурна на колко точно години е майка ѝ. Между шейсет и пет и седемдесет. Елизабет беше родена през 1940 година. Нещо не ѝ излизаха сметките, макар вероятно причината да беше в собствените ѝ математически способности.

Облече се и се гримира старателно за вечерта. Оправи апартамента си, наля си питие и зачака майка си. Застана пред камината и нареди предметите на полицата: два свещника, покана, пощенска картичка и токата от колан, която беше изчистила и лъснала и която сега блестеше така ярко, както сигурно когато е била отлята. — Gott mit uns. —

Когато Франсоаз пристигна, тя отвори една наполовина пълна бутилка с шампанско.

— Какво празнуваме? — попита майка ѝ и се усмихна, вдигнала чаша.

— Всичко. Пролетта. Теб. Мен. — Оказа се, че новината е потрудна за съобщаване, отколкото беше очаквала.

Ресторантът, който бе избрала, ѝ беше препоръчан от приятел на Робърт. Беше малко тъмно заведение на „Бромптън Роуд“, специализирано в кухня от Северна Франция. Имаше канапета, покрити с ален плюш, и кафяви опушени стени с маслени картини, изобразяващи нормандски рибарски пристанища. Елизабет беше разочарована, когато влезе. Беше очаквала нещо по-ведро, с шумна клиентела, подходяща за вечер с добри новини.

Разгледаха менюто, докато сервитьорът барабанеше с химикалката по тефтера си. Франсоаз си поръча артишок и морски език с винен сос, а Елизабет гъби за предястие и говеждо филе. Поръча и скъпо вино, „Жерве Шамбертан“, но не бе сигурна дали е бяло или червено. И двете пиха джин с тоник, докато чакаха. Елизабет умираше за цигара.

— Напълно ли ги отказа вече? — попита Франсоаз, като забеляза нервните ръце на дъщеря си.

— Напълно. Нито една цигара на ден — усмихна се Елизабет.

— И напълня ли след това?

— Аз... мисля, че малко.

Пристигна сервитьорът с първото ястие.

— За вас, госпожо. Артишок. А за вас гъби. Коя от вас, дами, би искала да опита виното?

Когато най-накрая ги остави и те започнаха да се хранят, Елизабет каза с неудобство:

— Струва ми се, че съм напълняла малко, но не защото отказах цигарите. А защото очаквам бебе. — И мобилизира силите си за

реакцията.

Франсоаз я хвана за ръката.

— Браво. Щастлива съм.

— Мислех, че ще се ядосаш — отвърна през сълзи Елизабет. — Нали разбираш... защото не съм омъжена.

— Просто се радвам за теб, стига ти да го искаш.

— О, да! О, да! Точно това искам. — Елизабет се усмихна. — Не ми изглеждаш много изненадана.

— Май не съм. Забелязах, че си понаедряла. И че си спряла да пушиш. Каза ми, че това било новогодишно обещание, но преди никога не си успявала да го изпълниш.

Елизабет се засмя.

— Добре. А сега няма ли да ме питаш кой е бащата?

— Трябва ли? Има ли значение?

— Не мисля, че има. Той също се радва... е, колкото трябва. Ще ми помага финансово, макар да не съм го молила. Мисля, че всичко ще е наред. Той е много добър човек.

— Добре тогава. Няма да задавам повече въпроси.

Елизабет беше учудена колко спокойно Франсоаз бе приела новината, сякаш се беше досетила и беше имала време да се подготви.

— Нямах нищо против, че внучето ти ще се роди от жена, която не е омъжена?

— Как бих могла да имам? — отвърна Франсоаз. — Собствената ми майка не е била омъжена за баща ми.

— Grand-mère? — Елизабет бе поразена.

— Не. Тя не ми е истинска майка. — Франсоаз погледна с нежност Елизабет. — Много пъти съм си мислела да ти кажа, но някак си изглеждаше, че няма нужда. Наистина никак не е важно. Дядо ти се е оженил за баба ти Жан през 1919 година, след войната. Но аз тогава съм била на седем години. Била съм на пет, когато те са се срещнали.

— И на мен не ми излизаха сметките. Направих някои изчисления, след като прочетох тетрадките. Но го отдадох на това, че не ме бива в математиката.

— В тези тетрадки споменава ли се за Изабел?

— Да, няколко пъти. Предположих, че е негова стара интимна приятелка.

— Тя е истинската ми майка. Била е по-малката сестра на Жан.

Елизабет гледаше с широко отворени очи Франсоаз.

— Значи grand-mère не ми е истинска баба?

— Не и биологически. Но по всякакъв друг начин ти беше баба. Тя ме отгледа и ме обичаше като свое дете. Дядо ти е живял в едно семейство преди войната. С Изабел имали афера и избягали заедно. Когато тя открила, че е бременна, го напуснала и се върнала при съпруга си. Години по-късно, по време на войната, дядо ти срещнал баба ти в Амиен. Тя го завела да се види с Изабел, но била обещала да не му казва за детето.

— И това дете си била ти?

— Точно така. Било е глупаво да увъртат така. Не знам. Просто е щадяла чувствата му. Така и не разбрал, докато не тръгнал да се жени за Жан. Изпратиха ме при нея от Германия, където живеех, защото истинската ми майка умря. Почина от грип.

— От грип? Това е невъзможно.

Франсоаз поклати глава.

— Не. Имаше епидемия. Уби милиони хора в Европа след края на войната. Изабел винаги е казвала, ако нещо се случи с нея, баба ти да ме отгледа. Двете са се разбрали така, преди тя да замине за Германия с един мъж, в когото се влюбила. Той беше немец на име Макс.

— Но той не е ли поискал да те задържи?

— Не мисля. И той самият беше много увреден от войната. Почина малко след това. Все пак не бях негово дете.

— И ти си отгледана от Стивън и Жан като тяхно дете?

— Точно така. Баба ти беше прекрасна. Все едно имах втора майка. Бяхме много щастливо семейство.

Сервитьорът им донесе още храна.

— Това притеснява ли те? — попита Франсоаз след минута. — Има ли някакво значение за теб? Надявам се, че не, защото за мен няма. Когато между хората има истинска любов, както имаше между нас, тогава подробностите са маловажни. Любовта е много по-важна от кръвните връзки и от това кой те е родил.

Елизабет се замисли за миг.

— Сигурна съм, че си права — каза тя. — Ще ми трябва малко време, за да го осмисля, но наистина няма значение. Разкажи ми за баща си. Беше ли щастлив?

Франсоаз вдигна вежди и въздъхна.

— Ами беше... трудно. Не обели нито дума цели две години след войната.

— Как така? Нито дума?

— Не, нито дума. Не знам, предполагам, че поне е казал „да“, когато са се оженили. Сигурно още няколко насъщни думи, колкото да не умре от глад. Но никога не го чух да говори през това време. Баба ти разказваше, че това са били две години тишина. И си спомняше как проговори отново. Беше една сутрин. Той внезапно се изправи до масата, докато закусвахме и се усмихна. После каза: „Довечера отиваме на театър в Лондон. Ще хванем влака по обед.“ Не можех да повярвам на ушите си. Бях само на девет.

— И по онова време вече живеехте в Англия?

— Точно така. В Норфолк.

— А той оправи ли се след това?

— Ами... беше по-добре. Говореше и беше много мил с мен. Направо ме глезеше. Но не беше много здрав.

— А разказваше ли за войната?

— Никога. Нито дума. Според баба ти от този ден нататък тя сякаш не се била случила за него.

— Кога почина той?

— Точно преди да се оженим с баща ти. Беше само на четиридесет и осем. Като повечето мъже от неговото поколение така и не се възстанови докрай.

Елизабет кимна.

— Само две години преди да се родя.

— Да — отвърна тъжно Франсоаз. — Ще ми се да те беше видял. Толкова много ми се иска да те беше познавал. Това щеше да го направи... много по-щастлив.

Елизабет сведе поглед към чинията си.

— Ами баба? Тя как се справяше след това?

— Тя беше невероятна жена. Обичаше го толкова много. Гледаше го като майка. Тя беше героинята в цялата история. Помниш я, нали?

— Да, помня я — отвърна Елизабет. — Разбира се, че я помня.

— Извинявай — каза Франсоаз. И вдигна салфетката пред лицето си. Известно време не можеше да говори. — Не исках да се

разплача на публично място. Не искам да ти развалям щастливия ден, Елизабет. За нея това също щеше да означава много.

— Всичко е наред — успокой я Елизабет. — Всичко е наред. Вече всичко е както трябва.

През лятото Елизабет ходеше на консултации в близката болница. Имаше известни притеснения заради годините си; откри, че персоналът я нарича „възрастна“. Но притеснението ѝ така и не се превърна в реална тревога, защото никога един и същи човек не я преглеждаше два пъти.

— Благодаря ви, госпожо Бембридж — каза лекарят, който я прегледа в осмия месец. — Сигурен съм, че вече сте наясно с правилата.

— Моля?

— Е, четвърто дете — предполагам, че вече ви е станало втора природа.

Оказа се, че чете грешния картон. Елизабет се запитва коя ли жена бъркат сега с нея. Запазиха ѝ легло за деня на термина ѝ и я посъветваха междувременно да не пътува със самолет.

— Запомнете — каза ѝ сестрата, — повечето първи раждания продължават дълго. Не звънете в болницата, докато контракциите ви не станат постоянни и болезнени. Ако дойдете прекалено рано, ще трябва просто да ви върнем.

Айрин я осведоми за някакви курсове, на които ходила дъщерята на нейна приятелка. Елизабет се записа и отиде в апартамент в Кирбърн, където свирепа жена обучаваше група от шест бъдещи майки какви са различните етапи на раждането и какви обезболяващи са на тяхно разположение. Елизабет си отбеляза наум да поиска епидурална упойка в най-ранния възможен момент.

Бебето се въртеше и риташе вътре в нея. Кожата на корема ѝ внезапно се издуваше и нагъваше, докато то се протягаше и обръщаше. Гърбът я болеше и към края на лятото вече копнееше за студените зимни дни, когато всичко щеше да свърши и тя щеше отново да може да диша свободно.

Понякога седеше гола на ръба на леглото между отворените прозорци, за да може да хване някакво течение. Държеше цялата

тежест на детето в дланите си, които поставяше под издутия си корем, където беше започнала да се появява тънка кафява ивица, стигаща до слабините ѝ. Кожата на ханша ѝ беше нацепена на малки бели стрии, макар да не беше толкова страшно като обезобразените кореми на някои жени, които беше виждала в кабинките за преобличане в магазините. Повечето дискусии в курса за родилки бяха посветени на това как жените да си върнат формата на тялото и да възстановят сексуалните си отношения със съпрузите. Нито един от тези въпроси не беше сред приоритетите на Елизабет.

Беше я обзело силно любопитство какво ще бъде детето ѝ. Макар у нея да преобладаваше майчинското чувство и желанието да го закриля, тя изпитваше към него и респект, граничещ със страхопочитанието. То беше отделно същество със собствен характер и собствена съдба; беше избрало тя да го износи и роди, но ѝ беше трудно да не си мисли, че е съществувало и преди нея. Не можеше да повярва, че с Робърт бяха създали независим живот от нищото.

След няколко дни на сложни измами, оставяне на фалшиви следи и хитро използване на телефонния секретар, Робърт успя така да си подреди нещата, че да дойде при Елизабет седмица преди раждането. Възнамеряваше да остане с нея и след това, докато тя се съвземе достатъчно, за да отиде при майка си. Жена му си мислеше, че е на конференция в Германия.

Той нямаше желание да присъства на самото раждане, но искаше да е наблизо, в случай че тя има нужда от него. Нае къщичка в Дорсет край морето, където Елизабет да може да се отпусне, а той да се грижи за нея. Смятаха да се върнат в Лондон три дни преди термина.

Робърт все още беше изнервен заради сложната организация, докато двамата пътуваха в колата на Елизабет през полята на Хемпшър.

— Ами ако поиска да се роди по-рано? — попита той. — Какво се очаква от мен да правя?

— Нищо — отвърна Елизабет и с мъка се завъртя на предната лява седалка, за да се обърне с лице към него. — Просто ще трябва да държиш бебето на топло. Както и да е, първите раждания обикновено продължават около дванайсет часа, така че дори със скоростта, с която караш, ще успеем да стигнем до болницата в Пул или Бърнмът. Пък и първите бебета рядко подраняват. Затова нека не се безпокоим.

— Станала си цял експерт, а? — каза той и натисна малко педала в отговор на нейната критика за шофирането му.

— Прочетох някои книги. Нямах какво друго да правя през лятото.

Къщичката се намираше край пътя до един хълм. Имаше изглед към полето и беше на около петнайсет минути от най-близкия град. От входната врата се влизаше право във всекидневната с голяма зидана камина и износени мебели с жакардова тапицерия. Имаше и старомодна кухня с мръсна печка с газова бутилка и шкафчета с плъзгащи се стъклени вратички. Задната врата водеше към доста голяма градина, в дъното на която растеше голям кестен.

Елизабет беше очарована.

— Виждаш ли онова ябълково дръвче? — попита тя. — Точно там ще си сложа стола.

— Аз ще го направя — каза Робърт. — Най-добре да отида да купя храна, преди да затворят магазините. Искаш ли да дойдеш с мен?

— Не, направила съм списък. Имам ти доверие.

— Имам предвид — в случай че започнеш да раждаш.

Елизабет се усмихна.

— Не се тревожи. Терминът ми е чак след осем дни. Само занеси стола там, ако нямаш нищо против, и аз ще съм добре.

Когато шумът от колата заглъхна, тя усети кратка остра контракция. Беше като крампите, които понякога получаваше в крака си през нощта, но близо до утробата.

Пое дълбоко въздух. Нямахше да се паникьосва. Беше предупредена, че седмици наред може да има фалшиви тревоги. Носеха името на лекаря, който ги беше описал. Бракът ѝ някой си. Въпреки това нямахше да ѝ навреди да намери телефонен указател и да си запише номера на най-близката болница.

Отиде във всекидневната и откри каквото търсеше. На предната корица на указателя беше прикрепен лист хартия с „полезни телефони“. Болницата и местният доктор бяха само на около седем километра.

Облекчена, Елизабет се върна в градината и седна под ябълковото дърво. Последва нова остра контракция, която я накара да затаи дъх и да се хване за корема. След това болката утихна. Премина и след нея остана странно усещане за спокойствие и сила. Животът

чукаше вътре в нея и искаше да излезе. Щеше сама да роди дете, което да продължи чудноватата история на семейството ѝ. Замисли се за баба си Изабел и се запита как и кога е родила тя. Дали е била сама и уплашена в позора си, или е имала някого до себе си, дали Жан не е била наоколо, за да ѝ помогне? Елизабет изпита лека тревога, докато си представяше как Изабел е била сама с тази плашеща болка. Не, каза си тя. Сигурно е планирала всичко. Жан трябва да е била до нея.

Робърт се върна след час с покупките и си донесе питие под дървото. Седна в краката ѝ, а тя прокара пръсти през гъстата му заплетена коса.

Душната августовска жега беше отминала, беше топла септемврийска вечер.

— След няколко дни вече нищо няма да е същото — каза Елизабет. — Просто не мога да си го представя.

Робърт хвана ръката ѝ.

— Ще се справиш. Аз ще ти помагам.

Той приготви вечеря, като следваше инструкциите, които тя му даваше на висок глас от всекидневната. Беше тъмно, когато седнаха да ядат, и достатъчно хладно, за да запалят камината. Мирисът на дървесния пушек се надигна през решетката и изпълни стаята. Оставиха входната врата леко отворена и така успяха да го върнат обратно към комина, но заради течението от огъня нямаше голяма полза.

Елизабет отиде да си вземе жилетка и докато се качваше по тесните стълби, усети нова контракция. Не спомена нищо на Робърт. Той със сигурност щеше да поиска да я закара в болницата, където или щяха да я задържат с дни, или — което беше по-вероятно — да я отпратят. Къщичката ѝ харесваше и се радваше на малкото дни, които имаше възможност да прекара насаме с Робърт.

Спа зле през нощта. Беше ѝ трудно да си намери удобна поза. Селското легло беше дълбоко и меко, с дебел пухен дюшек. Зарадва се, когато зората настъпи и навън птиците запяха силно в дисонанс. По-късно заспа.

Робърт погледна спящото ѝ лице, когато ѝ донесе чай на сутринта. Помисли си, че това е най-красивата жена. Отметна кичур тъмна коса от бузата ѝ. Чувстваше жал към нея заради изпитанието, което ѝ предстоеше. Заразителната ѝ увереност не ѝ даваше

възможност да осъзнае колко болезнено и изтощително ще е преживяването. Остави чая до леглото и слезе тихо на долния етаж.

Разходи се из градината, отиде до кестена, после се върна до къщата. Утринта беше слънчева, от близкото поле се чуваше шум от трактор. Въпреки че беше спокоен, той чувстваше, че животът му е влязъл в период, над който нямаше да има контрол; сякаш се движеше по релси по инерция. Това беше изпитание и за него.

Същата вечер Елизабет пак получи контракции. Видя я да се превива във всекидневната, когато влезе там от кухнята.

— Нищо ми няма — каза тя. — Просто онова нещо, наречено на Бракстън.

— Сигурна ли си? Изглеждаш ми много бледа.

— Добре съм — отвърна тя през стиснати зъби.

Легнаха си в полунощ и Робърт веднага заспа. Около три през нощта се събуди, защото Елизабет пъшкаше от болка.

Седеше на леглото. Виждаше само лицето ѝ под лунната светлина, която се процеждаше през пердетата.

— Започна, нали? — попита той.

— Не съм сигурна — отвърна тя. — Контракциите са болезнени, но не съм сигурна доколко са постоянни. Имаш ли часовник? Искам да ги засека.

Робърт светна лампата и се загледа в минутната стрелка на часовника си, която пълзеше по циферблата. Чу как Елизабет отново изпъшка. Бяха минали шест минути.

— Е? — попита той.

— Не знам. Май вече започна. Сигурно е така. — Звучеше объркана. Робърт се запита в кой миг болката и страхът ще направят така, че да не може да разчита на познанията и инстинктите си и ще се остави на неговата преценка.

— Изчакай малко — каза тя. — Не искам да ходя в болницата.

— Това е глупаво, Елизабет. Ако...

— Остави ме!

Тя го беше предупредила, че е вероятно да стане раздразнителна. Много жени в това състояние използват език, какъвто почти не бяха чували преди.

Мина час и контракциите станаха по-силни и по-чести. Елизабет се разхождаше из къщата и той я остави на мира. Предполагаше, че се

опитва да си намери удобно място, където да изтърпи болката, и не го искаше край себе си. Чуваше я как крачи през различни стаи на къщата.

Тя извика името му и той затича към нея. Беше във всекидневната, облегнала глава на дивана.

— Страх ме е — простена тя. — Не искам да раждам. Страх ме е. Много боли.

— Добре. Ще звънна на лекар. И ще повикам линейка.

— Не. Недей.

— Съжалявам. Но ще го направя.

— Не викай линейка.

— Добре.

Когато позвъни на лекаря, се обади мъжки глас.

— Всъщност търсите съпругата ми. Боя се, че е на повикване. Ще ѝ кажа веднага щом се върне.

— Благодаря. — Робърт изруга, след като остави слушалката на мястото ѝ.

— Излиза! Усещам главата му. О, боже, излиза. Помогни ми, Робърт, помогни ми.

Робърт си пое дълбоко дъх. Изведнъж под напора на паниката съзнанието му се избистри. Детето беше негова плът и кръв; нямаше начин да не оцелее.

— Идвам, скъпа, идвам. — Отиде в кухнята, а след това се качи в банята. Грабна цял наръч кърпи, които свали долу и постави на килима под коленете на Елизабет, която се беше навела над дивана.

— Кърпите — проплака тя — ще ги изцапаш.

Той събра купчина вестници от камината и ги сложи върху кърпите.

Коленичи до Елизабет. Тя беше вдигнала нощницата си над кръста. Когато стисна пак очи и простена, той видя между краката ѝ да се стича кръв и слуз.

— Боже, излиза, излиза — каза тя. И заплака отново. Горната част на тялото ѝ се сви и повдигна отново, но от нея излезе само кръв.

— Махай се — изкрещя му тя. — Махай се. Искам да съм сама.

Робърт се изправи и отиде в кухнята, където наля за Елизабет чаша вода. Навън бе започнало да просветлява. От прозореца видя малка къщичка далеч в долината. Завиждаше на обитателите ѝ. Запита

се какво ли е да живееш нормално, а не на ръба на смъртта и драмата, да спиш кротко в очакване на закуската и един обикновен ден след нея.

— Робърт! — извика Елизабет и той хукна.

Коленичи до нея в кръвта.

— Не знам — простена тя. — Не знам дали да напъвам или не. Не си спомням.

Той я прегърна с една ръка.

— Мисля, че щом ти се иска, значи трябва да напъваш. Хайде, скъпа, тук съм. Хайде, напъвай.

Още един огромен спазъм премина през нея и Робърт видя между краката ѝ да се появява плът. Шурна кръв и под светлината на лампата във всекидневната той зърна от отварящия се канал между бедрата ѝ да излиза сив череп.

— Виждам главата, виждам я. Излиза. Справяш се чудесно, направо невероятно. Почти свърши.

В паузата Елизабет се облегна на дивана и зачака следващата контракция. Робърт се беше взрял във вестниците под нея, един от които беше отворен много подходящо на обявите.

Елизабет си пое дълбоко дъх и той погледна темето, което напираше да излезе. Тялото ѝ се разтвори заради него; главата се появи цялата оцапана в кръв и слуз, заклещена до врата в разтворената плът на Елизабет.

— Хайде — каза той, — хайде, един последен напън и готово.

— Не мога — каза тя. — Трябва да изчакам контр... — Гласът ѝ заглъхна. Той приближи лице до нейното и я целуна. Докато беше облягала глава на дивана, по бузата ѝ бяха полепнали мокри от пот кичури. Той хвана главата на бебето в ръце.

— Не дърпай — каза тя задъхано. — Опирай врата, за да видиш дали около него не се е увила пъпната връв.

Робърт внимателно пъхна пръсти в нея, но се боеше да не разтегне и без това измъчената ѝ плът.

— Всичко е наред — каза той.

След това Елизабет отвори очи и той видя, че са изпълнени с такава решителност, каквата никога преди не беше виждал на човешко лице. Тя отметна глава и жилите на врата ѝ изпъкнаха като кости. Дивият ѝ поглед му напомняше за кон, който току-що е надушил дома си и е стиснал със зъби металната юздечка в устата си: нямаше сила на

света, която да спре комбинацията от мускулна сила, инстинкт и воля, която го водеше към целта.

Елизабет извика. Той погледна надолу и видя как раменете на бебето излизат след главата. Протегна се и ги хвана с ръце. Сега вече щеше да го издърпа.

Раменете на бебето бяха хлъзгави, но той дръпна по-силно и то изскочи със звук като огромна коркова тапа от гърлото на бутилка. Плъзна се в поток от кръв в ръцете му и изстена веднъж. Кожата му беше сива и покрита с белезникава материя, гъста и мазна, особено плътно наслоена по гърдите и гърба му. Той обърна очи към ярко моравата връв, която изскочи измежду оцапаните с кръв крака на Елизабет, след това към гениталиите на бебето, подути от майчините хормони. Духна в лицето му. Бебето проплака несигурно. Беше момче.

Той изгуби дар слово, но намери кърпа, по-малко изцапана с кръв от останалите, в която зави детето. Подаде го на Елизабет. Тя седна върху стъпалата си във вестниците и кръвта, прегърнала детето си.

— Момче е — каза дрезгаво Робърт.

— Знам. Той е... — тя сви рамене, когато произнесе името му — ... Джон.

— Джон? Да, да... Чудесно.

— Това е обещание — каза тя. Задавяше се от сълзи. — Обещание... дадено от дядо ми.

— Добре, добре. — Робърт коленичи до Елизабет и момченцето; прегърна и двамата с една ръка. Останаха така на пода, докато на вратата не се почука. Вдигнаха очи. Жена с куфарче беше влязла, без да ѝ отворят; не я бяха чули, затова бе почукала отново.

— Май съм закъсняла — усмихна се тя. — Всички добре ли са?

— Да — отвърна задъхано Елизабет и ѝ показа бебето.

— Прекрасен е — каза лекарката. — Ще срежа пъпната връв.

Тя коленичи на пода. Погледна към Робърт.

— А сега най-добре да отидете малко на чист въздух.

— Да. Добре. — Той погали Елизабет по косата и докосна с пръсти бузата на Джон.

Навън слънцето бе изгряло. Беше свежа ясна утрин, изключително ярка след тъмнината и паниката в къщичката.

Освободен от необходимостта да пази спокойствие, Робърт вдишваше и издишваше, изпускайки няколко дълги стенания.

Направи две-три крачки в градината и тогава радостта го заля.

Усещаше как препуска по ръцете и краката му; темето му започна да пулсира, сякаш искаше да се издигне над главата му. Чувствата, които се събудиха в него, набираха скорост, духът му вече не можеше да се задържи в тялото му и се зарея във въздуха.

В екстаза си не усети как стигна до края на градината. Спря и погледна надолу. Краката му бяха потънали до глезените в кестени, нападали от дървото, лъскавите им ядки бяха изскочили от бодливите зелени обвивки. Коленичи и взе два-три красиви блестящи кестена в ръката си. Когато беше малко момче, чакаше този ден всяка година. Сега вече го имаше Джон, имаше още един шанс.

Хвърли кестените нагоре, обзет от велико щастие. Те уплашиха враните на дървото, които се разхвърчаха от клоните с яростен размах на крилата и се издигнаха в небето. Неясният им дрезгав зов се разнесе на дълги хрипливи вълни към земята, за да го чуят онези, които все още бяха живи.

[1] Grand-mère (фр.) — баба. — Б.ред. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.